

ՋՈՆԻԿ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳԱՂՏՆԻ ՈՒԽՏ

Պատմավեպ

Նվիրում եմ հոգով Արիական հայերին

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՅՏԴ 891. 981-31 Մելիքյան
ԳՄԴ 8437-44
Մ 490

Մ 490 Մելիքյան Ջ.
Յայոց գաղտնի ուխտ: Պատմավեպ /
Ջոնիկ Մելիքյան.- Եր.: Յեղիսակային
հրատարակություն, 2003 - 284 էջ:

«Յայոց գաղտնի ուխտ» պատմավեպում դեպքերը ծավալվում են 14-րդ դարում, երբ Լանկ-Թամուրի հորդաները ներխուժեցին Յայաստան:

Սովը, չաղաթայների վայրագությունները օրհասի առաջ կանգնեցրեցին հայ ժողովրդին, դրվեց ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը:

Յայերը օրհասական ճիգեր էին գործադրում գոյատևելու համար, երկու ճակատամարտերում հայերը կարողացան պարտության մատնել լանկթամուրյան հորդաներին:

Վեպում հիշեցում կա թոնդրակեցիների շարժման, կրոնա-փիլիսոփայական գաղափարների մասին: Զրիստոնեության էթնոհոգեբանական աշխարհայացքի ու գաղափարաբանության մասին:

Ի վերջո Լանկ-Թամուրի ու Թուրքիայի սուլթան Բայազետի հակամարտությունը, չաղաթայների կողմից Թողթամիշ խանի դեմ մղված կռիվները ջլատեցին հորդաներին: Այդ իրադրության մեջ հայերն իրենց անձնագրի կռիվներով փրկվեցին ֆիզիկական ոչնչացումից:

Վեպում տեղ է տրված աշխարհաստան Լանկ-Թամուրի կերպարին, նրա ստեղծած բռնապետական պետության մասնատման ու կործանման սկզբին:

ԳՄԴ 8437-44

ISBN 99930-4-148-3

. ՄԵԼԻՔՅԱՆ ՋՈՆԻԿ
2003

«Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եվ յաջորդաց իւրոց»

Պարտ է գիտել ուսումնասիրաց – բանասիրաց անձանց զի ժամանակն բաժանի յերեք՝ յանցեալն, ի ներկայն – յապառնին: Եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ պիտոյ է վասն երիցս գիտելոյ. վասն անցելոյն պատմել, վասն խօսիլ, վասն ապագային իմանալ – զգուշացուցանել: Նմանապէս – մեզ պարտ է սակավ մի համառօտաբար վասն ներկայիս, զոր ի մերում ժամանակիս եղել, պատմել, զոր չար թագաւորքն անհաւատք Արեւելից կորուստ բերին Յայկազեան սեռիս ի վերջին ժամանակիս, – ամենայն օտարացեղ ազգաց ցուցանել...

Թովմա Մեծորեցի

* * *

Արաքսը հեղեղվել էր:

- Դո՛ւմ, դո՛ւմ, դո՛ւմ,- զարկում էին գուշերը: Ռնգային ոռնում էին կանաչները: /Գուշ-մեծ թմբուկ, Կառնայ-երկար, լայնաբերան շեփոր/:

Սարսափով հեղեղվել էր Յայոց գետը:

Այդ աշխարհի տիրակալ Լանկ Թամուրի զորքերն են գետանցում Արաքսը – ճար ու հնար չկա դեմն առնելու:

Չաղաթայ զինվորները աշխարհ տիրած, աշխարհի երեսին թքած, նա– հռիռալով գետն են անցնում: Ասում են՝ Չաղաթայը /Չաղաթայ են կոչել ի պատիվ Չինգիզ խանի որդի Չաղաթայի/ դեռ չծնված զինվոր է, հարկ չկա նրան սովորեցնել սպանելու արհեստը:

Չինվորների հետ–ից գալիս է հսկա գումակը՝ դատարկ սայլեր են, որ պիտի բռնվեն Յայոց աշխարհից հանված թալանով:

Սայլերի ճռճոցը, ավագների խռպոտ հայիոյանքները, սառ ջուր մտած ձիերի խրխինջն ու վրնջոցն աններդաշնակ աղմուկով լցրել են շրջապատը:

Մարդիկ իրար չեն լսում, – հարկ չկա լսելու, քանզի աշխարհն է լսում տիրակալին: Բավական է նրա հրամանը՝ մի մարդու նման նետվում են սպանելու, թալանելու:

Լանկ Թամուրը կանգնել էր բլրակին, նժույզն ասես տեղյակ էր հեծյալի խոհերին, անշարժացել էր, չէր խանգարում տիրոջը խորհելու:

Գարնանային սառը քամի էր փչում, սակայն տիրակալը չէր մրսում: Նա դամասկոսյան նուրբ օղազրահի վրայից ուղտի բրդից չեքմեն է հագել: Տիրակալի հայացքը սառն էր, այն սաստում ուներ իր մեջ, չի ժպտում տիրակալը, սակայն ո՞ր տիրակալն է սիրում ժպտալ, ժպիտը մտերմութունն է տրամադրում, իսկ Թամուրին կույր հնազանդութունն է պետք, սառն է Թամուրի հայացքը:

Քանի-քանի երկրներ է տիրել, իր զինվորների հետ անցել է ավերելով ու այրելով, սակայն նայում է նրանց ու չի հիշում անունները: Նրա

համար անուն չունեն զինվորները: Դա դյուրին է դարձնում նրանց մահվան ուղարկելը: Չինվորը ի՞նչ, զինվորը կտրող, խոցող սուր է միայն, միայն այդքան, այլ կերպ չի խորհում տիրակալը:

Իսկ սրանց ամենքին էլ գիտե, սրանք նրա մտերիմներն են. գորավարները, մերձավորները, ահա Շահ Մելիքը, Չինգիզիդ Սուլթան Մահումեդը, Իբրահիմ Խանը, Շեյխ Նուր-Ադինը, Սուլեյման շահը, իշխաններից Շահապը, Սահրեդինը. Մեհմետինը, Թաճիրեթը, Ահմադը, Ուլուկբեկ թոռը, Խալիլ շահն ու Էլի եր-ելիներ, որ կանգնել են մի քանի քայլի վրա՝ պատրաստ կատարելու նրա հրամանները:

Մռայլվել է տիրակալը, ինքն էլ չգիտե դժգոհության պատճառը, հասու չէ: Մի՞թե սա հզոր երկիր է, մի՞թե բանակներ են դեմ ելնում, բնավ, իցիվ ճակատեին մի հարվածով վերջ կտար, սակայն դեմ ելնող զորքեր չկան, սակայն կան բերդեր, ամրոցներ, դիմադրում են: Օրպակաս մարդիկ են այս հայերը, կռվում են մինչ- վերջին շունչը, մինչ- վերջին սուր բռնողը: Ի՞նչ է, հասո՞ւ չեն, որ փրկություն չկա, կուրացե՞լ են, խլացել: Չե՞ն տեսնում, որ զորքերս հեղեղել են երկիրը:

Հանկարծ զգաց, որ գետին նայելով, կտրվել է գետից, զորքերից, մեծամեծներից: Գետը հուշերը ետ է գլորել, իրեն Քեշում է տեսնում, ծննդավայրում՝ Մավրիսահրամ, Օքսուզ գետի ափին:

Քիչ մնաց հռռար, հիշեց այն գուշակությունները, որ կապում էին նրա ծննդյան հետ, իբր- գետինը ցնցվել է, երկինքից երկու արևոտ ձեռքեր են հայտնվել, ասել է թե՛ նա կամ ոստիկան պիտի դառնա կամ ավազակ:

«Դարձա էլի: Բաղցած էի, ոչխար գողացա՝ նետահարեցին: Վերքս դեռ չի սպիացել, կսկծում է: Անիծյալ հովիվը թույնել էր նետը: Ապա դարձա ախոռապետ, ամուսնացա թագավորի քրոջ հետ,- զարմացավ,- անիծյալ գետ, հիշել է ստիպում: Հա՛, կնոջս սպանեցի, փախա,- նորից նայեց գետին, որ ս-ացել էր բյուրավոր սմբակների տակից պոկված տիղմ ու ավազից,- դարձա սպարապետ, դավեցի, սպասիր, սպասի՛ր, ի՞նչ դավ, այդպես էր պետք: Ես հաղթեցի, հաղթողն արդար է Ալլահը վկա: Տիրեցի Օքսուզ գետի երկրներին: Միացա Ալի Շիրինին, գնացի Բադարխշանի վրա...»:

- Ի՞նչ կա,- կտրվեց խոհերից, խոժոռ նայեց Շահ Մելիքին:

- Տիրակալ, հեծելագորն անցավ, բարի նշան է, հետիոտն ու սայլերն են անցնում:

- Լավ է,- մոմռացրեց Լանկ Թամուրը, մոռացավ Շահ Մելիքին:

«Ինչի՞ վրա կանգ առա, հա, հասա Բադարխշան՝ հաղթեցի: Այդ օրվանից իմ առաջ բացվեց փառքի ճամփան: Ես սովորեցի հաղթել ոչ միայն մարտի դաշտում: Հաղթանակը սովորական դարձավ ինձ համար,- հանկարծ հիշեց Թողթամիշին, - անախորժեց, դարձավ Շահ Մելիքին:

- Թո՛ղ աճապարեն,- գոռաց, զարմացրեց Շահ Մելիքին, նորից հու-

շերի հորձանուտը մտավ, գայրացավ: Նա չէր կարող անպատիժ թողնել թշնամուն: Ամենքն էլ պիտի կործանվեն նրա ճանապարհին, սակայն չեմ կարող զարկել Թողթամիշին, զորքերը հոգնել են... Այն ժամանակ թշնամացանք ես ու Ալի Շիրինը՝ սպանեցի նրան: Չամբիկի հոտից խենթացած հովատակ էր Ալին, սակայն նա ծնվել էր ենթարկվելու համար, իսկ նա հանդգնեց դեմ խոսել մեզ: Ինչպես երկար տարիներ խորհել էր սեփական անձի մասին՝ Մենքով... Ալլահը մեզ աշխարհ է ուղարկել տիրելու: Դա է մեր առաքելությունը,- հուշերը եկան շարե-շարան, գրաված քաղաքները՝ Խորեզմ, Սամարղանդ, Դամասկոս, Բուխարա: Հանկարծ հիշեց գլխատված թագավորներին՝ տասնութ թագավոր էր գլխատել: Թվաց, թե կարող էր նորից հռչակ,- Օ՛, Ալլահ, կյանքս հիշում եմ պատերազմներով, սպանություններով... իմ մեծամեծներից շատերը արյուն չեն սիրում,- Գլուխը թափ տվեց, դարձյալ հիշեց սպանված թագավորներին,- ո՞վ է աշխարհի մեծերից այսքան թագադիր գլուխներ կտրել: Ո՛չ ոք, անգամ Ալեքսանդր Երկեղջուրը չէր կարող այսքան գլուխներ կտրել՝ թագադիր գլուխներ... Այո, փառապանծ ճանապարհ եմ անցել,- կապ ընկավ,- ինչպե՞ս թե անցել,- կատաղեց, ուզեց թքել գետի մեջ, որ իրեն այդպիսի հուշեր էր հուշում: Ես, ես, ոչ՝ Մենք դեռ միայն կես ճանապարհ ենք անցել: Մենք դեռ ի հաճույս մեզ ու ի հեճուկս աշխարհի, երկար ճանապարհ կանցնենք, թող տնքան ճամփաները մեր նժույգի սմբակների տակ... Ասում են՝ այս հայերը անհանգիստ ժողովուրդ են»: Նայեց Շահ Մելիքին:

- Կանչել տուր պատմիչ Շամսետինին: Նա պիտի որ իմանա սրանց պատմությունը,- նայեց զորքերին, դարձյալ չտեսավ զինվորներին, աչքերին զանգվածներ էին եր-ում, հուշերը վարագուրել էին առջ-ում փռված տարածքը, կորցրեց ժամանակի զգացողությունը: Դարձյալ հիշեց անցած-գնացած այն օրը, երբ մենակ ընկած էր փոսի մեջ, չէր կարողանում պոկել ազդրին ցցված նետը:

- Օ՛Ֆ,- ասես նորից վերապրեց այն հրեշավոր ցավը, երբ նետի հետ քաշեց, պոկեց մկանից մի կտոր: Մինչ- օրս վերքը թարախակալում է, կաղում է՝ աշխարհին հայտնի է կաղ Թամուր անունով...

- Տիրակա՛լ, Շամսետինը եկավ,- ասաց Շահ Մելիքն ու տեղը զիջեց պատմիչին: Սա իր այծային մորուքով, սպիտակ խալաթով առանձնանում էր մնացածներից: Պատմիչը ճանաչել էր տիրակալի հորը, թեր-ս դա էր պատճառը, որ հանդուրժում էր ծերունու անկախ պահվածքը, հակառակ պարագայում՝ կպատժվեր, քանզի նրա համար հեղինակություններ գոյություն չունեին: Նա էր երկրի վրա Ալլահի փոխանորդը, մնացածները մի՞թե մարդիկ են...

- Երեկ բաներ էիր խոսում այս երկրի, ժողովրդի մասին, կրկնի՛ր:

- Տիրակալ, հայերը, այսպես են կոչում իրենց բնիկները, մենք՝ օտարներս, նրանց կոչում ենք արմեններ՝ Արմենիա-Հայաստան անունով: Հայերը շինարար ժողովուրդ են, սակայն նա- կռվել գիտեն...

- Սպասիր, ի՞նչ կռվող, երբ ծնկել են Բայազետի լծի տակ,- արհամարհանքով ասաց Թամուրը,- մենք զորքեր չենք տեսնում դեմ ելևող: Ասում ես՝ կռվող, ասել է թե հայերը հոգում հաշտվել են ստրկության հետ...

- Տիրակալ, այն, ինչ կասեմ, թեր-ս զարմացնի քեզ, նա- մյուս լսողներին, Յայաստան Լեռնաշխարհը արիական ազգերի օրրանն է, հայերը՝ արիական նախահայրերը,- խոր շունչ քաշեց,- դու չես մոռացել շեյխ Ամարի պատմությունը արիների մասին,- տեսնելով Թամուրի զարմացած հայացքը, շարունակեց,- այո՛, այո՛, հենց իսկ այդ արիները ծնվել են Յայաստան Լեռնաշխարհում, ապա իրենց մարտականքերով, երկաթյա սրերով հողմի պես տարածվել են աշխարհի չորս ծագերը, տիրել են աշխարհներ, տարածել են իրենց Արիական հավատքը...

- Այո, հիշում ենք շեյխ Ամարի պատումը արիների մասին, սակայն նա չասաց արիների օրրանի մասին: Այո՛, զարմացած եմ, նա- ուրախ, որ կարող եմ հնազանդեցնել այդ հզոր, երբեմնի հզոր ժողովրդին,- զայրացավ,- լինելով արիական, ինչպե՞ս են հաշտվել ստրկության հետ...

- Տիրակալ,- Շամսետինը շոյեց մորուքը,- հայերը արիական հզոր արքաներ են ունեցել, հզոր թագավորություն, ահռելի բանակներ, տիրել են հար-ան երկրներին, նրանց տարածքները ողողել են երեք ծովերը: Նրանց արքաները կրել են արքայից արքայի տիտղոսը...

- Պատմիչ, - այդ ամենից հետո ծվարել են Բայազետի ծնկի տակ, հասու չեմ, ի՞նչ եղավ նրանց արիական հզոր Ոգին, ինչո՞ւ այդչափ տկարացան,- մտրակով զարկեց ոտքին,- արիական հզոր ժողովուրդ են եղել ու չեն զորել պահելու իրենց թագավորությունը: Տե՛ս է, կռվել են Յոմի ու Պարսկաստանի դեմ, որպես հավասարը հավասարի, իսկ արդ, Շամսետին, պարզիր մեզ այս պարագան, ո՞րն է պատճառը այս նվաստացման...

Մեծամեծները ավելի մոտեցան տիրակալին ու պատմիչին: Չրույցը նրանց էլ հետաքրքրեց: Ամենքն էլ մեծ իմաստասեր էին համարում Շամսետինին, իսկ այսօր, ինչպես եր-ում է, դա հաստատում է նա- տիրակալը, քանզի այդքան հետաքրքրված է նրա պատմությամբ հայերի մասին: Նրանց էլ Յայաստանը նոր լույսի տակ դիտվեց: Ասես լեռներն ավելի խրոխտացան, գետերը փրփրադեզ ալիքներ ափ նետեցին:

- Տիրակալ, հայերը երեքհարյուրական թվականներին ճակատագրական սխալ թույլ տվեցին, ընդունելով քրիստոնեությունը: Այդ օրվանից հայերը ուժազրկվեցին, դարձան հարկատու, զրկվեցին անկախությունից, ապա դարեր անց, նա- թագավորությունից: Քրիստոնեությունը մեղմություն, ներողամտություն է քարոզում: Նրանց աստծո պատգամներով անգամ թշնամուն պետք է ներեն...

- Այո՛,- մոմռացրեց տիրակալը,- այդ է պատճառը այսօրվա վիճակի: Ուլուկբեկը ցանկացավ մոտենալ պատմիչին ու հարցեր տալ նրան, սակայն խոսեց տիրակալը, լռեցին:

- Հայերը գեղեցիկ քաղաքներ ունեն, հարկ է սրանց արհեստավորներին քշել Սամարղանդ, թող մեզ համար կառուցեն: Հա, ի՞նչ է այս դաշտի անունը, հարկավ գիտես, քանզի դրանով ես հացդ վաստակում – ոչ միայն հորս ճանաչելով,- այս խոսքերի վրա ծիծաղեց:

Մեծամեծները ժպտացին, ավելին անելը անհիմաստ համարեցին, անգամ վտանգավոր: Նման պարագայում հռիռացող մեկի վրա զայրացել էր տիրակալը:

- Ի՞նչ ես հովատակի պես երախդ բացել,- գոռացել էր այդ մարդու վրա:

- Դու ոչինչ չասացիր վաճառականների մասին: Է՛, ծերանում ես, Շամսետին,- անկախ իրենից խորհեց ծերության մասին, ապա ետ մղեց այդ դավաճանական միտքը, քանզի իրեն հզոր էր զգում, որպես զորական, նա–՝ որպես այրմարդ:

- Դաշտը կոչվում է Շարուր, իսկ այս մեծ երկիրը՝ Այրարատ, ի պատիվ այս հսկա լեռան: Դաշտը բարեբեր է...

- Իրոք, դաշտը մեծ է, տեղեկացել ես, ցրտաշո՞ւնչ են ձմեռները,- տեսավ, թե ինչպես լարվեցին մեծամեծները, քչփչացին: Թամուրը հասկացավ, որ նրանք հետաքրքրվում են այս տարվա ձմեռանոցի վայրով:

- Ձմեռը ցրտաշունչ չէ, սակայն խոտը չի բավարարի մեր բազմաբյուր հեծելագորին: Ավելին ար–ելք Արցախ աշխարհն է՝ Հայոց թագավորների ձմեռոցը, այնտեղ կարելի է ձմեռել...

Թամուրը բարձրացրեց մտրակը, պատմիչը լռեց:

- Ի՞նչ հեծյալ է,- մտրակը ուղղեց գետին,- սուրհանդա՞կ է:

Այդ պահին մոռացավ պատմիչին, թեր–ս ոչ, քանզի Թամուրը կարողանում էր միաժամանակ խոսել, խորհել: Նա այդ ամենը ներկայացնում էր՝ որպես աստվածատուր շնորհք:

- Ես տեսնում եմ գլխանոցի փնջիկը, սուրհանդակ է,- ասաց Շահ Մելիքը: Սուրհանդակը՝ երկարամորուք մի զինվոր, ծնկեց տիրակալի առաջ:

- Խոսի՛ր, ի՞նչ լուրեր ես բերել:

- Տիրակալ, Խալիլ սուլթանը խոնարհ ողջույններ է հղում Ալլահի փոխանորդին, երկար տարիների կյանք մաղթում: Հայտնում է, որ պաշարել է Ալանջիկը: Առաջին օրերին զոհեր տվեցինք: Չորավար Խալիլ սուլթանը խնդրեց քո աստվածային վճիռը՝ գրոհե՞նք, թե՞ պաշարումը պահենք մինչ– սովամահ լինեն: Չորավարն ասաց. Ալլահին հաճո կլինի զոհեր չտանք...

- Կեցցե՛ս, իմ թոռ,- ծիծաղեց Թամուրը, դարձավ Շամսետինին,- գրի՛ր, որ մեր հետևորդները իմանան ինչ խելացի թոռ ունի Էմիր Թամուրը: Չի ուզում զոհեր տալ: Իմաստուն վճիռ է հուշում մեզ՝ սովամահությամբ գրավել բերդը: Բա՛ն ունես ասելու,- մոտ կանչեց գաղտնապահ Մեհմետ Չահիրին:

Սա մոտեցավ, խոնարհվեց:

- Տիրակալ, Ալանչիկում են Ջելաիրյանների գանձերը: Սուլթանը գանձերի պահպանումը հանձնել է որդուն՝ Թահիրին: Թուրքերից գատ, բերդում հայ զինվորներ կան՝ նրանք կկռվեն մինչ- վերջ:

- Շատ ես նման հորդ,- քրթմնջաց Թամուրը:

«Տարօրինակ մարդիկ են Ալլահի կրոնն ընդունած օտարները: Նախկին այլադավները կաշվից դուրս են գալիս տերերին հաճոյանալու համար, սակայն Չահիրը չգիտե, որ աստծուն է երկրպագել հայրը, - հարկ էլ չկա իմանա: Կան գաղտնիքներ, որոնց բացահայտումը հաճո չէր մարդկանց: Թող Չահիրը չիմանա իրենց ընտանիքի գաղտնիքը»:

Չահիրը չհասկացավ, թե ինչ էր ուզում դրանով ասել տիրակալը, սակայն ոչ մի բան չհարցրեց, կարգն էր՝ հարց կարող էր տալ միայն տիրակալը, մնացածները պիտի պատասխանեին:

- Հրաման մեր թոռանը՝ սաստկացնել պաշարումը, դադարեցնել գրոհները: Կտրել բերդի ջուրը, ճանապարհները, ոչ մի կապ դրսի հետ,- լռեց մի պահ,- թող արժանի լինի մեր թոռ կոչվելուն,- չգիտես ինչու, այդ պահին խորհեց իր անվիճելի իրավունքի՝ մարդկանց մահու տալու իրավունքի մասին: Գոհ մնաց,- Մենք Ալլահի փոխանորդն ենք երկրի վրա, օրեն է, որ մարդկանց ճակատագրերը տնօրինենք:

- Գնա՛,- արձակեց սուրհանդակին: Սա ձին չափ գցած, գնաց դեպի գետ: Նրան երեք զինվոր էր հետ-ում: Աղվանքում մի քանի սուրհանդակ զոհ տալուց հետո տիրակալը հրամայել էր յուրաքանչյուր սուրհանդակի հետ ուղարկել երեքական պահնորդ զինվոր: «Եթե Ջելաիրյանների գանձերը բերդում են, հարկավ, մեծ կայազոր կունենան, բերդն էլ ականջալուր եմ, անառիկ է: Սուլթանը ընտրելու ժամանակ է ունեցել: Որդուն էլ բերդապահ է կարգել: Պատիր հույսեր, մենք կգրավենք բերդը: Քանի-քանի բերդեր են ընկել մեր ճանապարհին,- նայեց պատմիչին, խոհերը այլ հունով գնացին: Իրեն հզոր ու անպարտ զգաց, հայացքը լցվեց արհամարհանքով այս ամենի՝ այս գետի, երկրի, զորքերի, մեծամեծների նկատմամբ, քանզի իր իշխանության տակ են, կամքին ենթակա, Ալլահը նրան անսահման իշխանություն է տվել, նա՝ աստվածային առաքելություն: Նորից նայեց պատմիչին:

- Ինչո՞ւ թուրքերը Ալլահի կրոնին չդարձրեցին հայերին, թե՞ նրանց երկիրն էր պետք, առանց ժողովրդի:

Շամսետինը շոյեց մորուքը, խոսեց ոգ-որված, զարմանք պատճառելով տիրակալին:

- Հայերը ազատատենչ ժողովորդ են, չկամեցան ուրանալ իրենց աստվածներին, դիմադարձ կանգնեցին: Մինչ այդ հայերին փորձել էին իրենց կրոնին դարձնել պարսիկները, անօգուտ: Տե՛ր իմ, հայերը դարեր առաջ ուրացան իրենց բնիկ աստվածներին, կործանեցին նրանց տաճարները, ընդունեցին Քրիստոսի կրոնը: Թեր-ս, ա՛րդ, հասկացել են իրենց սխալը, - կատաղում են, երբ մի անգամ էլ փորձում են այլ կրոն

պարտադրել: Երբ հայերը կանգնում են օրհասի առաջ, նրանց մեջ հառնում են արիական նախնյաց հոգիները: Ես շատ մատյաններ եմ ընթերցել, Յայոց պատմիչներից, այո՛, տիրակալ, հայերը փառապանծ պատմություն ունեն: Նրանք առաջինն են ընդունել խաչյալի կրոնը: Տիրակալը զարմացավ – այդ զարմանքը ոչ հայերի անցյալին էր վերաբերում, այլ պատմիչին: Սա այնպիսի հպարտությամբ էր խոսում, ասես այդ ամենը սեփական ժողովրդին էր վերաբերում: Նա չհասկացավ, որ պատմիչի մեջ խոսում էր մարդ արարածի՝ բարձրագույն գոյի գնահատանքը: Շամսետինը հպարտ էր, քանզի հայերի անձնագոհության մեջ մարդկային նվիրում էր տեսնում:

Լինելով ազնիվ մարդ, հարգում էր հայերին:

- Սպասի՛ր, Շամսետին, մենք անիմա չենք կրոնի գործերում, մենք էլ գիտենք քրիստոնեության մասին: Առաջինը քրիստոնեությունը ընդունել են Յոնան: Չէ՞ որ դու ես պատմիչը, դու էիր այդ մասին պատմում:

- Այո՛, տիրակալ, Յոնան ավելի վաղ են ընդունել քրիստոնեությունը առանձին մարդիկ, իսկ Յայաստան աշխարհում այն որպես պետական կրոն են ընդունել, ապա տարիներ անց ընդունել է Յոնան, այնպես որ...

- Անմիտ, երիցս հայեր, դեռ կռվում են Ջելաիրյանների գանձերը փրկելու համար, որ իրենցից են խլել, երիցս անմիտ հիմարներ,- մտրակեց նժույզն ու գետը մտավ:

«Խաչյալի կրոնը ընդունելուց հետո հայերը մանրացել են, դարձել հարկատու, կորցրել են թագավորությունը: Այո՛, Խաչյալի կրոնը մեզ շատ ձեռնտու է, հնազանդություն է քարոզում, ներողամտություն: Եթե նրանց տիրոջ պատվիրանները ասում են՝ մի՛ սպանիր, հապա ինչո՞ւ են սպանում, ինչո՞ւ են այսքան դարեր սպանել, ասել է թե այդ պահին նրանց հոգիներում հառնում են արիական նախնիք, այսպես ասաց, կալանված մենակյացը, զարմանալին այն է, որ չէր վախենում մահից, անընդհատ խոսում էր նախնյաց փառքից, իսկ երբ ասացի, որ հալեցրած արձիճ պիտի լցնենք բերանը, մի պահ սպասեց, ապա ասաց, որ ես էլ մնացած բռնակալների պես եկել եմ ու գնալու եմ, որ մնալու է Յայաստան աշխարհը, իրենց այս հսկա լեռները... Խեղճ Շամսետին, նա հասու չէ, որ իրեն դիմելուց առաջ խոսել եմ մի քանի իմաստասերների հետ... Ոչ Շամսետինը, ոչ էլ այդ վանականները հասու չեն, որ իմ կրոնը գլխիցս վեր ֆռֆռացող սուրս է, հետ-իցս եկող զորաց բազմությունը, իսկ Ալլահը,- հռհռաց,- թող հավերժ լինի նրա գահը երկնքում, այստեղ հաստատուն է իմը՝ երկրայինը... Սպասի՛ր, ինչո՞ւ եմ ինձ կաշկանդված զգում,- կողքանց նայեց Արարատներին, որոնք դաշտի տափից վեր էին խոյանում,- թեր-ս սրա՞նք են ճնշում: Շամսետինն ասաց սրանք կոչվում են Արարատներ...,- ինչպես ամեն տափաստանաբնակ, սարսռաց: Նա սովոր էր տեսնել անձայրածիր հորիզոնը, իսկ այստեղ

ամեն պահ հորիզոնը փակվում է լեռներով: Դա վախ է ծնում, անհայտություն,- եթե Ալլահը կործաներ այս լեռները, մենք մեզ ապահով կգալինք:

Գլուխը թափ տվեց, բարձրացրեց մտրակը, սակայն չզարկեց: Նժույգը հզոր կրծքով պատռելով ալիքները, փնչացրեց, դուրս եկավ Արաքսի ձախ ափ:

* * *

- Կարաջահեր վառեք պարիսպների վրա, զարկե՛ք զանգերը, թող մուլորյալները, նավաբեկյալները կղզի լողան: Տեր Աստված, դու հասիր նեղյալներին: Այս ինչ ահավոր թարթառ է:

Չարկեցին վանքի զանգերը:

- Չը՛նգ, զը՛նգ, զը՛նգ...

Այսպիսի սովորույթ եղել է հեթանոս մեռյալներում՝ թարթառի ու ձնաբքերի ժամանակ զարկել գուշերը, ջահեր վառել ճանապարհը ցույց տալու, փրկարար ձայներին կանչելու համար:

- Սրբազան, վաղուց այսպիսի թարթառ չէր եղել,- խոսեց երկնագույն աչքերով աբեղան, որ մի քայլ առաջ էր կանգնած իր ընկերներից: Թովմա աբեղան էր: Կորոշվի, շնորհունակ, ուսյալ հոգ-որ էր՝ եպիսկոպոսի աշակերտներից ամենահարգվածը: Ամենքն էլ հարգում էին Թովմային, քանզի ճշմարտախոս էր, հետամուտ իմաստության ու հոգով արի, ոչ մի պարագայում չէր կորցնում իրեն- թարթառի ուժգնությունը ձմռան խստության մասին է գուժում:

- Է՛,- ձեռքը թափ տվեց եպիսկոպոսը,- անհարիր է այլ բան խորհել, երբ երկիրս է վտանգված, հավատքի սյուներն են երերում, չաղաթայ զորքերը հեղեղել են Ջայաստանը, ավեր ու արյուն է ամենուր: Օ՛, Տեր ամենակալ, որ արարեցիր քո եր-ելի ու աներ-ույթ արարածներին, հորինվածքներ կազմեցիր սուրբ Ջոզու միջոցով: Դու, որ ոչնչից ամեն ինչին էություն տվեցիր - քո հրամանով են վարվում եր-ելի ու աներ-ույթ բոլոր գորությունները երկրի վրա ու երկնքում: Տե՛ր, որ ջրով հեղեղեցիր անօրեն պղծալից մարդկանց ու փրկեցիր քո սիրելի Նոյին, սատար արա ցեղիս հայկազյան, փրկիր անօրեն ու պիղծ Թամուրից: Մի՛ փորձիր փորձվածներիս,- ձեռքերը վեր կարկառեց Ջովհաննես սրբազանը

- Սակայն սրբազան, Թամուրը չի վնասում վանքերին,- լսվեց մեկի անհամարձակ ձայնը:

Վանահայրը դառնացավ, նայեց հանդիմանությամբ:

- Եվ մի՞թե կգոհանա հոգիս վանքերի փրկությամբ, երբ հոտն է ստրկացվում, երբ այրվում են քաղաքներն ու շեները, երբ նորագույն Նեռ կարապետը կործանում է բերում ազգիս Ջայկազյան, երբ մանկանց ու կանանց քշում են Սամարղանդ: Թամուրը խորամանկ է, լա՛վ ի միտ արեք, նա չի ցանկանում, որ եկեղեցին սրբազան պատերազմի կոչի ժողովրդին: Ջասու եմ նրա խորամանկությանը - նրա արածը չեմ

համարում բարություն, – դուք մի եղեք հանց ոչխար մուրոյալ: Այս ամենը խաբկանք է: Մեր շատ հոգ-որներ սխալ են մեկնում այս պարագան – ավա՛ղ մեզ...

- Սրբազան, կանչեր եմ լսում: Ասես մեկը օգնություն է կանչում: Աղաղակներ եմ լսում,- ներկաները լարվեցին, համակ ուշադրություն դարձան, սակայն ոչինչ չլսեցին:

- Ականջների ձեռի են, Յայր Մկրտիչ,- ասաց արեղաներից մեկը, հազիվ զսպեց ծիծաղը,- այդ է պատճառը, որ լսում ես անլսելին: Առավոտից Թոնդուրեկի գագաթը կորել էր ամպերի մեջ, իսկ դա հայտնի նշան է...

Սակայն Աստված սիրեք, կարծյոք, ես էլ լսեցի: Ներող եղիր, Յայր Մկրտիչ:

- Ես էլ,- նրան միացավ Թովման,- զանգերը խանգարում են, արձագանքը ականջներումս է, հարկ է դադար տալ, լսենք:

Ամենքն էլ լարվեցին, ականջները ձայնի պահեցին:

- Այո՛, այո՛,- խոսեց վանահայրը,- Թովմա, մարդ ուղարկիր, թող դադար տան կոչնահարությանը:

Երիտասարդ հոգ-որներից մեկը արագ հեռացավ սրահից, քիչ անց, զանգերը լռեցին: Ալիքների շառաչը ավելի զնգուն դարձավ, ինչ-որ թույլ ձայներ կային համատարած դրոշյունի մեջ, որ ստիպում էր լարել լսողությունը: Վերջապես Յայր Մկրտիչը չհամբերեց:

- Չե՞ք լսում, ախր կանչում են՝ օգնե՛ք, օգնե՛ք, պարսկերեն են կանչում...

- Ես էլ եմ լսում, սակայն հասու չեմ, թե ինչ են կանչում,- Մկրտչին միացավ ներկաներից մեկը:

- Ծեր եմ, չեմ իշխում, եթե պնդում եք, որ ծովում մարդ կա, մեծ լաստանավը ծով իջեցրեք, պարանով կապեք ցցափայտին, շատ մի հեռացեք ափից: Չգույշ եղեք, – թող Տեր Աստված հասնի վտանգվածներին: Մկրտի՛չ, Թովմա՛, դուք մնացեք: Կգան երիտասարդները, մենք կաղոթենք նրանց գործի հաջողության համար,- դուրս եկան սրահից, մոտեցան պարսպապռնակին, տեսան, ինչպես մի քանի հոգի մեծ լաստանավը հրեցին ծովի ծառս-ծառս եղող ալիքները: Լաստանավը սկսեց հեռանալ՝ օրորվելով ալիքների փրփրաբաշ գագաթներին: Ցցափայտին կապած պարանը դեռ չէր ձգվել, լաստանավը դեռ չէր հեռացել պարանի երկարությամբ:

- Տեր Աստված, որ պատռեցիր Կարմիր ծովն ու անցկացրեցիր քո ժողովրդին, փրկիր նավաբեկյալներին,- աղոթեց վանահայրը:

Յանկարծ ծովից պարզ ձայներ լսվեցին, սակայն դրանք օգնության կանչեր չէին, այլ հուսադրող խոսքեր: Այդ օգնության շտապողներն էին ձայն տալիս նավաբեկյալներին:

- Գտա՞ք, փրկեցի՞ք,- պարսպից ձայն տվեց Թովման:

- Յայր սուրբ, պարանը իրենք են ձգում, ափ են լողում, խլացնելով

թարթառի ոռնոցը, պատասխանեցին ցածից:

Ակնակիր մուրը խանգարում էր տեսնել լաստանավը, որ կռվելով ալիքների հետ, ափ էր լողում: Եվ ահա՝ ճեղքելով մթան պատը, լաստանավը քթամասով խրվեց ափի խճերի մեջ: Մի քանի հոգի վազեցին, լաստանավը ափ քաշեցին, կառանեցին:

- Մեկին փրկեցինք,- լսվեց ծովափից,- կարծյոք, հայ չէ՞, սակայն...

- Վեր բերեք փրկվածին,- կանչեց վանահայրը,- ով էլ լինի՝ Աստծո փրկածն է:

Յոգ-որները գրկած ներս բերեցին թրջված մի մարդու, ինչպես եր-ում էր, լավ լողորդ էր, որ կարողացել էր այսքան ժամանակ դիմանալ: Նա ուշագնաց էր: Փրկվածը միջահասակ, ս- մազ ու մորուքով մարդ էր: Նրան չէր կարելի հայ չհամարել, արծվաքիթ, գիսագանգուր, սակայն թանկարժեք խալաթը, շքեղ դաշույնի ու սամարղանդյան սրի պատյաններն ասում էին, որ հասարակներից չէր: Այն, որ չաղաթայ էր, ամենքն էլ հասկացան, սակայն ո՞վ էր այդ մարդը, ի՞նչ էր կորցրել հայոց ծովում, ովքե՞ր էին հետի մարդիկ, հնար չկա՞ր փրկելու մնացյալներին:

Վերջապես փրկվածը բացեց աչքերը, խոսեց պարսկերեն:

- Փառք Ալլահին, որ փրկեց կյանքս, Ձեզանից շնորհակալ եմ, որ կատարեցիք Ալլահի կամքը: Ես ո՞ր եմ ընկել, փնտրածս Մեծոբա վանքն է: Փոթորիկի ժամանակ մեր նավը խորտակվեց: Ուղեկիցներս խեղդվեցին... Որտե՞ղ եմ ես: Ես աշխարհի տիրակալ Լանկ Թամուրի մերձավորներից եմ, անուսա Չահիր է, ծնունդով Բուխարայից եմ: Փնտրում եմ Մեծոբան, ուզում եմ տեսնել Յովհաննես աբեղային:

Վանահայրը ցնցվեց: Յոգ-որները մեկ վանահորն էին նայում, մեկ չաղաթային: Բնական էր նրանց հետաքրքրությունը, ինչ-որ նմանություն կար նրանց մեջ: Եթե նրանց մեջ մեկը լիներ ավելի տարիքով, հիշեր վանահոր երիտասարդությունը, կասեր, որ իրոք շատ նման են:

- Դու Մեծոբայում ես, չաղաթայ գորական: Ես եմ, Յովհաննես Եպիսկոպոսը: Ո՞վ ես դու, որտեղի՞ց գիտես անուսա:

Փրկվածը ուզեց բարձրանալ, սակայն ուժերը լքեցին նրան, նորից պառկեց կապերտին: Նրա լայն բացված աչքերում հետաքրքրություն կար, նա- զարմանք: Ապա կախեց գլուխը: Նա ինչ-որ հարց էր պարզել իր համար - դա այնքան հասկանալի էր, որ ներկաներն էլ զգացին դա: Չաղաթայ գորականը վանահորը նայելով, նրան նմանեցնում էր մեկ այլ մարդու - արդ, հաստատվելով կասկածի մեջ, պարզեց ով էր դեմը կանգնած:

Չաղաթայը այս զննության ժամանակ գտավ այն, ինչ փնտրում էր, եթե փնտրտուքի մեջ ուրախություն կար, ապա հայտանգործությունը հակառակ ազդեցություն արեց նրա վրա: Տրտմտել էր չաղաթայը, խոսե՞լ այդ մասին, չէր ցանկանում, ո՞րն էր ցանկալի, գտնե՞լ, թե՞ գաղտնիքը գաղտնիք պահելը...

- Որդիք, մեզ մենակ թողեք: Թովմա, դո՛ւ մա: Դուք գնացեք երեկոյան աղոթքի:

Յոգ-որները, դժգոհ այն բանից, որ ներկա չեն լինելու գաղտնիքի բացահայտմանը, դուրս գնացին, մնաց միայն Թովման:

- Յայրս մեռնելուց առաջ ասաց՝ գնա Յայաստան աշխարհ, գտիր Մեծորա վանքը, արեղա Յովհաննեսին, ցույց տուր կրծքիդ խալը, նա կասի ծննդյանդ գաղտնիքը: Ես ամեն բան հասկացա: Դու շատ ես նման հորս,- զորականը փակեց աչքերը,- լիահույս եմ, մնացածը դու կասես: Իմ մասին այսքանը կավելացնեմ, որ Լանկ Թամուրի գաղտնապահն եմ:

Յովհաննես եպիսկոպոսը մոտեցավ Չահիրին:

- Այո՛, որդի, դու եղբորս՝ Վրթանեսի որդին ես: Քո մորը չեմ տեսել: Վրթանեսին գերի տարան, երբ տասնհինգ տարեկան էր,- դաստառակով սրբեց երիտասարդի ճակատը, ուզեց գրկել, չգիտես ինչու չհամարձակվեց,- դու հայ ես, սակայն ապրում ես որպես չաղաթայ, որպես մեր ժողովրդի թշնամի, Թամուրի զինակից, ցավ է ինձ... Ես Աստծուն կաղոթեմ հոգուդ փրկության համար: Որդի, մի՞թե քո մեջ, երբ մտար Յայոց հողը, ոչ մի հյուլե չշարժվեց, թեկուզ սրտի թրթիռ, թեկուզ ափսոսանք այս ավերումների, անմեղ զոհերի համար: Մի՞թե քո մեջ հայի արյունը չընդունվեց այս ամենի դեմ: Չէ՞ որ հայրը ի սկզբանե բարի է, իսկ քո տերը... Չշարունակեց, լռեց երիտասարդի թախանձական հայացքից ազդված:

Մինչ Թովման գինի էր խմեցնում Չահիրին, վանահայրը խոհերի հետ էր, ավեր ու արյուն էր տեսնում, տեսնում էր եղբորը, որին բռնել էին զինվորները, իսկ ինքը օգնել չէր կարող, իրեն էլ բռնել էին մի քանի հոգ-որներ՝ անմտածված քայլ չանելու համար: Ծանր էր հիշելը: Եղբոր արտասովորաբար աչքերն էր հիշում, որոնք մեծանում էին, փակում հորիզոնը, տնքաց:

- Որդի, այսօր Աստծո զորության վկայության օր է: Ես քեզ գտա, ասացի ծննդյանդ գաղտնիքը, իսկ արդ, ցույց կտամ ապացույցը,- ասաց ու մերկացրեց կուրծքը, ամողջովին սպիտակ մազերի մեջ մի խալ էր եր-ում՝ արծաթե դրամի մեծությամբ,- մի՛ գարմացիր, այս խալը դաջված է իմ կրծքին: Մեր տոհմում շատերն են ծնվել այս նշանով, իսկ ով չի ունեցել Աստծո կողմից պարգ-ած նշանը, դաջել են, որպեսզի մեր տոհմակիցները իրար ճանաչեն,- հոգոց հանեց,- իսկ մեր տոհմը շատ հին է, այնքան հին, որքան այս սուրբ հողը:

- Ես հայ եմ, սպասի՛ր, հորեղբայր,- մորմոքեց Չահիրը,- իսկ մայրս, մի՞թե նա էլ է հայ եղել,- հուշերը կսկծացրեցին հոգին, զգաց, որ մինչ այս պահը կույր է եղել: Յիշեց մորը, որը շատ բարի կին էր, երբեք դուրս չէր գալիս տնից, մեչետ չէր գնում: Օ՛, Ալլահ, նա հայ է եղել: Մայրս չէր խոսում հար-անների հետ, ոչ ոքի տուն չէր ընդունում մուրացկաններից զատ: Կերակրում էր նրանց... Չահիրը նստել էր աթոռակին, խոր-

հելու հետ օրորվում էր, ասես վերապրում էր մանկության օրորոցը: Հանկարծ վեր թռավ:

- Ես թլփատված եմ, ես մահմեդական եմ...

Վանահայրը նայեց գորովանքով, այդպես միայն հայրը կարող է նայել որդուն:

- Որդի, հայրդ հարկադրված է եղել, հակառակ դեպքում հորդ կսպանեին – ոչ միայն նրան: Թլփատումը եղել է ոչ ծնողիդ կամոք, այս պարագան ազատում է քեզ մահմեդականությունից: Դու կապաշխարես ու Տեր Աստված կների քեզ, դարձի կգաս...

- Գիտեմ, ձեր Աստված բարի է, ներում է մեղավորներին, սակայն ես մահմեդական եմ, չաղաթայ, ինչպե՞ս դավաճանեմ տիրակալին, ես ուզում եմ օգնել ձեզ...

- Որդի, քեզ մի տանջիր, ամեն բան Աստծո ձեռքին է, կանխավ ոչ մի խոստում մի տուր մեզ օգնելու, քեզ մոտ կգա Թովման: Նա իմ մտերիմ աշակերտն է: Նա կհասնի քեզ, կսատարի,- խոր շունչ քաշեց,- լսողաց եմ, որ Լանկ Թամուրը մինչ- օրս պահում է Չինգիզ Խանի պատգամը՝ վանքերին ու եկեղեցիներին ձեռք չի տալիս, եթե չեն դիմադրում...

Չահիրը հասկացավ, որ եպիսկոպոսը անավարտ թողեց միտքը, չգորեց ասել խնդրանքը:

- Դու ուզում ես փրկեմ վանքդ,- հարցրեց, հանգիստ նայեց հորեղբորը:

- Դա հղի է վտանգներով, կաղ սատանան,- խաչակնքեց իրեն,- կկամենա իմանալ խնդրանքիդ պատճառը:

- Եթե վանքդ... Մի խոսքով այդ ամենը կախված է ձեր հնազանդությունից,-տեսավ, ինչպես ցնցվեց Թովման, աչքերը կրակվեցին: Չահիրին թվաց, թե արեղայի աչքերից կապույտ ցուլքեր դուրս թռան:

- Մենք գրա՛ստ չենք, ո՛չ մարդ անիմա, ո՛չ նվաստ ոչխար՝ կարող ենք կռվել,- մոմռացրեց արեղան, առաջին անգամ միջամտեց խոսակցությանը,- հայերը կռվել գիտեն, նա- պատվով մեռնել...

- Հարկ է ապրել սովորել, դիմանալ այս արհավիրքին: Դիմանալ, իսկ ո՞ր ժողովուրդն է մեզանից ավելի տոկացել, իսկ արդ, դարձյալ արհավիրք է բարձրանում մեր ժողովրդի ճակատագրի վրա: Լիահույս եմ՝ Աստծով կդիմանանք:

- Այո,- խոսեց Թովման,- սրբազան, կդիմանանք Աստծով, սակայն Չահիր եղբայրը եր-ի չգիտե մեր ժողովրդի անցյալը, չգիտե, որ մենք արիական ազգերի նախահայրերն ենք, որ արիները արարվել են Հայաստան լեռնաշխարհում ու այստեղից սփռվել աշխարհով մեկ:

Չահիրը զարմացած նայեց արեղային, քմծիծաղ տվեց:

- Այդ մասին մի անգամ պատմիչ Շամսետինը խոսեց տիրակալի հետ, Տիրակալը խիստ զարմացել էր՝ իմանալով հայերի անցյալը, այնպես, որ նրա շրջապատում էլ խելացի մարդիկ կան, սակայն դա չի

խանգարում, որ տիրակալը խտիր չդնի միջոցների մեջ,- երկար լռել էին նա- եպիսկոպոսն ու Թովման:

Լռությունը խզեց Չահիրը:

- Տաժանելի ծանր է նորից մարդ ու հայ զգալ... Ներիր հորեղբայր, որ ժամանակ խնդրեմ խորհելու: Ես մահմեդական եմ, ինչպես մոռանամ Ալլահին, սրբությունները մեր...

- Գնա՛, որդի՛, Աստված քեզ ելք կհուշի: Գիտցիր, վանքիս դռները բաց են քո առաջ: Ինձ հետ կապ պահպանիր Թովմայի միջոցով: Գնաս խաղաղությամբ:

* * *

Չաղաթայների նժույգների սմբակների տակ դղրդում էին հայոց ճամփաները: Ավերմունքի փոշի էր բարձրանում հայոց երկնակամարն ի վեր: Արյուն ու ավեր էր՝ վերջն աշխարհի... Մարդիկ քնում էին վախով, արթնանում էին ծանր երազներից... Հրդեհների բոցերից լուսավորվում էր անգամ տիեզերքը: Մահ տարածամ էր, վերջերի վերջը... Կապրեի՞ն հայերը, լինել-չլինելու հարց էր...

* * *

Մոլեգնում էր քամին, խուժում ամենուր: Կարմրավուն փոշի խցկում մարդու բերանը, ատամների տակ խշխշում էին ավազահատիկները:

Որքան էլ քամին սաստկանար, չէր կարող սասանել Շահապունքը, որի միջնաբերդը թառել էր ութսուն կանգուն բարձրության ժայռին, այնտեղից հսկում էր Հայոց հեռուները:

Ահասարսուռ էր բերդանիստ ժայռը, այն հանց հսկա առյուծ ուսել էր միջնաբերդը: Հեռուն, շատ հեռուներն էր եր-ում միջնաբերդից, սակայն այն, ինչ տեսնում էր Պռոշյան իշխանը, կսկծացնում էր հոգին:

Առջ-ում, շատ փարսախներ հեռվում եր-ում էր հրդեհներից այրվող հորիզոնը: Հայոց վշտից ու անզորությունից հրդեհվել էր տիեզերքը...

- Մի՞թե վերջն է Ազգիս,- տնքաց ծերունագարդ իշխանը, նայեց կողքին կանգնած Հովհաննես Տաթ-ացուն,- Հայոց աշխարհը երբեք այսչափ անպաշտպան չի եղել: Այս ի՞նչ պատուհաս էր, Տեր Աստված, ո՞ր մեղքերի համար ես տանջում բարեպաշտ ժողովրդիս...

- Սպասի՛ր, Հայկարամ իշխան: Խոսքերդ վայել են հոգ-որականի - ոչ մարտիկ իշխանի, որի գոռ ձայնից դղրդում են մարտի դաշտերը, ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ կոչ չես կոչում իշխաններին՝ ամենքի՛ն: Ինչո՞ւ ոտքի չեք հանում համայն Ազգը:

- Սրբազան, շատվոր են անօրենները: Այսչափ մեծաքանակ զորքեր երբ-է Հայաստան չեն մտել: Այս ինչ պատուհաս է, մի՞թե մեռնելու է ժողովուրդը մեր, լեզուս չորանա: Հասու չեմ, ի՞նչ կարելի է անել...

Իշխանի կրտսեր եղբայրները նրանց կողքին կանգնած, նայում էին այրվող դաշտավայրին: Ամենքն էլ գլխաբաց էին, քամին ցրում էր նրանց մազերը, քանզի անհարկի էր սրբազանի ներկայությամբ գլխանոցներ դնել: Ամենքն էլ զրահված էին, մարտի պատրաստ, սակայն այս ի՞նչ պատերազմ է, ի՞նչ անհույս ու անհասկանալի սպասում: Ընկճված են, մռայլ: Չորս եղբայրներ են, շատ նման իրար, միայն տարիքով են տարբերվում իրարից: Միաջահասակ, լայնալանջ գորականներ են: Նրանց հակապատկերն է Տաթ-ի վանահայրը, սպիտակ, երկար մորուքով, բարձրահասակ, արդեն կռանալ սկսող: Տաթ-ացուն ծեր չես համարի: Իմաստասերի աչքերում այնպիսի կրակներ կան, որ կարող են այրել իմաստության կրակներով:

- Նախճավանը, կայծոյ՞ք, գրավել են,- խոսեց Պռոշյաններից կրտսերը՝ Խաչիկը,- հարկ է դեմ ելնել, բերդում մնալով ամենքս էլ կկործանվենք,- ոչ ոքի չդիմելով՝ ասաց նա:

Պռոշյան իշխանը շփոթվեց եղբոր խոսքերից: Խաչիկը համեստ երիտասարդ է, եթե նա այսչափ վրդոված է, դուրս է եկել պատշաճից ու իրավունքից, ասել է թե ամեն ինչ շուռ է եկել: Խաչիկը խոսում է հոգ-որի ներկայությամբ, - նրա խոսքերը հանդիմանական են երեց եղբոր հասցեին, քանզի նա պիտի վճռի անելիքները:

- Մենք սխալվեցինք, այլ-ս ոչինչ չենք կարող անել: Սա աղետ է, կործանում, միթե՞ կարող ենք դեմ առնել Լանկ Թամուրի մեծաքանակ հորդաներին: Նրանք հզոր են իրենց բազմությամբ: Մեր ամեն զինվոր կարող է կռվել երեք-չորս չաղաթայի դեմ, սակայն նրանք հազար-հազարներ են, իսկ մենք մասնատված, ուժազրկված: Մի կողմից թուրքերն են նեղում, մյուս կողմից այս պատուհասը եկավ գլխներիս: Պետություն չունենք, թագավորություն, որ դեմ կանգնի արհավիրքին. մի՞թե կործանվելու ենք,- մոմռացրեց իշխանը, նայեց եղբորը, չտեսավ նրան, քանզի նայում էր նրա միջով, տեսնում էր հրդեհների ցուլքերից արևազույն Յայոց հորիզոնը,- թեր-ս իրավացի ես, գրավել են Նախճավանը...

- Երբեք ուշ չէ դեմ ելնել թշնամուն, Չաղաթայները գալիս են ստրկացնելու մեր ժողովրդին, ավերելու մեր լույսի խորանները՝ մեր տաճարներն ու եկեղեցիները, այրելու մեր ծաղկած մատյանները, Տաթ-ը մեր անձեռակերտ, որ այս մթին դարում լույս է սփռում աշխարհին: Ո՛չ, երբեք ուշ չէ: Ես ծեր եմ, սակայն պատրաստ եմ կռվելու... Իսկ ո՞ւր են մեր իշխանները, մեկին թուրքն է խաբել, փակել բերդում, մյուսը կարկամել է վախից, երրորդին իր շահն է նետում տիրակալի գիրկը, չորրորդին գոռոզությունը ետ է պահում ազգի գործերից, սպասում են, որ իրենց խնդրեն, մոռանալով, որ չաղաթայները ոչ մեկին չեն խնայի: Ցավ է ինձ, որ շինականն է ընկել սրի բերանը: Անպաշտպան է, կկոտորվի: Մենք չենք կռվում, իսկ Ջելախիրյանները ետ են քաշվում, ճանապարհ են տալիս հավատակիցներին, մանկամիտներին, հասու չեն, որ հարկ է միացյալ ուժերով դեմ ելնել: Լանկ Թամուրը հաշվի չի առնում

կրոնի պարագան: Նրա համար ամենքն էլ մեկ են՝ կկոտորի, հիշեք խոսքերս, միայն հնազանդները կփրկվեն, իսկ սա ստրկություն է, հոգու կորուստ – ի՞նչ կմնա հոգին սատանային ծախելուց, ոչինչ, ունայնություն: Աստված մեզ պատժում է մեր մեղքերի համար, չմիավորվեցինք թուրքերի դեմ, կորստյան մատնեցինք Անին, Կարսը, ժողովրդին: Մեր գոռոզության, անհեռատեսության, անմիաբանության պատճառով թուրք սելջուկները տիրեցին երկրին, բռնացան մեր կամքին, իսկ դա կրկնակի ստրկություն է: Իսկ արդ, արդեն, խնդրեմ, Լանկ Թամուրի հորդաները...,- մի պահ լռեց,- նրա դեմ ելնել միայն սուլթան Բայազետը կարող է: Նա էլ իր հերթին է սպասում, որ Թամուրը թուլանա Յայաստանում ու Վրաստանում: Ի գորու չեն հասկանալու, հարկադրված կլինեն երկար սպասել, քանզի անպարտելի են հորդաները: Կարճամիտ չէ սուլթանը, ոչ էլ անհիմա ռազմի գործերում, սակայն այս պարագայում սխալ է գործում: Ես նրան կործանում եմ գուշակում:

Իշխանը հարգանքով նայեց կորովի հոգ-որին:

- Սրբազան, այդ ամենը հասկանալի է ու ընդունելի, սակայն մենք ձեռքից բաց ենք թողել ժամանակը, միացյալ ճակատ կազմելու հնարավորությունը: Չենք հասկացել վտանգի մեծությունը: Ես ինձ էլ եմ մեղադրում: Ո՛ւշ է, խոսենք այսօրվա անելիքներից,- իշխանը չհասցրեց շարունակել: Նայեց սենեկապետին, որ ոլորապտույտ աստիճաններով աշտարակ էր բարձրանում, սիրտը վատ բան գուշակեց:

- Ահարոն, ի՞նչ կա,- հարցրեց, տնքաց:

- Գուժկան եմ, տեր իմ,- խոնարհվեց սենեկապետը,- Նախճավանից բերդ հասավ գորական Յարությունը, չաղաթայները գրավել են քաղաքը, կոտորել բնակիչներին:

- Կանչե՛ք, գա,- ձեռքով արեց իշխանը:

Չինվորները թ-երն ընկած, աշտարակ բարձրացրեցին ավագին:

- Մենք պարտվեցինք, Գ-որգ իշխանը զարկվեց մարտում: Չաղաթայները գրավեցին քաղաքը, այրեցին այն, բնակիչներին սրի քաշեցին: Մի տասնյակից ավելի մարդ այրեցին խարույկի վրա: Իշխանի ընտանիքը սրի քաշեցին: Աղջկան հոր աչքի առաջ...- ձեռքը թափ տվեց, ցավից տնքաց,- մի բան է մնում՝ մտնեմ չաղաթայների մեջ զարկեմ, մինչ-զարկվելս: Վայրագ բորենի են, ասես մայր չի ծնել,- հոգևած լռեց:

Սենեկապետը գինի խմեցրեց նրան: Աշտարակ բարձրացած բուժը, կապեց ավագի ուսի վերքը:

Ավագի տեսքը ազդել էր ներկաների վրա:

Լուրը ծանր էր, Նախճավանը ավերվել էր, զոհվել էր քաջարի Գ-որգ իշխանը:

Մի իշխան էլ պակասեց Յայոց գահնամակից, հուշ դարձած գահնամակից... Իսկ կվերականգնվի երբ-է, կլինե՞ն գահ ու թագ, արքայական մական... Իսկ արդ, լինել-չլինելու հարց էր չոքել Յայոց ճակատագրին, իսկ գահնամակը մի լուսավոր հուշ էր դարձել, անցած-գնացած

փառքի օրերի...

- Տե՛ր իմ, քիչ անց չաղաթայները այստեղ կլինեն: Ես այդպիսի կո-վողներ չեմ տեսել, հաղթում են քանակով, շատվոր են: Գալիս են հա-զար-հազարներ, խեղդում են իրենց դիակներով, դիակների վրայով էլ առաջանում են: Չորականի ձեռքը հոգևում է զարկելուց, սակայն վերջ ու պրծում չկա... հեծյալ են, ուր որ է կհասնեն:

Իշխանը դարձավ եպիսկոպոսին:

- Սրբազան, ներիր, որ անտեսում եմ հյուրընկալության կարգը, ու-զում եմ լսել վճռիդ:

- Ես մենակ չեմ թողնի աշակերտներիս՝ Տաթ-ը: Արի եղեք որդիք: Լավ ի միտ արեք, Լանկ Թամուրներն ու Բայազետները կգան ու կեր-թան, կմսա ժողովուրդը: Կովենք, տոկանք, Աստված արդարների հետ է:

- Խաչիկ, սրբազանի հետ ուղեկցող տաս զինվոր դիր, թող տեղ հասցնեն: Վտանգաշատ են ճամփաները:

- Աստված պահապան ու զորավիգ,- խաչակնքեց սրբազանը: Ծանր գավազանով թխկթխկացնելով աստիճաններին, իջավ աշտա-րակից:

Իշխանը մոտ կանչեց Վազգեն եղբորը:

- Սեպուհ, տազնապի շեփոր հնչեցրու, թող քաղաքացիները միջ-նաբերդ բարձրանան: Քաղաքը չի դիմանա: Քաղաքացիներին զինեք, կարգեք պարիսպների վրա:

Սեպուհը վազքով հեռացավ կատարելու իշխանի հրամանը:

Բերդում չարագուշակ հնչեց շեփորը:

Պռոշյան իշխանը մենակ էր աշտարակի վրա: Քաղաքը ոտքերի տակ էր, այն սկսել էր աղմկել: Քաղաքացիները բռնեցին միջնաբերդի ճամփան:

- Տե՛ր իմ,- մոտեցավ թիկնապահը,- դաշտով զորքեր են շարժվում, գալիս են ջահեր վառած, օտար զորքեր են, ճանապարհը չգիտեն:

Խուլ դղրդում էր Շարուրի դաշտը: Չորական մութ գանգվածներ էին շարժվում, գալիս էին իրար զուգահեռ մի քանի զորասյուններով:

- Սկսվեց, ուշացանք: Ես ինձ չեմ ների... Սակայն ի՞նչ կարող էինք անել: Չլսեց Գ-որդ իշխանը, մենակ գնաց թշնամու դեմ, իսկ մնացած-նե՛րը, դարձյալ նույն ցավն է, դարձյալ անմիաբան ենք, անջատ-ան-ջատ, դարձյալ ուշացանք...

Մեղավորության զգացմունքն այնքան մեծ ու խորն էր, որ իրեն պատկերացրեց սուրը ձեռքին սպանված: Ստիպեց իրեն կողքին դիտո-ղի պես նայել, քմծիծաղ տվեց,- սա վերջերի վերջն է...

- Հանգստացի՛ր,- խոսեց աշտարակ բարձրացած Պարսամ եղբայ-րը,- այլ-ս ինչ օգուտ սեփական անձը դատափետելուց,- իշխանը հաս-կացավ, որ բարձրաձայն էր խորհել:

- Պարսամ, սիրելիդ իմ եղբայր, ոչ մի նոր բան չկա կյանքում:

Նույնն է եղել, վտանգի պահին միակամ, միաբռունցք լինեինք, կվանեինք թուրքերին, այսօր էլ մեզ արժանի պատասխան կտայինք Լանկ Թամուրին: Մի՞թե չեն եղել պահեր, եղել են, միակամ ու մոլեգնած զարկել ենք թշնամիներին: Չմոռանանք Ավարայրը, Ակոռը, Ներսեհապատը: Ինչո՞ւ ենք մոռանում Ազգի հզորության գերագույն պահը՝ Մեծն Տիգրանի գահակալությունը: Նրա բանակները, մոռանում ենք հեթանոս ժամանակների մեր հզորությունը... Մոռանում ենք, որ Արիական Ազգ ենք, այ թե՛ որտեղ է մեր սխալը,- մռնչաց,- մենք սկսեցինք ուժազրկվել, երբ ընդունեցինք քրիստոնեությունը, ավա՛ղ մեզ...

Ազգի մեծերից մեկի ուշացած իմաստասիրություն՝ մի բռնկում, ավա՛ղ, ուշացած բռնկում, խեղճ հայեր, ե՞րբ պիտի խելքի գանք...

Դիրդյունը մոտենում էր, այն իր մեջ կուտակել էր Շահապունքի դառը սպասումը, տիրակալի կամքը՝ սպանել, ավերել...

Մի ժամ էլ չանցած չաղաթայները պաշարեցին Շահապունքը: Քաղաքի դռները խորտակեցին, քաղաքը դատարկ գտնելով, վայրագ ոռնացին, աչքերը չռած ահռելի միջնաբերդին, առաջացան մինչ- բերդանիստ ժայռը, կանգ առան:

Մութ էր, ճանապարհը չգտան, խարխափեցին՝ ինչպես մարդը խարխափում է սեփական ճակատագրի բավիղներում - որքան էլ ստույգ համարի ընտրած ճանապարհը, դարձյալ աչքը զգում է մյուս ճանապարհին, թեր-ս այն ճիշտ ու ընդունելի էր...

Խարույկները վառեցին, միջնաբերդը ահագնացավ, երերացող, տատանվող, իրար եկող, իրարից վանվող ստվերները ընկան չաղաթայ գորքերի վրա, սարսափ ու սարսուռ բերեցին:

- Գիշերս չեն հարձակվի,- ասաց Պարսամը, - առավոտյան վրա կտան...

Չասված բառերի մեջ դրեց սպասված վտանգված ավելին, որ նամենքի մեջ կուտակված հուսահատությունն էր:

Ի՞նչ է հուսահատությունը, երբ այլընտրանք չկա, վճռված է կռվել մինչ- վերջ, կռվել մինչ- կործանում... Այլ-ս ինչ սպասում, իսկ եթե նա- այլ ելք կա, դեռ Հայաստան աշխարհում չփորձված ելք... Դեռ ոչ ոք չի դիմել Լանկ Թամուրին, չի խնդրել խնայելու իրեն: Իսկ մի՞թե օրեն չէր որ իրենք խնդրեն, գոնե փրկեն երեխաներին, կանանց ու ծերերին, սակայն այն ամենի մասին չեն խորհում, վճռել են կռվել, իսկ կռվի ելքը՝ պարզից պարզ է...

Չաղաթայները կկործանեն Շահապունքը ու սրի կքաշեն ժողովրդին, ո՞ւմ վրա է այս անմեղ արյունը...

Վերադարձան Խաչիկն ու Վազգենը:

- Միջնաբերդը պատրաստ է դիմադրելու,- գեկուցեց Վազգենը,- ծանր մարտ է սպասվում,- չասաց անհույս մարտ, չասաց, որ վաղը չաղաթայները կգրավեն բերդը, չասաց. ապավինել էր իր սրին ու անհույս սպասումից հերոսացած, հերոսությունից խենթացած, սպասեց...

Սպասեց, ինչ որ է, պատմությունը կասի իր խոսքը, կգնահատի այս խենթությունը, թեր-ս անմտությունը, որ կարելի է նա- ինքնասպանություն կոչել, իսկ կա՞ տլք, ինչո՞ւ չապրել, թեկուզ նվաստացման գնով, գլուխ խոնարհելով... Ոչ մի հերոսացմամբ չես արդարացնի երեխաների, կանանց ու ծերերի մահը, ավա՛ղ մեզ...

Իսկ ինչպիսի՞ վճիռ կկայացնեին մեր արիական նախնիք այս պարագայում, հարց էր, թե ո՞վ կպատասխանե...

- Սրբազանին ճամփու դրեցի,- ասաց Խաչիկը, մոտեցավ պարսպապռնակին,- սրա դեմ Բայազետի զորքերն էլ են սակավ: Սա հեղեղ է: Չուր տիկնանց ու երեխաներին չուղարկեցինք Տայք, այնտեղ...

- Տայքն էլ չի փրկվի: Անհույս է, միակ ուժը Բայազետն է: Նա էլ սպասում է, որ Թամուրը այստեղ թուլանա, քանզի գիտե, որ ոչ մի բերդ, քաղաք ու շեն առանց կռվի չի հանձնվի: Սուլթանը խելացի զորավար է: Նա պարզ հաշիվ է անում, սպասում է իր ժամին: Նա մեր կնքահայրը չէ, որ գա մեզ սատարելու: Կայծակնային Բայազետ, խաչակիրներին ջարդող Բայազետ,- իշխանը չգիտես ինչու, սկսեց թվել սուլթանի հայտնի անունները: Ամենքն էլ գիտեին Բայազետ սուլթանի զորավարական հռչակը, նրա արագ կողմնորոշվելու ընդունակությունը: Չուր չէին Եվրոպայում սարսափում նրանից: Այնտեղ դեռ թարմ էր պարտության կսկիծը: Դյուրին չէր նոր խաչակրաց արշավանք ձեռնարկել, իսկ արդ, սուլթանը աչքը գցել է Բյուզանդիային: Դժվար թե տկարացած կայսրությունը դիմանա Բայազետի բանակների ճնշմանը: Միակ ուժը, որ կարող է զսպել սուլթանին, Լանկ Թամուրն է, թեր-ս աստվածների իրենց երկրային խորհուրդում վճռեն երկուսից մեկին առաջնություն տալ, սակայն այնպես՝ հաղթողը չկործանի իրենց արարած աշխարհը: Եթե հաղթի Լանկ Թամուրը, ապա նրա դեմ կհանեն Թողթամիշին, որ նստած է Սարայում, սրա դեմ էլ Ռուսիային: Մի խոսքով, ամենահմուտ զորավարները աստվածներն են, նրանք են վճռում պատերազմի ելքը - ավա՛ղ մեզ...

Իր հերթին Բայազետի հետ հանդիպումը ձգձգում է Թամուրը: Խելացի է տափաստանի ծեր գայլը: Նա ուզում է թիկունքը մաքրել հայերից, վրացիներից, մնացած լեռնականներից:

Աշխարհում չի կարող լինել երկու տիրակալ: Մեկը պիտի գիջի առաջնությունը, ո՞վ կլինի գիջողը, ցույց կտա ժամանակը...

- Աշխարհը հեղեղվել է մահմեդական զորքերով,- գլուխը թափ տվեց Պռոշյան իշխանը,- ավելի լավ է միասին լինենք: Հույսներս Աստված ու մեր սուրը,- հիշեց հորը, նրա նախատիկնքով լի հայացքը, սարսռաց. «Հայր, մի՞թե սա է վերջը...»: Հիշեց հոր խոսքերը կյանքի ունայնության մասին, այդ հիշողությունը ոչ թե հուսահատեցրեց, այլ զայրացրեց,- մնացինք մենք ու մեր սուրը: Նա- այս հավատը, որ ես ու այս բերդը դեռ կանք: Կռիվ ենք ելնելու, հնարավորին չափ կնվազեցնենք չաղաթայներին: Սա էլ մի բան արժե: Աստված արդար է, մի դուռ կբա-

նա...»:

Վաղ առավոտյան Լանկ Թամուրի գորքերը սկսեցին Շահապունքի գրոհը...

* * *

Չահիրը մի կողմ նետեց այծենակաճը, դուրս եկավ յուրտից /վրանից/: Դիմացը, ժայռի գլխին ահագնացել էր հրդեհված Շահապունքը: Հայացքը տեղափոխեց տիրակալի տաղավարի կողմը, որ մյուսներից տարբերվում էր իր մեծությամբ ու թիկնազորի եռակի պաշտպանությամբ: Նրա տաղավարի մոտ էին Մեծ թագուհուն՝ Մելիքեի Քեպրիկի տաղավարը, որ իր մեծությամբ չէր գիջում տիրակալի տաղավարին: Ապա մնացած կանանց տաղավարներն էին՝ Սադր Մելիքեի՝ Չինգիզ Խանի տոհմից, Թումանը՝ տափաստանի տոփալից «զամբիկը» վերջապես Հելիան տիկնոջ տաղավարը, Հելիանը հավատարիմ է մնացել հելենական սովորույթներին, թե գույներով, թե շքեղությամբ նրա տաղավարը տարբերվում է մնացած տաղավարներից: Այն մի փոքր հելենական աշխարհ է, որտեղ մտնողը այլ աշխարհ է ընկնում, որ նման չէ մահմեդական աշխարհի ստիպողական շքեղությանը, այն նրբությամբ է զարդարված: Տաղավարը տիկնոջը հիշեցնում է նրա հայրենիքը, որտեղից վաղուց է հեռացել:

Թիկնազորի եռաշար պաշտպանությունից թեպետ դուրս են մնացել մեծամեծների տաղավարներն ու յուրտաները, սակայն նրանք էլ են պաշտպանվում:

Չահիրը իրեն խորթ զգաց այս շրջապատում, քանզի այս ամենը իրենը չէ, այս ամենը խորթացել է իրեն, օրեն չէ, որ ինքը լինի սրանց հետ: Սրանք իր ժողովրդի թշնամիներն են:

Այս զգացմունքը մի քանի օր առաջ կգարմացներ նրան: Այս պահին այն բնական է՝ ինքը հայ է, չէ՛, հայ չէ, ծնողներն են հայ, ինքը մահմեդական է, ինքը չաղաթայ է, թլփատված է... Նա տիրակալի գաղտնապահն է, բոլոր գործերի՝ գաղտնի գործերի կատարողը: Նրան բարձր է գնահատում տիրակալը, հաշվի է նստում հետը: Անվերապահորեն հավատում է նրա բերած լուրերին:

Երեկ այդ ամենը համարում էր Ալլահի պարգև, իսկ տիրակալին մեծ զորավար, թագավորների թագավոր, մեծարման արժանի միապետ, պաշտամունքի կուռք: Արդ, այդ ամենը այլ կերպ է ընկալում:

Մենք եկել ենք ոչնչացնելու հայերին, թեկուզ այս բերդաքաղաքը: Այսպիսի արժվանիստ բերդ թեր-ս չկա աշխարհում: Երեկ բերդի կործանումը ուրախություն կբերեր, այսօր միայն ափսոսանք, սեփական արժանապատվության կորուստ, քանզի կործանվում էր բնության ու մարդու արարումի այս հրաշքը: Երեկ կիրավիրեր մեծամեծներից որ-է մեկին, կհյուրասիրեր ընտիր գինիներով, ավելին՝ գերուհիներից մի եր-

կուսին կբերեին, գիշերը խելահեղ վայելք կանեին: Սա Թամուրի մեծամեծների համար հաճելի զբաղմունք է: Տիրակալը գիտեր այդ մասին, չէր արգելում, քանզի կտրվել են Սամարղանդից, իսկ պատերազմում որքան ասես գերուհիներ կան: Թամուրը թե- շրջապատված է թագուհիներով, սակայն իրեն չի զրկում նմանօրինակ հաճույքներից...

Այսօր այդ գերուհիները իր քույրերն են... Օ՛ր Ալլահ, որքան դյուրին ընդունեցի այս ամենը, ո՛չ, ես տանջվում եմ, հայտնագործությունը, հանց կայծակ՝ զարկեց հոգուս մեջ: Այ, ասում եմ, որ հայ եմ, իսկ սիրտս կսկծում է, չէ որ պիտի մոռանամ մեր սրբությունները... Օ՛ր, Ալլահ, եթե հայ եմ, ինչպե՞ս ապրեմ: Մի՞թե այս հայտնագործությունը ինձ քո դեմ կհանի, մի՞թե խաչապաշտ կդառնամ... Անմեկնելի են Աստծո ճանապարհները, ո՞ր Աստծո: Չեմ զորում վճիռ դնել, հորեղբայրս ինդրեց սատարել հայերին, եթե փորձեմ, ախր ինչպե՞ս դեմ գնամ հորս, իմ բարերարին, ինչի՞ համար, որպեսզի հա՞յ կոչվեմ: Այսպես որ գնա, ես ինքս ինձանից կզգվեմ, քանզի պիտի դեմ գնամ այն ամենին, ինչին հավատացել եմ: Վախեցավ կրկնել քիչ առաջ խորհածը: Չէ, ես հայ եմ ծնունդով, հարկ է օգնեմ հայրենակիցներին...

- Ի՞նչ կա, - նայեց Շահ Մելիքի թիկնապահին:

- Տերս, գիշերը հրավիրեց, - խոնարհվեց թիկնապահը: Նա լավ գիտեր Շահ Մելիքի ու գաղտնապահի մտերմության մասին, - գեղեցկուհի գերուհիներ են լինելու, - անձայն հռհռաց, սղալելով ցանցառ բեղերը: Նախանձով նայեց Չահիրի ս- բեղ ու մորուքին:

- Հաճո է ինձ Շահ Մելիքի հրավերը, ափսոս ուսիս վերքը բացվել է: Բուժը ասաց, որ պիտի երկու օր պառկեմ: Իմ խորին շնորհակալությունը հայտնիր տիրոջդ, - թիկնապահը հեռացավ, - Օ՛ր, Ալլահ, ուժ տուր վճիռ ընդունեմ...

* * *

Վաղուց, շատ վաղուց սովորույթ էր դարձել Թամուրի մոտ, նոր երկիր մտնելիս հավաքվել Մեծ թագուհու մոտ: Սովորույթ էր, սակայն կա՞ր դրա կարիքը: Ի՞նչ օգուտ այդ հավաքույթներից, մի՞թե առանց հավաքույթների մասնակիցների չգիտեր իր անելիքները: Ո՛չ, սա միայն սովորույթ է, որին հավատարիմ է, դրանից զատ մեկ-մեկ կարիք ունի բոլորին միասին տեսնելու: Տեսնես Երկեղջրավորը նույնպես չէ՞ր վարվում, չէ՞ որ նա էլ մտերիմներ ու հարազատներ ուներ: Թե- գիտեր Մեծն Ալեքսանդրի կյանքի պատումը մանրամասներով, գիտեր, որ Ալեքսանդրը զավակներ չուներ: Ո՛չ, զուր է հիշում Ալեքսանդրին, նայեց թոռներին ու կանանց: Խոսելու տրամադրված չէր, սակայն թոռան՝ Ուլուկբեկի ներկայությունը պարտադրում էր խոսել: Խելացի ու խոհեմ է Ու-

լուկբեկը: Նրա ամեն հարց խորհել է ստիպում: Ուլուկբեկին այսօր միացել է նա- Խալիլ սուլթանը, սա մռայլ կախել է գլուխը: Մեկ-մեկ կումիսի գավաթը մոտեցնում է շրթունքներին, դժգոհ է, քանզի չի կարողացել գրավել Ալանչիկը: Թե- Խալիլը պապի կկոցված աչքերում նախատինք չի տեսնում, սակայն չի կարող իրեն ներել: Դա ավելի վատ է, քան պապի մեղադրանքը: Թեր-ս տանելի լիներ այդ պարտությունը, այո՛, այո՛, նա ռազմական անհրաժեշտությունից բերդաքաղաքը պաշարելը պարտություն է համարում:

Այդ է պատճառը, որ այս պահին ամեն ինչ կորցրել է նրա համար իմաստը: Սովորական գույները, վառ կարմիր պաստառները թվում են՝ ս-, ոսկե ու արծաթե սպասքները թվում են՝ կավե անթիրծ անոթները, խորթ մայրերը, ասես դողոշներ լինեն, իսկ Մեծ թագուհին, դուրս ցցված այտոսկրներով, պառաված կով է հիշեցնում: Պապին վախենում է նայել, վախենում է նրան էլ ինչ-որ կենդանու նմանեցնել: Չէ՛, չի ուզում այդպես խորհել պապի՝ Մեծ Պապի մասին, իսկ գայթակղությունը մեծ է, թափ տվեց գլուխը, նա էլ տափաստանի ծերացած հովատակ է, որ փորձում է երիտասարդ զամբիկների հետ-իցվազել: Գտած համեմատությունը ժպիտ բերեց նրան: Չսպեց իրեն, նորից խորհեց պարտության մասին: Այո, հայերն են մեղավոր, որ Թահիր արքայազնը տրորեց քիթը: Ա՛խ, ինչպիսի հաճույքով սուլթանի որդուն կախ կտար աշտարակից, ափսոս, պապը արգելեց գրոհները: Նա չի ցանկանում զոհեր տալ, ինքն էլ զրկվեց մի բերդի գրավելու փառքից:

Հանկարծ հասկացավ, որ պապը իրեն հարց է տվել, սպասում է պատասխանի: Նրա աչքերում դժգոհություն տեսավ:

- Ներիր, տիրակալ, մտքերի հետ էի,- կումիսի գավաթը դրեց դաստարխանին /ցածր սեղան, որի առաջ նստում են կումիս ու թեյ խմելիս/:

- Իսկ դու սովորիր լսել, խորհել, խոսել – այդ ամենը անել միաժամանակ: Դա ամենքին չի հաջողվում: Հարկ է ինքդ քեզ վարժեցնես տարիների ընթացքում: Մի ստիպիր հարցս կրկնել,- քմծիծաղ տվեց, աչքի տակով նայեց Մելիքեհին սա ժպտում էր. «Տե՛ս է, պառավ, քմծիծաղ է տալիս: Սպասում է, որ թոռը դիմի իր օգնությանը...»: Նայեց նորից, թագուհին ժպտաց, աչքերը կորան խորշոմների մեջ:

- Կարո՞ղ են Ջելախիրյանները գանձերը հեռացնել բերդից, խորհե՞լ են այս պարագայի վրա...

Խալիլը ազատ շունչ քաշեց: Ամեն բան պարզ դարձավ: Առաջին բերդադրումը չէր, գիտեր, ինչով կարող է արդարանալ պապի առաջ: Հանկարծ պահանջ զգաց պապին հասկացնելու, որ ինքն էլ որպես զորավար արժեք ու կշիռ ունի...

- Տիրակալ, ես ամեն բան կարգադրել եմ: Ամրոցից հեռու հեծյալ ջոկատներ եմ կարգել, եթե գանձերը հեռացնեն, կընկնեն իմ հեծյալների ձեռքը: Խուզարկել եմ տվել բոլոր ձորակներն ու խանդակները: Եթե գաղտնուղիներ կան, կգտնեն, չեն կարող հեռանալ, շրջակայքում այլ

բերդ չկա:

Պատասխանը խելացի էր, չէր կարող չգոհացնել տիրակալին:

- Մի՛ մոռացիր, որ ամեն գանձատեր խորհում է ապահով պահել գանձերը, քնում է վախը սրտում:

- Ալանջիկից ապահով տեղ չի կարող լինել Ջելաիրյանների գանձերի համար,- ծիծաղեց Ուլուկբեկը,- գանձերը պահպանում են աշխարհի տիրակալի գորքերը,- Թամուրի հայացքը ջերմացավ, ժպտաց:

- Խելացի է մեր միրզան,- իր հերթին ծիծաղեց Մելիքէին: Տիրակալի ժպիտը թուլատրում էր մնացածներին էլ ժպտալ,- լավ է, որ թռռներիցս մեկը միրզա է, թե՛ մեկ-մեկ ծիծաղում է մեզ վրա, որ գիր ու մատյաններ չգիտենք,- մթնոլորտը մեղմեց, դարձավ մտերմիկ:

- Ինչպիսի՛ շռայլություն,- Խալիլի ականջին փսփսաց Ուլուկբեկը,- այս երեկո պապը լավ է տրամադրված: Թեր-ս մտքում վճռել է մի նոր խաղ խաղալ աշխարհի գլխին: Պա՛պը,- մատը վեր տնկեց,- նոր արշավանք է մտմտում: Թոռը սկսել էր հասկանալ պապին, նրա զորավարական խորամանկությունները: Նայեց պապին, սա ժպտում էր Մեծ թագուհուն, իրոք, այդ երեկո պապը շատ էր շռայլ, ժպտում էր, այս էլ քանի անգամ: Կանանցից միայն Մելիքէին իրավունք ուներ խոսելու, մնացածները պիտի պատրաստ լինեին պատասխանելու տիրակալի հարցերին:

Տիրակալը ակնածում էր Մելիքէից: Միասին էին անցել կյանքի բովով, արյուն ավերածություններ սփռելով աշխարհով մեկ: Միասին էին հասել փառքի գագաթին: Արդ, հարգում էին մեկմեկու: Դա ամենքն էլ գիտեին, անառարկելիորեն ընդունում էին Մելիքէի իշխանությունը:

Մեծ թագուհին այլոց համար անհայտ թելերով իրեն էր կապել Թամուրին՝ ոչ մարմնականով, որից վաղուց էր զրկվել, այլ հոգեկան կապով, որ քանի գնում ամրանում էր, միով բանիվ՝ ինչպես լինում է միասին ապրած, միասին ծերացած ամուսինների մոտ: Մելիքէին տիրակալի խորհրդականն էր, սակավ չէին դեպքերը, երբ խելացի մտքեր էր հուշել ամուսնուն: Նա նախկինում էլ գեղեցկուհի չէր եղել, սակայն նրա մեջ կար մի անբացատրելի բան, որ մարդկանց ստիպում էր հարգել իրեն, ունկնդրել նրան: Թեր-ս ունեցածը խելքն էր, գումարած անսահման իշխանությունը, էլ ի՞նչ կարող էին անել մնացած կանայք, որոնց մոտ տիրակալը գնում էր որպես այրմարդ...

Մեծ թագուհու մեջ վաղուց էր մեռել կինը, խանդի զգացումը: Նա չէր մոռացել, ինչպես Թամուրը զայրույթի պահին սպանեց առաջին կնոջը՝ սուլթան Զուսեհիսի դստերը:

Խելացի կին է Մելիքէին, գիտե գործն առաջ տանելու պահը: Լավ է ճանաչում ամուսնուն, գիտե ինչը երբ կարելի է խոսել, երբ կարելի է խնդրել: Երիտասարդ կանայք դեռ չեն հասել այդ իմաստությանը, քանզի դա գալիս է տարիների հետ: Ստույգ է, նրանցից Շահռուխի մայրը ծերացող կին է, նա էլ միայն նրանով է պարծենում, որ Չինգիզ Խանի

սերնդից է: Մյուսներից թումանը դեռ գեղեցիկ է, նրանով կարելի է որպես կնոջ հետաքրքրվել, իսկ ինչ վերաբերում է Յելիան տիկնոջը, ապա սա կարող է ուզածդ այրմարդուն խելքահան անել: Սրան Մելիքէին համարում է թեթեամիտ, դե, ինչ կարող ես սպասել մի կնոջից, որ գորպետերին յուրտի վարագույրի ճեղքից է նայում: Խորհում էր, որ նա մի օր գլխին փորձանք է բերելու: Յելիանը խանդում է ամուսնուն, իսկ Մեծ թագուհին վաղուց է դադարել խանդելուց:

Մելիքէի համար հաճելի է տիրակալին գեղեցկուհի ընծայելը, պատկերացնում է, ինչպես են կատաղում թումանն ու Յելիանը: Երկուսն էլ բարի պտուղը չեն: Թագուհին գիտե ինչ չպարզված հանգամանքներում են մեռնում գերուհիները: Այդ ամենը չի հետաքրքրում տիրակալին: Նա ժամանակ չունի պատիր բաներով զբաղվելու:

- Այս երկրներից մեծ ու հարուստ է Յայաստանը, իսկ Վրաստանը անհամեմատ փոքր է Յայաստանից,- միտքը շարունակեց Թամուրը,- արհեստավորներին կքշենք Սամարղանդ, եթե հնազանդ են, թող ապրեն: Ով դեմ էլավ, սրի քաշել: Սրանց քաղաքները լավ են պաշտպանված, քարից են պարիսպները, զոհեր ենք տալիս... Մեզ հնազանդ երկիր է պետք, որպեսզի Բայազետի վրա գնալուց թիկունքից հարված չստանանք,- ներկաները սրվեցին, սպասեցին, որ տիրակալը ասեր՝ երբ է գնալու սուլթանի վրա: Թամուրը տեսավ նրանց լարված դեմքերը, ժպտաց դառնությամբ,- վաղ է դեռ, պատրաստ չենք: Առանց նվաճելու Յայաստանը, առաջ գնալ չենք կարող: Յայերը անհնազանդ ժողովուրդ են: Մեծ-մեծ բաներ են երագում, ուզում են վերականգնել կորցրած թագավորությունը, թուրքերին քշել իրենց երկրից: Յասու չեն, որ ընկել են Բայազետի պես բազեի ճանկը: Արդ, մեր հերթն է, կվերցնենք մեր բաժինը: Մեր տիրույթները պիտի տարածվեն մինչև Կոստանդնուպոլիս, ավելի հեռուները, իսկ հետո...,- ետ ընկավ բարձերին,- Յնդստան, ճենաց երկիր...

Ներկաները շունչները պահեցին, Տիրակալը աչքերը փակ երագում էր...

* * *

Յովհաննես եպիսկոպոսը ծանր հիվանդ էր: Յազը խեղդում էր: Ծեր ու հոգնած էր եպիսկոպոսը: Կենաց մահու սահմանագծին հասած դեռ տոկում էր, քանզի դեռ շատ անելիքներ ուներ սրբազանը:

Յոգ-որները եկել, հավաքվել էին նրա մոտ: Նոր էին առել Նախճավանի ու Շահապունքի կործանման լուրը: Մռայլ էին, շփոթված, մի՞թե կործանվելու է ողջ երկիրը: Իսկ եթե սա աշխարհի վերջն է, Աստծո դատաստանի օրն է սկսվելու: Տեսա մարդիկ չէին, գիտեին Յայոց պատմությունը, իսկ այսպիսի արհավիրքի մասին ոչ մի մատյանում պատում չկար: Յար-անները հարձակվել էին, զարկել ու զարկվել, սակայն խոր-

հել էին, որ վաղը հաշտվելու են, մի քանի տարի հաշտ են ապրել, ապա նորից... իսկ սրա՞նք...

Ա՛յ, գրավել են Շահապունքը, սրի են քաշել բնակիչներին, զոհվել են Պռոշյան եղբայրները, մինչ այդ էլ չաղաթայները կործանել են Նախճավանը: Ամեն տեղ արյուն ու ավեր է: Ս- է կապել Հայոց երկրնակամարը: Ի՞նչ է, սովոր չե՞նք պատերազմի ու արյան, որ առաջին անգամն է - ոչ էլ վերջինը, ո՞վ կսատարի... Եթե բարձրաձայն խորհեին, կասեին, որ ապավինեն Աստծուն, սակայն մտովի մեղա գալով, հոգում ծնվող կասկածի համար մեղա էին գալիս... Ո՞վ կսատարի, լինել-չլինելու հարց էր...

- Թովմա՛,- հազը նորից խեղդեց եպիսկոպոսին, սպասեց մի պահ, հազը մեղմեց,- կգնաս, կհանդիպես եղբորդուս, կիմանաս ո՞րն են զարկելու չաղաթայները: Չե՞ն գալու ծովակալի կողմերը: Ծանր է, որդիք, վիճակը: Մեր շատ կորովի իշխաններ են զարկվել, հարյուրավոր մարդիկ են սրի քաշվել, գերի տարվել Սամարղանդ: Քաղաքներ ու շեներ են ավերվում, - սա սկիզբն է Նեռ Կարապետի ոճիրների, - ծանր շունչ քաշեց: Հոգ-որներից մեկը թուրմի գավաթը մոտեցրեց նրան,- Եզնիկ, որդի, չի օգնում,- անձկացավ,- իմ օրերը հաշված են,- հոգոց հանեց,- Ես իմ մեջ մահվան կոչեր եմ լսում, սակայն լիա՛հույս եմ, որ Աստված մի քանի օրվա կյանք կտա, Ես դեռ պիտի տոկամ, Ես ազգափրկիչ գործեր եմ ուզում ձեռնարկել,- նորից դարձավ Թովմային,- կտեսնես եղբորորդուս, կասես, որ օրհնում եմ նրա վերադարձը իր ժողովրդի գիրկը: Նա պարտ է օգնել իր ժողովրդին, - ձեզ ամենքդ պատգամ ինձանից՝ սիրեք այս սուրբ հողը: Ես ձեզ ուսանել եմ Պղատոնի, Արիստոտելի, Շիրակացու, Սոկրատեսի, այլոց գործերը: Նա- այն մասին, որ Մեր Լեռնաշխարհում արարվել են Հայարիները - սփռվել են աշխարհի չորս ծագերը... Երկար լռեց, ապա,- Այսօր - դեռ շատ ու շատ ժամանակներ մեզ պետք են զենք ու զորք, - Աստծո խոսքն ասված ժողովրդին, հարկ է զենքի կոչել հանուն մեր սրբությունների, հանուն Հող Հայրենիի: Այսօր պետք է խոսք ասել ըմբոստացման, կոչ կոչենք հայերին՝ ի զեն: Չզարմանաք, որդիք, հավատացեք ծեր հոգ-որիս - ընդունեք պատգամս, աղոթեք նա- հոգուս փրկության համար: Հանուն Հոր, Որդվո ու Հոգվույն Սրբո, ամե՛ն,- թույլ ձեռքով խաչակնքեց ներկաներին,- Ես դեռ կտոկամ...

Գիշերը չխանգարեց Թովմային դուրս գալու վանքից: Խաղաղ գիշեր էր, աստղերը խաղաղ ժպտում էին երազելու տրամադրում: Արեղան կրծքի տակ հաճելի տրոփք զգաց: Հասկացավ, որ առ Աստված ունեցած սերը չէր: Նրա հոգում Աստծո սերը կար ու անխախտ էր, իսկ այս սերը անհասկանալի էր: Սա չգիտակցված սպասում էր...

Խաղաղ գիշեր էր, մարդ չէր կարող հավատալ, որ ինչ-որ տեղ հրդեհներ են բռնկվում, մարդիկ են սպանվում, որ մահը խելահեղ պարի մեջ է առել մարդկանց, անհավատալի էր այդ ամենը թվում: Պատերազմի սարսափներին լսողաց էին, ոչ զգացած:

Թովման կծկվեց գարնանային ցրտից: Նրա նիհար մարմինը սովոր էր ցրտի, միայն մի պահ սրթսրթաց, սեղմվեց փարաջայի մեջ, ձգեց գոտու տեղ կապած պարանը: Ծուռ ժպտաց ծովակին, նրա խաղաղ երեսին ընկա լուսնի արտացոլմանը: Քայլեց Արճեշի կողմը: Վճռեց գնալ Չարիշատ, այնտեղից արքայական պողոտայով գնալ, փնտրել Չահիրին, չգիտեր որտեղ, ինչպես գտներ, սակայն ապավինել էր Աստծուն: Չէր վախենում սատանայի բոլոր որոգայթները, հզոր էր առ Աստված ունեցած իր հավատքով:

Լուսակն ծամն էր, հասավ Արճեշի պարիսպներին, կանգ չառավ, աղմուկ լսեց, շարժվեց աղմուկին ընդառաջ: Սկսեց լուսանալ, սկսեցին զանազանվել շրջապատի թփերը, ճանապարհը: Ար-ը դեռ չկար, դեմ էր առել Արարատներին, խռոված մոր պես զավակներից թաքցնում էր լուսեղեն դեմքը:

Խուլ բվվոց լսեց, ինչ-որ մթամած զանգված էր գալիս, հասկացավ, գորք չէր: Կանգնեց ճանապարհի մեջտեղը, հակասական մտքեր խուժեցին հոգին, սպասումը նորից գլուխ բարձրացրեց, ինչի՞ սպասում էր, ի՞նչ էր ուզում...

Մոտեցան մի խումբ մարդիկ, կապոցներով էին: Նրանց հետ-ից խուռներամ բազմություն էր գալիս՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր: Յետևերը տանում էին ով ինչ կարող էր: Մի քանի սայլեր կային:

- Ովքե՞ր եք, որտեղի՞ց,- հարցրեց Թովման:

- Փախստական ենք, տեր հայր,- պատասխանեց կապոցի ծանրության տակ կքած մի նիհար մարդ,- Յերի կողմերից ենք, գնում ենք Տայոց աշխարհ: Նեղում է անիծյալ չաղաթայը, փրկություն չկա:

- Փախչում ենք, ինչ օրի հասանք,- նրան միացավ մի ծերունի,- գոնե երեխաներին փրկենք: Տայքում կպատսպարվենք, մինչ- անցնի արհավիրքը...

Մեկի տնքոցը լսեց, որ ավելի ստույգ մռնչյուն էր:

- Փախչելով՝ երկիր ու ժողովուրդ չես փրկի,- մռմռացրեց մի հսկա երիտասարդ, ինչպես եր-ում էր, արհեստավոր էր, հյուսն էր, իր գործիքների արկղն էր տանում,- փախչում ենք, հանց նապաստակ: Ախր տեսել եմ դրանց, մերկ ձեռքերով կիսեղդեմ, սակայն փախչում ենք սարսափահար: Չկա մեկը ասի՝ ետ դարձեք...

- Դու էլ ե՛տ դարձիր,- զայրացավ մեկ ուրիշը,- ի՞նչ ես սպասում, ո՞ւմ ես սպասում:

Հսկան կատաղեց, փնչացրեց, սեղմեց բռունցքները:

- Թե՛գ եմ սպասում, իշխանի՛ն, թագավորի՛ն, զորավարի՛ն, տե՛ր Յորն եմ սպասում,- հայհոյեց: Թովման հսկայի աչքերում կատաղության կողքին թախիծ տեսավ, չհասկացավ, քանզի անհարիր էր զայրույթն ու թախիծը իրար կողքի,- չորսին զարկեցի ու վերջ: Բա ո՞ւր են երկրի տերերը, իշխանները: Անտեր երկիր է, ով ուզում է՝ գալիս, ավերում է, ժողովրդին փչացնում...

- Մի՛ գնացեք երեխաների հետ մենակ մի թողեք,- համարյա ճչաց մի կին,- շատվոր են անիծյալները, թիվ ու համրանք չկա, աշխարհի վե՛րջն է...

Ասացին, Թովմայի կողքով անցան գնացին: Թովման մնաց ճանապարհի մեջտեղը կանգնած: Գալիս էին փախստականները, շրջանցում էին նրան, ինչպես գետի մեջտեղը ընկած քարին, իսկ նա խռովահույզ մտքերի հետ էր, կանգնել էր գլուխը կախ, պանակեն թաղվել էր մորուքի մեջ, չէր եր-ում:

«Արդար է կշտամբանքդ, շինական եղբայր, հարկ է ոտքի հանել մարդկանց, պաշտպանվել է պետք: Աստված կռվողներին միշտ էլ սատարել է... Իսկ նրանք, մեր առհավական նախնիք՝ Արիական հայերը, կհանդուրժեի՞ն այս վիճակը»: Տեսցվեց, մի կին էր կանգնել, խոնարհված:

- Օրհնիր մեր ճամփան, Յայր սուրբ,- կինը տեսել էր պանակեն, հասկացել էր, որ արեղա է:

Ի՞նչն օրհներ, փախուստի ու ետ գալու անհույս տանջա՞նքը, ի՞նչ ասեր այս կնոջը, որ նայում էր հույսով,նա-՝ անհույս:

- Բնավեր ենք, տնավեր ենք, Յայր սուրբ, Աստված էլ է մոռացել...

Անցավ, գնաց, առանց օրհնանք առնելու: Թովման դարձյալ մենակ մնաց, սակայն էլի մարդիկ եկան, անցան, մի կով, այծեր, ոչխարներ: Մի ձի անցավ, գլուխը երկարեց արեղային կծելու, սակայն հեծյալը քաշեց անձը, նայեց մեղավոր, կողքին տեսավ հսկա հյուսնին: Այս անգամ առանց արկղի էր:

- Յայր սուրբ, էսպես չի լինի: Մեկը լինի իրար գլխի հավաքի, էսպես չի լինի, մինչ- ե՞րբ, մինչ- ո՞ր...

Թովման ուզեց գրկել հսկային, գլուխը դնել նրա կրծքին, հարցնել.

- Մինչ- ո՞ր, մինչ- ե՞րբ: Անունդ ի՞նչ է,- հարցրեց:

- Փայլակ է, Յայր սուրբ:

- Ո՞վ ունես, Փայլակ, հայր, երեխաներ:

- Ունեմ ու չունեմ: Յայրս, մորս հետ, կնոջս ու Յայկարամիս առել, գնացել են Նախճավան... ասում են գերիներին քշում են գումակի հետ: Ի՞նչ անեմ, Յայր սուրբ: Ասա, մարդ Աստծո, գիր ու պատմություն գիտես: Իմ գիտեցածը էս կացինն է, Ի՞նչ անեմ,- հանկարծ բռնեց արեղայի ուսը,- կանգնել էս ճամփի մեջտեղը, միտք ունես ետ դառնալու: Ես էլ գամ հետդ:

Թովման հասկացավ, որ հսկան ասելիք ուներ՝ կացնով ասելու ասելիք, աչքերը շողում էին, Թովման քիչ մնաց ճչար:

- Ո՛րսս թող, տնաշեն, կփշրես,- ժպտաց մռայլադեմ,- իմ ճամփան Աստված գիտե, հասու չեմ ուր կտանեն ճամփաները... Ես վտանգի բերան կերթամ, չաղաթայների դեմ կերթամ...

- Ես էլ գամ, ապահով կլինի,- ասաց ու լռեց:

Փայլակը իր վշտի մեջ ամփոփել էր ողջ աշխարհը, ելք էր փնտրում

ու չէր գտնում, ծանր փնտրտուքի մեջ էր հսկան:

Թովման քիչ մնաց ասեր, որ ինքը այլ նպատակ ունի, որ չի կարող իրեն ընկերանալ, հասկացավ, որ տեղին ու ժամանակին չէր լինի խոսքը, Փայլակն էլ, որ վշտի տեր էր, չէր հասկանա, կվիրավորվեր:

- Եթե չես վախենում զրկանքներից, չոր հաց կրծելուց, նա- անհաց մնալուց, մահու երեսին նայելուց, գնանք, Աստված մի դուռ կբանա:

Փայլակը ետ վազեց, բերեց արկղը, ափսոսանքով նայեց, վերցրեց միայն մեծ կացինը, խրեց գոտու տակ, թիկունքի կողմից: Արկղը դրեց թփի տակ:

- Խաղաղ կյանքս վերջացավ...

Փախստականների հոսքն ավելանում էր: Մի քանի զինվոր եկան, հեծյալ էին, վիրավոր ու մահացու հոգնած տեսք ունեին:

- Որտեղի՞ց եք,- հարցրեց Թովման:

- Հայոց աշխարհից,- մռայլ պատասխանեց զինվորը, ապա տեսնելով, որ հարցնողը արեղա է, հանեց սաղավարտը, խաչ քաշեց դեմքին,- Նախճավանից ենք երկուսս, մնացածներն էլ տարբեր վայրերից են:

Փայլակը ճանկեց զինվորի ձիու սանձը:

- Եղբայր, պատմի՛ր Նախճավանի մասին, ախր ընտանիքս էնտեղ է...

Չինվորը ավելի մռայլվեց, թափ տվեց գլուխը:

- Ի՞նչ պատմեմ, քաղաքը ավերեցին, մարդկանց սրի քաշեցին: Մի մասին էլ գերի տարան,- հոգոց հանեց,- ես էդ ժամանակ վիրավորվեցի,- գլուխը օրորեց, զայրացավ,- չհասցնես ձերոնց մասին, այնքան դիակ եմ տեսել, որ կասեմ՝ կենդանի մարդ չթողեցին, էլ չհարցնես,- նայեց աղաչական,- հրեշ են, մարդ չի ծնել դրանց... Մանկանց զարկում են քարերին, փշրում են գլուխները,- Փայլակը տնքաց,- կանանց բռնաբարում են փողոցում, մարդկանց աչքի առաջ, պիղծ ու անամոթ ցեղ են... Լավ էինք կռվում, ի՞նչ կարող ես անել, գալիս էին հորդաներով, գալիս են հազարներով:

- Վարդան ավագ, գնանք, ուշանում ենք,- ասաց զինվորներից մեկը:

- Մենք ուշացել ենք, ուշացել ենք ազգովի,- դարձավ Թովմային,- գնալդ ո՞ր կողմն է, Հայր սուրբ, երեկոյան անօրենները էստեղ կլինեն: Թե առաջ ես գնալու, գնա Թոնդուրեկի փեշերով Անգղ, դեպի Բագարան: Ախր մինչ- ե՞րբ վազենք, էսպես զարկված ու ամոթահար:

- Գնանք միասին,- ասաց Թովման:

- Գնում եմ Մանազկերտ, էնտեղից եմ: Գոնե ընտանիքիս հետ կլինեմ: Ամենքս էլ Հայաստան աշխարհում վտանգված ենք...

Աշխարհն է վտանգված, անարգված, վիրավոր, գլուխը կորցրած, մինչ- ե՞րբ...

Անցան, գնացին, փախստականների հոսքը չէր կտրվում:

- Ո՞ւր ենք գնում, տեր Աստված, հանց ոչխար սպասում ենք, որ մորթեն, Տեր, ինչո՞ւ ես մոռանում քեզ ապավինածներին: Մինչ- ե՞րբ...

Իշխանները թառել են իրենց բերդերը, կռվում են միայն իրենց բերդերի համար, ժողովրդին անպաշտպան են թողել հորդանների առաջ: Եսպես փախեփախ մինչ- ո՞ր, մինչ- աշխարհի ծայրը... Որտե՞ղ է այն: Մեծն համարող Անանիան ասում էր, որ աշխարհը ծայր չունի, կլոր է աշխարհը, համամիտ եմ, քանզի մեծ է հայ իմաստասերը, ափսոս, նա- Աստծո մասին հերժվողական մտքեր ունի... զգաց, որ բարձրաձայն էր խոսում, որ հսկան չի հասկանա իրեն:

- Գնանք Անգղ, Աստված Էնտեղ մի դուռ կբանա:

- Գնանք,- գլխով արեց Թովման, քայլեց առաջ, Փայլակը հայտնվեց կողքին:

Աբեղան կշարունակեր ճամփան, եթե կանգ չառներ հմայված, զարմացած նա-:

Սայլ էր անցնում կողքով, մի երիտասարդ կին կուրծք էր տալիս մանկանը: Մեծ, սպիտակ կուրծքը, երեխայի երանելի ժպիտը կարկամեցրել էին Թովմային: Ուրիշների համար սովորական, աբեղայի համար առաջին անգամ տեսած ու դեռ չգիտակցված հրաշք էր: Կնոջ կուրծքը շլացրել էր աբեղային:

Երեխան կշտացած, բերանը ետ քաշեց, ժպտաց լիացած: Նրա հայացքում անմեղություն կար, մոր հայացքում՝ գորովանք: Թովման պատրաստ էր այստեղ, ճանապարհի փոշու մեջ ծնկի գալու, աղոթելու այդ կնոջը, որպես Մայր Աստվածածնի...

Կինը ամոթխած ծածկեց կուրծքը: Սայլի կողքով քայլող շինականը խոնարվեց աբեղային: Թովման ջերմորեն խաչակնքեց երեխային, ձեռքը դրեց մոր գլխին:

- Թող Աստված ձեզ հետ լինի:

Սայլն անցավ: Աբեղան երկար ժամանակ նայում էր դյուրված: Նրան թվաց, որ վանքի պատին դրվագված Մայր Աստվածածինը իջել էր պատից, մարդացել էր, մայրացել, կուրծք էր տալիս մանկան:

- Կապրի հայ ժողովուրդը, կապրի, մայրերը երեխաներ են ծնում, կապրի՛, կապրի՛...

Փայլակը քաշեց թ-ից:

- Գնանք, մթնում է, ի՞նչ է լինելու սրա վերջը:

- Ոչ մի բան էլ չի վերջանում, մեկի վերջը մյուսի սկիզբն է: Ամեն բան փոփոխական է,- տեսնելով Փայլակի զարմացած հայացքը, ասաց,- գնանք, Էստեղ կանգնելով օգուտ չենք տա, գնանք:

Քայլեցին, սկսեցին մոտենալ Թոնդուրեկին, փախստականների հոսքը պակասում էր: Վերջապես ճանապարհը դատարկվեց: Սկսվեցին լեռան կածանները:

- Չբարձրանանք գագաթ, ուժ չվատենք զուր տեղը:

Փայլակը քայլում էր գլխահակ, լուռ էր:

- Ապավինիր Աստծուն, նա ամեն բան տեսնում է:

- Սա՞ էլ է տեսնում,- Փայլակը ցույց տվեց հեռացող փախստական-

ների վերջին խումբը,- ախր ինչո՞ւ չի պատժում անհավատներին,- ասելիքը ծամծմեց, թեր-ս զգուշացավ արեղայից, դեռ հասու չէր ինչ մարդու հետ էր ճամփա ելել:

Գիշերվա դեմ շուռ եկան լեռան հյուսիսային կողմը: Առջ-ում աղոտ ծեգծեգացին Անգղի լույսերը:

- Էստեղ կգիշերենք, գիշերս վտանգավոր է, լեռան լանջին ձորեր կան, խորխորատներ, կընկնենք, ջարդ ու փշուր կլինենք:

Հարմար տեղ ընտրեցին, քարանձավ գտան, որտեղ տաք էր, քանգի լեռը շնչում էր դավադիր ջերմությամբ, ընդերքից գոլորշիներ էին բարձրանում:

Խարույկ վառեցին: Լույսն ահագնացավ, նրանց կտրեց շրջապատից:

- Գարունը շատ երկարեց, ցուրտ է անում,- խոսեց Փայլակը:

- Կդիմանանք, միայն թե չաղաթայները ետ քաշվեն:

Առավոտյան արթնացան քաղցած, հոգնած: Բռնեցին ճամփան դեպի Գայլատու: Լճի կողքով անցան ցերեկը: Նորից փախստականներ տեսան, սակայն, ո՛վ զարմանք: Սրանք նման չէին երեկվա փախստականներին: Գնում էին մռայլ ու զայրալից: Մեծ մասամբ այրմարդիկ էին: Գնում էին Բարդող լեռան կողմը: Այո՛, այո՛, սրանք նման չէին երեկվա փախստականներին, ասես գիշերվա մեջ հրաշք էր կատարվել, մարդիկ կատաղել էին, դարձել վճռական, նա- անզուսպ: Իսկ ի՞նչ պատահեց մի գիշերվա մեջ, ի՞նչ աստվածային ներշնչանք էր ստիպել մարդկանց հավաքվել իրար գլխի:

- Ո՞ր եք գնում այսպես շտապով,- հարցրեց Թովման:

Մի երիտասարդ նայեց զարմացած:

- Հայ սուրբ, գնում ենք կռվելու չաղաթայների դեմ,- Թովման զգաց Փայլակի ծանր ձեռքի սեղմումը:

- Տեսա՞ր, ասում էի, չէ՞...

- Մենք Սյունիքից ենք,- շարունակեց երիտասարդը, փախչելով ելել ենք, հասել էստեղ, էլ տեղ չմնաց, կամ կկռվենք, կամ չաղաթայները մեզ էլ կորսան նապաստակների պես,- ամաչեց, լռեց: Թեր-ս ամաչեց, որ լինելով սյունեցի, փախստական է դարձել:

- Սպասի՛ր,- ձեռքը երիտասարդի ուսին դրեց մի տարեց սյունեցի,- Հայր սուրբ, գնում ենք Մարտիրոս տանուտիրոջ կոչին: Գնում ենք Բարդողի վրա կռվելու: Գոնե կփրկենք մնացածներին, անիծյալները հեծյալ են, կհասնեն, կկոտորեն, այլ ելք ու հնար չկա, կռվելուց զատ:

- Հա,- նրան միացավ մի ծերունի Չարի-անից,- եղել են ու կան մեր մեջ քաջ ու կռվող այրեր: Արդ, հատնել է ժողովրդի համբերանքը ու ելել է տանուտեր Մարտիրոսը, կոչ է կոչել ժողովրդին, էսպես է բանը:

Թովման հուզվեց, ուզեց գրկել ծերունուն: Ահա այն, ինչին ձգտում էր արեղան, ինչին հավատում էր ու չէր հավատում կործանմանը, իսկ այս ծերունին, որ իմաստուն է հարյուրավոր իմաստասերներից, ասաց

այն, ինչ այսօրական է, ինչը կորստյան դեմ ամենելու հուսկ միակ միջոցն է: Փառքդ շատ, Տեր Աստված, սա է հուշածդ ելքը փրկության...

- Չեմ եմք, սակայն քաղաքներն ու շենքերը չհիմացան, մենք ինչո՞վ ենք կռվելու...

- Չենք որ չճարվեց, քար կա ու կա,- խոսակցությանը միացավ մի անգեղցի,- այս ձեռքերով երկուսին խեղդեցի: Ոչինչ, մեր նման մարդիկ են...

- Զեզ ինչ, Պողոս, դու արջ էլ կխեղդես, Զեզ չաղաթայ չի դիմանա:

Պողոսը հետաքրքրությամբ նայեց ձեռքերին, ասես առաջին անգամ էր տեսնում, ասես նա չէր խեղդել չաղաթայներին:

- Այ, կհասնենք Մարտիրոսին, թ- ու թիկունք կդառնանք: Ժողովրդով պիտի սար բարձրանանք ու ժողովրդով էլ պատասխան տանք, փրկենք կանանց ու երեխաներին: Թե բախտ վիճակվի, կապրենք, միասին կլինենք,- խոսքը կիսատ թողեց,- նայեց կանանցից մեկին, որ ուսին նիզակ էր դրել, այնպես, ասես դաշտ էր գնում ու փոցիս պիտի աներ: Նրա տեսքը մի փոքր ծիծաղելի էր, սակայն նա- վախեցնող:

Թովման տեսավ, որ ամենքն էլ զինված են, սյունեցիները երկար դաշույներ էին կրում, որ կարող էր փոխարինել սրի: Խմբում երեխաներ ու կանայք կային, որ կամեցել էին միասին լինել իրենց այրմարդկանց հետ, իրենց ամուսիներին, հայրերի հետ: Ամենքն էլ ճամփա էին բռնել Բարդող: Այո՛, Յայոց ճամփաները Բարդող էին տանում...

«Թեր-ս Բարդողը անմահանա Յայոց պատմության մեջ,- խորհեց Թովման, առանց իմանալու, որ մարգարեություն էր անում»:

Մարտիրոսի կոչը բավականին հեռուներն էր հասել, թողած ամեն ինչ, հյուսները իրենց վրա դրած, գնում էին Մարտիրոսի կոչին: Բարդողը ահագնացել էր Յայոց ճակատագրի ճամփին, դարձել փրկության լեռ...

Ուշ երեկոյան հասան լեռան փեշերին: Իմացան, որ տանուտերը լեռ էր բարձրացել: Ուղեկից տվեցին: Ոլոր-մոլոր կածանով բարձրացան լանջն ի վեր: Ամեն տեղ շինականներ կային, զինված էին, ով ինչով կարողացել էր: Զարեր էին հավաքում ձորի եզրերին, դեմ գերաններ կապում: Այնպիսի տեղերում էին քարկապեր դրել, որ գերանները քանդվուց՝ քարերը գլորվեն ցած:

Մռայլ, զով, ավելի ստույգ՝ ցուրտ երեկո էր: Այն մարդկանց սթափ ու զգոն լինելու էր տրամադրում:

Լինում են պահեր, երբ բնությունն ու մարդը միաձուլվում են, այդպիսի պահ էր լեռան վրա: Լեռը հուշում էր ինչով կռվել, ինչպես կռվել: Լեռը հարազատացել էր մարդկանց, քանզի այլ պաշտպան չունեին, լեռանն էին ապավինել, նա- իրենց բազկին:

- Զարերի երկիր է, քարերով էլ կկռվենք,- ասաց Փայլակը:

- Նետածիզներ էլ ունենք,- լսվեց մի բամբ ձայն:

Խարույկի կողքին բարձրահասակ, լայնալանջ մարդ էր կանգնած:

- Երեխաներին ու կանանց տարեք անձավները, Էստեղ տաք է: Այր-մարդիկ ամենքն էլ կկռվեն: Յակոբ, Պարունակ, Վարդգես, Նարեկ, նորեկներին բաժանեք ջուկերի: Ամեն մեկը իր տեղն իմանա: Նայեք, ով զենք չունի, կարգեք քարկապերի մոտ: Քարն էլ զենք է: Ես հայ շինական չգիտեմ, որ պարսաստիկով քար նետել չկարողանա,- մի պահ ձայնը լռեց:

Լռել էին նա- շրջապատում, լսում էին բամբ ձայնի տիրոջը:

- Տեսնում եմ, ձեր մեջ հոգ-որ կա: Առաջ արի, պարզիր սանդ, մեզ հոգ-որ հովիվ եղիր:

- Աբեղա եմ, Մեծորբա վանքից,- ասաց Թովման, մոտեցավ խարուկին:

- Ես Կողբա տանուտեր Մարտիրոսն եմ: Առաջ արի, նստիր քարին: Տեսնեք իրար, նա- հիշեք: Վաղը ժամանակ չենք ունենա, վաղը Էստեղ կլինեն չաղաթայները: Եր-ացել են Արուծի մոտերը:

- Շա՞տ մարդ է հավաքվել, տեր Մարտիրոս,- հարցրեց Թովման, նայեց շուրջը:

- Մարդիկ անձավներում են, դիտակետերում: Այս պահին քիչ մարդ կա դրսում: Առավոտյան կեր-ան, երբ տեղ հասնեն չաղաթայները,- զայրացած սեղմեց բռունցքները,- նրանք դեռ հայ շինականի չեն հանդիպել: Վաղը կտեսնեն ինչի է ընդունակ հայ մարդը:

Այնպիսի հավատով խոսեց շինականի մասին, որ Թովման ակամա պատկառեց, զգաց, որ նրա հավատը վարակիչ է, ինքն էլ անկախ իրենից ոգ-որվեց: Յասկացավ, որ Մարտիրոսի հավատը կբավականացներ այստեղ հավաքվածներին:

Գիշերը, ինչպես լինում է լեռներում, հանկարծակի մթնեց: Խարուկներ վառեցին: Մարտիրոսի մոտ հավաքվեցին շեների ավագները, գյուղապետերը:

Սյունեցիներից եկան ծերունի Յակոբն ու հսկա Վարոսը: Սրանք ամենքն էլ Մարտիրոսի հանձնարարությունները կատարելուց հետո եկել էին զեկույցի:

- Տե՛ր Մարտիրոս, գրավել ենք լեռան կաճանի մուտքը, Էնպես ենք փակել քարերով, որ չաղաթայները չեն անցնի: Քառասուն նետածիգ դիրք են գրավել քարակապի մոտ:

- Ապրե՛ք, սյունեցիք, ձեր գործը դյուրին է, դուք արդեն կռվել եք: Մերոնց գործն է դժվար, առաջին անգամ են կռվելու: Խակ տղաներ են,- հոգոց հանեց,- ոչինչ, կռվի մեջ էլ կսովորեն, այլ հևար չկա: Յա՛, Վարդան, տղաներին ուղարկիր լեռան թիկունքի ծերպերն ու կաճանները, թող նայեն, չաղաթայները շատվոր են, կարող են լեռը գրոհել ամեն կողմից:

- Տեր Մարտիրոս,- ուզեց խոսել կողբեցիներից մեկը:

- Սպասի՛ր, Կիրակոս, Էստեղ ո՛չ տեր կա, ո՛չ ծառա: Ամենքս էլ Ազգի ծառա ենք: Եղբայր ենք, Էսպես էլ իրար եղբայր ասենք ու իրար թի-

կունք պահենք: Կռվում եղբայր կոչելը հայերի համար սորուքունն չէ, այն գալիս է արիական դարերից: Հայարիները ամենքն էլ իրար եղբայր են կոչել...

- Եղբայր Մարտիրոս,- քաշելով սկսեց Կիրակոսը,- լեռը բարձրանալու մի կաճան կա, Էն էլ կապել ենք ու կպահենք...

- Թամուրը աշխարհ է տիրում: Նա շատ երկրներ է տիրել, քաղաքներ, բերդեր: Դյուրին չէ նրա հետ կռվելը: Հարկ է ամեն բան էս գլխից խորհել, վճռել:

Դրա համար տղաներին ուղարկեցի լեռան թիկունք: Թամուրի բանակում շատ լեռնագնաց զինվորներ կան, մողեսի պես ժայռ են մագլցում: Ամեն տեղ քարակապեր դրեք:

- Եղբայր Մարտիրոս, մթերքները չեն բավականացնի, թե՛ մարդիկ իրենց ունեցածը բերում են կամովին... Եսքան մարդ ո՞նց ենք կերակրելու,- խոսեց սյունեցի ծերունին,- երեխա, կին...

- Մթերքը քիչ-քիչ տվեք, տեսնենք, Աստված մի դուռ կբացի, հետո էլ Թամուրը մի բուռ շինականի համար բանակը չի պահի լեռան տակ: Մեզանից ի՞նչ պիտի վերցնի գլխներիցս գատ... Դեռ կռվենք, հետո կեր-ա:

Ավագները ավելի մոտեցան Մարտիրոսին: Եղբայր բառը մտերմացրեց մարդկանց, հարազատացրեց վտանգի առաջ

- Կռվել-չկռվելը մեզանից չի կախված, մենք պատասխան տվող ենք, անիծյալները շատվոր են: Հեղեղեցին Սյունիքը, այրեցին, ավերեցին: Արյան ծարավի են հանց բորենի, ինսայել չգիտեն... Դուք երիտասարդ եք, չգիտեք, Թամուրի հայրն էր, թե հորեղբայրը՝ Չինգիզ Խանը, աշխարհն ավերեց: Նրա հորդաները հասան Սյունիք: Ելանք մեծով, փոքրով, զարկեցինք, զարկվանք: Վահագն Աստված սատարեց մեզ, վերջ ի վերջո վանեցինք մեր հողից, սակայն շատ ժողովուրդ փչացրեցին: Որդիներիցս երկուսը զարկվեցին, մեկին էլ գերի տարան,- խոր հոգոց հանեց,- Է՛, որդիք, նոր բան չկա էս անտեր աշխարհում, էլի ավեր ու արյուն: Ամեն անգամ մենք ենք արյուն տվողը...

Թովման ցնցվեց, նայեց չարահայաց, բարձրացավ տեղից:

- Նա- արյուն ենք առել թշնամիներից,- չհասկացավ, ինչպես շարունակեց խոսել, հզոր ենք եղել, անկախ, ճակատ ենք իջել Հռոմի լեգիոնների դեմ, ճակատել ենք պարսից հսկա բանակների հետ, կռվել ենք հոների, արաբների ու զանազան լեռնականների դեմ - դեռ ապրում ենք, շինական եղբայր: Ապրում ենք ու կանք: Կորցրեցինք թագավորությունը, սակայն Աստծո օգնությամբ դարձյալ կունենանք թագավորություն: Հայոց հողում դարձյալ ազատ կապրեն հայերը, որ արիական նախնյաց արժանի հետնորդներն են, չեն լինի այս թուրքմանները: Մի՛ մոռացեք՝ անցել ենք բազմաթիվ ճակատամարտերով, բյուրավորներ ընկան, վկայելով ապրելու մեր իրավունքը, հիշեք, որ այստեղ Հայաստան լեռնաաշխարհում ծնվել են Հայարիները, տարածվել են աշ-

խարհի բոլոր ծագերը... Մեր առհավական նախնիք այս սուրբ հողն են մեզ ավանդել, եղել ու կլինի Մայր Հայաստանը, մեր մեջ դեռ կհառնեն Հայարիական մեր նախնյաց հպարտ ու հզոր հոգիները, – այսօր մենք պատրաստվում ենք կռիվ ելնելու Թամուրի հորդաների դեմ, վասն մեր սրբությունների, վասն Հող Հայրենի, քանի խոսում, ձայնն այնքան կարծրանում էր, զնգում էր,- վաղը կելնենք չաղաթայների դեմ, շատվոր են, խոսք չունեմ, տիրել են աշխարհի կեսն ու եկել, դեմ են առել մեր Բարդողին, որ Ազատն Մասիսի կրտսեր եղբայրն է, սակայն ոչ պակաս ըմբոստ ու անկախ: Մենք կհաղթենք, քանզի արդար ենք ու մեզ հետ է արդարադատ Աստված, որ կապրեցնի մեզ, մարտի կհանի ի դեմ մահմեդական սատանայի, որ հոգու բռնություն է բերում:

Լիահույս եմ՝ կապրենք, քանզի մի ժողովուրդ, որ այսքան տոկացել է, կապրի...

Գիշերը խորանում էր, խարույկները թեժացրեցին: Հեռվից նայողին կթվար, որ լեռը հրաբխացել է, հրդեհվել է, – քարանձավների բաց երախներով թրթռացող լույսերը լուսավորում էին Հայոց վշտին ու տառապանքին անտեղյակ ու անտարբեր տիեզերքը:

Շատերը չքնեցին: Մարտի սպասումը տանջում էր անփորձներին: Չքնեց նա- Թովման, սակայն մարտի մասին չէր խորհում: Նա մեկընդմիջտ հաշտվել էր մահվան գաղափարի հետ: Եթե հոգին անմահ է, այլ-ս ինչո՞ւ վախենալ հոգու կեղ-ի՞ մարմնի համար: Վախը նվաստացնում է անմահ հոգին, այլ-ս ի՞նչ վախ, ի՞նչ սոսկում, երբ մահվանից հետո հոգին հառնելու է, միանալու է համաշխարհային հոգուն, ապա շարունակելու է հոգու անմահ շրջապտույտը, այն հառնելու է այլ մարմնի մեջ: Պղատոնի ու Արիստոտելի մտքերը համաշխարհային հոգու մասին Թովման ընդունում էր ու դրանով առանձնանում էր հոգ-որների մեջ, թեր-ս այս հարցով է, որ Հովհաննես սրբազանը նրան առանձնացնում է մնացած աշակերտներից:

Սթափվեց, նայեց Մարտիրոսին:

- Ի՞նչ ասացիր, ներող եղիր, չլսեցի: Այլ-ս ինչ քնել, լուսանում է: Դուրս գանք, արդեն եր-ում է Բարդողի գագաթը, ուր որ է ար-ը դուրս կգա:

Դուրս եկան անձավից, զարմացան՝ շատերն էին ելել ար-ագալը դիմավորելու:

- Հայր Մեր, որ յերկինս ես...,- սկսեց Թովման ու կապ ընկավ:

- Օ՛, Արամազդ աստվածահայր, առավոտ լուսո, սուրբ առավոտ,- հնչող ձայնով ձոն ձոնեց մի երիտասարդ կին:

Ծնկի իջան ամենքն էլ, երեսները դարձրեցին դեպի լեռան գագաթը: Կնոջ ձայնը հնչեղ է, նա- գորեղ: Ասես տասնյակ քրմուհիներ էին նրան ձայնարկում, ասես միացել էին նրա ձոներգին:

- Օ՛, Մայր Ար-, զորացրու բազուկները մեր, փրկյա որդիներիդ, առավոտ լուսո, սուրբ առավոտ...

Թովման ինքնամոռաց, ոգ-որված կրկնում է ձոնի բառերը: Նրան թվում էր, որ այդ բառերը հոգու խորքից են դուրս թռչում, ինչ-որ հզորացման զգացում ուներ, մոռացել էր թե սանը, թե ուր գտնվելը...

Ար-ը պոկվեց լեռան գագաթից, ցուլաց, շողարձակեց մարդկանց աչքերի մեջ: Կնոջ աչքերը փայլեցին այնպես տամուկ, որ Թովմայի սրտի տակ խլրտուն ընկավ: Նրան այդպես էլ վիճակված չէր Յայր Մերը մինչ-վերջ ասելու – ոչ էլ կնոջը՝ ավարտելու ձոներգը:

Լեռան ստորոտից աղմուկ բարձրացավ: Մարդիկ նետվեցին ձորապռունկ: Լեռան ստորոտում հայտնվել էին չաղաթայները:

- Եղբայրներ, եկավ ժամը փորձության: Չերկնչե՛ք, թշնամու բազմությունը նրա տկարության նշանն է,- բարձրագոչ ձայնեց Մարտիրոսը:

Նրա այտը ցնցվում էր, գունատվել էր, թեր-ս քաջ մարդկանց մոտ այդպես է լինում, գունատվում են վտանգի պահին,- տեղերում, մոտենում են, քա՛ջ եղեք: Աստված մեզ հետ է:

Չաղաթայները մոտեցան կածանին, կանգ առան անհանգստացած: Փորձիր գրոհել այս ուղղաձիգ ժայռերը, որ երկու հարյուր կանգուն բարձրություն ունեն, շուրջբոլորել են լեռը, միայն մի կածան կա, որ իսկույն գտան:

Չեկուցեցին տիրակալին, որ հայերը քարերով փակել են կածանը, հասկանալի է, հայերը դարան են սարքել:

Թամուրի տրամադրությունը ընկել էր, մեծամեծները սսկվել էին:

- Մի հարյուր նետաձիգով կարելի է փակել գնդի ճամփան: Թե խելահաս զորականներ էլ եղան, քարկապեր կդնեն ու անհնար կդառնա բարձրանալ: Սակայն լեռը թողնել մեր թիկունքին, ուր զորքեր են կուտակվել, չենք կարող: Հը, ի՞նչ կասեք,- Թամուրը նայեց մեծամեծներին, սրանք իրենց հերթին նայեցին Շահ Մելիքին: Նա պիտի առաջինը խոսեր, որպես տիրակալի օգնական ու մտերիմ:

- Տիրակալ, աշխարհը կգարմանա, որ չզորեցինք մի լեռ գրավել, հետո էլ...

- Հետո էլ,- նրա միտքը շարունակեց Թամուրը,- լուրը կհասնի նրան, ով մեր անհաջողությամբ կուրախանա,- քահ-քահ ինդաց,- կասի մի քոստ լեռ չգրավեց, մեզ հետ չափվել է միտում,- ներկաները հասկացան, տիրակալը խոսում էր Բայազետ սուլթանի մասին:

Շրջապատում հասկացան, որ կատարվելու էր մի բան, որ անգամ տիրակալը չէր ցանկանա, սակայն պարզից պարզ էր. զինվորներին քշելու էին մահվան բերանը, այն էլ ամենասարսափելի՝ քարջարդի...

- Շահա՛յ իշխան, գրոհի՛ր,- հրամայեց տիրակալը: Նստեց յուրտի մոտ դրված բարձերին,- գնա՛, թող Ալլահը հաղթանակ պարգ-ի քեզ:

Նրա բարեմաղթանքներում ավելի շատ անհանգստություն կար, քան հաղթանակի մաղթանք, քանզի փորձված զորավար էր, լավ էր հասկանում թե ուր է ուղարկում զորապետին – ինչու: Նա մահվան էր

ուղարկում մարդկանց, իսկ ափսոսանք չկար: Նրա համար ամենքն էլ հլու-հնազանդ գինվորներ են, ուրիշ ոչինչ: Ալլահի կամքն է, կարող է փրկել, կարող է զարկվել:

Շահապ իշխանը խոնարհվեց, քայլեց դեպի թիկնապահը, որ սանձից բռնած պահում էր նրա նժույգը: Քաջ իշխանը, որ բազում երկրների նվաճման էր մասնակցել, գնում էր մի անհույս գրոհի, իսկ չգնալ չէր կարող, տիրակալի հրամանն էր, այն համազոր էր Ալլահի կամքին:

Շահապի գունդը աղմուկ-աղաղակներով նետվեց կաճանն ի վեր, կանգ առավ, կոտրեց գրոհի թափը, քանզի կարող էին շարժվել միայն ի-ծաշարուկով, մեկ-մեկի հետ-ից: Գունդը ձգվեց, նմանվեց վեր սողացող օձի:

Լեռն անարձագանք էր, լուռ, իսկ դա գոռոցից էլ վատ էր ազդում գինվորների վրա: Նրանք սովոր էին գոռում-գոչյունների: Սսկվել էին, ազդվել լեռան խորհրդավոր լռությանից: Ահա կաճանի այն հատվածը, որ անհայտացել է քարերի տակ: Յեծյալները հավաքվեցին իրար գլխի, քանզի այստեղ մի փոքր տարածք կար: Շահապը հասկացավ, որ սա հայերի հարձակման պահն էր, ուշ էր: Յեծվից դղրոյուն բարձրացավ, սկսեց մոտենալ: Անհասկանալի էր դղրոյունի պատճառը: Տարակուսած իրար նայեցին, սպասեցին, սակայն ամեն ոք դղրոյունը կապում էր վտանգի հետ, անգամ խորհեցին ետ դառնալու մասին:

Յանկարծ քարակույտի գլխին ծուխ նկատեցին:

- Ի՞նչ է,- հարցրեց, վախեցած իրար նայեցին:

Քարակույտի գլխից պոկվեց մի մեծ գունդ, կլիներ ձիու չափ, ընկավ հեծյալներից մեկի վրա, սա այնպես ճչաց, որ ընկերները սոսկացին: Օգնել իրենց այրվող ընկերոջը չէին կարող, քանզի նորանոր գնդեր թռան նրանց վրա: Գոռում-գոչյուն բարձրացավ: Նժույգները խրխնջացին, խառնվեցին իրար, ծառս-ծառս եղան:

- Փախե՛ք, փրկվե՛ք, ի սեր Ալլահի, ճամփա՛ տվեք...

- Ե՛տ, ե՛տ, ծուղակ է, - սկսեցին իրար հրմշտել:

- Ե՛տ դարձ,- գոռաց Շահապը, ով էր լսողը:

Տեղ հասավ դղրոյունը:

- Օ՛, Ալլահ, լեռը փլվում է, փախե՛ք, փրկվե՛ք...

- Փրկի՛ր, Ալլահ...

Ձորապռնկից փլվեց, հեծյալների վրա թափվեց քարե հեղեղը:

- Ա՛, ա՛, ա՛,- ոռնաց խելագարվող զորականը:

Քարե հեղեղը իր մեջ առավ չաղաթայների, գլորեց կաճանով ցած, շատերին կաճանից դուրս նետեց անդունդ:

Սարսափելի էր այդ գլորվող փոշու զանգվածը, քար ու կրակ, ծուխ ու բոց, արյուն, մարդկանց մարմնի մասեր, խեղված դիակներ, կենդանի ու մեռած իրար խառնված, ոռնացող, աղաղակող, ճչացող զանգվածը ահագնանալով, ճանապարհից քարեր պոկելով, իր մեջ առնելով կաճանի ողջ երկարությամբ ձգված գունդը, թավալգլոր գնաց ցած:

Այնպիսի դրոյուն էր բարձրացել, որ մարդ կարող էր խելագարվել, – ինչպես չխելագարվես, երբ տեսնում ես դեպի քեզ գլորվող հսկա ժայռը – հնար չկա խույս տալու, իսկ ժայռը գլորվում է, ջարդ ու փշուր անելով մարդկանց: Աջ դառնաս, ողորկ ժայռ է, չես մագլցի, ձախ դառնաս՝ անդունդ է, իսկ ժայռը գլորվում է, գալիս է քեզ վրա...

Թամուրը մռայլ նայում էր գլորվող այդ սարսափին, որ կանգ չառավ լեռան ստորոտում, քարերը թափ առած անցան առուն, մի քան, երեսուն սիգակաչափ վեր գլորվեցին, տիրակալի յուրտին չհասած, կանգ առան, մի քանի անգամ շուռ ու մուռ եկան, անշարժացան:

Փոշու միջից հայտնվեցին հրաշքով փրկված մի քանի հեծյալներ, առանց հեծյալների ձիեր, մի քանի խեղդված, հետ-ակ դարձած չաղաթայներ: Սրանք այն սակավ երջանիկներից էին, որ փրկվել էին քարջարդից: Սարսափելի վիճակում էին, վիրավոր, կիսախելագար: Մի տասնյակ ձիեր նետվեցին տիրակալի յուրտի կողմը: Թիկնապահները հագիվ հեռացրեցին կատաղած ձիերին:

Մեծամեծները զարմացած դիմավորեցին հետիոտն դարձած Շահապ իշխանին: Սրա հայացքը պղտոր էր, նա – ապշահար: Չէր կարողանում հավատալ, որ ողջ է, որ այն սարսափի մեջ է եղել ու փրկվել է:

- Յրա՛շք է, ինչպե՞ս փրկվեցիր,- հարցրեց Շահ Մելիքը:
- Խրախճանք պիտի տաս փրկությանդ համար,- ծիծաղեց Թուսայի իշխանը,- Ալլահն է քեզ փրկել...

Տիրակալի յուրտի առաջ բուժը վիրակապեց իշխանին, գինի խմեցրեցին: Իշխանի հայացքը կամաց-կամաց պարզվում էր:

- Երբ պատը փլվեց մեզ վրա, նժույզս փշրված գլխով անդունդ ընկավ, ինձ քար զարկեց, շարտեց ժայռի վրա, Ալլահի կամքն էր, կախ ընկա մասրենու թփից, մնացի կախված, մինչ- անցավ հեղեղը: Չգիտեմ, հասու չեմ, ի՞նչ է մնացել գնդիցս...

Թամուրը թափ տվեց ձեռքը: Յարկ չկար պատմել, ամեն ինչ կատարվել էր նրա աչքի առաջ: Նա չէր կարող անպատիժ թողնել լեռան պաշտպաններին, չէր կարող ներել նրանց՝ իր գնդերից մեկի կորուստը: Նա չի կարող անպատիժ թողնել Լեռը...

- Մեհմետ ֆարին, հետ-ակներիդ գրոհի տար: Բաց արա լեռան կածանը: Ամոթ մեզ, որ աշխարհ տիրելով, եկել ենք կանգ առել այս քոտտ լեռան առաջ: Տար գրոհի, թող նետածիգները անընդհատ նետահարեն, հնար չտան հայերին մոտենալու ձորապռնկին,- «Իսկ եթե էլի՞ քարակապեր կան», - զայրացավ,- գնա՛,- ասաց, զգալով, որ սրանց էլ է ստույգ մահվան ուղարկում

Մեհմետի զինվորները նետվեցին առաջ: Խալաթները փեշերը գոտու տակ մտցրած, արագ վազքով հասան այն տեղին, ուր փոքրիկ քարակույտեր էին մնացել քարե հեղեղից: Առաջին զինվորի ոտքի տակից մի քար գլորվեց, զարկվեց մի ուրիշ քարի, սա էլ իր հերթին մեկ ուրիշ քարի զարկվեց: Քարեր գլորվեցին, սակայն վնաս չտվեցին: Վերջապես

զինվորները հասան կաճանի սկզբին, որտեղից սկսվել էր քարե հեղեղը:

Այստեղ քարերի տակ մի քանի տասնյակ զինվոր ու ձի կար թաղված: Մնացածները կոտորվել էին կաճանի երկարությամբ կամ գահավիժել էին անդունդ: Մեկը զինվորներից դեռ ողջ էր: Նրան հանելու համար հարկ էր հսկա քարակույտը մաքրել: Ժամանակ չկար – ոչ էլ դյուրին գործ էր... Ֆարինը ժամանակ չունեի: Նա պիտի արդարացներ տիրակալի վստահությունը:

Չինվորներն անգամ երեսները շուռ չտվեցին, երբ ավազներից մեկը, զորապետի հրամանով, դաշույնով զարկեց վիրավորի կոկորդին: Չինվորը նույնիսկ չխռիւռաց: Ոչ ոք այդ քայլը անբնական չհամարեց, թալանից մի բաժին ավելացավ: Հետո ինչ, որ մի կին այրիացավ կամ մի քանի երեխաներ որբացան: Ոչ ոք չխորհեց այդ մասին, աշխարհ են տիրում...

Մի ձին, որին քարերը սեղմել էին ժայռին, թուլացած վրնջում էր, մարդկանց նայում էր այնպիսի աղաչական հայացքով, որ զորապետը երեսը թեքեց: Ավագը, որ իրենց խղճով մարդ էր համարում, սրով զարկեց ձիու կոկորդին, կենդանին խռիւռաց, հանգավ:

- Ափսոս, Կարաբայիր էր, աչք ունեի վրան, ափսոս...

Չինվորին ոչ ոք չխղճաց, սակայն ձիուն՝ ափսոս, աչք ուներ վրան...

Մարդուն չխղճացին, իսկ ձիու համար մի քանիսի աչքերը թռչվեցին՝ լավ ձի էր, ափսոս: Շահաստանում զնգուն ոսկի կտային, իսկ մարդուն՝ ի՞նչ գին, ավա՛ղ...

Ավագի խոհերը անավարտ մնացին, սուլելով մի քանի նետեր թռան: Չինվորներից մեկը սպանվեց, երկուսը վիրավորվեցին:

- Նետահարե՛լ,- գոռաց Մեհմետը: Նետաձիգները անմիջապես մի հարյուր նետ արձակեցին հայերի կողմը, չէին տեսնում հայերին, իսկ սրանք, թաքնված քարերի արանքում, անվրեպ նետահարում էին:

- Անիծյալ հայեր, կյանքումս այսքան երկար նետեր չեմ տեսել, մեր նիզակների չափ են,- փնթփնթաց ավագ Գարինը,- շատ մեծ են սրանց աղեղները, վա՛յ մեզ: Մեհմետ պետ, հայերը չեն եր-ում, ար-ը ընկնում է մեր աչքերի մեջ...

- Նետահարե՛լ,- նորից հրամայեց Մեհմետը,- շատ են խոսում...

Չկարողացավ շարունակել: Երկու նետ միաժամանակ զարկեցին վահանին: Հարվածը այնքան հզոր էր, որ վահանի փոկերը կտրվեցին, վահանը մի կողմ ընկավ: Չորապետը խլեց կողքին կանգնած զինվորի վահանը, ծածկվեց վահանով: Անպաշտպան մնացած զինվորը զոհ գնաց հայերի երկրորդ նետերի պարսին: - Տղայք, լավ նշան բռնեք,- նետաձիգերին խրախուսում էին Մարտիրոսն ու Թովման,- ինչայք նետերը: Չարկեք բաց դեմքերին, գլուխներին: Փայլա՛կ, արագացրո՛ւ: Ժամն է քարկապի կապերը կտրելու, բաց թող գերանները:

Նետաձիգները պիտի հեռանային քարկապի ճանապարհից, սա-

կայն չաղաթայները այնպես էին մոլեգնել, այնպես էին մագլցում, որ ճար ու հևար չկար հեռանալու:

- Եղբայր Մարտիրոս, թող տղաները պաշտպանվեն այս մեծ վահաններով,- ասաց Փայլակը, ցույց տվեց ճյուղերից պատրաստած մեծ վահանները:

- Ապրե՛ս, ե՞րբ հասցրեցիք: Վահե՛, Վարդա՛ն, Յակո՛բ, դու՛ սյունեցի տղա, քարեր բերեք: Երկուական մարդ բռնե՛ք վահանները, մնացածներդ, պաշտպանվելով վահանների հետ-ը, մոտեցեք քարակույտին, քարերը գցեք չաղաթայների վրա: Ապրե՛ք, ա՛յ, այդպես,- քահ-քահ խնդաց տանուտերը:

Վաճում վայնասուն բարձրացավ, միաժամանակ սաստկացավ նետահարությունը: Ամեն վահանին մի քանի նետ ցցվեց: Մի երիտասարդ զարկվեց, որ ձորի պռնկին էր մոտեցել առանց վահանի:

- Խեղճ տղա, էս տարի էր նարոտ կապել,- ճակատի քրտինքը սրբեց մի ծերունի,- մեր Վարդանն է, հար-անիս տղան, ափսո՛ս...

- Ափսո՛ս քաջաց, հազար ափսոս,- ո՞վ ասաց, թե՞ լեռը տնքաց...

- Խելքով պիտի կռվել,- զայրացավ Թովման, մի մեծ քար նետեց ցած: Մեկը ցածում ճչաց,- աճապարե՛ք,- գոռաց քար բերողներին, ապա խլելով երիտասարդներից մեկի պարսատիկը, որձաքար դրեց թաթալանի մեջ, պտտեց, նայելով մագլցող չաղաթայներին, տեսավ մեկին, որ ատամների մեջ կեռ թուր էր բռնել: Բարակ, կախ ընկած բեղիկները, շեղ աչքերը միավեցին արեղայի հոգու մեջ,- ա՛խ, դո՛ւ, մեհմեդական վիժվացք, ա՛ն քեզ,- գոռաց ու բաց թողեց քարը: Ինքն իր թափից զարկվեց Մարտիրոսին: Քարը տժժաց, զարկեց ավագ Գարինի ճակատին, սա անշունչ տապալվեց:

- Աջդ եմ համբուրում, հայր սուրբ,- հռիռաց Մարտիրոսը,- ա՛յ, իսկական հոգ-որ: Ամենքի անունից քեզ կարգում եմ Բարդողի եպիսկոպոս, մեր պաշտելի սրբազան:

- Տղանե՛ր, ե՛տ քաշվեք, պարանները կտրում եմ,- գոռաց Փայլակը,- հեռու գնացեք, գալիս է քարի հեղեղը:

Նետաձիգները արձակեցին վերջին նետերը, մի կողմ նետվեցին քարերի ճանապարհից: Փայլակը կտրեց պարանները: Գերանը ասես կպել էր քարերին, չէր շարժվում: Մարդկանց շունչը կտրվեց: Չէ, գերանը չէր շարժվում:

- Դե՛, ձեզ մատաղ,- գոռում էին մարդիկ, ասես կարող էին խնդրանքով շարժել քարերը: Փառք Աստծո, քարերը կամաց-կամաց շարժվեցին, սողացին, դեմ առան առաջին քարկապից մնացած քարերին, դարձյալ կանգ առան: Մարտիրոսը այնպես սեղմեց Թովմայի ուսը, որ սա ճչաց:

- Ձե՛զ մատաղ, Յայոց քարեր,- ծնրադիր աղոթում էր մի ծերունի,- հաց չեք դառնում, բերք չեք տալիս, ժամ է, որ մահ դառնաք թշնամու գլխին:

Քարկապը ահագնանում էր կածանի վրա: Փլվելու հնարավորությունը ակնհայտ էր, սակայն որքա՞ն սպասել, իսկ չաղաթայները մագլցում են, ուր որ է ձեռնամարտի կնետվեն:

Թովման մի հաստ ճյուղ վերցրեց, նետվեց առաջ:

- Կա՛ց, Յա՛յր սուրբ,- գոռաց Մարտիրոսը,- Փայլա՛կ, փրկի՛ր արեղային:

Փայլակը չհասցրեց մոտենալ Թովմային: Սա ճյուղը մտցրեց քարերը պահող ժայռաբեկորի տակ:

- Տե՛ր Աստված, ո՛ւժ տուր քո ծառային,- նա լավ էր հասկանում, որ կարող էր մնալ քարերի տակ, քարի հեղեղելը կանցներ նրա վրայով, սակայն նա այլ ելք չէր տեսնում: Աչքերը չուզեցին լարումից,- Տե՛ր Աստված...

Տեսավ՝ ինչպես ժայռաբեկորը շարժվեց, քարերը ահագնացան նրա գլխի վրա, Փայլակը ետ-ից գրկեց նրան, մի կողմ թռավ, քարերը դղրդացին նրանց կանգնած տեղում:

Խուլ դղրդաց Բարդողը, շարժվեց, որոտաց Բարդողը՝ Մասիսի կրտսեր եղբայրը՝ անընկճելի Բարդողը... Քարերը դղրդյունով ցած թափվեցին: Այս հեղեղը ավելի սարսափելի էր, քան նախորդը: Քարե հեղեղը սրբեց չաղաթայների, քեց կածանով ցած, հասավ մինչ- տիրակալի յուրտի մոտերքը: Նրան խնդրեցին ետ քաշվել: Թամուրը կախեց հայացքը, որպեսզի մեծամեծները չտեսնեին այնտեղ բուն դրած սարսափը:

- Անիծյալ լեռ, երկու գունդ կործանեց,- մռմռացրեցին մեծամեծները:

Այլ-ս ոչ մի զինվոր գրոհի չի գնա, քանզի այս լեռան վրա Ալլահն էլ չգիտե, թե քանի քարկապ կա: Այս խոսքերը հասնում էին տիրակալին: Վերջապես համարձակվեցին խնդրել նրան դադարեցնելու գրոհները: Անմտություն էր գրոհել մի լեռ, որի պաշտպանները կռվում են միայն քարերով, իսկ այս երկրում որքան ասես քար կա...

Իսկ այդ միջոցին լեռան վրա՝

- Ի՞նչ կասես, Յայր սուրբ,- ծիծաղեց Մարտիրոսը,- երեկոյան կգրոհե՞ն:

Տանուտիրոջ հայացքում ինչ-որ մանկական չարաճճի բան էր հայտնվել:

- Ապավինենք Աստծուն, ամեն բան էլ լավ կավարտվի:

- Նա- մեր բազկին,- արեղայի միտքը շարունակեց սյունեցի Յակոբը,- առանց կռվի գործ չի շինվի: Այլ-ս չեն հարձակվի: Երկու անգամ փորձեցին Յայոց քարերի կարծրությունը, այլ-ս չեն փորձի: Այ, թե այսպես դիմադրեցին ամեն տեղ, եթե ամեն տեղ մի Մարտիրոս լիներ...

- Կկռվենք, հայրի՛կ,- նրանց մոտեցավ Փայլակը, որ դարձել էր Մարտիրոսի օգնականը,- /եղբայր Մարտիրոս, ես ասացի, որ նույն տեղերում նոր քարկապեր դնեն: Մարդիկ քար են կրում: Նետերի գործն է

դժվար, քիչ է մնացել: Չաղաթայների նետերը մեր աղեղներին չեն գալիս: Պարսատիկավորների գործը կավելանա:

Մարտիրոսը գրկեց Փայլակի ուսը:

- Ապրե՛ս, Փայլակ եղբայր, Աստված քեզ ինձ օգնական ուղարկեց,- դարձավ հավաքվածներին, որ դարձել էին ջուրի ավազներ ու պետեր,- Խաչիկ, մեր տղաներին ուղարկիր, թող գնան լեռան ար-եյլ ան կողմը: Արագավազ տղաներ ուղարկիր: Թող նայեն, ար-եյլան կողմից չե՞ն գրոհում չաղաթայները: Հակոբ, կերակրեք մարդկանց, վիրավորներին վիրակապեք,- նրա խոսքերից հետո մարդիկ հասկացան որ քաղցած էին: Ավազները գնացին կատարելու Մարտիրոսի հրամանները: Մարտիրոսն ու Թովման մնացին ձորի պռակին, նայեցին ցած: Լեռան ստորոտում փոշին դեռ չէր նստել: Եր-ում էին զորքերի կուտակումները:

- Տեսեք, դիակները չեն հավաքում,- ասաց նրանց կողքին կանգնած սյունեցիներից մեկը,- Վայրենի մարդիկ են: Բա սրանց մեջ մարդկություն չկա՞, ախր իրենց ընկերներն են, գոնե հավաքեն, թաղեն:

- Չեն թաղի, գիտեն, որ իրենց հեռանալուց հետո մենք կթաղենք, որպեսզի վարակ չտարածվի: Սրանք եկել են, կգնան, մենք ենք մնալու մեր երկրում, մենք պիտի հոգանք մեր երկրի հոգսերը:

- Այո, նրանք էլ կանցնեն, կգնան, ինչպես հայոց պատմության մեջ եղել են շատ անգամներ: Գալիս են, ավերում, իրենցից հետո միայն անեծք են թողնում,- մռայլ ասաց Մարտիրոսը:

Նրանց մոտեցավ Խաչիկը, ուղղեց ուսի վիրակապը, ինչպես եր-ում էր նախկին զինվոր էր:- Եղբայր Մարտիրոս, Տիգրանը եկավ, ասելիք ունի: Լեզուս չի գորում,- կախեց գլուխը, ետ քաշվեց:

Թովման հետաքրքրված նայեց Մարտիրոսին, ապա Խաչիկի կողքին կանգնած մարդուն, որին մինչ այդ չէր տեսել: Սրա փոշոտ հագուստներն ասում էին, որ հեռվից է գալիս, Տիգրանը մռայլ էր, Տանուտերը առանձնացավ նրա հետ: Մարտիրոսը նստեց քարին, Տիգրանը ինչ-որ բան էր պատմում: Մարտիրոսը կախել էր գլուխը: Ներկաները Թովմայից զատ հասկացան նրանց, գլուխները օրորեցին:

- Ի՞նչ է պատահել,- Թովման դիմեց կողքը կանգնած Հակոբին:

Սա հոգոց հանեց:

- Կինն ու երեխաները ընկել են չաղաթայների ձեռքը, Տիգրանը գնացել էր լուր բերելու, տեսնում եմ, հուսադրող չեն լուրերը... Է՛, ողջ ժողովուրդն է գերի կաղ սատանայի ձեռքին: Տե՛ր Աստված, դու մեզ պահապան,- Թովման վճիռ դրած՝ մոտեցավ Մարտիրոսին:

- Ներող եղիր, Մարտիրոս եղբայր: Ես հնար կգտնեմ իմանալու ձերոնց տեղը: Դու ասա անունները, տարիքը,-լռեց:

- Ես չկարողացա պարզել,- խոսեց Տիգրանը,- միայն այսքանը՝ գերի են տարել: Տեղը չիմացա, հնար չկար:

- Ես կտեղեկանամ, կգտնեմ տեղը, դուք փախցրեք, կամ փրկագ-

նեք: Աստված անմեղների կողմն է,- ասաց, գլուխը կախեց: Վերջերս նրա մեջ տարօրինակ բան էր կատարվում, սկսել էր քննել Աստծո գործերը, վատն ու լավն էր իրար կողքի դնում ու այդ համեմատությունից սարսափ էր ապրում: Ընկնում էր հոգեկան տվայտանքի մեջ ու այդ վիճակի մեջ չէր կարողանում տեղավորել իր նվիրվածությունն ու կատարած եզրահանգումները: Դա ապշեցնում էր, դող բերում, նա- կասկած, որ անքուն գիշերների պատճառ էր դառնում: Խորհում էր ու պատասխան չէր գտնում: Ի՞նչ կարող էր եզրահանգել երիտասարդ հոգ-որը, երբ այս պարագայի վրա գլուխ էին կոտրում աշխարհի իմաստասերները - ավա՛ղ...

- Ես հնար կգտնեմ,- ասաց, հույս ուներ Չահիրի միջոցով պարզելու գերիների տեղը, միայն թե տեսներ նրան, սակայն ինչպե՞ս, որտե՞ղ:

Մինչ Թովման ելք էր փնտրում, տապակվում էր ինքն իր մեջ, լեռան ստորոտում չաղաթայների մոտ անհասկանալի բաներ էին կատարվում: Երկու գունդ էլ ոչնչացվել, անսպասելի ելք պատերազմի ընթացքում... Լանկ Թամուրը կատաղած հրաժարվեց ճաշից: Մեծամեծները ստիպված մնացին նրա մոտ: Աչքի տակով նայում էին իրենց յուրտերի կողմը, որտեղ խոհարարները ճաշ էին պատրաստում: Հեռանալ տիրակալից չէին կարող, ամեն պահ կարող էին պետք գալ ու վայ նրան, ով մոտերքում չեղավ...

Վաղուց Թամուրը այսպես կատաղած չէր եղել, կանգ առնել աշխարհի ամենամեծ բանակով ինչ-որ լեռան տակ, երբ աշխարհն է ծնկի գալիս նրա առաջ, աննախադեպ վիճակ էր, ամենաքիչը՝ վիրավորական: Այստեղ, այս լեռան տակ ավելի զինվոր զարկվեց, քան մինչ- այստեղ գալը:

... Մարդ ուղարկեք, պատգամս տարեք հայերին, թող իջնեն լեռից, այլ-ս չեմ սպասի,- ցնցվեց, մոռացավ ներկաներին, աչքին պատկերացավ Բայազետ սուլթանը: Նրան չէր տեսել, սակայն այս պահին պատկերացրեց որպես տիտան, որ հռիռում էր ակնակուռ գահին բազմած, իսկ խոսքերը: Օ՛, Ալլահ, ինչպե՞զարկվել կարելի է, հռիռում է, ո՞ւմ, Լանկ Թամուրի երեսի՞ն, իսկ նա՝ աշխարհի տիրակալը, կանգնել է սուլթանի առաջ: Այո՛, այո, այդ նա է կանգնած խոնարհված, գլխիկոր, Էմիր Թամուրը նորից լսեց. «Դու չգորեցիր մի քոսոտ լեռ գրավել, - միտում ես մեզ հետ չափվել, դու՛ տափաստանի քոսոտ գայլ: Ո՛չ, դու գա՛յլ չես, դու շնագայլ ես,- հռիռաց,- մեր հպատակները ջարդում են քեզ...»:

Թամարը մեծ ճիգով իրենից հեռացրեց ատելի պատկերը, ստիպեց իրեն խոսել:

- Թող ցած գան, հակառակ պարագայում, դիակներով կլցնեմ կածանը, դիակների վրայով կբարձրանամ, կմորթեմ բոլորին: Եթե ցած իջնեն, կներեմ,- տեսավ Չահիրի քմծիծաղը,- դո՛ւ, մատը տնկեց գաղտնապահի վրա,- գտիր մեկին, որ հրամանս տանի հայերին,- Չահիրը խոնարհվեց: Դժվար չէր տիրակալի հրամանը կատարել: Գերիների մեջ

շատ կային տեսքով, շնորհքով մարդիկ: Քիչ անց Չահիրը մոտեցավ տիրակալին: Նրա հետ գալիս էր սպիտակամազ, պատկառելի մի մարդ: Թեր-ս ազնվական էր, սակայն ինչպես բոլոր ազնվականները, թաքցրել էր իր ով լինելը, ասել էր, թե արհեստավոր է:

Չահիրին դժվար էր խաբել, նա մարդկանց լավ էր ճանաչում, եթե արհեստավոր է, ապա անվիճելիորեն արհեստավորաց դասի ավագներից է:

- Տիրակալ, այս մարդը կարող է գնալ իր հայրենակիցների մոտ, - Իսկ եթե չվերադառնա՞, - մռայլորեն նետեց Թամուրը, - պատասխան կտա՞ս:

- Տիրակալ, մարդու հոգին Ալլահին է քննում: Ընտանիքը գումակում է: Ես չեմ կարող հավատալ սրան, սակայն ամենքից տեսքովը սա է, - ասաց Չահիրը: Տիրակալը մեկ հային էր նայում, մեկ՝ Չահիրին, մտրակով զարկում էր ոտքին: Ինչ-որ մոմռացնում էր, ապա մտրակը մեկնեց Չահիրի կողմը:

- Դու, Չահիր, կգնաս հետը: Դո՛ւ, հա՛յ, կասես ձերոնց իջնեն լեռից: Ալլահով եմ երդվում, ազատ կարծակեմ:

Չահիրը հագիվ զսպեց քմծիծաղը: Նա բազում դեպքեր էր հիշում, երբ տիրակալը երդվել էր Ալլահով ու խաբել:

Հայր խոնարհվեց, ապա բարձրացրեց հայացքը, այն սառն էր, որից Թամուրը անախորժեց: Նա գերու աչքերում քմծիծաղ տեսավ, մի ակնթարթ անց՝ նա- ատելություն, զայրացավ, ձեռքով արեց, քրթմնջաց. «Մեզ չեն սիրում... Ինչո՞ւ սիրեն, մենք գոհ ենք հնազանդությունից»:

Չահիրը երկու զինվորի հետ հային առաջներն արած՝ բարձրացան կաճանով: Չինվորները նիզակներին սպիտակ լաթեր էին կապել, բարձր բռնել, հաճախակի ճոճում էին, հայերի ուշադրությունը գրավելու համար:

Հասան քարակույտերին, ստիպված էին քայլել դիակների վրայով:

- Հե՛յ, հե՛յ, - գոռաց Չահիրը, - ընդունեց աշխարհի տիրակալի պատգամախոսին, - ոչ մի պատասխան չլսվեց, ոչ մի նետ չթռավ: Ասել է թե՛ համաձայն են լսելու պատգամախոսին: Հայր սկսեց մոտենալ կաճանի սկզբին: Թովման, որ մոտ էր կանգնած, ճանաչեց Չահիրին, ուրախացավ: Արդ, հնար կար պարզելու Մարտիրոսի ընտանիքի տեղը, սակայն ինչպես խոսել Չահիրի հետ:

- Եղբայր Մարտիրոս, սա այն մարդն է, որի միջոցով կարող եմ պարզել ընտանիքիդ տեղը, վճռիր, ի՞նչ անենք: Մարտիրոսը նայեց զարմացած:

- Հայր սուրբ, ինչ ճանաչել եմ քեզ, չեն դադարում զարմանալուց, հոգ-որ ես, քաջ մարդ: Նորից ես զարմացնում՝ ճանաչում ես չաղաթայ գորականին: Ուզում ես զարկենք զինվորներին, դու ազատ կխոսես գորականի հետ: Նախ լսենք հային, օրինավոր մարդ է եր-ում:

Ասես նրա խոսքին էր սպասում, հայրը խաչակնքեց:

- Եղբայրներ, ընտանիքս գերի է չաղաթայների մոտ: Ինձ ուղարկեցին, որ ձեզ համոզեմ իջնեք սարից, խոստացան ազատ արձակել: Չհավատաք, Թամուրը ամենքիդ էլ սրի կքաշի: Ես ետ չեմ դառնա: Ետ դառնամ էլ, թե չդառնամ, մեկ է, սպանելու են ամենքին: Ես ձեզ հետ կկռվեմ սուրը ձեռքիս: Ես Նախճավանի արհեստավորաց դասի ավագն եմ, անունս Գեղամ է:

- Խաչիկ, Գեղամ եղբորը տար քարկապի մոտ, թող կռվում վկայի հայ լինելը,- ասաց Մարտիրոսը, ձեռքը դրեց Գեղամի ուսին,- գնա՛, եղբայր, ուրախ եմ, որ մարդ ու հայ մնացիր: Գնա՛, իսկ չաղաթայներին պատասխան կտա Յայր սուրբը:

Թովման ժպտաց, ելքը գտնվել էր: Նրան պարանով իջեցրեցին ցած: Չահիրը հագիվ զսպեց ուրախության ճիչը, մոտեցավ նրան:

- Ես աշխարհի տիրակալ Լանկ Թամուրի գաղտնապահն եմ,- ասաց Չահիրը բարձրաձայն,- զգույշ, կարծյոք, սրանցից մեկը հասկանում է պարսկերեն: Դուք մնացեք տեղում,- հրամայեց զինվորներին:

- Չորապետ, սրանք խարդախ մարդիկ են, մեկ էլ տեսար զարկեցին:

Չահիրը զայրալից թափ տվեց ձեռքը, զինվորը մնաց կանգնած, ինչպես եր-աց լսողությունը լարած, կասկածանքով նայեց Թովմային:

- Բար- Թովմա, սիրելիս, կցանկանայի գրկել քեզ եղբայրաբար, սակայն սրանք միամիտներից չեն: Լսիր ինձ, տիրակալը լեռը շրջանցելու համար զորք չի ուղարկել, եթե մի օր էլ դիմանաք, կհանի պաշարումը: Ձեզ վրա ժամանակ չի վատնի: Ես կաշխատեմ հուշել նրան թողնելու լեռը: Յա՛, մենք Մեծոբայից գատ այլ վայրում չենք կարող հանդիպել,- ավելի ցածրացրեց ձայնը,- ես ինքս կգտնեմ քեզ, գոնե մի օր դիմացեք...

- Բարի՛,- ասաց Թովման,- ականջ արա, ձեզ ուղարկված հայր ազնիվ մարդ է, մնաց մեզ հետ կռվելու: Դու տիրակալին ասա, որ հային սպանեցին, հակառակ դեպքում կսրատեն նրա ընտանիքը: Խնդրանք ինձանից, նա- տանուտեր Մարտիրոսից: Նրա ընտանիքը գերի է ընկել Նախճավանում, կնոջ անունը Յայկանուշ է, երկու աղջիկներ կան հետը: Փնտրիր ու լուր ուղարկիր Մեծոբա: Դե, դու այդ բաները ինձանից լավ գիտես:

- Եթե ողջ են, կգտնեմ, լուր կուղարկեմ տանուտիրոջը, դժվար գործ չէ: Խորհուրդ կտամ տիրակալին մի այլ հայ ուղարկի, սա դավաճան է, ցած նետեք ժայռից: Դե՛, հեռանանք: Գնաս խաղաղությամբ, եղբայր իմ: Ալլահը մեզ հետ,- մեղավոր ժպտաց,- սովորույթ է...

- Աստված մեզ հետ,- ասաց Թովման, հագիվ զսպեց Չահիրին գրկելու ցանկությունը:

- Գնացինք,- Չահիրը նայեց զինվորներին,- հային սպանել են վայրենիները: Գնացինք, մենք այստեղ անելիք չունենք:

Նա գոհ էր, հանդիպել էր Թովմային, որին սիրեց եղբոր պես, դրանից զատ հնարավորություն կար Մարտիրոսին օգնել, որին պատկերացնում էր, որպես անհասանելի հերոս, որ կարողացավ պարտության մատնել Լանկ Թամուրին, մի բան, որ վաղուց չէր եղել: Իսկ ամենագլխավորը՝ գնում էր կյանքի մեծ սխրանքին, վճռել էր օգնել հայրենակիցներին: Թե չէ, ինչ է եղել կյանքը, հզորացրել է հզորներին, իսկ արդ, պիտի օգնի իր ժողովրդին, վկայի իր հայ լինելը: Յասկացավ՝ դժվար էր հայ լինելը...

Տիրակալին զեկուցեց, որ պատգամախոսին հայերը սպանեցին, որ նա գտել է մեկ ուրիշի, որը շատ ավելի ճարտար լեզու ունի, թեր-ս կարողանա համոզել հայերին վայր դնելու զենքը:

- Փորձի՛ր, սակայն լավ ի միտ արա, եթե հայերը սրան էլ սպանեցին, կամ մերժեցին կատարել հրամանս, գրոհով կվերցնեմ լեռն ու բուլորին ցից կհանեմ,- զայրալից ասաց Թամուրը, հրամայեց նժույգը մոտեցնել, հոգնել էր նստելուց:

Չափիրը լեռ բարձրացավ ուրիշ զինվորների հետ: Այս անգամ նա իր հետ տանում էր դավաճան հային, սա վախեցած տեսք ուներ: Դավաճանելով հայրենակիցներին, հոխորտում էր, երբ տեսավ, որ տանում են ըմբոստ ու ազատասեր հայերի մոտ, վախեցավ: Սա չէր հասկանում, թե ինչու են կռվում հայերը, մի՞թե մեկ չէ, թե ով է տերդ: Ավելի լավ է տերդ լինի հզոր, իսկ Թամուրը աշխարհ է տիրում: Չէ՛, մերոնք հիմար են, որ կռվում են Թամուրի դեմ, ախր ինչի՞ վրա են դրել հույսները, մեկ է՝ կսրատեն բուլորին: Մեծ-մեծ են բրդում, անկախ են ուզում լինել, ապրել է պետք, խմել, վայելել, իսկ սրանք... Միակ բանը, որ չէր հասկանում, դա երիտասարդ չաղաթայի վերաբերմունքն էր, ախր նա օգնում է տիրակալին, իսկ նրա հայացքն այնքան սառն է... Վախենում է: Չափիրը ոչ մի բան չփոխանակեց հայի հետ, մինչ- հասան կաճանին:

- Յայերին կասես, որ տիրակալը հրամայեց վայր դնել զենքը, իջնել լեռից:

Դու կստանաս վարձդ,- վերջին բանը այնպես սառն ասաց, որ հայի մարմնով դող անցավ: Չորապետի հայացքում այնպիսի ատելություն տեսավ, որ պատրաստ էր գոռալու, որ այս չաղաթայը դավաճան է, որ իրեն մահվան է տանում:

- Գնա՛,- զինվորներից մեկը նիզակով հրեց նրան,- շո՛ւն հայ, ասա ձերոնց ցած իջնեն,- սպասեց, որ զորապետը խրախուսի իրեն, սակայն Չափիրը չարձագանքեց անգամ:

Պատասխանին երկար չսպասեցին: Լսվեց մի աղեկտուր ճիչ, տեսան, ինչպես դավաճանին ցած նետեցին ժայռից:

- Գնա՛նք, մենք այլ-ս գործ չունենք այստեղ,- ասաց Չափիրը ու գոհ իր առաքելությունից՝ սկսեց իջնել կաճանով: Չինվորները վահանները գցել էին թիկունքներին, վախենում էին հայերի նետերից: Սակայն ի զարմանս նրանց՝ ոչ մի աղեղ չճայթեց, ոչ մի նետ չթռավ:

- Տիրակալ,- խոնարհվեց Չահիրը,- հայերը չընդունեցին այս հային, ասացին ցած չեն իջնի, չեն հանձնվի,- մի պահ լռեց, խոր շունչ քաշեց, ինչպես անում էր ծանր զարկ տալուց առաջ, շարունակեց, առանց թաքցնելու հեգնանքը,- այսքան զոհեր տալ ինչ-որ քոստ լեռան համար, անմտություն է - Չահիրը գնաց կյանքի գերագույն սխրանքին, կամ կփրկեր հայերին, կամ կյանքը կավարտեր դահճի տապարի տակ: Վտանգն այնքան ակնհայտ էր, որ մեծամեծները սառեցին, իրար նայեցին տարակուսած:

Այն, ինչ ասաց Չահիրը, անվիճելի էր, սակայն խոսել այդ մասին բարձրաձայն, մեղադրել տիրակալին զոհեր տալու համար, ասել, որ դա անմտություն է, սա ամենաքիչը սեփական դատավճիռը հուշելն է: Վերջ՝ գաղտնապահը կքառապատվի, ամբողջովին կեփվի կաթսայի մեջ, ցից կհանվի, կկախվի կեռից...

Կկոցված աչքերով, հեգնախառ, Չահիրին էր նայում տիրակալը, Ալլահի փոխանորդը երկրի վրա, մեծ գորավարը, թագավորների թագավորը: Նայում էր, ու նրա աչքերում գաղտնապահը քառատվել էր, գլխատվել, եփվել էր կաթսայի մեջ, ցից էր հանվել, այրվել խարույկի վրա, կտոր-կտոր արվել, կախվել կողոսկրից, նա- դեռ չփորձված մահերի ենթարկվել...

Մինչ այդ տիրակալի վստահությանը հասած, նրա գաղտնի գործերի հավատարմատարը հանդգնել էր մեղադրել զոհեր տալու մեջ - այդպես կարող էր խոսել միայն մահապարտը: Այստեղ ինչ-որ բան կա, խորհում էր Թամուրը...

Եվ կատարվեց այն, ինչ չէր եղել վաղուց, չէր եղել մեծամեծ շահերի ու թագավորների նկատմամբ, Թամուրը ժպտաց.

- Չահիրը իրավացի է, այն քոստ լեռան համար չարժե զոհեր տալ: Զանել պաշարումը, գնում ենք առաջ...

Թեր-ս Թամուրը չըմբռնեց պահի ու հրամանի հետ-անքները, չհասկացավ, որ այս լեռան տակ թաղվեց նրա անպարտելիության գաղափարը... Չկա՛ն, չէ՛ն եղել անպարտելի բռնակալներ... Եվ փառք մարդկային անձնագոհությանը, որով մարդը հաստատեց իր մարդ լինելը...

* * *

- Մարտիրոս եղբայր, չաղաթայները հեռանում են,- հե-ի- անձավ մտավ սյունեցի երիտասարդներից մեկը:

Մարտիրոսն ու Թովման նետվեցին դուրս: Առավոտյան ծեփծեփացող ար-ով ջերմացող լեռան ստորոտից հեռանում էին չաղաթայները:

- Տեսես զորքեր կթողնե՞ն, թե՞ իսպառ կհանեն պաշարումը: Եթե հեռացան, կածանով կիջնենք, իսկ եթե զորքեր թողեցին, կիջնենք ար-եյան լանջով:

- Փա՛ռք Աստծո, որ լսում է մեր աղոթքները, փրկում մեզ,- աղոթեց

Թովման: Լեռան պաշտպանները հավաքվել էին կաճանի մոտ, նայում էին հեռացող հորդաններին:

Թշնամին հեռանում էր, հեռանում էր պարտված մի բուռ հայերից, մի ապառաժոտ Բարդողից, մի Մարտիրոսից, որ կարողացավ ի մի բերել մի քանի շեների բնակիչների, փրկել նրանց:

Վերջապես լեռան ստորոտը դատարկվեց գորքերից, մնաց գորակայանի աղտոտությունը, խորույկների հետքերը: Լեռան ստորոտը նմանվել էր արտաքնոցի, մեզի հոտը լեռան գագաթ էր հասնում, դրան գումարած մեռելահոտը, որ սրտխառնոց էր առաջացնում, մինչ այդ ուշադրություն չէին դարձրել, իսկ այս պահին...

- Սրանք սելջուկ թուրքմաններից էլ պիղծ ու կեղտոտ են,- խոսեց մի կին:

- Իրավունքը քոնս է, Վարդենի մայրիկ,- ասաց Խաչիկը,- սրանք էլ թուրք են, ինչ տարբերություն, ամենքն էլ մահմեդական են...

Վերապրելով մահվան վտանգը, փրկվելով, այս պահին հոգս էին գտել իրենց համար հայերը...

Մարտիրոսը լեռան ժայռի ելուստին հենված՝ մռայլ նայում էր ցած: Նրա աչքերում, ուր քիչ առաջ ուրախություն կար, դարձյալ վիշտ էր կուտակվել: Ամենքն էլ գիտեին այդ անձնագրի մարդու վիշտը, իսկ ինչո՞վ կարող էին սատարել նրան: Տանուտերը խորհում էր ընտանիքը փրկելու մասին: Ո՞վ գիտե՞, ամեն բան Աստծո ձեռքին է, հույս էր հղում առ Աստված ու հույսով սպասում Թովմայի ձեռնարկելիք գործի հաջողությանը:

Ուրախության առաջին ալիքն անցավ, խոսեցին ցած իջնելու մասին, սակայն գիտեին, որ վճիռը կայացնելու էր Մարտիրոսը: Նայեցին նրան, իսկ նա այս պահին հեռու էր Բարդողից, իր եղբայրներից: Նա մտովի չաղաթայների գումակում էր, մեկ կնոջն էր տեսնում բռնաբարված, մորթված, մեկ՝ դուստրերին՝ պատվազրկված... Քանի կռիվ էր, թաղված էր կռվի հոգսերի մեջ, ժամանակ չունեի նրանց մասին խորհելու, իսկ երբ չաղաթայները հեռացան, հիշել էր գերեվարված ընտանիքը:

- Եղբայր Մարտիրոս, տուր վճիռդ: տար մեզ քեզ հետ,- ասաց սյունեցիների ավագը՝ Յակոբը:

- Ո՞ւր տանեմ ձեզ, իմ եղբայրներ ու քույրեր, ահա Մայր Յայաստանը, որ հոշոտվում է չաղաթայների կողմից, ո՞ւր տանեմ ձեզ: Ահա, մի լեռ կանգնեց նրանց ճանապարհին ու հաղթեցինք: Ամենքդ էլ տեսաք, որ կարող ենք կռվել: Գնացեք ձեր շեները պատմեք այս կռվի մասին, թող քաշվեն լեռները, փակվեն քաղաքներում ու բերդերում, թող կռվեն ամենուր: Մի տեղ Տեր Աստված ճամփա կբանա հայերիս համար...

Այս էլ քանի դար է այս հույսով ու անհույս տոկում ենք հայերս - դեռ որքան պիտի տոկանք, գիտե Աստված, գիտե՞ արդյոք... Իսկ Յայարիները, մի՞թե նրանք կինազանդվեին ճակատագրին, ո՛չ, տիեզերա-

կան պատումներում նրանք հոգով ըմբոստ են եղել, ճակատագիրը իրենք են կռել, այսօր նրանց հոգիները հառնեցին Բարդողի պաշտպանների մեջ ու հաղթեցինք:

- Նախքան լեռը թողնելը, սուրբ աղոթարանի առաջ գոհության աղոթք հղենք առ Աստված, Որդուն ու Անհահ Յոզուն,- ասաց Թովման, ձեռքերը երկինք կարկառեց,- Տեր Աստված, դու մեզ փրկեցիր ստորացուցիչ գերությունից, դու մեր մեջ հավատ ծնեցիր մեր ուժի հանդեպ, քո կոչով մեր մեջ հառնեցին առհավական մեր նախնյաց հպարտ հոգիները, ու մենք հաղթեցինք... Մենք հավատում ենք քեզ ու մեր հավատը անխախտ է, անկաշամ: Քեզ ենք դիմում, գոհություն հայտնում փրկության համար: Աղերսում ենք հետայսու անպաշտպան չթողնես մեր սուրբ ցեղը Յայկազյան, Յանուն Յոր, Որովո – Յոզվույն Սրբո: Ամեն:

- Ամեն կրկնեցին լեռան պաշտպանները միասին: Նայեցին իրար, նայեցին վերջին անգամ, քանզի լեռից իջնելուց հետո բաժանվելու էին:

Երիտասարդները արդեն մաքրել էին կաճանը, սակայն ոչ ոք չէր ուզում ցած իջնել նվիրական լեռան լանջից: Չէին ուզում բաժանվել իրարից, այս ընկերությունից, եղբայրությունից, այս միակամ ուժը չէին ուզում ցրել: Ի՞նչ կմնար այս ըմբոստ մարդկանցից, երբ մենակ մնային չաղաթայների դեմ...

Իրենց հզորությունը թողած լեռան գագաթին՝ իջնում էին երկիր, անտեր մի երկիր, մասնատված, թուրքերի կողմից կեղեքվող... Ո՞վ պիտի մարտի հաներ նրանց թշնամու դեմ, ո՞վ պիտի փրկեր աշխարհն Յայոց...

... Յայե՛ր, հայե՛ր, այս էլ քանի դար է ընկել եք հզորների միջ-, ապրում եք արյուն տալով, արյուն ամռնելով, մեռնում եք ու հառնում անթաղ նահատակների հոգիներից: Ձեր մեջ հառնում են հզոր ու ըմբոստ նախնյաց հոգիներն ու նորից են կռվի ելնում... Ասորիները գրում են իրենց «հաղթական» արձանների վրա, որ կործանեցին Ուրարտու-Արարատը, սակայն մենք կանք ու ապրում ենք: Յոռմը հոխորտում էր, որ չկա այլ-ս Արմենիան: Սասանյանները խնջույքների ժամանակ գավաթ էին բարձրացնում Տիգրիս-Եփրատ ազատ տարածքների համար, ուր այլ-ս չկան արմենները, այդ ըմբոստ ու բարբարոս ժողովուրդը, սակայն կանք ու կլինենք հավերժ... Եկան արաբները, որ դեռ իրենց վրայից չէին թափ տվել անապատի ավազը, որ դեռ խառնամբոխ էին, իրենց զորքերով հեղեղեցին Յայոց աշխարհը, սակայն ի՞նչ, մենք կանք ու կլինենք: Եկան թուրք սելջուկները, տիրեցին, այրեցին, սակայն մենք կանք ու կլինենք... Արնածոր մարմինը մեր դեռ կարողանում է ըմբոստանալ, դեռ կարողանում է ուժ ու զորություն դառնալ, պաշտպանել իրեն... Տեր Աստված, մինչ ե՞րբ փորձես մեզ, որ աշխարհում առաջինը ընդունեցինք կրոնը քո, ծնկի իջանք քո առաջ, վկայեցինք քո հզորությունը, ինչո՞ւ ես լքում մեզ, սատար արա, մի լքիր մեզ. Տեր Աստված...

Կանցնեն օրեր, տարիներ, դարեր արհավիրքի պահին հայերը կհի-

շեն նա- այս մարդկանց, լեռը Բարդող, կհիշեն Լանկ Թամուրի նվաստացումը ու Յայ դյուցազունները կհառնեն անձեռակերտ շիրիմներից, կելնեն պաշտպան Յող Յայրենիին, կելնեն՝ վկա Ար- Աստված...

* * *

Սուլթանը տհաճորեն նայեց վեզիրին, սրա հինայված մորուքը զգվանք պատճառեց նրան, սակայն վազիր Ալիին չէր կարող իրենից հեռացնել, քանզի ծերունին իմաստուն մարդ էր, կյանքի փորձով իմաստնացած, հմուտ էր պետական գործերի մեջ: Նա կարողանում էր նատեղեկություններ ստանալ հար-ան երկրների մասին, գիտեր վիճակը Յայստանում, Վրաստանում, Աղվանքում, Բաղդադում, Սուլթանիայում, Եվրոպայում:

Անգնահատելի էին այն տեղեկությունները, որ նա ձեռք էր բերում Լանկ Թամուրի մասին: Վեզիրը հետ-ում էր կաղ շեյթանի յուրաքանչյուր քայլին: Թամուրի ամեն խոսք հասնում էր սուլթանին:

Վեզիրը նրբանկատորեն կարողանում էր զսպել սուլթանի տաքարյունությունը, օգնում էր ճիշտ կողմնորոշվել բարդ իրադրություններում:

Դա էր պատճառը, որ սուլթանը աչք էր փակում վեզիրի կաշառակերության վրա, անտեսում էր նրա անառակությունը՝ այս տարիքում այդպիսի մեծ կանանոց պահել: Յասու չէր, ինչպե՞ս կարող է այդ ծեր մարդը... Դեռ ասում են կանանոցում մի քանի դեռահաս տղաներ էլ է պահում, թո՛ւ, զգվելի ծերուկ. Չէ՛, ինչպես եր-ում է, դեռ պիտի ապրի Ալին, խելացի մտքեր է հուշում: Նրա խուզարկությունը հասնում են մինչ-Մոսկվա, Բոսպոր, Սամարա: Ամեն տեղ աչքեր ու ականջներ ունի:

- Կաղ շեյթանից ի՞նչ լուրեր ունես: Ի՞նչ է մտմտում: Ի՞նչ նոր հարձակումներ է նախապատրաստում,- սուլթանը շտկեց մեջքը, ուժգին լարեց մկանները, մկանները հաճելիորեն ճռճռացին: Իրեն նայող վեզիրի հայացքում նախանձ տեսավ, քմծիծաղ տվեց. «Յարկավ, կնախանձես,- խորհեց վեզիրի մասին,- դու ծեր ես, մենք երիտասարդ: Դու ավարտում ես կյանքդ, իսկ մենք նոր ենք սկսում ապրել, վայելել: Դու որքան էլ ճգնես, չես կարող հաճելի լինել կանանց, իսկ դա այրմարդու համար համազոր է մահվան: Դու լիսկել ես, վեզիր Ալի: Սակայն չմեղանչեմ ճշմարտությանը, խորամանկ ես օձի պես զայրացավ, թե- այդ ամենը գծագրվեց դեմքին, տեսավ վեզիրի վախեցած դեմքը, իսկ խղճալ նրան չկամեցավ: Խղճալը նշանակում է լիարժեք մարդ չհամարել վեզիրին, դա կստիպեր սպանել նրան: Բայազետ սուլթանի մոտ խիղճ գոյություն չունեի: Նա հզոր էր ու չէր կարող ընդունել թուլությունը: Ով թույլ է, չի կարող նրա կողքին լինել»:

- Լանկ Թամուրը հմուտ զորավար է, բազմաթիվ երկրներ է գրավել,- շարունակեց կիսատ թողած միտքը,- նա խաչակիր չէ, որ գլուխը խոթի առյուծի երախը: Կաղ շեյթանը խորամանկ է, հաշվենկատ: Յասու՞ ես, վե-

գիր, մեր սահմանները քանի գնում մոտենում են իրար, իսկ հարձակվել՝ չի համարձակվում: Ի՞նչ կասես, վեզիր, խոսի՛ր:

- Տեր իմ, Ալլահի փոխանորդ երկրի վրա, ո՛վ անզուգական գորավար, որ կարողացար կոտորել խաչակիրներին: Քեզանից սարսափում են Եվրոպայում: Չուր չեն այնտեղ հրաժարվում նոր արշավանքից: Մոռացել են Տիրոջ գերեզմանը փրկելու իրենց երդումը, վախենում են...

- Սպասի՛ր, սպասի՛ր, վեզիր, ստո՛ւյգ է, որ հրաժարվում են միանալ Գերմանիայի թագավորին, որ նախկին պարտության վրեժն է ուզում առնել մեզանից:

- Ո՛վ իմաստուն մեր տեր, խուզարկուները գեկուցում են, որ ստույգ է այդ լուրը: Վաճառականները պնդում են, որ Եվրոպայի թագավորները զբաղված են իրար մի ուտելով կամ գվարճություններով: Չենքի ու զորքերի կուտակումներ չեն նկատել, այլ-ս ինչ պատերազմ...

- Լա՛վ, լա՛վ, այս պարագայի վրա կխոսենք վաղը, ասա, ի՞նչ լուրեր կան կաղ շեյթանից: Շուկաներում պակասել են գերիները, մի՞թե չաղաթայները սրատում են գերիներին կամ բուլորին քշում են Սամարղանդ, Բուխարա: Եթե չես կարող պարզել այս պարագան, նոր մարդիկ ուղարկիր, պարզիր:

- Տեր իմ, իրավացի ես՝ պակասել են գերիները: Դա կախված է հայերի դիմադրությունից: Բարդող լեռան վրա հայերը պարտության են մատնել չաղաթայներին: Երկու գունդ իսպառ ոչնչացրել են...

Սուլթանի ունքը վեր թռավ, կեռվեց աչքի վրա: Չարմացավ, ուրախացավ, քանզի Լանկ Թամուրի յուրաքանչյուր պարտություն, անհաջողության հույս էր ներշնչում, որ կթուլանար տափաստանի ծեր գայլը:

- Հարկ է ստուգել լուրը: Երկու գունդ ոչնչացնելը, առավել քան զարմանալի է: Ստուգել է պետք լուրը:

- Տեր իմ, ինչպես կարող եմ անստույգ լուր հայտնել իմ տիրոջը: Խուզարկուն անձամբ է եղել զորքերի մեջ:

Սուլթանը ինչ-որ բան մոմռացրեց քթի տակ, ապա.

- Թող ջարդեն, դա մոտեցնում է մեր հաղթանակը: Թող Ալլահը մեզ համբերանք տա սպասելու: Պատերազմը հասունանում է, անկասելի է այն,- սուլթանը ընկավ խոհերի գիրկը. «Այո՛, պատերազմը հասունանում է: Թամուրի հետ մուկ ու կատու չես խաղա: Նա ո՛չ անհավատ հայ է, ո՛չ վրացի, ո՛չ Բաղդադի խալիֆ, ոչ էլ խաչակիր: Նրա դեմ հարկ է բանակ հանել, հակառակ պարագայում կխայտառակեմ անունս: Կաղ շեյթանը տափաստանի օձ է: Նրա դեմ զորավարական հաշիվ է պետք,- նայեց վեզիրին: Սա վիզը ծռած, հլու, հնազանդ նայում էր: Վեզիրի վիզը այնքան հարմար թվաց կտրելու համար, որ քիչ մնաց դաշույնը դուրս քաշեր: Եթե Ալին իմանար սուլթանի խոհերը, կխելագարվեր:

- Որքա՞ն զորքեր ունի կաղ շեյթանը, որտե՞ղ են կայանել, որքա՞ն ժամանակ է հարակավոր դրանք մի տեղում գումարելու: Պատասխան տալուց առաջ չմոռանաս ճանապարհների մասին: Միով բանիվ, ամեն

բան հաշվի առ ու պատասխան տուր, եթե պատրաստ չես կսպասեմ մինչ- վաղը:

- Տեր իմ, քո ծառան կանխավ ամեն բան քննել է, պատրաստ է գեկուցելու...

- Տե՛ր իմ, Լանկ Թամուրը կարող է յոթ հարյուր հազար զինվոր գումարել իր դրոշների տակ...

- Որտեղի՞ց այդքան զինվոր,- մռայլվեց սուլթանը, որտե՞ղ են կայանել, ճշտե՞լ ես:

- Տեր իմ, նրա ձեռքի տակ եղած մեծ բանակը, դրանից գատ կարող է բերել տալ Սամարղանդի, որդիներից Շահռուխի ու Մահմեդ սուլթանի զորքերը, դրան գումարած Մավրինահրում ցրված զորքերը...

- Ի՞նչ ես խոսում, մի՞թե չի վախենա քոչվորներից՝ չինաց ասպակներից: Ինչպե՞ս կարող է բաց թողնել սահմանները:

- Պատերազմի պահին բաց կթողնի սահմանները, ապա կպատժի քոչվորներին – թե չինաց ասպակներին: Ներող եղիր, տեր իմ, կաղ շեյթանը ախոյան է: Նրա բանակի մեջ կմտնեն գրաված երկրների զորքերը: Մենք, հարկավ, կհաղթենք, սակայն արյունալի կլինի այդ պատերազմը, մեծ զոհեր կտանք երկուստեք...

Սուլթանը մտքում հաշիվներ էր անում: Գտնում էր, որ վեզիրի բերած թվերը, փաստարկները իրատեսական են:

- Վեզիր, մենք էլ այդքան զորքեր կգումարենք մեր դրոշների տակ: Մեր զորքերը գտնվում են Պոնտական ու Տավրոսյան լեռների տարածքներում, տարածված են մինչ- Դամասկոս, իսկ Բալկանները, մի՞թե քիչ զորքեր ունենք այնտեղ: Մեր դրոշի տակ կանցնեն Դամասկոսի սուլթանը, սերբերը, Մակեդոնիան: Դամասկի սուլթանը թեկուզ այս պահին պատրաստ է բանակ հանել, քանզի այս էլ քանի անգամ Թամուրը ավերում է նրա հողերը,- տեսնելով, որ վեզիրը խոսել է ուզում, գլխով արեց:

- Տե՛ր իմ, իմաստուն ես, քան...

- Խոսի՛ր առանց ծռմռվելու, ի՞նչ առարկություններ ունես:

- Տեր իմ, մեր զորքերը շատ հեռու են իրարից, իսկ սերբերն ու Մակեդոնիան ամեն պահ պատրաստ են ապստամբել մեր դեմ, նրանց վրա հույս դնել...

Սուլթանը կատաղած ոտքի ելավ, վեզիրը կծկվեց: Նա չէր սպասում այդպիսի բռնկում:

- Արյան մեջ կիսեղդեմ, թող փորձեն այդ լակոտները անտեսելու հրամանս: Հրաման ամենքին՝ պատրաստ լինել,- զարմանալի բան կատարվեց, հանգստացավ, ասես զայրացել էր միայն սերբերին հայհոյելու համար, երկար լռեց, ապա նետեց անձկությամբ,- չի կարող տիեզերքում երկու տիրակալ լինել: Մենք պատերազմում կվճռենք առաջնության իրավունքը: Մենք մեր հողերի վրա ենք, կաղ շեյթանը եկվոր է: Ամեն անգամ ետ է քաշվում Սամարղանդ...

... Թուրքը գրավել է Յայնց, Բյուզանդիո ու Սիրիայի հողերը, սեփականել է, իրենն է համարում: Բայագետը լավ է հասկացել աշխարհի հզորների արդարացնող՝ «Սահման քաջաց զենք յուրյանց, որքան հատանե, այնքան ունի» ասացվածքը: Ինչ կարող ես անել, տիրել է, մոռանալով, որ ինքն էլ է եկվոր, թեր-ս դարեր հետո մոռանան, որ եկվոր ես այս տարածքներում...

- Տե՛ր իմ, սահմանների վրա հանգիստ է: Թամուրը ամեն կերպ խրախուսում է դարա-դոյունի ցեղերին /ս-ախոյ թուրքեր/ հանում է մեր դեմ, կամենում է թուլացնել ներ ուժերը, սակայն չես կարող մեղադրել, ամեն բան արվում է գաղտնի: Դրա համար Մահմադը հազիվ է զսպվում, որդուն հոր դեմ է լարում: Նրանց գումարած՝ Ջելաիրյանները: Սրանց հետ Թամուրը իր հաշիվներն ունի, սուլթանի գանձերը պաշարել է Ալանջիկ բերդում: Սուլթանը որդուն՝ Թահիրեին, կարգել է գանձերի պահապան: Բերդն անառիկ է, այնտեղ մեծ թվով հայ զորականներ կան:

- Այո,- մոմռացրեց սուլթանը,- Փոքր Ասիան նվաճելու համար մեծ ուժեր են պետք, նա- միջոցներ: Երբ Լանկ Թամուրը ետ քաշվեց հարկատու կդարձնեմ հայերին, վրացիներին, աղվաններին, ամենքին, ամենքին: Եթե Ալլահը մի փոքր էլ երկարացրեց կյանքս, կավերեմ Սարայնը, թափ կտամ Թողթամիշին, ապա կանցնեմ Մավիրհաներ,- լռեց: Վաղուց վեզիրի հետ չեր խոսել ծրագրերի մասին:- Մեր կիսալուսինը պիտի փայլի ողջ աշխարհում, սա է մեր գերագույն առաքելությունը: Արդ, մենք վտանգ չենք սպասում կաղ շեյթանից, թե- վաղ, թե ուշ իրար ենք զարկելու: Յարկ է զգույշ լինել, Թամուրը կարող է հանկարծակի զարկել ու շահել պատերազմի առաջին պահը: Չորքերը պիտի զորաշարժվեն, գումարվեն սահմանների վրա, այնպես, որ զսպիչ պատվար դռնան Թամուրի հորդաների ճանապարհին,- լռեց, սկսեց քաշքշել մորուքը, ապա խոսեց վերջնական եզրահանգում արած մարդու վճռականությամբ,- համոզված ենք՝ դեռ չի հասունացել Մեծ Պատերազմը:

- Սակայն, տեր իմ...

- Յասկացա քեզ: Չինվորը հարկ է կռվի, արյուն հեղի,- քմծիծաղ տվեց,- դրա համար կան այդ սուլթանները, իշխանները: Կզարկենք նրանց, կընդարձակենք մեր հողերը, կմոտենանք Թամուրին: Պատերազմի հրամայականը սա է, մոտենում է ընդհարման պահը: Տա Աստված, խաչակիրները չխառնեն հաշիվներս,- զայրացավ, մտովի հասավ Եվրոպա, մտավ թագավորական պալատները, սակայն, ինչպես զեկուցել էր վեզիրը, պատերազմի պատրաստություններ չտեսավ:

«Տիրոջ գերեզմանի փրկիչներ, թո՛ւ, ես ձեր: Այդ ամենը հնարել են անիմա մարդկանց համար: Խաչակիրները շահամուլ են, ընչաքաղց: Ի՞նչ գերեզման, շահն է նրանց առաջնորդում: Նրանք իրենց վահանների, ու թիկնոցներին խաչ են կրում, իսկ հոգիներում խիղճ ու խղճմտանք չկա, թքել են խաչի վրա: Շա՛հ, շա՛հ, դարձյալ շա՛հ, ահա թե ինչ

Է հարկավոր դրվագել նրանց վահաններին, ոսկեպաշտ համբակներ...»:

* * *

Գաղտնապահների մուտքը տիրակալի մոտ ազատ էր, քանզի հապաղումը կարող էր անցանկալի հետ-անքներ ունենալ:

Արդ, Խոջա Յաֆիզի գործերը սկսել են շտկվել: Նա, որ վերջերս ետ էր մղվել Չահիրի կողմից, այսօր կարող է վերականգնել տիրակալի վստահությունը: Չահիրը լեռան հայերի հետ հանդիպման ժամանակ անզգուշություն է թույլ տվել, խոսել է հայերի հետ այնպիսի բաների մասին, որի համար գլուխը կգնա: Չահիրի հետ եղած զինվորը, որ հասկանում է պարսկերեն, պնդում է, որ Չահիրն ու հայ հոգ-որը ծանոթ են եղել: Սկզբում Յաֆիզը երկմտում էր, իսկ երբ քննեց գործը, հասկացավ, որ հնարավոր է Չահիրի ու հայ հոգ-որի ծանոթությունը: Կասկածները հաստատվեցին, երբ իմացավ, որ Չահիրի հետ լեռ բարձրացող առաջին հայը չի սպանվել հայերի կողմից: Ասել է, թե Չահիրը խաբել է տիրակալին: Երկրորդ սխալը, որ թույլ է տվել Չահիրը, դա այն է, որ երկրորդ անգամ հետը տարել է մի այլ հայի, որին գերիները դավաճան են համարում, իսկ լեռան հայերը նրան անդունդ են նետել: Իսկ հիմնականը սա է, որ Չահիրը տիրակալին խորհուրդ տվեց հանել լեռան պաշարումը: Որքան խորհում էր Յաֆիզը, այնքան համոզվում էր, որ Չահիրը դավաճան է: Նրա մեջ եռ է գալիս նախանձը, քանզի Չահիրը իր խելացի խորհուրդներով Յաֆիզին օգել է տիրակալի աչքից: Ամենադժվարին գործերը տիրակալը վստահում է Չահիրին, դա նա չի կարող ժխտել, Չահիրը խելացի մարդ է, պահին պատեհ մտքեր է հուշում տիրակալին: Իսկ արդ, Յաֆիզը մի հարվածով վերջ կտա այդ լակոտին, այդ անբարտապան բուխարացուն: Ինքը կմնա միակ գաղտնապահը: Այդ ժամանակ նրա փառքը կհասնի Սամարղանդ: Այդ ամենն անցավ նրա մտքով, երբ չոքել էր տիրակալի առաջ:

- Խոսի՛ր, ի՞նչ գործ է քեզ բերել: Նոր բան կա՞ Բայազետի պալատում, թե՞ Սարայից ես լուրեր բերել:

- Ներող եղիր, տիրակալ, ասելիքս Չահիր բուխարացու մասին է: Կասկածում եմ, որ դավաճան է, կապված է հայերի հետ...

Յաֆիզը տեսավ, ինչպես մռայլվեց տիրակալը, նայեց չարահայաց:

- Ապացուցեցիր՝ կգլխատվի, չապացուցեցիր, դու կգլխատվես: Զոմեջ նախանձն է խոսում, Յաֆիզ: Դու ծեր ես, նա՝ երիտասարդ: Դու արդեն խառնում ես գործերը: Յասու չես ռազմի գործերին... Ո՞վ է այդ պարագան պնդում, ունե՞ս ապացույց:

- Տեր իմ, հետս բերել եմ զինվորին, որ լսել է նրանց խոսակցությունը լեռան հայ պատգամախոսի ու հայ հոգ-որի հետ...

Թամուրը ծափ զարկեց, ներս մտած թիկնապահին հրամայեց.

- Կանչե՛ք զինվորին,- դարձավ Յաֆիզին,- անո՛ւնը:

- Թուսայի:

- Չինվոր Թուսայուն, շտա՛պ:

Քիչ անց ներս մտավ Թուսային, փռվեց գորգերին:

- Ստես՝ կգլխատվես: Ասա ճշմարտությունը Չահիրի մասին: Դու նրա հետ ես եղել լեռան վրա,- լեռան անունն անգամ տիրակալը չէր արտասանում, ասես այն անեծք լիներ, ամենքն էլ խուսափում էին Բարդողի անունը տալուց: Բարդող կամ Թակաթալա անունը տալուց տեսնում էին, ինչպես է մռայլվում տիրակալը:

- Տիրակալ, գաղտնապահը հայի հետ խոսում էր պարսկերեն, ես հասկանում եմ, Չահիրն ասաց, որ դու զորքերը չես ուղարկի լեռը շրջապատելու, եթե մի օր էլ դիմանան, կհանես շրջապատումը: Հայը խնդրեց փնտրել հայերի գլխավորի՝ տանուտիրոջ ընտանիքը: Խնդրեց փրկել նրան: Երդվում են Դուրանով,- ավարտեց զինվորը իր խոսքը:

- Դու գնա, լեզուդ ատամներիդ տակ պահիր,- նայեց Յաֆիզին, - անելիքդ գիտե՛ս:

- Գիտեմ, տիրակալ,- խոնարհվեց գաղտնապահը:

- Ի՞նչ գիտես, ի՞նչ հասկացար,- զայրացավ Թամուրը:

- Գնաց Չահիրի գլուխը,- կմկմաց Յաֆիզը:

- Ավանակ, ոչինչ էլ չհասկացար,- նորից զայրացավ Թամուրը,- Մեզ Չահիրը պետք չէ: Նա մեր ձեռքին է: Դու տանուտեր Մարտիրոսի գլուխը բեր: Խորհիր այդ մասին, ինչպես հետ-ես Չահիրին: Եթե զինվորը չի սխալվել, ապա նա կդիմի գերիների պահապանին, թեր-ս կաշառի կամ փախցնի Մարտիրոսի ընտանիքը,- երկար նայեց Յաֆիզին,- դու ի զորու չես...,- ձեռքը թափ տվեց, ծափ զարկեց,- շտապ կանչեք Սահարին:

Թիկնապահը դուրս գնաց: Թամուրը մոռացավ Յաֆիզին, միտքը թռավ Բայազետի պալատ: «Հասյալ չէ ժամը Մեծ պատերազմի, վաղ է դեռ: Անհնար է ըմբոստ հայերին թողնել թիկունքում ու առաջ գնալ: Նրան գումարած Ղարա-Մահմեդը: Կզարկեն մեզ՝ ի հաճույս սուլթանին,- հասկացավ, որ հայերի նկատմամբ ատելությունը թեժանում էր,- հարկ է զարկել վրաց թագավորին...

- Ի՞նչ կա,- դժգոհ նայեց թիկնապահին:

- Սահարը եկավ:

- Ներս թող,- ասաց, դժգոհ էր, կտրել էին մտքի թելը:

Նայեց առնական զորականին, զայրացավ, քանզի այն, ինչ հանձնարարվելու էր, վայել չէր ազնիվ զորականին, այլ վայել էր խորամանկ ու նենգ մեկին, սակայն ոչ Սահարին, որ քաջ ու ազնիվ զորականի համբավ ուներ:

«Ոչինչ, սա էլ խորամանկել կսովորի, աշխարհ ենք տիրում, միջոցների մեջ խտիր չդնենք: Հարկավ, մարտի դաշտում դյուրին է, իսկ այստեղ հարկ է խորամանկել, նենգել: Մենք Սահարին այսպիսի գործերում չենք

փորձել: Յաֆիզը ծեր է, կխառնի ամեն ինչ,- մեկեն դեմ առավ,- իսկ մե՞նք,- սպասեց, ասես մեկը պիտի պատասխաներ հարցին,- մենք ծեր չենք,- քիչ մնաց գոռար,- Ալլահը մեզ պայծառ միտք է տվել, իշխելու իրավունք, իսկ որպես այրմարդ ցանկալի եմ իմ կանանց, իսկ գերուհիները մեզ համար հանց տատրակ արծվի համար»:- Խորհելուց անգամ հաճույք զգաց, նայեց Սահարին:

- Դու, Սահար, Յաֆիզի հետ կհետ-ես Չահիրին, կասկած կա, որ կապված է հայերի հետ, դավում է մեզ, ուզում է փրկել տանուտեր Մարտիրոսի ընտանիքը: Կհետ-եք, կիմանաք, երբ են փորձելու փրկել, դա կանի Յաֆիզը, դու կսպանես նրան: Այդ ամենը պիտի արվի խիստ գաղտնի: Գաղտնիքի բացահայտումը մահ է... Յաշվի առեք ամեն մանրուք, պահեք գլուխներդ, եթե գլուխ են, ոչ դո՞մաչներ: Գնացեք, Ալլահը ձեզ օգնական:

Ուշ երեկո էր: Սահարն ու Յաֆիզը այս էլ երկրորդ գիշերն է սպասում են Չահիրին: Պառնել են գերիներին քարավանի պետ Թահիրի յուրտի թաղիքների տակ, նրանց այնպես են ծածկել, որ իրենք չեն եր-ում, սակայն կարող են լսել յուրտում ամենաթեթ- շշուկն անգամ: Թահիրին զգուշացրել են, որ այս ամենը արվում է տիրակալի հրամանով: Թահիրը միացավ խաղին, թե- դեմ չեր խաղալ մենակ, իսկ արդ, ոսկի կլցվի տիրակալի գանձարանը: Մի խոսքով, մնում է տիրակալի բարեհաճ վերաբերմունքը, դա էլ քիչ բան չարժե: Մոտենում էր պայմանավորված ժամը: Գիշերապահները ազդարարեցին կեսգիշերվա ժամը: Դարանակալները սթափվեցին: Յուրտի դռան թաղիքը շարժվեց, Չահիրը արագ ներս մտավ, ծածկեց թաղիքը:

- Ալլահը մեզ օգնական, գործը պիտի արագ գլուխ բերենք,- ասաց Չահիրը, ծալապատիկ նստեց դաստարխանի դիմաց:

- Խմիր, թարմ է,- կումիսի գավաթը մեկնեց Չահիրին: Սա վերցրեց գավաթը, նայեց գավաթի մեջ, սակայն չիմեց:

- Խորհե՞լ ես առաջարկիս մասին: Շահավետ գործ է: Քսան ոսկին մի ամբողջ հարստություն է...

- Թանկ գերիներ են,- մոմռացրեց Թահիրը, իսկ մտքում. «Ինձ ինչ, տիրակալի գանձարանն է լցվելու», - Ախր վտանգավոր է,- փորձեց չեմ ու չում անել: Մեկ էլ տեսար գերիներից մեկն ու մեկը բերանը շաղ տվեց, տիրակալը կաշիս կքերթի...

- Կաշիդ քերթելու շատ առիթներ կան: Այս պահին էլ կա,- զայրալից վրա բերեց Չահիրը,- ուզում ես հիշեցնեմ: Ի՞նչ է, առաջին անգամ՞ ես գերի վաճառում...

- Սպասի՛ր,- լրջորեն վախեցավ Թահիրը, վախեցավ, որ դարանակալները կլսեն,- համաձայն եմ:

- Ե՞րբ,- կտրուկ հարցրեց Չահիրը,- սպասել չեմ կարող:

Թահիրը վճռեց արագացնել գործը:

- Վաղը կեսգիշերին:

- Խո՛ւյ,- /ձեռքստեղմումի փոխարեն ընդունված, մինչ- օրս պահպանված բառ/,- Եստեղ քսան ոսկի կա: Վաղը կեսգիշերին ես կբերեմ ձիերը: Դու գերիներին հասցրու ավերակների մոտ, մնացածը քո գործը չէ...

* * *

Թովման Մեծոբա հասավ ծովով, Ասողիկը, մանկության ընկերը, իր նավակով նրան վանք հասցրեց: Բաժանվելուց առաջ Թովման ձեռքը դրեց Ասողիկի ուսին:

- Ինձ վաղը կսպասեն կարմրավուն ժայռի մոտ, հիշո՞ւմ ես քարանձավը:

Ասողիկը ծիծաղեց, ապա տրտմտեց, քարանձավում նրանք պահ էին տվել մանկության ու պատանեկության չարածճի հուշերը: Տրտմտեցին երկուստեք: Այդպես է հաճախ պատահում, երբ անցյալը ուրախ է եղել, իսկ ներկան հոգսերի ու վտանգների մեջ է:

Վանականները ուրախ դիմավորեցին Թովմային, ուղեկցեցին վանահոր մոտ: Հովհաննես սրբազանը պառկած էր խշտյակին, հագում էր:

- Եկա՞ր, որդի: Աստված չցանկացավ, որ մեռնեի առանց քեզ տեսնելու: Ի՞նչ լուր ես բերել, ի՞նչ է անում ժողովուրդը, տեսա՞ր եղբորորդուս, այլ-ս ի՞նչ կյանք, հոգիս տոկում է, սակայն մարմինս հրաժարվում է կյանքից: Աստված ուժ տա դիմադրելու այս արհավիրքին: Գիշերս երազ տեսա, Գաբրիել հրեշտակապետը նստել էր մոտս, ժպտաց հայրաբար, ասաց՝ ժամ չէ, Հովհաննես, տոկա մինչ- անօրենները հեռանան Հայոց աշխարհից...

- Սրբազան,- առանց նախաբանի սկսեց Թովման,- Բարդող լեռան վրա Կողբացիները, փախստական սյունեցիների հետ կռվեցին չաղաթայների դեմ: Ես մասնակից դարձա կռվին, չաղաթայները չզորեցին գրավել լեռը, ամոթահար ետ քաշվեցին: Մենք հաղթեցինք, չաղաթայների երկու գունդ իսպառ ոչնչացրեցինք, քարջարդ արեցինք... Աստծո Որդին կռվի ժամանակ մեզ հետ էր, սատարում էր մեզ: Նա էր, որ մեզ ուժ էր տալիս շարժելու ժայռերը: Այդպիսի սարսափելի ջարդ չէր տեսել Թամուրը: Աստծո առաքելությամբ մեր կռիվը գլխավորում էր հայ դյուցազուն Մարտիրոս տանուտերը: Վաղուց Հայոց հողը այսպիսի դյուցազուն չէր ծնել,- Թովմայի աչքերը ճառագում էին:

Ներկաները գրկախառնվեցին: Ուրախություն լցվեց խուցը, այստեղ տեղ չգտնելով՝ դուրս հորդեց: Վաղուց ուրախալի լուրեր չէին լսել վանքում, իսկ արդ, հաղթանակ: Հայերի համար վաղուց մոռացավ խոսք ու գործ՝ հաղթանակ...

- Որդի, ամոքեցի՛ր հոգիս, բուժեցի՛ր անձս: Ես վաղը գոհացողական պատարագ կմատուցեմ ի պատիվ Բարդողի հերոսների, ի փառս Հոր, Որդվո ու Անմահ Հոգվույն, Ամեն:

Տեղապահը, որ ներս մտնելով, վերջին պահին լսել էր սրբագանին, վախեցավ:

- Սրբագան, մի անսա ծեր հոգ-որիս խնդրանքը: Մի առ ժամանակ հետաձգիր պատարագը: Ականջալուր կլինի կաղ սատանան, կավերի վանքը:

- Հայր սուրբ, այլ-ս ինչ վանք, երբ Լանկ Թամուրը ավերում է Հայաստան աշխարհը: Այլ-ս ինչ վանք ու եկեղեցի, երբ վտանգվել է ժողովուրդը: Եթե կոտորվելու է ժողովուրդը, որն է նա- Հավատքի Վեմը, այլ-ս ի՞նչ վանք ու եկեղեցի, ո՞ւմ են պետք մեր իմաստասիրությունները, մատյանները մեր ծաղկած:

Լույսի այս խորանը «Եկեղեցին առանց ժողովրդի, հովիվն առանց հոտի», ունայնություն է: Անսացեք այս պարագան: Ժողովուրդը, ահա ում պիտի ապավինենք: Բռնակալները կգան ու կերթան, ժողովուրդն է մնալու, որ Աստծո գործության վկայարանն է երկրի վրա,- թույլ ժպտաց,- ցավ է ինձ, Հակոբիոս, որ անիմա ես ճշմարտությանն այս: Դու գնա, խոսելիք ունեմ Թովմայի հետ:

Տեղապահը վիրավորված դուրս գնաց: Վանահայրը նայեց Թովմային:

- Տեսա՞ր, եղբորորդուս, ի՞նչ կարող է անել մեզ համար:

Թովման ժպտաց, վանահայրը սրտապնդվեց:

- Ողջույններ է հղում, գրկում ու համբուրում է հորեղբորը: Նա իր մասն ունի մեր հաղթանակում: Նրա խորհրդով Թամուրը գորքերը ետ քաշեց Բարդողից: Չահիրը խոստացավ գտնել Մարտիրոսի ընտանիքը, կինն ու դուստրերը գերի են ընկել: Չահիրը կարող է փրկել նրանց: Նա մեծ հեղինակություն է վայելում, Թամուրը լսում է նրան:

- Ես վախենում եմ նրա համար: Չահիրը վտանգված է, սպասի՛ր, սպասի՛ր, ինչո՞ւ Չահիր, հարկ է դարձի բերել, հայի անունով մկրտել,- շոյեց մորուքը, հոգոց հանեց,- Եվ ապրում է բացահայտման վախը սրտում...

* * *

- Եղիազար, թաքնվենք, մարդ է գալիս, աճապարհի՛ր,- խոսողը երիտասարդ հոգ-որ էր, հավաքեց փեշերը, անցավ պատի վրայով,- աճապարհի՛ր:

Նրա ընկերոջ գործը ավելի դժվար էր, պարարտ փոր ուներ, տարիքով մարդ էր: Սա հազիվ սողաց պատից ցած, երբ ավերակների մոտով անցավ մի հաղթանդամ գորական: Կանգ առավ ավերակներից մի քանի քայլի վրա:

- Սա հո Մարտիրոսն է, Կողբաց տանուտերը,- ուրախացավ երիտասարդը,- ինչո՞ւ է մենակ, ձայն տանք...

- Սը՛ս,- սաստեց հասակավորը,- մարդ է գալիս:

Լռեցին: Մարտիրոսն էր գալիս՝ երկար գլխանոցով՝ քոլոզավոր մի մարդ:

Դերվիշ էր, հոգ-որևերը զարմացած իրար նայեցին: Սա նույնպես բարձրահասակ մարդ էր, եթե աղքատիկ հագնված չլիներ, կարելի էր գորականի տեղ դնել, քայլը հաստատուն էր, տեսքը՝ առնական:

Դերվիշը նկատեց Մարտիրոսին, որը դեռ նժույգի վրա էր, մոտեցավ նրան: Հոգ-որևերը վճռեցին սպասել: Ի՞նչ ուներ հայ տանուտերը դերվիշի հետ: Այստեղ մի բան կար, խորհեցին ու սպասեցին:

Առաջինը բար-եց դերվիշը, բարին ցանկացավ հայ գորականին: Մարտիրոսը հարգալից պատասխանեց նրա բար-ին:

- Ի՞նչ ունես այս կողմերում, դերվիշ բաբա,- հարցրեց Մարտիրոսը:

- Է, գորական եղբայր, դերվիշը աշխարհ է շրջում, մարդկանց օգնում: Հոգնել եմ,- ասաց, ծոցից հանեց դաստառակը, սրբեց ճակատը, թափ տվեց այն, այնպես, որ գորականը տեսներ դաստառակի երկու անկյունների հանգույցները: Այդ ամենն արեց ցուցադրաբար:

- Դու գտար նրան, ում փնտրում էիր,- ասաց Մարտիրոսն ու իջավ նժույգից: Մոտեցան ավերակին, նստեցին պատի տակ ընկած գերանին: Մարտիրոսը բռնել էր նժույգի սանձը, դերվիշը՝ իր անբաժան ցուպը:

Հոգ-որևերը լույսի տակ տեսնում էին երկու բարձրահասակ մարդկանց, որ նստել էին առերես հանգիստ, սակայն զգացվում էին նրանց լարվածությունը, նստել էին հանգիստ, սակայն մի ակնթարթ կարող էին կռվի նետվել, այն, որ դերվիշը դաշույն ուներ հագուստի տակ, գաղտնիք չէր:

- Ես Սահար գորապետի մտերիմն եմ: Ուղարկեց քեզ հանդիպելու, տվեց դաստառակը, սա Չահիր բուխարացու նշանն է:

- Դերվիշ բաբա, քեզ կսագեր քո մտերիմի տեղը գրավել Լանկ Թամուրի գորակայանում,- հեգնեց Մարտիրոսը,- դու խաղ ես ուզում, ինչ կա՝ համաձայն եմ: Ես էլ Մարտիրոսի եղբորորդին եմ՝ Հակոբը: Խոսենք, դերվիշ, ի՞նչ ասաց Չահիր բուխարացին:

- Ի՞նչ ասաց,- ծիծաղեց դերվիշը,- եթե ես դերվիշ եմ, դու էլ Հակոբն ես: Չխաբենք իրար, մենք գորական ենք, իրար կհասկանանք: Ես Սահարն եմ, դու տանուտեր Մարտիրոսը: Խոսենք գործից: Չահիրն ասաց, որ այս ճանապարհով են գերիներին տանելու, կինդ ու աղջիկներդ Թահիրը կբերի հետը, երբ հասնեն ավերակներին, նրանք աննկատ ետ կմնան: Դու քո ընտանիքը կստանաս, ես իմ ոսկիները: Քանի որ Չահիրն է գործը բռնել, պարտավոր ենք իրար հավատալ: Կեսգիշերին կգաս մենակ: Չահիրը ինքը ձիեր կբերի, քեզ մնում է ոսկին տալ ու հեռանալ: Այսքան, դու ասելի՞ք ունես, եթե բան չունես ասելու, բաժանվենք – կհանդիպենք կեսգիշերին:

- Ա՛ռ, ոսկին բերել եմ:

- Մենք փերեզակ չենք: Ոսկին հետո, երբ գործը ավարտենք,- ասաց

- Սը՛ս, մի գոռա: Մեզ էստեղ որ բռնեն, կտրատեն ու վերջ: Մի՛ շարժվիր: Ես էլ եմ վախենում, մենք այս գիշեր վատ բաների ակասատես ենք լինելու:

- Լեզուդ չորանա, քիչ ենք տեսել,- լռեց, ավերակի մոտով գերիներ էին անցնում: Չաղաթայները, հանց անասնահոտ, քշում էին գերիներին, մտրակում էին ետ մնացողներին:

- Կա՛նգ առեք, ձիերը ջրեք,- հոգ-որները լսեցին ծանոթ մի ձայն, իրար ձեռք բռնեցին, դերվիշի ձայնն էր:

- Սկսվեց, - շշնջաց Եղիազարը,- ախր սիրտս...

- Լռի՛ր, կլսեն, - շշնջաց, աղերսեց Յակոբիոսը:

- Գյուղամիջում աղբյուր կա, ձիերը ջրեք, գերիներին էլ ջուր տվեք, չսատկեն, մինչ- Սամարղանդ ենք քշելու:

Քարավանը կանգ առավ: Մարդկային խուլ տևքոց լսվեց, տրտունջ: Չխոսեցին, գերիներին արգելված էր բարձրաձայն խոսելը, գանցառուներին մտրակում էին: Գերիները փռվեցին գետնին, լսվեցին տևքոցներ, շառաչեցին մտրակները, զինվորները հայիոյեցին: Գերիները մի պահ լռեցին, սակայն չտնքալ անհնար էր, նորից շառաչեցին մտրակները:

- Աստված իմ, ինչ դժբախտ ժողովուրդ ենք,- տնքաց Յակոբիոսը:

- Սը՛ս, չաղաթայ է գալիս, չշարժվես:

Չինվորը մոտեցավ պատին, դեմքով դարձավ գերիներին, միգեց, շառաչուն կերպով օդ բաց թողեց: Ընկերները հռհռացին, չգիտես ինչ խոսեցին հայերը, նորից շառաչեցին մտրակները: Չաղաթայները չէին սաստում, մտրակում էին:

- Ախր ինչո՞ւ ենք քարշ տալիս, սրի քաշենք, պրծնի գևա...

- Էշի գլուխ, քո խելքի բանը չէ: Տիրակալի հրամանն է: Սրանց մեջ արհեստավորներ կան, ճանապարհին միայն նրանց ենք կերակրելու, մնացածներն էլ... թե ապրեցին՝ կհասնեն, թե մեռան... Յեռու է Սամարղանդը, չեն հասնի:

Խոսողը փորձառու զինվոր էր, նա արդեն մի քանի քարավան էր ուղեկցել Սամարղանդ: Նա ճանապարհը հիշելու կարիք չունեց, մարդկանց ոսկորները ցույց էին տալիս ճանապարհը, որ գիշերները սպիտակ ոսկորները թույլ լույս էին առկայծում: Մեռածները ողջերին հոգու լույսով ճանապարհ էին ցույց տալիս:

- Տիրակալը ամեն անգամ նոր երկիր նվաճելիս ժողովուրդներին տեղահան է անում, փոխում է բնակավայրերը,- զինվորների խոսակցությանը միացավ Սահարը,- դրանով փակում է ըմբոստացման ճանապարհը, աշխա՛րհ ենք տիրում, ծոր տվեց,- հայերը անխելք մարդիկ են, դառնան մեր կրոնին, կապրեն: Բավական է, Թահիր, դուք գևացեք:

- Յա՛, կարծյոք գործը շինվում է,- լսվեց Թահիրի ձայնը:

- Յա, ինչ գործի ձեռք եմ գարկում, Ալլահի օգնությամբ հաջողվում է, սրանց թողեք ինձ մոտ: Չինվորները արդեն շրջապատում են շենը,

այնպես որ, մուկ անգամ դուրս չի պրծնի: Տանուտերը կգա իր մարդկանցով: Գիտեմ լեռնականներին, մեկին, որ սիրեցին, կյանքները կտան նրա համար:

- Տիրակալի կամքը սուրբ է ինձ համար,- ասաց Թահիրը, լսվեց, ինչպես մտրակով զարկեց երկարաճիտ մուճակին,- ամեն բան Ալլահի ձեռքին է, նա- իմ ստանալիք ոսկին,- հռհռաց նա:

Հոգ-որները սեղմվեցին իրար:

- Ծուղակ է,- լացակումեց Եղիազարը,- ձեռքից գնաց մեր Մարտիրոսը: Ի՞նչ անենք: Մարտիրոսը հեռու է, մենք՝ ոտքով: Վայ մեզ, երիցս վայ, որ կորստյան է մատնվում մեր հերոսը,- Եղիազարը գրկեց ընկերոջը, լաց եղավ:

- Տեր Աստված, ե՞րբ ես նոր Մարտիրոս ուղարկելու մեր ժողովրդին:

Տեսան, ինչպես չաղաթայները ձիերին նստեցրեցին երեք գերիների, վարճեցին շենից դուրս:

- Վազենք, գոռա՛նք, թեր-ս կարողանանք զգուշացնել,- ասաց Հակոբիոսը, թող ինձ զարկեն, փույթ չէ, միայն փրկենք Մարտիրոսին:

- Գոռաս էլ՝ չի լսի: Նա չի հրաժարվի գերիներին փրկելուց:

Դուրս եկան ավերակների միջից՝ քայլեցին պատերին քսվելով:

Սահարի հետ նժույգավարում էր քարավանի պետ Թահիրը: Եթե հոգ-որները լսած չլինեին նրանց խոսակցությունը, ամեն բան օրինավոր էր, խոստացել էին, արդ, տանում են գերիներին հանձնելու Մարտիրոսին: Ծենից դուրս հեծյալներ եր-ացին, մոտեցան, կանգ առան: Նրանցից առաջ եկավ մեկը, ճանաչեցին՝ Մարտիրոսն էր:

- Եղբա՛յր Մարտիրոս, փախի՛ր, քեզ խաբել են, կնոջդ ու աղջիկներիդ վաղուց են սպանել,- ճչաց գերիներից մեկը: Մնացածը ցավի աղաղակ էր՝ սրախողխող արեցին գերի կնոջը:

- Ստոր թուրքմաններ,- գոռաց Մարտիրոսն ու մերկացրեց սուրը,- տղայք, մեզ խաբել են, ե՛տ, ե՛տ...

Այստեղ կատարվեց այն, ինչից վախենում էին հոգ-որները: Չաղաթայների մի մեծ ջոկատ շեն լցվեց: Նրանց աղմուկ-աղաղակներից խաթարվեց գիշերային անդորրը, որին հետ-եց մարտի աղմուկը, սրերի զնգզնգոցը, վահանների բաբախումները, տեգերի վժվժոցը:

Հայերը կռվում էին հուսահատ կատաղությամբ, սակայն ինչ կարող էին անել, մեկը քսանի, երեսունի դեմ... Չարկվեցին հայերը, ոչ մեկին չհաջողվեց դուրս պրծնել չաղաթայների մահվան շրջապատումից: Մարտիրոսին գերեցին, կապկպեցին:

- Բռնվեցիր, շուն հայ,- գոռաց Սահարը,- Թահի՛ր, դու քո գործն արեցիր: Քո բաժինը կստանաս տիրակալից: Ինձ թող յոթ զինվոր, հասիր քարավանիդ:

Մարտիրոսին այնպես էին կապկպել, որ մատն անգամ շարժել չէր կարող: Նրա մոտ հայտնաբերված ոսկին տվեցին Սահարին:

Մարտիրոսին այս պահին հետաքրքրում էր այն կնոջ անունը, որ փորձեց զգուշացնել իրեն, ի՞նչ են եղել կինն ու դուստրերը: Դիմեց Սահարին:

- Դու ինձ խաբեցիր, ինչ արած, թող աստվածները մեզ դատեն: Զո մեջ ասպետություն չկա: Դու ներքինի չես, ոչ վաճառական, դու գորական ես: Վայել չէր քեզ այդպես վարվել գորականի հետ: Ես թքել եմ քո երեսին, թե- գիտեմ մարտի չես հրավիրի, քանզի ստոր ու գծուծ մարդ ես, ինչպես ձեր պիղծ ազգը, գոնե մի անգամ մարդ եղիր: Ասա, ի՞նչ է եղել ընտանիքս: Կդիմանամ ամենածանր զարկին: Մարդ եղիր...

Սահարը մոտեցավ Մարտիրոսին:

- Ստոր հայ, դեռ հոխորտում ես: Ես քեզ կտոր-կտոր կանեմ:

- Դժվար չէ քեզ պես «քաջի» համար, սովոր ես կապկպած մարդու տանջել: Այն ժամանակ, երբ ձեռքիս սուր կար, չհամարձակվեցիր մոտենալ, զինվորներիդ ուղարկեցիր, տեսար, ինչպես չորսին զարկեցի: Ես թքել եմ քեզ վրա, քո տիրակալի վրա: Աշխարհի՛ տիրակալ,- հեզնեց Մարտիրոսը,- մի լեռ չգորեցիք գրավել, քանզի հանդիպեցիք մի բուռ քաջ հայերի, իսկ երբ ստորաբար գերեցիր, հոխորտում ես, ստոր թուրքման:

Սահարը կատաղեց, բռնեց Մարտիրոսի մորուքը, ձիգ տվեց, սակայն ոչ մի տևքոց չկորզեց հայ դյուցազնից: Կատաղած թողեց մորուքը, նստեց գետնին: Չինվորները շրջան կապած, մեկ նրան էին նայում, մեկ՝ Մարտիրոսին: Սահարը հասու չէր ինչ էր կատարվում իր հետ: Յայի խոսքերը դաղում էին նրան. «Սահարի, ասպետ չես» բառերը դաղում էին նրան, քանզի նա իրեն ասպետ էր համարում՝ փահլ-ան: Եթե Մարտիրոսը չհիշատակեր Բարդուղի կռիվները, թեր-ս Սահարը այլ կերպ վարվեր, սակայն Բարդուղ-Թակաթալան ծանր վիրավորանք էր դարձել չաղաթայների համար: Այս մի հայը կարողացավ ցրիվ տալ չաղաթայների անպարտելության առասպելը...

Վրեժխնդրությունը գլուխ բարձրացրեց Սահարի մեջ, վճռեց գերուն տանջել սպանելուց առաջ:

- Յարցնում ես կնոջդ ու դստերդ մասին: Ինչ կա, կպատմեմ: Կնոջդ բռնաբարեցի: Գիտե՞ս, տանուտեր, կինդ բավականին լավն էր, դեռ մարմինը չէր լիսկել, իսկ աղջիկներդ, Ալլահի պարգ-ը՝ Ջեննեթի փերիներ էին,- զգաց, ինչպես ձեռքի տակ պրկվեցին Մարտիրոսի մկանները,- հը՞, կպա՞վ սրտիդ, շուն հայ, ախր երկու գունդ կոտորեցիք... Ասպե՞տ չեմ, հա՞,- մոմռացրեց, զգաց, որ այն չէր անում, ինչ կցանկանար, սակայն պիտի աներ այն, ինչ հաճելի կլիներ հետագայում լսելու տիրակալին: Գիտեր, որ այստեղ ասված ամեն բառ հասնելու էր նրան,- ասպե՞տ չեմ, հա՞:

- Սահա՛ր, շո՛ւն ես դու, շուն է քո տերը, որին աշխարհն է անիծում:

- Սպասի՛ր, ես դեռ չեմ ավարտել, ասպետ չեմ, հա՞... Երբ բռնաբարեցի մեծ աղջկադ, չէի ասի, թե մեծ հաճույք զգացի: Դե, աղջիկ էր, ոչինչ,

միայն տնքում էր ցավից,- վրեժխնդրությունից Սահարը հաճույք էր զգում: Նա կարող էր հագուրդ տալ վրեժին – ոչ միայն սեփական վրեժին, այլ– բոլոր զոհված ընկերների համար... Այո՛, Թակաթալան ս– խարան էր բոլորի ճակատին: Սահարը հիշեց, ինչպես են խարանում ձիուն շիկացած տոհմադրոշմով, ինչպես է ձին խրխնջում ցավից – այրվածքի հոտը երկար ժամանակ դուրս էր գալիս քթածակերից: Իսկ արդ, իրեն վիրավորող հայը ընկած է ոտքերի տակ: Ինչպես վրեժ չլուծի, քաղցր է վրեժը անգամ կույսի համբույրից:

- Մարտիրո՛ս, զարմանալի բան կատարվեց կրտսեր աղջիկդ, որ նոր էր սկսել հասկանալ կին լինելը, գիտե՞ս, մի՛ ոռնա, դեռ չեմ ավարտել խոսքս: Մեծ հաճույք զգացի նրանից: Ասել է թե կնոջ մարմնում եղած կիրքը տարիքի հետ կապ չունի, այլ Ալլահի պարգ–ն է: Չես պատկերացնում, աստվածային հաճույք զգացի: Դու քացի-քացի մի տուր, մեկ է, չես վնասի: Գիտե՞ս, մի բան էլ պատմեմ, երբ բռնաբարում էի կնոջդ, չեմ ստում, վերջին պահին կինդ, չեմ ստում, վերջին պահին պատասխանեց զգվանքներիս,- հռհռաց,- գրկեց ինձ, դու մի՛ կատաղիր ու մի էլ զարմացիր, կինը դրան արժանի չէ: Ալլահի կամքն է, կինը կին է մնում,- Սահարը լռեց, չգիտես ինչու, խղճաց Մարտիրոսին, կռացավ նրա ականջին,- գիտե՞ս, ես, իրոք, ասպետ չեմ, ա՛յ, տե՛ս,- ու դարձավ զինվորներին,- դրանց սրատեք:

Չինվորները ոչ առանց ավստասանքի, սրատեցին աղջիկներին, որոնց մեծ հաճույքով կլկեին, սակայն հրամանը հրաման էր: Չարկածները ոչ մի ծպտուն չհանեցին: Չաղաթայները սովոր էին գերիներ զարկելուն, ոչ մի ծպտուն...

- Տեսա՞ր,- տնքաց Եղիազարը:

- Տեսա,- շշնջաց Յակոբիոսը,- ավստս զինվոր չեմ, ավստս չեմ սովորել սպանելու արհեստը...

- Մի՛ պղծիր լեզուդ, որդի: Մենք քրիստոնյա ենք, Աստծո ծառա:

- Մենք ոչխա՛ր ենք...

- Լռի՛ր, Աստված սիրես,- շոյեց երիտասարդի ուսը,- սպասիր դեռ:

Չաղաթայները օղապարաններով բռնեցին հայերի ձիերը, մեծ ավար էր, գոհ էին: Մարտիրոսին, որ ուշակուրուս էր, կապեցին նժույզի թամբին: Վարգեցին Արաքսի կողմը:

- Ո՞ւր են տանում, ի՞նչ անենք,- վշվշացրեց Յակոբիոսը:

- Չենք կարող օգնել, Աստված էլ է մեզանից երես թեքել,- տնքաց Եղիազարը,- մեկը ելավ ժողովրդին պաշտպան, գերեցին: Գնանք, մենք վկա ենք լինելու ոճրագործության: Թող Աստված ուժ տա դիմանանք այս տանջանքին, այս անգորությանը,- առանց ընկերոջը սպասելու, հավաքելով փեշերը, վազեց զինվորների հետ–ից: Տեսավ, որ Յակոբիոսը կողքին է:

Նրանք տեսնում էին չաղաթայներին, ինչպես եր–ում էր, Սահարը չէր շտապում, իրեն ապահով էր զգում Յայոց հողում:

Վազելը քանի գնում դժվարանում էր, Եղիազարը մի կողմ նետեց մաշիկները, իսկույն հասկացավ, որ սխալ էր թույլ տվել, ոտքերը արևոտվեցին:

Քիչ անց գետը փայլեց լուսնի դժգույն լույսի տակ: Չաղաթայները կանգ առան:

- Սողանք,- ասաց Յակոբիոսը:

- Չեմ փորձել, սակայն... տևքաց Եղիազարը, սողաց Յակոբիոսի կողքով:

- Ջրահեղձ արեք,- լսվեց Սահարի հրամանը:

Երբ գինվորները Մարտիրոսի գլուխը մտցրեցին ջուրը, սա սթափվեց, ուժ տվեց, չկարողացավ ոտքի ելնել:

- Ջո՛ւրը նետենք,- հարցրեց գինվորներից մեկը:

- Չե՛,- վախեցավ Սահարը,- մինչ- ջրահեղձ չլինի, մինչ- չհամոզվենք... Սրանք դիմացկուն են:

Չինվորները Մարտիրոսի ոտքերից բռնած գլուխը իջեցրեցին ջրի մեջ:

- Նասի՛ր, ա՛յ տղա, ոնց է խփում, ա՛յ այրմարդ...

- Ամո՛ւր բռնիր, պղպջակները պակասում են: Խեղդվում է, ա՛յ հսկա:

- Պրծավ, էլ չկա տանուտերը: Տեր իմ, վերջացավ, էլ չկա տանուտերը, ես աստվածահաճ գործի համար մեզ մի քանի արծաթադրամ կհասնի՞:

- Շատ ես խոսում,- գայրացավ Սահարը,- դիակը գետ նետեք, սպասե՛ք, ոտքերին քար կապեք:

Մինչ գինվորները Մարտիրոսի ոտքերին քար կկապեին, հոգ-որները ավելի մոտեցան, այլ-ս չէին խորհում նկատվելու մասին: Տեսած ոճրագործությունը նրանց հանել էր բնական վիճակից, պատրաստ էին անխոհեմ քայլի:

- Երբ հեռանան, դիակը կհանենք, կտանենք Կաղզվան, Էստեղ քրիստոնեաբար կթաղենք:

- Պատրաստ է, տեր իմ, քար կապեցինք,- լսեցին հոգ-որները:

- Գե՛տը նետեք, վե՛րջ:

Չինվորները դիակը գետի մեջ հրեցին, տեսնելով, որ դիակը սուզվեց, թռան ձիերի վրա:

- Գնացի՛նք,- ասաց Սահարը, մտրակելով նժույգը: Չինվորները հետ-եցին նրան: Սահարը ընթացքի ժամանակ մոտ կանչեց գինվորներից մեկին:

- Յը՛, դեռ գալի՞ս ես:

- Ետ մնացին: Նրանք գետի ափին կլինեն, դիակը կհանեն:

- Յա, մենք էլ նրանց կսպասենք վանքի ճանապարհին: Ավելի մոտակայքում այլ վանք կամ շեն չկա՝ Կաղզվանն է: Սրանք փուչ մարդիկ են, չեն կարող մեզ խաբել: Նասիր, դու ամենքից աչքաբաց ես, ետ մնա:

Կհետ-ես նրանց, մեզ լուր կբերես, երբ շարժվեցին: Թաքնվիր շամբուտում: Քնա՛,- ասաց ու քշեց առաջ:

Այդ պահին Եղիազարն ու Յակոբիոսը մոտեցան գետին: Ահա սմբակներից տրորված ափը, ահա Մարտիրոսին ջրահեղձ անելու տեղը: Ափի կանաչը տրորված էր: Պարզ եր-ում էր դիակը քարշ տալու հետքերը:

- Էստեղ է,- ասաց Եղիազարը:

- Սպասի՛ր, ես ծովափին եմ ծնվել, լողորդ եմ,- ընկերոջ թ-ը բռնեց Յակոբիոսը - կուզվեմ, կհանեմ դիակը:- Յանեց հագուստները, գլխիվայր նետվեց գետը, մի պահ եր-ացին նրա կրունկները, անհայտացան: Եղիազարը շունչը պահած նայեց: Մի քանի պղպջակներ եր-ացին ջրի երեսին, անհայտացան:

- Խորն է,- գլուխը ջրից հանեց Յակոբիոսը,- եթե ջուրը չի տարել, կգտնեմ,- խոր շունչ քաշեց, նորից սուզվեց:

Սկսում էր լուսանալ: Յանկարծ Եղիազարը սարսափահար ընկրկեց: Մարտիրոսին տեսավ, որ իրեն էր մղվում ջրից. այդ Յակոբիոսն էր տանուտիրոջ ոտքերից բռնած ջրից դուրս հրում ուղղակի Եղիազարի ոտքերի տակ:

- Բռնի՛ր, ի՞նչ ես կանգնել,- լսվեց երիտասարդի ձայնը: Եղիազարը բռնեց Մարտիրոսի թ-ատակերից, Յակոբիոսի հետ ափ քաշեցին:

- Դիակը շալակած չենք կարող տանել, Կաղզվանը հեռու է: Մեզ ձի կամ ջորի է պետք: Սպասենք, մինչ- լուսանա:

- Խեղճ Մարտիրոս,- վշվշացրեց Եղիազարը,- Աստված մեզ լքել է, - ծերունին լաց եղավ,- Տեր Աստված ամենազոր, խղճա՛ ազգիս հայկազյան, ապրեցրու մեզ...

- Բա՛վ է,- զայրացավ Յակոբիոսը,- չէ՞ս տեսնում՝ Աստած խիղճ չունի...

Չարմանալի բան էր կատարվում ծեր հոգ-որի հետ: Նա, որ ողջ կյանքում աղոթել էր Աստծուն, սպասել դատաստանի օրվան, չցնցվեց անգամ երիտասարդի աստվածուրաց խոսքերից, չանիծեց նրան: Գլուխը դրեց նրա ուսին:

Նրանք, ինչպես հայր ու որդի, այդպես նստեցին իրենց հարազատի դիակի մոտ, մինչ- դուրս եկավ ար-ը:

Խնդուն օր բացվեց: Շամբերից օդ բարձրացան անթիվ, անհամար, բաղեր, սագեր, ճայեր, սուրացին ջրերի վրա: Ծիծեռնակները վեր սուրացին, սլաքի նման թ-երով ճեղքելով օդը: Ամեն բան սովորական էր, գեղեցիկ, իսկ այս դիակը, մի՞թե խաթարում է բնության գեղեցկությունը: Ար-ը ջերմացնում էր, ինչպես քաղցրաշուրթ կինը, ժպտում էր սիրո խոստումի խնդությամբ, եթե չլիներ տանուտիրոջ դիակը, եթե չլիներ տեսած ոճրագործությունը, եթե չլիներ Վկա սպանության, կիհանային Ար-ով, որ զարթոնքի էր կոչում բնությանը, քանզի Ար-ի մեջ ջերմություն կար, հայրական գորով, սակայն դիակը խաթարում էր բնության

գեղեցկությունը...

Ամեն մահ տգեղ է, այն չի կարող գեղեցիկ լինել... Թեր-ս երկար ևստեին այդպես, եթե թիկունքին ձիու խրխինջ չլսվեր: Ոչ միայն հոգ-որները սթափվեցին, նա- Նասիրը, որ նրանցից մեկը նետընկեց էր հեռու որպես՝ փորձված հեծյալ, անմիջապես մատները մտցրեց ձիու քթածակերը, սեղմեց, որպեսզի ձին չպատասխաներ խրխինջով, չմատներ իրենց տեղը:

Հոգ-որներին մոտեցան երկու հեծյալներ: Ձիերից ու հագուստներից պարզ դարձավ՝ տեր ու ծառա էին:

- Բարի լույս, հոգ-որ հայրեր,- բար-եց հեծյալներից ավագը, խաչ քաշեց դեմքին,- ո՞վ է սպանվածը,- իջավ նժույգից, սանձը նետեց ծառային:

- Կողբա տանուտեր Մարտիրոսը:

- Օ՛ֆ,- տևքաց հեծյալը:

- Նոր հանեցինք ջրից, թուրքմանները ջրահեղձ են արել: Օգնեք, տանեք Կաղզվան, քրիստոնեաբար հողին հանձնեք:

Հեծյալը ծնկեց դիակի առաջ, առավ Մարտիրոսի աջը, համբուրեց:

- Ես փնտրում էի Մարտիրոսին, ափսոս, ուշացա: Դվինից եմ, գնում եմ Կաղզվան: Դիակը կապեք Վարդանի ձիու թամբին, գնանք արագ: Այստեղ չաղաթայների ջոկատներ են շրջում: Նրանք մեծ խմբերով են, իսկ մեզանից միայն ես ու Վարդանն ենք սուր բռնող:

Մարտիրոսի դիակը կապեցին ձիու թամբին: Վարդանը բռնեց ձիու ասպանդակն ու վազեց ճանապարհով: Հեծյալը նույնպես իջավ թամբից, արագ քայլերով գնացին Վարդանի հետ-ից, սակայն նրանց վիճակված չէր հասնել Կաղզվան: Նասիրը մեծ պտույտ կատարելով, հասել էր Սահարին:

Երբ թափորը անցավ գետի կեռմանը, կանգ առան, չաղաթայները փակել էին ճամփան:

- Կանգ առեք, շներ, ո՞վ է թույլ տվել հանել դիակը: Դիակը վայր գցեք: Կապեք բուրդին,- գոռաց Սահարը: Չինվորները վրա տվեցին, սակայն դվինցին ծառացրեց նժույգն ու տապալելով հարձակվողներից մեկի ձին, սլացավ Կաղզվանի ճանապարհով: Մի քանի հեծյալներ նետվեցին նրա հետ-ից, անմիջապես էլ հասկացան, որ հայի նժույգը վազկան է: Մնացած զինվորները հարձակվեցին հոգ-որների վրա: Ի՞նչ կարող էին անել անգեն մարդիկ: Հակոբիոսը մերկ ձեռքերով ճանկեց չաղաթայի թուրը, սա թուրը թափով ետ քաշեց, հոգ-որի մատները թափվեցին գետնին: Մեկը զարկեց հոգ-որի գլխին, սակայն երիտասարդը միտք չուներ անփառունակ մեռնելու: Ճանկեց ու չաղաթային ցած քաշեց ձիուց, սկսեց խեղդել: Չաղաթայները հասան օգնության իրենց ընկերոջը, սրատեցին Հակոբիոսին: Վերջին զարկը տվեց Սահարը, հոգ-որի գլուխը կախ ընկավ կրծքին: Եղիազարին գցեցին ձիերի սմբակների տակ, սպանեցին ծերունուն: Սմբակների տակ ջախջախ-

ված ակեզարդ գլուխը ուրիշների մոտ սոսկում կառաջացներ, սակայն չաղաթայները սովոր էին: Նրանց համար ծեր ու մանուկ մեկ հաշիվ էր: Նրանց հիշողությունը կտրվել էր տանից, ընտանիքից, ծնողներից, գավակներից: Սպանությունը արհեստ էր, աշխատանք: Նրանց մեջ մեռել էր հիշողությունը...

Չաղաթայների գործը դժվար էր Վարդանի հետ, որը հմուտ սրամարտիկ էր: Նա չաղաթայներից մեկին ծանր վերք հասցրեց: Սրանք հասկանալով, որ գործ ունեն քաջ զորականի հետ, նրան նետահարեցին մի քանի քայլ հեռավորությունից: Մի նետ զարկվեց Վարդանի ճակատին, երկուսը կրծքին: Վարդանը ընկավ սպանված, վերջին պահին անգամ բաց չէր թողել սուրը, թշնամու արյամբ ցողված սուրը:

Փա՛ռք քաջին, երիցս փառք, այսպիսին են եղել մեր արիական նախնիք, չեն նվաստացել, կռվել են մինչ- վերջ, փա՛ռք քաջին...

- Դիակները կտոր-կտոր արեք, գցեք գետը: Վե՛րջ, տիրակալի հրամանը կատարված է...

- Տեր իմ, իսկ փախստականը:
- Հա, վատ եղավ, շեյթան էր, մերոնք կհասնեն:
- Չէ, չեն հասնի, նժույգը վազկան էր:
- Թքա՛ծ, գնացի՛նք,- գայրացավ Սահարը:

* * *

Թամուրը մռայլ նայում էր համրիչին, հատիկները չէր քաշում: Ուշքն ու միտքը խուզարկուների բերած լուրերն էին: Սուլթան Բայազետը զորքերը սկսել է նախապատրաստել պատերազմի, անգամ Բալկաններում, ուր զորքերը մինչ այդ անուշադրության էին մատնված, արդ, ժամանակին պարենավորվում են, զինվում: Մեծ պատերազմի է նախապատրաստվում, հասկանալի է ում դեմ: Բայազետը իրենից գատ ախոյան չունի: Նա ջարդել է խաչակիրներին, այդ ասպետներին, որոնց երկաթյա գլուխներում խելքի հյուլե չկա: Տկարամիտներ, եկան - հասան Տիրոջ գերեզմանին ու սկսեցին իրար միս ուտել, փոխանակ միական ու միասնական լինեին: Միացյալ ճակատ կազմեին: Բայազետը նրանց ցրեց ինչպես բազեն ճնճուկներին, սակայն այս պահին ելել է տափաստանի բերկուտի դեմ - կպատուհասվի: Խորհեց, որ երկուստեք Ալլահի ստեղծածն են, քմծիծաղ տվեց, քանզի կրոնը նրա համար նշանակություն չունեի, այն միայն վարագույր էր, թաքցնելու համար սեփական նպատակները, միայն այդքան...

Այդ ամենն ունայն բաներ են, իմ զինվորները կոտորում են անխտիր բոլորին: Սա Ալլահի կամքն է, խորհեց մի պահ, կամքս է, քանզի Ալլահի փոխանորդն եմ երկրի վրա: Էլ ի՞նչ Բայազետ կարող է կանգնել

ճանապարհին: Նայեց յուրտում հավաքվածներին: Սրանց ներկայությունը նրան ետ բերեց խոհերի հորձանուտից, ստիպեց խոսել, խորհել այսօրվա դեպքերի մասին: Եվ, ցավոք, այսօր դրան ի օգուտ իրեն չեն: Հայերի դիմադրությունը քանի գնում սաստկանում է: Տանուտեր Մարտիրոսի մահն ատելության նոր ալիք է բարձրացրել: Իրավացի է Շամսետինը, հայերը արիականների նախահայրերն են եղել, դա հասկացավ, քանզի սարսափը հակառակ ազդեցություն արեց հայերի վրա, փոխանակ սսկվեին, կատաղեցին, ստիպված է պատժել, սակայն ավելանում են զոհերը, ստույգ է, ավելանում են Սամարղանդ ուղարկվող գերիների թիվը, ոսկին ու թանկարժեք իրերը: Հարուստ երկիր է Հայաստանը, գումակները լցվում են հանված հարստություններով, սակայն որքան խորանում է երկրում, այնքան ավելանում են զոհերը: Ասես հայերը նոր են ուշքի եկել, դիմադրում են, այո՛, իրավացի է Շամսետինը, հայերը, իրոք, արիական են, իսկ գնալ առաջ, թիկունքում թողնել հայերին, անմտություն է... Իսկ ինչո՞ւ չեմ խորհում Վրաստանի մասին, մոռացել եմ այդ երկիրը: Ի՞նչ գիտեմ այդ երկրի մասին: Նայեց Շահ Մելիքին:

- Ասա, թող կանչեն Ահմետ Թեպինին: Նա պիտի որ իմանա Վրաստանի մասին,- խուսափեց հրավիրել Շամսետինին, սա եթե գար, հարկավ, պիտի խոսեր հայերի արիականության մասին – զուր տեղը պիտի իրեն զայրացներ, ինչ կա որ, Թեպինը Ղուրան կարդալուց զատ, նապատմիչ է:

Պատմիչը իրեն երկար սպասել չտվեց:

- Պատմիր Վրաստանի մասին, պարտ ես իմանալ այդ երկրի մասին:

Պատմիչը խոր խոնարհվեց: Ապա շտկելով մեջքը, սղալեց մորուքը:

- Տեր իմ, մասնատված երկիր է: Ստույգ է, թագավոր ունի, սակայն գորական ուժերը ցրված են: Վրաստանի մեջ են մտնում,- նայեց ձեռքի մագաղաթին: Ինչպես եր-ում էր, Շահ Մելիքը ժամանակ էր տվել պատմիչին նախապատրաստվելու զեկույցի,- Վրաստանի մեջ են մտնում Մեգրելը, Աբխազը, Իմերեթը, Դրալը, Սօնքը, Մցխեթը: Ամեն տեղ գորական ուժեր կան, թեպետ փոքրաքանակ են: Գավառապետերը հաճախ են իրար դեմ կռվի ելնում, թագավորը կարողանում է հաշտեցնել նրանց: Թագուհին՝ Կիր Աննան, հունաց աշխարհից է, գեղեցիկ կին է: Մեծ ազդեցություն ունի թագավորի վրա: Նրանց երեց որդին խելացի, մեզ համար վտանգավոր գորական է, մնացած եղբայրները ենթակա են նրան: Վրաց թագավորը խելացի գորական է, մի քանի ճակատամարտերում հաղթանակ է տարել, քաջ կռվող է:

Թամուրը զայրացած շարժվեց տեղում: Նրան դուր չեկավ վրաց թագավորին տրված գնահատականը:

- Ինչպե՞ս են ամրացված քաղաքները, բերդերը: Մե՞ծ են կայազորները:

- Վրաց քաղաքները Հայաստանի քաղաքների նման քարե պարիսպներ ունեն, աշտարակներ, ամրացված են: Երկրի տարածքը քարքարոտ է, երկրում նա- բարեբեր դաշտեր կան, հյուրօալի մրգեր են աճում: Կանայք գեղանի են, հաճույքով գնվում են միջագետքի շուկաներում: Այրմարդիկ առնական են, ինքնասածի, ենթակա են սրատման,- մի պահ լռեց, սպասեց, խոր շունչ քաշեց, ասես դրանով դատավճիռ էր կայացնում,- ենթակա են ոչնչացման, ստրկությունն չեն ընդունում, փախչում են...

- Ասել է թե գերեվարման ենթակա են միայն կանայք ու երեխաները,- Թամուրը ձեռքը թափ տվեց, ասես վճռեց Վրաստանի ճակատագիրը,- մի քիչ զոռ տվեք գլուխներիդ, հիշեք, երբ նվաճեցինք Աղվանքը, միայն փոքրիկ ծուղակներ էին սարքում մեր ճանապարհներին, զոհերը աննշան էին, իսկ երբ մտանք Հայաստան, ամեն բան փոխվեց, դիմադրությունը սաստկացավ: Այս երկրում ամեն քաղաք, ամեն շեն ու վանք դիմադրում են, նա- Լեռ... Մեծանում է զոհերի թիվը,- ձեռքը նորից թափ տվեց, չուզեց ավելի մտերմիկ խոսել ներկաների հետ: Կկարծեն, որ Լանկ Թամուրը խորհուրդների կարիք ունի, իբր- տկարացել է մտքով: Նրա մեջ այդ միտքը հռիռալու ցանկությունն առաջացրեց,- մենք դեռ զորեղ ենք մտքով, կարող ենք անգամ մեր Ուլուկբեկ թոռանը զարմացնել,- ցանկացավ տեսնել Միրզա թոռանը, սակայն տեսավ, որ տաղավարում միայն զորապետներն են, թոռներից միայն հալիլ սուլթանն էր ներկա: Նա էլ զորական է, խելացի զորական: Նրա մեջ դաստիարակները սրել են զորավարական շիղը... Արդ, - դեռ երկար ժամանակ պետք են զորականները, իսկ Ուլուկբեկը, ինչպես Տատն է ասում, գիշերները երկինքն է քննում աստղերի հետ: Նա ակամա պատկառում է թոռանից, քանզի շատ բաներ գիտե, որ իրենից թաքցրել էր կյանքը: Նրանց ինչ, այդ լակոտներին կրթել են լավագույն դաստիարակները, գիտնականները, իսկ իրեն՝ տափաստանը: Գողությանմբ է հաց վաստակել, սպանությամբ ու կողոպուտներով: Իսկ թոռները ապրում են ամենահարուստ սուլթաններից հարուստ ու շքեղ: Թող ապրեն, իմանան, որ այդ կյանքը նրանց համար Թամուր պապն է ստեղծել, իմանան բարեկեցիկ կյանքի արժեքը: Թեպետ նա դժգոհելու պատճառ չունի, թոռները լսող են, խելացի, իսկ որդիներ՞րը: Մռայլվեց, որդիները հասուն զորավարներ են, սակայն սկսել են տափաստանի անսանձ հովատակների պես ծառս-ծառս լինել, ուզում են անկախ լինել, հիմարներ, չգիտեի, որ անմիջապես կուլ կգնան իրենցից հզորներին, եթե մնան առանց հոր օժանդակության: Հասկացավ, շեղվել էր այսօրական խոհերից, նայեց հավաքվածներին:

- Չորքերը դարձնում ենք Վրաստան: Ճանապարհին բոլոր քաղաքներն ու բերդերը ավերել, այրել, արհեստավորներին քշել Սամարղանդ, Մավրիսահր: Ով պետք չէ, սրատել: Վանքերին, եթե չեն դիմադրում, չավերել: Գնացեք: Կշարժվենք երկու օրից:

Մեծամեծները խոր խոնարհում անելով, դուրս գնացին: Թամուրը մնաց մենակ: Ետ նայեց, հանդիպեց թիկնապահ Չինգիզի շլացուցիչ հայացքին: Ինչ մտել էր Չայաստան, այդ թիկնապահին իրենից չէր հեռացնում: Սա, ինչպես ասում էր Մեծ Տատը, շատ նման է Չինգիզ Խանին: Թիկնապահը մի արատ ունի, ատամները չեն փակվում, վերին շրթունքը կարճ է, ժպտում է անգամ զայրույթի պահին: Թամուրը խուսափում էր հաճախակի ու երկար նայել նրան, գիտեր, որ զայրույթի պահին տեսնելով նրա ժպիտը, կարող է գլխատել տալ հավատարիմ թիկնապահին: Ելավ տեղից, ոտքի ցավից տնքաց: Ձախն էլ էր ընդարմացել, ոտքը թափով զարկեց գորգին: Ներս ընկան մի քանի հոգի մեծամեծներից: Առջ-ում Շահ Մելիքն էր: Նայեցին հարցական: Թամուրը գլխով հեռանալու նշան արեց, իսկ մտքում. «Նվիրված է շան պես: Նրանից ավելի նվիրված մարդ չկա: Ստույգ է, նա էլ իր շահն ունի,- ծիծաղեց մտքում, - Է՛, ո՞վ առանց շահի է ծառայում: Ծառայության վարձը շահն է: Մենք էլ սկզբում ծառայում, ապա հասկացա, որ ինքս կարող եմ իմ տերը լինել: Դրա համար հարկ էր կռվել, նա- տքնել,- զայրացավ, ոտքի մզմզալը չէր կտրվել: Նորից ոտքը ուզեց զարկել հատակին, գլուխը թափ տվեց, գիտեր, որ ներս կգային: Ոտքը կամաց դրեց գորգին, ամուր սեղմեց: Կրկնեց մի քանի անգամ, մզմզոցն անցավ - այո, տեր դառնալ, իշխանության հասնել, իսկ դա դյուրին գործ չէր: Սպանում էի, ինչ կա որ: Ալլահը չի արգելում... Ամեն բան արվում է Ալլահի փառքի համար,- ծիծաղեց ծերունավարի, մանր-մանր,- լավ է ասված, իսկ սրանց կրոնը արգելում է սպանել: Կռվում են միայն այն ժամանակ, երբ հարձակվում են նրանց վրա, երբ այլ ելք ու ճար չկա: Յիմարներ, կորցնում են հանկարծակի հարձակվելու առավելությունները: Չէ, հայերը ոչխար չեն, հպարտ ու կռվող ժողովուրդ են, վկան՝ Թակաթալան,- հանկարծ հիշեց պատանեկության տարիները, իր քաղցած կյանքը, վճռեց գնալ Մելիքեի մոտ, գիտեր, որ այնտեղ կհանդիպի թոռներին: Զայլեց Մելիքեի յուրտի կողմը: Ճանապարհին միտքը փոխեց, ուզեց գնալ Յելիան տիկնոջ մոտ: Պատկերացրեց նրա գեղեցիկ մարմինը, փաղաքշանքները, գալարվող մարմինը... «Յելիանի հարստությունը մարմինն է, ափսոս, հոգի չունի: Չէ՛, այսօր հոգնել եմ, հանգիստ է պետք: Մելիքեին խելացի կին է, կին էլ չի արդեն: Մյուսների պես անկողին չի քարշ տալիս իրեն: Նրա հետ կարելի է խոսել: Նրա մոտ հանգստանում է հոգով ու մարմնով: Դրանից զատ, չինաց աշխարհից բերած բուժը գորացնող թուրմեր է պատրաստում: Այդ թուրմը խմելուց հետո գնում է կանանցից որ-է մեկի մոտ, իսկ դա խանգարում է գործերին: Չանկարծ անհարկի բան հիշեց, չէր պատժել Չահիր բուխարացուն: Անգամ կանգ առավ: Իսկ ինչո՞ւ պատժել: Չէ որ նա միջոցով կարողացավ պատժել տանուտեր Մարտիրոսին: Թեր-ս նրան հետ-ելով, կարելի է նա- ուրիշներին էլ գտնել, պատժել: Մի քանի օր առաջ Մելիքեին հիշեցրեց Չահիրի մասին: Ինքը զայրացավ, ասաց, որ սպասելիքներ ունի նրանից:

Թքա՛ծ, նա դեռ պետք է: Տեսավ, որ հասել է թագուհու յուրտին: Պահապանները խոնարհվել էին, ներքինները փռվել էին գետնին: Մտրակով բարձրացրեց յուրտի դռան վարագույրը: Ներս մտավ, անմիջապես հասկացավ, որ իր այցելությունը հանկարծակի չէր բերել թագուհուն: Մելիքէին մինչ- տիրակալի յուրտը մարդիկ ուներ կարգած, որոնք նրա գալու մասին հայտնում էին նրան:

Կինը խոնարհվեց մինչ- գորգերը, ապա ծանրորեն ուղղվեց, ցույց տալով, որ իր տարիքի կնոջ համար դժվար է խոնարհվելը, սակայն նա պատրաստ է իր տիրակալի ու ամուսնու առաջ մինչ- գորգերը խոնարհվել:

Թամուրը ժպտաց: Մելիքէին բռնեց նրա ձեռքը, նստեցրեց կաշվե բարձերին, «Ալլահը վկա, Մելիքէին խորամանկությամբ գերազանցում է անապատի բոլոր օձերին միասին վերցրած: Չորացող թուրմն ինքն է պատրաստել տալիս որպեսզի գնամ երիտասարդ կանանց մոտ, դրանով իր վարկն է բարձրացնում, հաստատում է իր իշխանությունը: Թեր-ս ինչ-որ տեղ վիրավորվում է կանացի ինքնասիրությունը, ոչինչ, Մելիքէի համար իշխանությունը ավելի բարձր է, քան կանանց գործերը: Այդ կորուստն այլ-ս չի հուզում նրան: Նրա համար կար-որ է, որ թոռներն իր միջոցով շնորհներ ստանան, կապվեն իր հետ»: Այդ ամենը խորհեց՝ կնոջ աչքերի մեջ նայելով, ավելի ստույգ, նայելով ծերունական խորշոմների մեջ կորած ակնախոռոչներին: Թե- չէր եր-ում կնոջ աչքերի գույնը, սակայն հիշում էր, որ դրանք ավագի գույնի են - տարիներ առաջ կարողանում էին այրել:

- Կումիս բեր,- ասաց անտարբեր, թեք ընկավ բարձերին:

Կինը հասկացավ՝ Թամուրը միտք չունեի երիտասարդ կանանց մոտ գնալու, հակառակ պարագայում կումիս չէր խմի: Նա լավ էր ճանաչում ամուսնուն, զգաց, որ Թամուրը կարիք ունի կիսվելու, ինչ-որ բան էր տանջում նրան: Այդպես լինում էր վճիռ ընդունելուց առաջ:

- Օ՛, Ալլահ, հոգնել եմ,- տնքաց Թամուրը,- այս էլ քանի տարի է կռվում եմ: Քիչ երկրներ չեմ գրավել՝ բերդեր, քաղաքներ, շեներ: Անհնազանդ ժողովուրդներ սանձահարել: Հազարավոր գերիներ եմ ուղարկել Սամարղանդ, Բուխարա, Կագան: Իմ դիզած ոսկին ուղտաբեռներով է չափվում,- երկար լռեց, շփեց ոտքը,- իմ դեմ մնացել է միայն Բայազետը,- աչքերը կկոցեց,- մեկ էլ Թողթամիշը,- զայրացավ, նայեց կնոջը, սակայն նրան չտեսավ,- հասունանում է ժամը: Նրան էլ կչոքեցնեմ, ինչպես ուղտապանը չոքեցնում է ուղտին, կչոքեցնեմ նրան,- սպասեց, որ կինը հարց տար: Իսկ սա գիտեր, որ չի կարելի հարց տալ, գիտեր, որ Թամուրը շարունակելու է ասելիքը, չսխալվեց:

- Մեր գորքերը բավականին զոհեր են տվել, հայերի դիմադրությունը քանի գնում սաստկանում է: Դեռ լավ է, որ սրանց իշխանները խուսափում են միավորվելուց, չեն ուզում կորցնել իրենց կարծեցյալ անկախությունը: Դա լավ է, կռվում են անջատ-անջատ: Վատն այն է, որ սկսել են

կռվել հասարակները՝ շինականը: Յետաքրքիր է սրանց կռիվը, կռվում են մինչ- գոհվելը, հիմարներ... Լցրո՛ւ,- մեկնեց գավաթը,- գիտե՞ս, ես նոր եմ հասկանում հայերին, Շամսետինը բացեց աչքերս, սրանց մեջ արիական հոգի կա, որ ամեն անգամ հառնում է արհավիրքի պահին: Ալլահը հեռու պահի սրանց կատաղելուց...

Մելիքեին բարձրացավ տեղից, կումիս լցրեց:- Ի՞նչ ես վճռել, ե՞տ քաշվել,- նայեց ամուսնուն, ժպտաց,- դու տիրել ես Աղվանքը, Յայաստանը, իսկ ի՞նչ է, Վրաստանը թողնելո՞ւ ես: Ասում են՝ հարուստ երկիր է, ստույգ է, շատ փոքր է Յայաստանից: Ի՞նչ կա, մենք մի շաբաթում կտիրենք Վրաստանը: Նրանք սարսափահար սպասում են մեր հարձակմանը: Վախը կոտրել է նրանց կամքն ու քաջությունը: Կտեսնես, վրացիները չեն կռվի...

Թամուրը ուշադիր նայեց կնոջը: Գիտեր, որ թագուհին իր հերթին լուրեր է հավաքում հար-ան երկրների մասին, որպեսզի կարողանա օգնել իրեն:

- Դժվար չի լինի երկիրը գրավել, ասում են վրաց թագավորը խելացի մարդ է, մի՞թե կդիմադրի: Չեմ ուզում զոհեր տալ: Կճգմեմ,- գայրացավ Թամուրը:

- Իմ տիրակալի առաջ ոչ մի թագավոր էլ ի գորու չէ կանգնել,- խոնարհվեց Մեծ թագուհին:

* * *

Եկեք թողնենք Լանկ Թամուրին իր աշխարհակալ ձեռնարկների մասին զրուցելիս, մենք մի քանի օրով ետ տանք մեր պատումը...

... Վերջին պահին դվինցին ցատկեց սժույգի թամբին, տեղից պոկվեց կատաղի քառատրոփով: Ետ նայեց. հինգ չաղաթայներ ձիերը չափ գցած գալիս էին կրնկակոխ: «Մինչ- Կաղզվան մնացել է երկու փարսախ: Եթե նրանց ձիերի մեջ կարաբայիր չկա, չեն հասնի իմ Նախշունին»: Խորհեց Վահեն, նորից ետ նայեց: Տարածությունը նրանց միջմնում էր անփոփոխ, սակայն նրա փորձված աչքը շոկեց՝ առջ-ից սլացող սժույգը կարաբայիր էր:

- Կհասնեն,- դառնացած խորհեց,- ափսոս, նետ ու աղեղը մնաց Վարդանի սժույգի թամբին: Խեղճ տղա, կզարկեն չաղաթայները, շատվոր են: Գոնե Մարտիրոսի դիակը փրկենք,- նետ սուրաց ականջի տակ,- վրիպեց չաղաթայը: Անշնորհք,- մռմռացրեց քթի տակ,- ես չեի վրիպի,- աշտանակեց սժույգը, որն առանց այն էլ սլանում էր: Նախշունի ոտքերը հագիվ էին կպչում գետնին, թռչում էր թփերի վրայով, առուններն այնպես էր անցնում, չէր հասցնում տեսնել: Չուր չէր նրա համար հինգ սժույգի գին տվել, վրան էլ՝ հայրական այգիներից մեկը: Երբ սժույգ էր գնում, հայրը ասաց, գնի համար չսակարկես: Սժույգը հոգու ընկեր է: Նեղ տեղից փրկող: Յոր խոսքերը հաստատվում էին: Կարաբայիրը եր-

կու նետընկեց ետ մնաց:

- Ապրե՛ս, Նախշո՛ւն, սիրելիս,- նժույգի ականջին փսփսաց Վահեն,- քեզ տեսնեմ, իմ մարտական ընկեր,- գիտեր, որ նժույգը քաղցր խոսքերից ոգ-որվում էր:

Մտրակի հարվածից վիրավորվում էր, հակառակվում:

Մինչ- Կաղզվան մնացել էր կես փարսախ, շենի հանդիպեց, կանգ չառավ՝ չաղաթայները գալիս էին կրնկակոխ: Շինականները ետ ցատկեցին, կպան պատերին:

- Էս ովքե՛ր են,- հարցրեց մի ծերունի:

- Չե՛ս տեսնում, չաղաթայները ընկել են հայի հետ-ից: Յե՛յ, տղա՛յք, բա մեր մեջ այրմարդ չկա՞: Ախր կզարկեն մեր եղբորը,- գոռաց Ոսկան շինականը,- մեր շենը խայտառակ կանենք աշխարհով մեկ: Ախր ես ի՞նչ կյանք է: Վանքի պատերի տակ հայ են մորթելու: Թքա՛ց ես տեսակ կյանքի վրա: Տրդա՛տ, որդի, ձիս դուրս քաշիր, նիզակս բեր,- գոռաց որդու վրա: Սա վագքով հեռացավ, տունը մի քանի քայլի վրա էր,- նիզակս չմոռանաս, լակո՛տ,- աչքի տակով տեսավ, Վարդանը, Սեթը, Վաղոն այս ու այն կողմ վազեցին,- տղա՛յք, հայե՛ր, մարդ լինենք, զարկենք չաղաթայներին, քաշվենք լեռները մեր սուրբ Մարտիրոսի պես...

Շենում խառնվեցին իրար, հավաքվեցին իրար գլխի:

- Ախր, շատվոր են շենի գլխին պատուհաս կբերենք: Լանկ Թամուրը շենը կավերի, կայրի,- ասաց Ծերունը, կաղ ոտքը քարշ տալով, հեռացավ, մի քանի հոգի հետ-եցին նրան:

- Դու՛ կաղ, Թամուրը՛ կաղ հարազատ եղբայրդ է, էլ ի՞նչ ունես վախենալու,- թքեց Ոսկանը,- Էսպես ապրելը մեռնելուց վատ է, թե չգաք, կանանց գլխաշորերը գլխներիս,- ասաց ու թռչելով որդու բերած ձիու թամբին, մտրակեց: Վերջին պահին տեսավ որդու հիացական հայացքը, ուրախացավ որդու համար, քշեց առաջ, տեսավ, որ մենակ չէր: Մի տաս հոգի գալիս են հետ-ից,- ա՛յ տղա, մենք հո բանակ ենք,- հռհռաց,- ապրե՛ք, Վարդա՛ն, Սե՛թ, Տիկո՛, ես ձեր ցավը տանեմ, թե մեռնելու ենք, մարդավարի մեռնենք, պատվով, հայավարի, - մեկեն կանգ առավ, ընկերները խռնվեցին շուրջը,- Սե՛թ, ե՛տ մնա, շենում կասես, պատրաստ լինեն լեռները քաշվելու... Վճիռը հանկարծակի չէր, շենում այդ մասին շատ են խոսել, այս դեպքը խթանեց, կայծ էր, բռնկվեց,- քաշվենք լեռները...

- Ախր, Ոսկան եղբայր, Էսպես հանկարծակի, պատրաստ չենք, - Տիկոն էր:

- Էլ ի՞նչ պատրաստ, անպատրաստ, ի՞նչ է, ուզում ես գան մեր կանանց ու երեխաներին գերեվարե՞ն, շենը այրե՞ն,- ձիու գլուխը պահեց: (Կարաբայիր, միջին ասիական ազնվացեղ նժույգ)

Վարդան, քո կնիկը պառավ է, չեն տանի,- ծիծաղեց Տիկոն:

Չարմանալի բան կատարվեց, ելել են կռվի, դեռ կատակում են, մարդ չի հասկանա այն հայերին, թեր-ս այս պահին նրանց մեջ հառնել

են արիական նախնիք, որ չէին ընկճվում, քանզի ընդունում էին հոգու անմահությունը, ձերբազատված են մահվան վախից...

- Իմ պառավը քո քույրն է,- զայրացավ Վարդանը:

Տիկոն լրջացավ, լուրջ ու վտանգավոր գործի էին ելել:

- Ես գնացի,- ասաց Սեթը, ձիու գլուխը շեն դարձրեց,- իրավացի է Ոսկանը, շենը տեղահան անենք...

Մնացածները մտրակեցին ձիերը Ոսկանին հասնելու: Դուրս եկան շենից, առջ-ում Կաղզվանն էր: Տեսան, ինչպես հայրը վանք մտավ: Չաղաթայները դեմ առնելով վանքի փակ դռանը, ետ դարձան:

Ընդհարումը անխուսափելի է: Ոսկանը, որ հին զինվոր էր, բուլորից շուտ զգաց այդ վտանգը:

- Տղայք, ուզեք-չուզեք, պիտի զարկվենք: Կանգ չառնեք, թե չէ՝ կորած ենք, կզարկեն, կանցնեն: Փրկությունը դիմադարձ հարվածի մեջ է,- ասպա գոռաց,- Չայկա՛ ցեղ, ձեզ մատաղ, տղայք: Ես գնացի,- գոռաց ու նիզակը առաջ պարզած արագացրեց վազքը: Այնպես էր ոգ-որվել, որ կարող էր մենակ գնալ կռվի: Չին զինվոր էր, զգաց մարտի պահը, եթե դիմադարձ չզարկեին, չէին կարող պահել չաղաթայների թափը:

Սրանք հինգ հոգի էին: Չաղաթայները անպատվաբեր համարեցին խուսափել կռվից:

- Չարկ Ալլահի թշնամիներին, թող փառավորվի տիրակալի անունը,- գոռաց Կարաբայիրի հեծյալը: Նետ արձակեց Ոսկանի վրա, սակայն սա անզգուշներից չէր, կռացավ, նետը սուրաց գլխավեր-ում: Չետ-յալ պահին հայերն ու չաղաթայները իրար եկան: Նետ ու աղեղ գործ դնելու հնար չկար, դա ի օգուտ հայերի էր, քանզի միայն նիզակներով էին զինված: Իսկ հայերը լավ նիզակավորներ են, աշխարհին էր հայտնի: Ոսկանը ծանր վիրավորեց Կարաբայիրի հեծյալին, սա վերջին պահին պարտքի տակ չմնաց, զարկեց Ոսկանի ուսին, երկրորդ անգամ զարկել չհասցրեց: Տիկոն, որ բավականին անճար էր եր-ում խաղաղ օրերին, կրակ էր կտրել, թռավ չաղաթայի մեջքին, տապալեց ձիուց, դաշույնը միտց նրա կուրծքը:

- Ես մեկը Մարտիրոսի վրեժը,- գոռաց, սրատված ընկավ չաղաթայի վրա: Չաղաթայներից մեկը հասցրեց սրատել նրան:

- Վա՛յ, ես ձեր եկած ճամփան,- գոռաց Վաղոն,- զարկեք, ես դրանց մերը... Չթողնեք փախչեն, կոտորե՛ք,- ինչպես պարզվեց, չաղաթայները հիմար չէին, մի զինվոր էլ զոհ տալով, փախան կռվի դաշտից: Թե-կարող էին դեռ կռվել, քանզի զրահված էին, վահաններ ունեին, իսկ հայերը մերկազրահ էին: Չաղաթայները փախան, նրանք տեսել էին, որ վանքից դուրս թռավ հայ հեծյալը, աճապարեց կռվի դաշտ:

Չետապնդել չաղաթայներին անհնար էր, մթնում էր: Չայերը ձիերի վրա վեցնելով ծանր վիրավոր Տիկոյին գնացին վանք:

- Անունդ ասա՛, պատիվ արա,- Ոսկանը դարձավ դվինցուն, տնքաց ուսի ցավից:

- Արագացրե՛ք,- հրամայական ասաց Վահեն,- պարապ բաներից մի խոսեք: Դու արևաքամ ես լինում: Վանքում բուժ կճարվի,- նորից գայրացավ,- դուք ձեր անմիտ քայլով պատուհաս բերեցիք շենի գլխին: Ախր ինչո՞ւ հարձակվեցիք, վտանգեցիք նա- վանքը...

- Ե՛, մինչ- ե՞րբ,- իր հերթին գայրացավ Ոսկանը,- տեսնում եմ՝ ա- գատներից ես: Քեզ ինչ, կքաշվես բերդդ, մենք բաց ենք թշնամու առաջ: Էսօր էլ կգարկեն, վաղն էլ, ժողովուրդը վտանգված է:

Վահեն չվիրավորվեց, ոտքից գլուխ չափեց Ոսկանին, հասկացավ, նախկին զինվոր էր, այն էլ՝ հեծյալ:

- Իրավացի ես, շինկան եղբայր, ազատ եմ: Տոհմի կրտսեր որդի: Դվինից եմ, մի բանում սխալվեցիր, բերդատեր չեմ: Ես էլ քեզ պես ան- պաշտպան եմ: Այնպես որ, իմ ցավը քոնն է, քոնը՝ իմը: Այսօր չաղաթայ- ներին պատասխան միասին ենք տալու: Յետո տեսնում եմ՝ անվախ ու քաջ մարդ ես: Եթե բաց դաշտում ի գորու եք կռվելու, լեռներում կկռ- վենք ու կկռվենք: Ինչպես կռվեց Մարտիրոս տանուտերը,- Վահեն կա- խեց գլուխը:

- Ինչ է, ծանո՞թ ես Մարտիրոսին,- հարցրեց Վաղոն,- հո ազգակա՞ն չես:

Վահեն բացասական շարժեց գլուխը, հոգոց հանեց:

- Մարտիրոսը սրբոց դասը ելավ, կհիշվի դարեր,- տեսնելով որ զարմացած իրեն են նայում, ավելացրեց,- չաղաթայները խաբեու- թյամբ բռնել են ու ջրահեղձ արել... Ես տեսա Մարտիրոսի դիակը ջրից հանող հոգ-որների: Դիակը բարձեցինք ձիուն, այդ ժամանակ չաղա- թայները վրա տվեցին: Միայն ես փրկվեցի: Գնում էի վանք մարդիկ բե- րելու, դիակը գտնենք, տանենք վանք, սգո պատարագով հողին հանձ- նեինք:

Շինականներն իրար նայեցին, ապա Ոսկանին, սա մոտեցավ Վա- հենին:

- Սուրբ գործի ես ելել, եղբայր,- խոսեց Ոսկանը,- մենք քեզ կօգ- նենք:

Մեզանից երկուսն էլ ետ կերթան, շենը տեղահան կանեն, կհանեն Սոկովետ, Էնտեղ ամառանոցներ ունենք, վաղուց էինք վճռել, այսօր չա- ղաթայները ստիպեցին արագացնել գործը: Ոչ մի չաղաթայ սիրտ չի ա- նի Սոկովետ բարձրանալ: Նրանք սկսել են վախենալ լեռներից: Մի նոր Բարդող կսարքենք գլխներին: Մնացածներս կգանք հետդ, գնանք, գտ- նենք Մարտիրոսի դիակը:

Երբ վանք մտան, վանականները շրջապատեցին նրանց:

- Չաղաթայները հիշաչար են, նորից կգան, շենն էլ կայրեն,- ասաց հոգ-որներից մեկը:

- Վանքն էլ կայրեն,- նրան միացավ մի ծեր հոգ-որ,- չաղաթայները այրում են դիմադրող վանքերը...

- Մենք չենք դիմադրել,- ասաց մի երիտասարդ հոգ-որ, որի աչքերում

արդեն վախ էր բուն դրել,- Տեր Աստված, խղճա, ապրեցրու մեզ:

- Մենք դուռը բացեցինք դժինցու առաջ,- դժգոհեց առաջին խոսողը: Նրա խոսքերը սթափեցրեցին մնացածներին,- խոսողը հարգանք էր վայելում հոգ-որների շրջապատում,- թող վանահայրը վճռի անելիքը:

Վահեն, որ խոսակցության ժամանակ համարյա ատելությամբ էր նայում նրաց, չդիմացավ:

- Ուղեկցեք ինձ վանահոր մոտ,- կարճ ու հրամայական ասաց նա,- Ոսկան, կգաս հետս:

Վանականները դժգոհ իրար նայեցին, քանզի վանքի ներսում աշխարհականն էր հրամայում, սակայն Վահեի տեսքն առնական էր, այնքան ազդեցիկ էր, որ նրանցից մեկն առաջ ընկավ, ուղեկցեց նրան:

Վանահոր կացարանի մոտ կանգ առան

- Սրբազանը հարգալից վերաբերմունք է սիրում,- ասաց հոգ-որը:

Ներս մտան: Առաջին բանը, որ աչք էր զարկում մատյաններն էին: Ամենուր մատյաններ էին: Վանահայրը նստել էր գրակալի առաջ, գլուխը բարձրացրեց, նայեց նրան: Վահեն հասցրեց հանգստություն տեսնել վանահոր պահվածքի մեջ: Նրանք առան վանահոր աջը, սպասեցին: Նստելու տեղ չկար, վանահորից զատ երեք հոգ-որներ կային, նստել էին աթոռակներին:

- Պատմի՛ր, որդյա՛կ,- Վահեին դիմեց վանահայրը:

- Սրբազան, ես Դվինից եմ, գալիս էի Կաղզվան,- դառը քմծիծաղ տվեց,- ինչ թաքցնեմ, գալիս էի Մարտիրոսին միանալու, ուշացա, հետո գետի ափին տեսա երկու հոգ-որների, որ ձեր վանքից էին: Մեկի անունը Եղիազար է, մյուսինը՝ Յակոբիոս: Նրանք գետից հանել էին Մարտիրոսի դիակը...

Վանահայրը այնպես տնքաց, որ Վահեն լռեց: Վանահայրը ձեռքը տեղմել էր կրծքին: Հոգ-որները ոտքի ելան, ամենքն էլ զարմացած էին:

- Շարունակիր, որդյակ, դու ականատես ես եղել մի հրեշավոր ոճրագործության:

- Սրբազան, մենք դիակը դրեցինք ձիու վրա, գալիս էինք Կաղզվան, սակայն ճանապարհին չաղաթայները վրա տվեցին: Ես միայն կարողացա փրկվել: Ծառաս ու հոգ-որները մնացին, հավանական է գոհվել են: Ինձ հետապնդեցին մինչ- վանք: Սոտակա շենից տաս շինականներ հասան օգնության, սպանեցին երկու զինվոր, մնացածները փախան: Նրանք լուր կտանեն Լանկ Թամուրին...

- Շարունակիր,- մռայլվեց վանահայրը:

- Ոսկանը այդ շենից է, մարդ ուղարկեց շենը տեղահան անելու՝ Սոկովետ տանելու: Չաղաթայների հարձակումը շենի վրա անխուսափելի է:

Վանահայրը հոգոց հանեց:

- Այո՛, իրավացի ես,- նայեց Ոսկանին,- դու էլ ես խելացի վարվել: Սպասեք, սակայն ինչպես էին գերել Մարտիրոսին. զգույշ, շրջահայաց

մարդ էր:

Վահեն մոտեցավ վանահորը:

- Սրբազան, նրան գերել էին խաբեությամբ: Մարտիրոսի ընտանիքը գերության մեջ է: Նա փորձել էր փրկել... Հոգ-որները չասացին ում միջոցով էր Մարտիրոսը պայման դրել չաղաթայների հետ... Տանտիրոջը ջրահեղձ են արել, գցել են գետը: Հետո Հակոբիոսը դիակը հանել էր գետից վանք բերելու համար:

- Որոյակ, հարկավ, ազատներից ես,- սրբազանը հարգանքով նայեց Վահենին:

- Այո՛, սրբազան, սեպուհական տոհմի կրտսեր որդի եմ: Չորական ծառայության մեջ էի օտարների մոտ: Արդ, կցանկանայի ազգիս փրկության համար սուր մերկացնել:

- Գովելի է ցանկությունդ, աստվածահաճ է վճիռդ: Եթե ամեն հայ այդպես խորհեր, չէինք ստորանա թուրքմանների առաջ, այդ բայագետների, մնացած սուլթան ու սուլթանիկների առաջ: Ափսոս, հազար ափսոս, ոչ ամենքն են հասու, որ ազգի գլխին արհավիրք է կախվել: Սակայն մենք ձգձգում ենք ձեր գործը,- դարձավ տեղապահին,- Հայր Աբրոսիմ, մեր մարդկանցից դիր Վահեի հետ, թող գնան մեր սուրբ եղբոր դիակը գտնելու:

- Ինձ հետ յոթ մարդ կա,- խոսեց Վահեն,- շինականներ են, որ արդեն կռվել են չաղաթայների դեմ: Ոսկանն է նրանց պետը:

- Ոսկանին գիտեմ,- ժպտաց վանահայրը,- մի փոքր չարալեզու է, սակայն օրինապահ քրիստոնյա է, - նայեց Ոսկանին,- սուտն ու իրականը արդ սրով են իրարից ջրկում: Ժամ է, որ ժողովուրդը ելնի կռվի: Մարտիրոսի կյանքը դրա վկայությունն է: Ասում են երկու գունդ են շարդել քարերով,- խաչակնքեց դեմքը,- սուրբ է այն պատերազմը, որ հանուն հավատքի է ու ազգի փրկության համար: Գնացեք, որդի՛ք, թող Աստված ուղեցույց լինի ձեզ: Սպասում եմ հուսադրող լուրերի:

Ոսկանն ու հոգ-որները հետ-եցին Վահենին: Ջահերի լույսերը նրանցից առաջ ընկած, հալածեցին խավարը: Արաքսից պաղ քամի էր փչում, կպրաջահերը ուրախ բոցկլտացին: Ոսկանը, որպես տեղացի, առաջարկեց կարճել ճամփան, առաջ ընկավ, արագ երթով խումբը տարավ Արաքսի ափ:

Գետը փայլում էր կուսնի թույլ լուսնի տակ: Քամին շշուկներ էր բերում շամբուտից, խորհրդավորվում էր շրջապատը:

- Այս շամբուտում վարազներ կան,- ասաց Ոսկանը,- Է՛, ամեն բան խառնվեց, էլ ի՞նչ որս ու վարազ մենք ենք որս դարձել...

- Սպասե՛ք,- ասաց Վահեն, կանգնեցրեց նժույզը, ցած թռավ թամբից,- ինձ ջահ տվեք, խոտերը տրորված են, սմբակների հետքերը կան,- չոքեց գետնին,- սա իմ նախշունի հետքերն են, պայտերից եմ ճանաչում, մի մեխով պակաս են մնացածներից,- նայեց ցեխի մեջ, պարզ եր-ում էին հետքերը,- սրանք Վարդանի ձիու հետքերն են, շատ խորն

են, ծանր մարդ էր Մարտիրոսը: Սա չաղաթայների ձիերի հետքերն են, մեխերը մերոնցից պակաս են...

- Յետքերը գետ են տանում,- ասաց Ոսկանը:

- Դու որսո՞րդ ես,- հարցրեց Վահեն:

Ոսկանը չպատասխանեց, կռացած ինչ-որ բան էր շոշափում, դեմքը համարյա կպցրել էր խոտերին:

- Արյուն է, էլի, արյուն է,- ջահը մոտեցրեց խոտերին, արյունը անբնական վառ կարմիր փայլեց խոտերի վրա:

- Բոլորին էլ սպանել են: Վարդանը լավ սրամարտիկ էր, ա՛յ, տեսե՞ք, էստեղ Վարդանի ձին պտտվել է տեղում: Տղան կռվել է մինչ- վերջ...

- Ինձ ջա՛հ տվե՞ք,- համարյա գոռաց Ոսկանը, որ չոքել էր գետնին,- էստեղ արյունը շատ է, մարմինը քարշ են տվել, գցել են գետը...

- Սա ի՞նչ է,- ասաց հոգ-որներից մեկը, գետնից ինչ-որ բան վերցրեց, որձկաց, ցած գցեց: Վահեն կռացավ, վերցրեց հոգ-որի գցածը: Դրանք երեք մատներ էին, չգիտես ինչպես՝ դեռ իրար կպած:

- Կտոր-կտոր են արել, գցել են գետը,- տևքաց Վահեն:

Ներկաները սոսկացին: Կատարվել էր ոճրագործություն: Չաղաթայները հետքերը թաքցնելու համար... իսկ կա՞ր դրանց թաքցնելու անհրաժեշտությունը, չէ որ նրանք աշխարհ են տիրում, արյունն ու մահը ուղեկցում են նրանց:

- Դիակի կտորները գետը տարել է, այլ-ս ի՞նչ փնտրել,- Վահեն միացավ Ոսկանը: Բորենի են Տեր Աստված, մի՞թե չես տեսնում,- մռնչաց նա,- ամենքն էլ լքել են մեզ՝ իշխանները, եկեղեցին, Աստված...

Հոգ-որները չարձագանքեցին, կարկամել էին:

- Փնտրելն անօգուտ է,- հոգնած ասաց Վահեն,- վանք գնանք:

Ետ դարձան անտրամադիր, ասես նրանցից յուրաքանչյուրը հարազատի դիակն էր կորցրել, արդ, անհույս, դառնացած աշխարհի դեմ, գնում էին անկամ ու մռայլ: Դյուցազնի դիակը կորցրած, ինչպես սեփական ապագայի հույսը, գնացին Կաղզվան, գնացին ինչ-որ բանում մեղավոր, սակայն ինչո՞ւմ...

Գիզակն ժամն էր, հասան վանք: Դռներն անմիջապես բացեցին, վանահայրը սպասում էր նրանց: Վանահորը տեսան խաչելության առաջ աղոթելիս: Լուռ կանգնեցին նրա դիմաց, կողք-կողքի: Վանահայրը նայեց, խաչ հանեց դեմքին, ելավ, նայեց հարցական:

- Թեր-ս տեղը չգտաք,- հույսով ու անհույս հարցրեց,- առավոտյան լույսով մարդիկ կուղարկենք...

- Դիակները կտոր-կտոր են արել, գցել են գետը: Գետը տարել է Մարտիրոսի նշխարները: Հայ ժողովուրդը կորցրեց իր դյուցազունին,- Վահեն մոտեցավ վանահորը,- սրբազան, հարկ է սգո պատարագ մատուցել, Մարտիրոսը սրբերի դասը ելավ...

- Այո՛, այո՛,- հոգոց հանեց վանահայրը,- իրավացի ես,- նայեց տեղապահին, ծերունին հոգնածությունից օրորվում էր,- առավոտյան լուր

ուղարկեք շենքերը, գան սգո պատարագի: Յարգենք, ազգովի հարգենք մեր նահատակ դյուցազունին...

- Պատարագի պահին կոչ կոչենք ժողովրդին, կոչենք սրբազան պատերազմի,- մոմռացրեց Վահեն...

* * *

Բջնին դողդում էր հարձակվողների աղաղակներից, իր մեջ կուտակված հուսահատ կատաղությունից:

Լանկ Թամուրը Վրաստան գնալու ճանապարհին դեմ էր առել Բջնիին:

Չաղաթայները կատաղի գրոհում էին Բջնիի անառիկ պարիսպները: Բերդը հյուսիսից ու ար-մուտքից պաշտպանված էր հենասյուն ունեցող պարսպով, հարավից ու ար-ելքից՝ բարձրաբերձ ժայռերով:

- Բջնին Յայաստանի ամենանշանավոր բերդերից է,- խոսեց Չահիրը,- այստեղ է նս տում Յայաստան աշխարհի Այրարատ գավրի արքեպիսկոպոսը: Կաթողիկոսից հետո ամենաբարձր հոգ-որ սանը նա է կրում՝ Բջնիի Վանական արքեպիսկոպոսը: Մեծ ազդեցություն ունի երկրում,- լռեց, ակամա պատկառեց հոգ-որից, որ չէր լքել իր հորը, մնացել էր բերդում, դատապարտված բերդում,- դժվար կլինի,- վերջին բառերը ասաց հարգալից տոնը թաքցնելու համար:

- Դյուրինը կումիս խմելն է,- ասաց Թամուրը, նայեց մերձավորներին, խորհեց, ում ուղարկի բերդը գրավելու, թեպետ կանխավ վճռել էր թոռանը՝ Խալիլին ուղարկել: Յիշեց, որ Ալանջիկի տակ տրորել էին թոռան քիթը: Նա մեծ հույսեր էր կապում Խալիլի հետ, քանզի շնորհունակ զորավար էր: Պապը պիտի հավանավորի թոռանը, վերականգնելու զորական պատիվը:

- Խալի՛լ, վերցրու երկու թուման (թումանում տաս հազար զինվոր կա) գրոհիր: Թող ար-ելյան կողմից լեռնագնացները գրոհեն: Նախ ար-ը կընկնի հայերի աչքերի մեջ, չեն կարող դիպուկ նետահարել, երկրորդը՝ այնտեղից նրանք գրոհ չեն սպասում: Գնա՛, տեսնենք շնորհքդ,- չկարողացավ զսպել սրտում կուտակվածը,- քեզ իմացում, Խալի՛լ զորավար, սա Ալանջիկ չէ, սա Բջնին է: Թող Ալլահը հաղթանակ պարգ-ի քեզ:

«Ամեն բան Ալլահի վրա ենք դնում, նա- արդարացնում ենք մեր անշիորքությունը, երբ տապալում ենք գործերը, իսկ երբ հաջողվում է, մեզ ենք վերցնում հաղթանակի պտուղները, այլ-ս չենք հիշում Ալլահին: Նորություն չէ այս ամենը,- մտքում ծիծաղեց,- ինչ լավ է, որ վեր-ում Ալլահ կա, կարող ենք մեր մեղքը բարդել նրա վրա...»:

Խալիլը խոնարիվեց պապին, սիրով նայեց: Նա անհաղորդ չէր պապի խոհերին: Յասկացավ, որ պապը հնարավորություն է տալիս իրեն վերականգնելու զորավական պատիվը: Պապի կկոցված աչքերում նա խրախուսանք տեսավ, նա- սատարելու պատրաստակամություն:

Գնաց դեպի նժույգը: Կենդանին զիլ վրնչաց: «Կարաբայիրի վրնչոցը հազար նժույգի միջից կշոկեմ,- այս էլ քանի անգամ խորհեց,- լավ են մեր նժույգները: Հայերն էլ լավ նժույգներ ունեն: Ասում են Ղարաբաղում մարտական նժույգներն են բազմացնում: Տեսնենք, տեսնենք,- նայեց Չահիրին, գաղտնապահի հպարտ պահվածքը, գայրացրեց նրան,- չէ, զահիրը գլխի չէ, որ մենք գիտենք նրա դավադրության մասին: Ասել է թե վախը կապ է դրել Հաֆիզի ու Թահիրի բերանին»:

- Տիրակալ, Ղարաբաղը, որ հայերը կոչում են Արցախ, Հայոց արքաների ձմեռոցն է: Խոտառատ վայրեր են, կարելի է ձմեռել այնտեղ: Մթերքներն ու խոտը կբավականացնեն: Հզոր ամրոցներ կան, սակայն չեն կարող դիմադրել տիրակալի զորքերին:

Չահիրը ինքն իրենից զզվեց, սակայն ճիգ գործեց, զսպեց իրեն: Հարկավոր էր վերականգնել տիրակալի վստահությունը: Նա լավ էր հիշում Շահ Մելիքի խոսքերը տիրակալի վերաբերմունքի փոփոխության մասին: Ա՛խ, հա՛յր, ինչո՞ւ չասացիր ծննդյանս գաղտնիքը: Արդ, կլինեի հայրենակիցներիս հետ, չէր ստորանա սատանայի առաջ...

Այդ պահին էլ Թամուրն էր խորհում Չահիրի մասին, գտնում էր, որ վաղ է Չահիրին պատժելը, քանզի խելացի է, նրա միջոցով կարող է ճնշել դիմադրությունը Հայաստան աշխարհում: Հասկացավ, որ սա վերջին արշավը չէր, դեռ չէր չափվել Բայազետի հետ, - այդ պատերազմը կլինի Հայաստան աշխարհում: Հայաստան վերադառնալը անխուսափելի էր:

Նայեց բերդին, տեսավ, թե ինչպես թումանները մոտեցան պարիսպներին, ոչ այնքան, որ ընկնեն նետահարության տակ, կանգ առան:

- Շահ Մելիք, հրաման տուր բանակի բոլոր լեռնագնացներին դնել Խալիլի հրամանի տակ: Չեմ ուզում, որ Խալիլը մեծ զոհեր տա: Առանց այն էլ թոռանս քիթը մի անգամ տրորել են: Բավ է, մեր թոռը պիտի հաղթական պատերազմներ վարի: Արա՛գ, արա՛գ,- հայացքը տեղափոխեց պարիսպների վրա,- միայն հաղթական պատերազմներ:

Շահ Մելիքը թիկնապահներին ուղարկեց հրամանը կատարելու:

Բանակից բազմաթիվ լեռնագնաց զինվորներ՝ ջոկատ կազմած մտան Խալիլի հրամանի տակ: Լեռնագնացների հրամանատարն էր Մամեդ անունով մի նիհար զորական: Նրան նայելիս մարդու թվում էր, թե զինվորի վրա միս ու կաշի չկա, միայն մկաններ են, գալարուն, իրար փաթաթված մկաններ: Մամեդը շատ ուժեղ զորական էր, միայնակ կարող էր կռվել չորս-հինգ զինվորի դեմ: Նա էլ լեռնագնացների ոգին, այնտեղ, ուր մողեսը չէր կարող բարձրանալ, Մամեդը մագլցում էր, նրա համար արգելք չկար:

- Տե՛ր իմ, հրամայի՛ր,- խոնարհվեց Մամեդը,- տիրակալը իմ հրամանի տակ է դրել բանակի բոլոր լեռնագնացներին: Որտեղի՞ց ես հրամայում բերդ մտնեմ՝ պարիսպների վրայո՞վ, թե՞ ժայռերի: Մեզ համար արգելք չկա, հրամայի՛ր:

Խալիլը շնորհակալ հայացք նետեց պապի յուրտի կողմը, որտեղ նստած էր պապը՝ աշխարհի տիրակալը, թագավորների թագավորը, Ալլահի փոխանորդը՝ մի խոսքով, Խալիլի Մեծ Պապը:

- Գրոհի՛ր ար-եյան կողմից: Այնտեղ ժայռոտ է, հայերն այնտեղ զինվոր քիչ կունենան: Ասում են, թե քո զինվորները կատվի պես են մագլցում: Գրոհիր, ինձանից մեծ պարզ- կստանաս: Ես ավարի հետ գործ չունեմ, դու ինձանից պարզ- կստանաս: Գնա՛, Ալլահը քեզ օգնական:

Մամեդը ձեռքը դրեց կրծքին, ապա շրթունքներին, հետո ճակատին...

Վազքով հեռացավ իր զինվորների մոտ: Սրանք տեսքով էլ էին տարբերվում մնացած զինվորներից: Չինված էին կեռերով, պարաններով, հագել էին թաղիքի մույկեր, կարճ սրեր էին կրում, նետելու դաշույններ: Ջլապինդ մարդիկ էին, խելահեղ քաջության զինվորներ:

Տիրակալը ամենավտանգավոր տեղերը նրանց էր ուղարկում: Ամեն անգամ պատվով էին դուրս գալիս մարտից, ինչ վերաբերում է նրանց պետին, ապա նրա մասին առասպելներ էին պատմում:

Մինչ լեռնազնացները պատրաստվում էին գրոհի, բերդաքաղաքում Վահան իշխանը սեպուհներին հրավիրել էր արքեպիսկոպոս Վանականի մոտ: Սա ծերության շեմին հասած, սրածայր մորուքով, բարձրահասակ, նիհար մարդ էր: Առաջին հայացքից ոչ մի արտակարգ բան չկար արքեպիսկոպոսի մոջ, սակայն դա միայն թվում էր, բավական էր նայել նրա աչքերին – մարդ կփոխեր իր կարծիքը: Հոգ-որի հայացքը հրացայտ էր, կառչուն, իմաստալից: Վանականի հայացքը մեկ հրամայում էր, մեկ՝ շոյում աստվածային բարությանմբ, մեկ էլ տեսար՝ կայծակեց:

- Վահան իշխան, չեմ իշխում, դուք զորական եք, սակայն Աստծո խոնարհ ծառան էլ որոշ բաներ գիտե ռազմի գործից: Գիտեմ Հայոց պատմությունը, նա- այս բերդի: Մենք՝ հոգ-որներս, արհավիրքի պահին եղել ենք ու կլինենք աշխարհիկ տերերի կողքին: Այնպես որ, մեր գիտելիքները ռազմի գործում ոչ զարմանալի են, – ոչ անվայել հոգ-որի համար: Քանզի շրջապատված ենք թշնամիներով, հույսներս պիտի դնենք Աստծո ու մեզ վրա: Լանկ Թամուրն ավելի վայրագ է, քան Չինգիզ Խանը: Ես սոսկում եմ, երբ խորհում եմ ապագայի մասին... Արդ, որդյակ, ի՞նչ վիճակում է բերդի պաշտպանությունը: Ի՞նչ ես ակնկալում Աստծո ծառաներից: Ստույգ է, ես հոգ-որ եմ, սակայն սուր կվերցնեմ հոտիս պաշտպանության համար: Թող Աստված զորություն տա, գալիքին արժանանանք մաքուր խղճով, վկայելու Աստծո ընտրյալի իրավունքը:

Վահան իշխանը հետաքրքրված նայեց արքեպիսկոպոսին, հավաքվածներին: Հանկարծ այս պահին, այստեղ կանգնած, հասկացավ, թե որքան անհույս է Լանկ Թամուրի հորդաների դեմ կռվելը, կռվելու այս եղանակը, երբ կռվում են անջատ-անջատ, չկա մեկ գերագույն ուժ,

որը համախմբի հայերին ընդդեմ այս արհավիրքի...

- Չինվորների թիվը սակավ է, թեպետ հար-ան շեների բնակիչներին կարգել են պարիսպների վրա, զինվորների կողքին:

- Ի՞նչ է արվում բերդի հարավային ու ար-եյան կողմերում, թեր-ս խորհում եք, որ ժայռերը արգելք կդառնան չաղաթայների համար,- քմ-ծիծաղ տվեց,- թյուր կարծիք: Լանկ Թամուրը աշխարհն է տիրում, բեր-դառումների մեծ փորձ ունի, նա- մեծ թվով լեռնագնաց զինվորներ: Նրանք կգրոհեն անառիկ թվացող կողմերից: Համոզված եմ:

Վահան իշխանը վիրավորվեց: Հոգ-որը փորձում էր ռազմի գործ սովորեցնել նրան: Ի՞նչ է խառնվում զորական գործերին, ինքը նրան խորհուրդ չի տալիս ինչպես ծնունդ ու կնունք կատարել, ինչո՞ւ է քիթը խոթում զորական գործերի մեջ: Մի՞թե դեռ չեն կշտացել հոգ-որ-աշ-խարհիկ կռվատոցներից, որ ամեն անգամ ի օգուտ թշնամիների է լուծ-վում: Ամեն մարդ իր գործը պիտի անի, թող քիթը չխոթի զորական գոր-ծերի մեջ, որից գլուխ չի հանում, սակայն վանականի խոսքերում նա-ճշմարտություն կա:

- Սրբազան, այս պահին չաղաթայները գրոհի են պատրաստվում միայն պարիսպների հատվածում, որտեղ մենք աշտարակներ ունենք, ժայռանիստ պարիսպների կողմերում դետքեր ենք կարգել, օժանդակ ջոկատներ են կարգել: Ընդունում են քո անհանգստությունը,- քմծիծաղ տվեց,- թե- հավատում եմ, որ...

- Որոյակ, հավատը Աստծո կողմից է ներշնչվում, ցավոք,քիչ չեն դեպքերը, երբ մարդ իր անհեռատեսության, նա- մեծամտության պատճառով հաշվի չի առնում որոշ հանգամանքներ, որոնք պատ-ճառ են դառնում պարտության: Ռազմի գործում դա հղի է վտանգնե-րով,- տեսավ ինչպես մռայլվեց իշխանը, իսկ սեպուհներից մեկը փոր-ձեց խոսել, սակայն սաստվեց իշխանի կողմից:

- Կա՛րգ չի վիճել հոգ-որ առաջնորդի հետ:

- Չնացե՛ք, որդիք, ես կգամ կռվողներին օգնելու - ոչ միայն աղոթ-քով,- ասաց արքեպիսկոպոսը, խաչակնքեց զորականներին:

Նրա ձայնում անթաքույց անհանգստություն կար, որի պատճառը իշ-խանի հանգիստ պահվածքն էր, զայրացավ, խոսեց խիստ տոնով:

Աշխարհում չկան անառիկ բերդեր: Դա բարբաջանք է, խորհում եմ, որ հասու եք այս ճշմարտությանը: Մի թերագնահատեք թշնամուն, ձե-զանից անփորձ մի կարծեք, նա- անիմա ռազմի գործում: Թամուրի ու-ժերն այնքան են, որ կարող է բոլոր կողմերից գրոհել: Ցավոք, մի Բջնի չի կարող կանգնեցնել Լանկ Թամուրին, չի կանգնեցնի նրա հաղթական արշավանքը,- տեսավ զորականների դժգոհ հայացքները,- քավ լիցի, Բջնին անառիկ եք համարում: Թվեմ պատմության մի քանի օրինակ, թեր-ս չգիտեք, որ Բջնին գրավել են ու այրել թուրքերը, արաբները Մե-լիք Աշրաֆի գլխավորությամբ: Նրանք աստծո ընտրյալներն չէին, սա-կայն անցան պարիսպների վրայով, գրավեցին բերդը, այրեցին այն:

Չորական որդիք, զգոն ու աչալուրջ եղեք: Գևացեք, Աստված ձեզ հետ:

Վահան իշխանն առավ արքեպիսկոպոսի աջն ու դուրս գևաց:

- Սրբազան, կասկած ունե՞ս գորականի հմտությանը,- հարցրեց տեղապահը,- ասա,, կիսվիր մեզ հետ, իմանանք, օգնենք կարելիի չափով,- Դանիել վարդապետը, որ արքեպիսկոպոսի մտերիմն էր ու կարող էր միջամտել բոլոր պարագաներում, դրանից զատ, վարդապետի խոսքերում ամենքի մտահոգությունը կար: Վահանը նայեց իր մտերիմներին, նա- հավաքվածներին: Նրա մեջ գլուխ բարձրացրեց տարիների ընթացքում կուտակված դառնությունը շատ ու շատ հոգ-որների նկատմամբ, որոնք ի գորու չէին հասկանալու երկրի շահերը, ի գորու չէին, որ Աստծո ծառաները հարկ է բարձր լինեն ամեն մանրուքից, անձնականից, աշխարհիկ ու հոգ-որ տերերի վեճերից, զի վերջին հաշվով տուժում էր երկիրը...

- Այո՛, հոգ-որ հայրեր, կասկած ունեմ, սակայն ոչ նվիրվածությանը, իսկ իշխանը... ձեռքը թափ տվեց, զայրացավ, ձեռքերի ակփով զարկեց գահավորակի արմնկակալներին,- չի խորհում, որ չաղաթայները վրա կտան ամեն կողմից, քանզի Լանկ Թամուրին սատարում են գեհեկի բոլոր ուժերը:

- Իսկ ճակատքը, այնտեղ էլ են գորքեր կուտակվում:

- Դու, Հայր Աղբիանոս, հմուտ ես կրոնի գործերում, քո աղոթքներն առ Աստված իմաստուն են, նա- ուսանելի, սակայն անիմա ես ռազմի գործերում,- ծերունին չվիրավորվեց,- չաղաթայները մեր ուշադրությունը շեղելու համար թեր-ս հարձակում խաղան ճակատքից: Մենք դյուրին կերպով ետ կմղենք նրանց գրոհները, քանզի պարիսպները այդ հատվածում շատ բարձր են, միով բանիվ, այս հատվածում հարձակումը կլինի խաբուսիկ, իսկ բերդ կմտնեն մեկ այլ տեղից, մեկ այլ հնարքով: Թամուրը բերդառումների մեծ փորձ ունի, միջոց ու հնար կգտնեն... Այս պարագան էլ չմոռանաք, եթե Թամուրը բերդառումը հանձնեց թոռներից մեկն ու մեկին, ինչպես ականջալուր եմ, ամեն բանում կսատարի նրան: Եվ թող ռազմի գործի իմ քաջատեղյակությունը ձեզ չզարմացնի, մինչ- Աստծո ծառա դառնալս գորական ծառայության մեջ եմ եղել: Սուր եմ կրել - ոչ առանց հաջողության ու փառքի,- ձեռքը թափ տվեց,- գևացինք եկեղեցի, աղոթենք մարտից առաջ, մաքրենք հոգիներս ու պատրաստ լինենք մաքուր հոգով նահատակվելու: Թող մեր աղոթքները հասնեն Ամենակալին ու փրկություն բերեն Ազգիս Հայկազյան:

Հոգ-որները Վանկան արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ շարժվեցին եկեղեցի: Նրանց հետ-եցին քաղաքացիները, կանայք, երեխաները, ծերերը: Նրանց հետ էր Վահան իշխանի դուստրը՝ Անահիտը: Թափորի մեջ չկար մեկը, որ ետ չնայեր: Պարիսպների կողմից աղաղակներ էին լսվում:

Մինչ հոգ-որները տեղավորվում էին սուրբ սեղանի առաջ, վանա-

կանը մտավ հարակից սենյակ, այնտեղից դուրս եկավ շքեղորեն զարդարված, բարձրացավ սուրբ սեղան:

- Տե՛ր Աստված, ամենակալ, բարեգութ Աստված, ապրեցրու ցեղս Հայկազյան: Ուժ տուր վանելու չաղաթայներին: Մենք հուր հավիտյան քոնն ենք, պաշտում ենք Քեզ, Որդուն ու Անմահ Յոզուն: Քավ լիցի մեզ, թե անցավոր կյանքը փոխանակենք հավիտենականության հետ, որ անանց է, քավ լիցի մեզ, թե մոռանանք քեզ: Մի՛ լքիր մեզ այս արհավիրքի պահին: Մենք կանք, ապրում ենք քո շնորհիվ: Չար աչքով չենք նայում հար-աններին: Դու ես վկա մեր արք ու բարքին, արդ, պիղծ Թամուրի գորքերը կոտորում են քրիստոնյաներին, որոնց արարել ես ապրելու համար: Ուժ տուր վանելու,- ձեռքերը երկինք կարկառեց, Փրկյա՛ տեր, Հանուն Հոր, Որդվո՛ւն - Հոգվույն Սրբո:

- Ամե՛ն, - ձայնեցին ներկաները, խաչակնքեցին:

Արքեպիսկոպոսը տեսավ եկեղեցի մտնող Վահան իշխանին, դիմեց նրան:

- Վահան իշխան, մենք ամենքս էլ քո զինվորներն ենք, հրամայի՛ր, իշխա՛ն:

- Տյարք, - դուք հոգ-որ հայրեր, չաղաթայներն անհաշիվ-անհամար են:

Անհնար է պահել ճնշումը, զինվորները մահացու հոգնել են: Սակայն չաղաթայները գալիս են հազար-հազարներով: Հարավային ու ար-մտյան կողմերից մագլցում են լեռնագնաց զինվորները: Ուժերը չեն բավարարում նրանց ետ մղելու...

- Մենք գալիս ենք սատարելու զինվորներին,- ասաց արքեպիսկոպոսը, մտավ հարակից սենյակ, այնտեղից դուրս եկավ, պերճաշուք զգեստների վրայից ծանր սուր քարշ արած:

- Առա՛ջ, հոգ-որ հայրեր, լինենք մեր հոտի հետ, ինչպես Տեր Աստված մեզ հետ,- առաջ պարզեց պանակեն,- գնանք կատարելու մեր պարտքը:

Վահան իշխանը ետ ընկավ, մոտեցավ դստերը:

- Անահի՛տ, դուստր իմ, ժամ է բաժանման: Բերդը պահել չենք կարող, գաղտնուղիները բռնել են: Դու պարանով կիջնես հյուսիսային պարսպից: Վաղիսակն ու Արփիսեն կօգնեն քեզ: Կգնաս Տայք, մորդ ու եղբորդ մոտ: Վաղիսակը կլինի քեզ հետ: Գնա՛, Աստված քեզ հետ:

- Հա՛յր, ես կամենում եմ լինել քեզ հետ, չեմ լքի քեզ: Եթե անհույս է բերդի պաշտպանությունը, ինչո՞ւ գոհել մարդկանց: Մի՞թե սրբազանը հասու չէ այս ամենին:

- Բավական է, մի ձգձգիր: Գնա հանուն մորդ ու եղբորդ: Չինվորներն ինձ են սպասում: Գրկի՛ր ինձ ու բաժանվենք:

- Հա՛յր, հա՛յր, տեր Աստված մի՞թե չես տեսնում տառապանքները մեր, մի՞թե այդչափ մեծ է մեր մեղքը...

- Գնաս բարյավ, դուստր իմ,- ասաց Վահանը, համբուրեց Անահի-

տին,- գրկիր մորդ ու եղբորդ, ասա, կռվելու եմ նրանց համար...

Անահիտը զգաց, որ հորը տեսնում է վերջին անգամ: Նայեց հոր աչքերին, նրանցում բերդաքաղաքի անհույս ճակատագիրն է, ավա՛ղ...

- Օրիո՛րդ, աճապարե՛նք,- մոտեցավ հսկայատիպ Վաղինակը,- եթե չաղաթայները գտան արահետը, կորած ենք,- մոտեցավ նա- Արփենին: Անահիտը մռայլ ու անկամ գնաց նրանց հետ դեպի ժայռերը, այնտեղ, ինչպես ասաց Վաղինակը, մի արահետ կար, որ դեռ չէին գրավել չաղաթայները:

Այդ պահին հալիլ սուլթանին զեկուցեցին, որ Մամեդ պետը ինդրում է սաստկացնել գրոհը, որպեսզի ար-եյյան կողմից բերդ լցվեն լեռնազնացները: Խալիլը գիտեր, որ հայերն այնքան զինվոր չունեն ու չեն կարող պարիսպների ողջ երկարությամբ զինվորներ կարգել: Եթե մի փոքր էլ սաստկացնեն գրոհները, ապա ժայռերի մոտ եղած զինվորները կգնան օգնելու վտանգավոր հատվածներում կռվող իրենց ընկերներին:

- Թահի՛ր,- մոտ կանչեց թիկնապահին,- հրաման գորապետերին՝ սաստկացնել ճնշումը, ընծա կտամ այն զինվորին, որ բարձրանա պարսպի վրա ու այն պահի մինչ- հասնեն օգնության:

Բերդը դրդում էր, ծուխ ու բոց էր կապել պարիսպների վրա: Բերդը տնքում էր մանգիղոնների զարկերից: Քարանետներից նետված քարերը սուլում էին վիշապների պես, սարսափով լցնում մարդկանց հոգիները: Նետերի վժվժոցները, վիրավորների տնքոցները, մեռնողների հառաչանքները, վերջին անգամ երկինք նայող ու մարող աչքերը սարսափ էին բերում...

Դրդում էր բերդը...

- Չաղաթայները նոր գրոհի են գալիս,- ասաց Վահան իշխանը, այստեղ անվտանգ չէ, սրբազան՝

- Այլ-ս ինչ սրբազան, զինվոր եմ, իշխան, եկել եմ ըմպելու ազգիս դառը ճակատագրի թասը:

- Սրբազանն էլ եկավ, տե՛ս, Յակոբ: Արքեպիսկոպոսը սուր է կրում,- ոչ առանց հեգնանքի ասաց զինվոր Ծատուրը, - կարո՞ղ է կռվել, թե էնպես կախ է տվել մեզ ոգ-որելու համար:

- Մի՛ չարախոսիր,- գայրացավ ավագը,- Ծատուր, Վանո, Դավիթ, Յակոբ ձախից երեք աստիճան են դրել, չաղաթայները բարձրանում են, զարկե՛ք,- գոռաց,- հարսանիք չեք եկել, շարժվե՛ք:

Ավագի հրամանը ժամանակին էր, քանզի զինվորների ուշադրությունից դուրս էր մնացել պարսպի թեք հատվածը, իսկ չաղաթայները այնպիսի հմտությամբ էին աստիճան դրել, որ զինվորները չէին նկատել: Դրանից զատ, չաղաթայները ցածից նետահարում էին:

Ավագը, իր զինվորներով, հարձակվեց չաղաթայ առաջնամարտիկների վրա: Վահան իշխանը սրտնեղությամբ նայեց հոգ-որներին, սակայն զարմացավ, երբ տեսավ արքեպիսկոպոսին:

- Տե՛ր ամենագոր, սատար արա,- ասաց Վանականն ու մերկացրեց սուրը:

Առաջին ախոյանը, միջակահասակ, շեղաչք զինվոր էր, զինված էր յաթաղանով: Արագաշարժ էր, կատվի պես ցատկեր էր անում, խույս էր տալիս հայ զինվորներից, ապա շանթում էր կայծակի պես: Արդեն մի քանի զինվոր էր վիրավորել: Նրա ու արքեպիսկոպոսի սրերն իրար եկան: Չաղաթայը նայեց զարմացած, սակայն դա միայն մի ակնթարթ էր, երկրորդ ակնթարթին յաթաղանով զարկեց հոգ-որների ազդրին: Չուր էին շրջապատում թերագնահատում արքեպիսկոպոսին: Նա սրի մի այնպիսի հարված տվեց չաղաթային, որ սա պարսպից ցած շարտվեց: Չաղաթայի աղեկտուր ճիչը ցնցեց մարդկանց, սակայն դա մի ակնթարթ էր միայն, մարդիկ սովորել էին ճիչ ու աղաղակների:

- Չարկե՛ք անօրեններին,- գոռաց ոգ-որված Վանականը, նետվեց առաջ, իսկ նոր ախոյան գտնել չհաջողվեց նրան, քանզի այդ պահին մարտ մտավ Վահան իշխանը, իսկ նրան ախոյան գտնել չաղաթայների մեջ անօգուտ էր: Իշխանը Յայոց ամենահմուտ սրամարտիկներից էր: Անգամ չաղաթայները հետաքրքրված նայեցին իշխանին, որն աննպատակ հարված չէր տալիս: Ամեն զարկ փորձված էր հարյուրավոր մարտերում: Իշխանի ծանր սուրը իր գործն արեց, երեք չաղաթայներ սրատված, այլանդակված մարմիններով ցած ընկան պարսպից:

- Շո՛ւռ տվեք աստիճանները, սեպո՛ւհ Առնակ, քեզ այստեղ եմ կարգում, ես գնամ...,- տևքաց ցավից, նետ ցցվեց ուսին,- շուն թուրքմա՞նե,- հայիոյեց, պոկեց նետը,- ե՛տ դարձիր, սրբազա՛ն: Ներիր ինձ քեզ չհավատալու համար: Ափսո՛ս, հազար ափսոս, ուշ հասկացա ով լինելը, ափսո՛ս...

- Աստված մեզ դատավոր: Մենք դեռ շատ կռիվներ ունենք կռվելու, ավա՛ղ...

- Տեսա՞ր, փորձված կռվող է սրբազանը,- Շատուրն էր,- ա՛յ հոգ-որ:

- Իրավունքը քոնն է, զինվոր Շատուր, եթե ամեն հայ սուր բռներ,- հոգոց հանեց ավագը- երկիրը լցրել են վեղարավորներով: Ո՞վ է հասարակիս լսողը: Երկրին կռվողներ են պետք,- զայրացավ, - ի՞նչ եք բերանների բացել, աստիճան դրեցին, շուռ տվեք.ես դրանց մերը...

Չինվորները նետվեցին կատարելու ավագի հրամանը:

Շատուրը հռհռաց:

- Պողոս ավագ, անուշ հայիոյեցիր, քեզ մատաղ, մի հատ էլ ասա,- նորից հռհռաց...

Չորավար Խալիլին լուր հասցրեցին, որ հայերի հոգ-որ առաջնորդը անձամբ է կռվում: Խալիլը հրամայեց գերել հայերի շեյխին:

Բերդի այս հատվածում կռիվը այնքան թեժացավ, որ պարզ դարձավ՝ այստեղ էր լուծվելու բերդի ճակատագիրը: Որքան էլ հայերը կռվեին անձնագոհաբար ու հմտությամբ, որքան էլ աստիճաններ շուռ տային,

հնար չկար դեմ առնել չաղաթայներին: Չորավարը մի նետաձիգ վաշտ էլ ավելացրեց, արդ, հազար նետաձիգներ անընդհատ նետահարում էին հայերին: Նետերի պարսերից փրկություն չկար, հնար չկար մոտենալու աստիճաններին: Նետաձիգները կարողացան հայերին նետահարությամբ հեռացնել պարսպապռնկից:

- Անհույս է, սրբազան, բերդը չենք կարող պահել,- ասաց Վահան իշխանը, ուսով հենվեց արքեպիսկոպոսին,- ճարակում է մեր Բջին:

Իշխանի աչքերում ափսոսանք կար, նա- ցավ.- «Բերդը կայրեն, կավերեն, իսկ եթե հանձնե՞ին,- խորհեց նա: Մի՞թե չէինք փրկի ժողովրդին, չէ՞ որ կարի կար-որ է փրկել ժողովուրդը, սակայն Բարդողի կռվից հետ հայերը չէին կարող ընդունել Թամուրի գերիշխանությունը, կռվել են ուզում հայերը, կռվելով ապրել... Նրանց մեջ հառնել էր հպարտ Յայարիների հոգին... Կռվել, ապրելով, սպրելով կռվել, ու մեր պատումը հասցնել սերունդներին...

- Կռվե՛նք, իշխա՛ն, պատվով մեռնելը հավիտենական կյանքին արժանանալու հուսկ միակ միջոցն է,- դարձավ երիտասարդ նիզակավոր վանականին,- Յայկարա՛մ, որդի, կպահվես գաղտնարանում, երբ չաղաթայները հեռանան, լուր կտանես Յայաստան աշխարհի բոլոր գավառները: Կտանես կոչս ժողովրդին հայոց՝ Ելի՛ր ի դեմ մահմեդական աստանայի՝ Լանկ Թամուրի: Թող ելնեն ազգովի՝ մեծով, փոքրով... զգաց ինչպես ցնցվեց իշխանը, տեսավ՝ իշխանը ընկավ, ձեռքով սեղմեց փորը, մատների արանքից արյուն էր հոսում: Թիկնապահները բռնեցին թ-ատակերից, ետ քաշեցին պարսպապռնկից:

Կռվողների գլուխն անցավ արքեպիսկոպոս Վանականը:

- Յայկազո՛ւն որդիք, զորանանք սուրբ հավատքով, կռվենք ի մահ՛ թող ապրի Յայրենին: Յանո՛ւն Յոր, Որդվո - Յոգվույն Սրբո, ամեն,- ծանր սուրը վրա բերեց չաղաթայի գլխին, սա անշունչ ընկավ:

- Սրբազա՛ն,- ճչաց Յայկարամը, չհասցրեց վահանափակ անել արքեպիսկոպոսին, չաղաթայի նետը ցցվեց Վանականի կրծքին: Յոգ-որը տնքաց, ընկավ կռվողների թ-երին: Յոգ-որները կատաղի վրա տվեցին, զարկեցին մոլեգնած, չաղաթայները ետ տվեցին շարքերը: Սրանք ծնված օրից կռվի մեջ են, միտք չունեն անմիտ կռվի, նրանք չեն ուզում զոհվել, դեռ որքան բերդեր կան: Նրանք ուզում են վաղվա կռվի մեջ կռվել այսօրվա անավարտ մնացած կռիվը, աշխարհ են տիրում...

- Սրբազանին ու իշխանին ե՛տ տարեք, վիրակապե՛ք,- հրամայեց Առնակ սեպուհը,- Օ՛ֆ,- տնքաց, նիզակահար երերաց, ընկավ պարսպից խանդակի մեջ: Ի՞նչ փուլթ, ի՞նչ ցավ, զոհվեց -ս մեկ հայ, զոհվեց հանուն հայրենյաց, հանուն այս ար-ի, որ արյուն ավերի մեջ ժպտում է, ժպտում է, երբ արյուն է հեղվում, - ավա՛ղ...

Խալիլ սուլթանին ուրախալի լուր հասավ, գերել են բերդապահ իշխանի դստերը: Ուղեկցող զինվորը զարկվել է, իշխանուհու հետ է աղախիկը:

- Գեղեցի՞կ է,- հարցրեց ուրախացած, սակայն անմիջապես էլ մոռացավ իշխանուհուն, ուշքն ու միտքը կռիվն էր: Չլսեց պատասխանը:

Մոտեցավ մեկ այլ զինվոր:

- Տե՛ր գորավար, բերդապահ իշխանը վիրավոր է, հայ շեյխը սպանված է: Մամեդի լեռնագնացները բերդ են մտել, ուր որ է՝ կբացեն դռները:

- Ապրի՛ Մամեդը: Ես նրան թանկարժեք ընծա եմ տալու, որ չմոռանա այս բերդը,- նայեց հրամանատարներին, ցանկացավ այնպիսի մեկին ուղարկել, որ գորավիզ դառնար Մամեդին: Պապը կմոռանա Ալան-ջիկի անհաջողությունը,- Ալիմարդա՛ն, գնա՛, օգնիր Մամեդին, բավական է զոհեր տանք,- ժպտաց իր մտերիմներին,- Ալլահը քեզ օգնական, գեղանի իշխանուհի կընծայեմ: Մամեդը բերդ է մտել, նրան օգնական գորքեր են պետք:

Ալիմարդանը թեպետ փորձված զորապետ էր, սակայն ստիպված մի քանի զինվոր զոհ տվեց, մինչ- պարիսպ բարձրացան:

- Առա՛ջ, չաղաթա՛յ քաջեր, Ալլահը մեզ օգնական,- գոռաց՝ սամարդանոյան սուրը ճոճելով գլխից վեր:

Ալիմարդանը բարձրացավ պարիսպի այն հատվածը, որտեղ կռվում էր Վահան իշխանը, արքեպիսկոպոսի հետ, ուր արդեն հասել էր Մամեդը իր արևախում զինվորներով: Այստեղ էր վճռվում Բջնիի բախտը, այստեղ էր գտնվում բերդի գլխավոր դուռը: Չաղաթայնները իրենց ու հայերի դիակների վրայով անցնելով՝ հայերին սեղմեցին եկեղեցուն:

Անհավասար մարտում ընկան վերջին հայ զինվորները, ընկան, որպեսզի փառքի պսակ դառնան անանուն Յայ Չինվորի...

Վահան իշխանին ու Վանականին տարան եկեղեցի: Այստեղ մեծ թվով կանայք, երեխաներ, ծերեր կային:

Դուռը դիմացավ առաջին զարկին: Մամեդը խալաթով սրբեց յաթաղանը, ժպտաց՝ ցույց տալով սպիտակ ատամնաշարը:

- Խալիլ սուլթանը խոսքի տեր մարդ է, ես տեսնում եմ իմ ընծան: Մի տարի անհոգ կապրեմ ընծան վաճառելով: Խոսքը մեր մեջ մնա, տաժանք դժվար բերդ էր այս Բջնին: Իմ մարդկանցից տասը զարկվեց: Երեքին իշխանուհու թիկնապահը զարկեց, ա՛յ, զինվոր, ա՛յ հսկա: Մոտենալու հևար չկար, ստիպված դաշույն նետեցի դեմքին, մինչ- սրբեց դեմքը, թոցրեցի գլուխը, քաջ զինվոր էր, արժանի ախոյան...

- Յա, դու էդ տեսակ բաների մեծ վարպետ ես: Դու օձի պես խորամանկ ես, հովազի պես ճարպիկ...

- Դու էլ պակաս չես,- փոխադարձ հաճոյախոսությամբ պատասխանեց Մամեդը, երկուստեք ժպտացին, թե- բանակում գիտեին նրանց փոխադարձ ատելության մասին, սակայն առերես բարեկամ էին ձ-անում: Այդ ամենը Խալիլի մոտ ժպիտ էր առաջացնում, սակայն նրանց մշտապես իրար հետ էր մարտի ուղարկում, դրանից մարտը շահում էր, իրարից առաջ ընկնելով հրաշքներ էին գործում:

- Մնաց եկեղեցին,- մոմռաց Ալիմարդանը,- հայերի շեյխը ներսում է:
- Հոգ-որները փուչ մարդիկ են...
- Ափսոս դեմ չելար հայերի շեյխին: Քեզ էնպիսի դաս տար, որ մոռանայիր Սամարդանդի ճամփան:
- Սպանել են:
- Վիրավոր է, հարկ չկա սպանել, թող տիրակալը տեսնի: Նրա կամքն է, թող սպանի, եթե կհաճի:
- Եկեղեցուց եկող աղմուկը ընդհատեց նրանց զրույցը:
- Կեցցե՛ն զինվորներս, Մամեդ պետ, տե՛ս, թիկնապահս բերում է նժույգս,- ասաց Ալիմարդանը, թռավ թամբին:
- Բերդը ծնկի էր գալիս: Բերդականները վիրավոր, տանջահար, խումբ-խումբ հավաքվել էին չաղաթայների հսկողության տակ, սպասելով տիրակալի վճռին, գիտեին, իրենցից շատերին մահ էր սպասում, կանանց անպատվություն, մի մասին էլ կքշեն Սամարդանդ, Բուխարա, Կազան: Այդ քաղաքների անունները հայերը սարսափով էին տալիս, որպես դժոխքի հանգրվանների:
- Հանկարծ բերդում զարկեցին թմբուկները, ոռնացին կառնայները:
- Տիրակա՛լը, Ալլահի փոխանորդը, ժողովուրդների տերը, խոնարհում ու հնազանդություն:
- Թմբուկները լռեցին, վերջին անգամ ոռնացին կառնայները: Լռություն իջավ բերդի վրա:
- Հանդիսավոր բերդ էր մտնում Լանկ Թամուրը: Թը՛րխկ, թը՛րխկ, նժույգի հանդիսավոր քայլքի ձայնն էր, որ խախտում էր, եղծում համատարած լռությունը:
- Մարդիկ, որ խլացել էին մարտի դրոյունից, այս պահին սարսռացին այդքան անսովոր լռությունից:
- Լանկ Թամուրը գալիս էր շրջապատված մեծամեծներով:
- Խալիլ սուլթանը ցած թռավ նժույգից, ծնկեց պապի առաջ:
- Բջնին գրաված է, տիրակալ: Հրամայի՛ր: Ի՞նչ անենք գերյալներին,- Թամուրը, որ մռայլվել էր պարիսպների տակ ընկած դիակների տեսքից, մի փոքր մեղմեց, թռռանը նշան արեց ոտքի ելնել:
- Շա՞տ են գերիները,- հարցրեց, նայեց խումբ-խումբ կանգնած հայերին:
- Չինվորները կոտորվել են կռվի ժամանակ, մնացածները սրանք են, երեխաներ ծերեր, կանայք, հրամայի՛ր, տիրակալ:
- Սպասի՛ր, Խալիլ, ինչո՞ւ չես գրավել եկեղեցին: Որտե՞ղ են սրանց շեյխն ու բերդապահը: Երկիրը տիրելու համար հարկ է սպանել ժողովրդի ոգին, իսկ սրանց ոգին հոգ-որներն են: Լսողաց եմ, քաջ մարդ է շեյխը: Նա պիտի այրվի խարույկի վրա: Դա կկոտորի այս անհնազանդ ժողովրդի ոգին,- Խալիլը հասկացավ, որ պապը տեղյակ էր բերդառման մանրամասներին: Թամուրը մտրակը ուղղեց եկեղեցուն:
- Հանուն Ալլահի, բացե՛ք դռները, առ ոտս բերեք շեյխին: Կամենում

եմ տեսնել նրան,- զայրացած գոռաց,- շտա՛պ: Այսքան ժամանակ վատ-
նել ինչ-որ քոսոտ բերդի վրա,- տիրակալի զայրույթը շինծու էր, դրանով
ևս իրեն էր զայրացնում, որպեսզի մեծամեծներից ոչ մեկը սիրտ չաներ
խոսել զոհերի մասին: Շրջապատում հասկացան, կոտորած էր սպաս-
վում:

Թամուրը աջ ձեռքով, որի երեք մատները չկային, քաշքշում էր մորու-
քը, իսկ ձախով, չզգալով ցավն անգամ, զարկում էր ոտքի վերքին:

Խալիլը հասկացավ, եկեղեցու գրավման ձգձգումը կարող է զայ-
րացնել պապին:

Հրամայեց կոտրել դուռը:

Եկեղեցու դուռը դիմացավ առաջին զարկին, թե- փայտյա էր: Եր-
կաթագամ էր՝ դրվագված ծաղիկներով: Կենտրոնում գեղաքանդակ
մեծ խաչ կար:

- Խորտակե՛լ դուռը,- գոռաց Խալիլը, հոգում աստուծանք զգաց հո-
յակերտ խաչի, ծաղիկների համար,- Թահի՛ր, քեզ եմ հանձնում եկեղե-
ցու գրավումը, շղթայե՛լ բոլորին:

Թահիրը, ճոճելով սուրը, նետվեց առաջ, մի քանի քայլ էլ չէր արել,
ասես պատի դեմ առավ, ետ նայեց:

- Ի՞նչ կա,- հարցրեց Խալիլը:

- Երգո՛ւմ են, - զարմացած, ևս- վարանոտ, ասաց զորապետը:

Խալիլը տնքաց, բեղի ծայրն առավ ատամի տակ:

- Մեռնում են երգելով, այլ-ս ի՞նչ ընկճել: Մարմինը սպանում ենք,
հոգին ապրում է,- քիչ մնաց ձեռքով փակեր բերանը,- Աստված մի ա-
րասցե լսեր տիրակալը:

Չինվորները գերան վերցրեցին, Թահիրը բարձրացրեց սուրը:

- Մե՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք, առա՛ջ,- զինվորները թափ առած՝ գերանը
զարկեցին դռանը: Դռան ծխնիները դուրս թռան, եկեղեցում երգը ուժգ-
նացավ, -ս մեկ զարկ, դուռը խորտակվեց, խաչը փշուր-փշուր եղավ,
ծաղիկները՝ ոտնատակ,- առա՛ջ,- նորից հրամայեց Թահիրը, կանգ ա-
ռավ, ապա սկսեց ետ-ետ քայլել:

Ներկաների առաջ մի թափոր հայտնվեց՝ ահագնացավ, առաջ եկավ
անկասելի, պատկառազդու: Երգելով՝ վառված բուրվառներով հայերը
դուրս եկան եկեղեցուց: Առջ-ից, մեծ փայտյա խաչը բռնած, գալիս էր մի
հաղթանդամ հոգ-որ: Նրա դեմքից արյուն էր հոսում, լերդանում էր կրծքին,
սակայն ևս գալիս էր հանդիսավոր, պատկառազդու:

Խաչակիր հոգ-որի հետ-ից գալիս էին երկու այլ հոգ-որներ, թե-
րից բռնած բերում էին արքեպիսկոպոս Վանականին: Նրա երկար,
սրածայր մորուքը ամբողջովին արյան մեջ էր: Վանականի տեսքն ազ-
դեց Թահիրի վրա - ոչ միայն նրա վրա: Խալիլ սուլթանը հարգանքով
նայեց թափորին: Ինչ-որ սարսռացուցիչ ու վեհ բան կար այդ մարդ-
կանց մեջ: Նրանք անցել էին աներ-ույթ այն սահմանը, որ կար կյանքի
ու մահվան միջ-: Դա ականա պատկառանք էր ներշնչում: Չաղաթայ-

ները կամաց-կամաց ետ քաշվեցին: Հայերը պատգարակի վրա պառկած բերում էին Վահան իշխանին: Հետ-ից գալիս էին կանայք, երեխաները, ծերերը: Թափորը կաշկանդում էր կամք ու միտք, չաղաթայները ճամփա տվեցին: Թափորը առաջանում էր, կքայլեին հայերը մինչ անմահություն, եթե դեմ չամենին Լանկ Թամուրին:

Խալիլ սուլթանը ուշքի եկավ դյուրանքից, հրամայեց փակել ճամփան: Հայերը կանգ առան, իսկ երգը շարունակվում էր: Այն, արդ, մարդակոչի էր նման: Թամուրը, գլուխը ձախ ուսին թեքած, լսում էր երգը: Շրջապատում քարացել էին: Շահ Մելիքը նայում էր բացբերան: Աննախադեպ բան էր կատարվել, անլուր հանդգնություն, կանգնել են տիրակալի առաջ, դրանից գատ, նա- երգել: Սպասում էին, - այդ սպասումը սարսափ էր բերում: Վերջապես երգն ավարտվեց, լռեցին հայերը:

Այնպիսի լռություն իջավ, որ պարզ դարձավ՝ լռությունը սկիզբ էր ահեղ պայթյունի...

- Վերջացրեցի՞ք,- պարսկերեն հարցրեց Թամուրը,- խոսք չկա, լավ եք երգում: Մոտ բերեք շեյխին,- հրամայեց նա:

Շահ Մելիքը ազատ շունչ քաշեց, արդ, ամեն բան պարզ էր, չկար այն անհայտությունը, որ սարսափ էր բերում, ամեն բան պարզ էր՝ արյուն էր հեղվելու, սակայն նա հոգու խորքում դեմ էր, ատում էր այդպիսի տեսարանները, սակայն... Նրա հրամանով մի քանի զինվոր մոտեցան հայերին, մի կողմ հրեցին հոգ-որներին, արքեպիսկոպոսին քարշ տվեցին տիրակալի մոտ:

- Չեմ ժխտում, քաջ մարդ ես, սակայն նա- անմիտ, քանզի չես հասկանում, որ աշխարհն է ծնկի եկել մեր առաջ: Ձեր անմտության պատճառով այսքան զոհեր տվեցինք: Եթե բացեիք դռները, այսքան զոհեր չէին լինի: Իշխանին էլ մոտեցրեք, մոտս բերեք,- Վահան իշխանին բարձրացրեցին պատգարակից, թ-ատակերից բռնած, մոտեցրեցին տիրակալին: Իշխանը ուսով հենվեց Վանականին: Երկուստեք վիրավոր, տանջահար, սակայն նա- հպարտ, ինչպես կարողանում են հպարտ լինել հայ նահատակները...

Թամուրը մռայլ նայում էր նրանց, գիտեր, որ քիչ անց հրամայելու է կոտորել, իսկ ինչո՞ւ է դանդաղում, ինչո՞ւ չի հրամայում այրել, սրատել, գլխատել, քառատել... Տիրակալը սպասում էր իր մեջ ծնված հարցի պատասխանին. «Ինչո՞ւ են սրանք այսքան տոկուն, ինչո՞ւ այսքան համառ, չէ՞ որ գիտեն վախճանը...»:

Այդպես էլ հարցրեց առանց նախաբանի:

- Ո՞րն է ձեր համառության պատճառը, լիահույս եմ, գիտեք ձեր վախճանը: Գիտեք նա-, որ հնազանդվողներին ներում եմ: Էլ ինչո՞ւ եք դիմադրում, խոսի՛ր, շե՛յխ, խոսի՛ր, իշխա՛ն:

Մեծամեծները ավելի մոտեցան տիրակալին: Աննախադեպ էր այս ամենը, տիրակալը խոսում էր գերիների հետ: Ինչո՞ւ է սրանց հարցում անում, մի՞թե կա մի բան աշխարհում, որ չիմանա տիրակալը:

- Թուրքմանե թագավոր,- խոսեց Վանականը,- քեզ, տիրակալ ես կոչում աշխարհի ու տիեզերքի, գոնե մեկ անգամ չե՞ս ցանկացել, որ քեզ բարերար կոչեն:

Թամուրը զարմացավ. «Ինչո՞ւ բարերար, մի՞թե վատ է տիրակալ կոչվելը, երբ ինձանից սարսափում են... Ինձ սեր պետք չէ... Իսկ շեյխին հարկ է այրել, քանզի խորունկ մտքեր ունի, նա- վտանգավոր, այդ մասին խորհելն իսկ հարցականի տակ է դնում մեր մեծությունը...»: Նորից լսեց հոգ-որի ձայնը, որ մեկ մարում էր, մեկ հնչում հզոր, ահեղ:

- Քեզ իմացում, թուրքմանե թագավոր, մենք դարեր ենք տոկացել, պաշտպանել ենք մեր սուրբ հողը,- տանջալիորեն հազաց, ապա ձայնը նորից հզորացավ,- դու էլ անց կկենաս քո խուժադուժ հորդաներով: Մենք՝ հայերս, արիական ենք, այս արհավիրքին էլ կդիմանանք... Պատմության փոշին կնստի քո այսօրական սին փառքին, - դու զուր հույսեր մի փայփայիր, դու բարի խոսքով չես հիշվի: Մարդիկ կանիծեն քեզ: Յետևորդները մեր ու ձեր կթքեն գերեզմանիդ: Դու, թուրքմանե թագավոր, անցողական ես, կգնաս, քո կյանքը տիեզերական անհունության մեջ ակնթարթ է, մի ս- կետ, կանցնես, ինչպես մնացած ժանտ հրեշները, իսկ մեր ժողովուրդը կապրի իր օրրանում... Յարցնում ես՝ ինչո՞ւ ենք դիմանում, տոկում ենք, օրեն չէ մեզ հանց ստրուկ ապրել, զի ազատ ենք հոգով, որպես Արիական Ազգ, դու դա չես հասկանա...

- Լռի՛ր,- որոտաց Թամուրի ձայնը,- հե՛յ, սրանց կապեք իրար, այրեք, էստեղ, աչքիս առաջ, իսկ սրանց ամենքին սրատեք, թող այրվելուց առաջ տեսնեն, ինչպես են այրում այդ «արիականներին»:

Քիչ ժամանակ պահանջվեց, որ մի հսկա փայտե խռիվի բյուր կուտակվեր: Վանականին ու իշխանին կապեցին սյունից, որ կանգնեցրեցին խարույկի կենտրոնում:

- Մոտ բերեք գերիներին,- հրամայեց Թամուրը: Նա շարունակում էր մտրակով զարկել ոտքին, ցավը նրա մեջ հուշեր էր ծնում, նա- վրեժ այն հովվի նկատմամբ, որ տարիներ առաջ զարկել էր իրեն թունավոր նետով, իսկ վրեժն առնելու է այս մարդկանցից, ի՞նչ փուլթ, ով էր նրանցից նետ արձակել: Նա արյան ծարավ ունի, վրեժի ու արյան: Նա չէր կարողանում մոռանալ նա- Թակաթալայի զոհերը: Նա այդ բոլորի համար վրեժ կառնի այս մարդկանցից, վրեժը սուրբ է, Ալլահն էլ խրախուսում է վրեժը:

Գերիները, տեսնելով Վանականին ու իշխանին, ողբ բարձրացրեցին:

- Վա՛յ մեզ, որ այրում են մեր հոգ-որ առաջնորդին,- ծղրտաց մի կին,- տե՛ր Աստված, չե՞ս տեսնում...

Շարունակությունը միայն ճիչ էր, զինվորներից մեկը սրով զարկեց կնոջը:

- Լի՛րբ,- հռհռաց նա, երիտասարդ լինեիր, մի քիչ խաղ կանեի հետդ, ափսո՛ւ, շատ է լիկել,- նորից հռհռաց:

- Տնաշեն քեզ հագենալ չկա: Քանիսի՞ն ես բռնաբարել, օքսուզի հովատակ...

Ընկերները ծիծաղեցին:

- Ամեն բան Ալլահի կամքով է, նա- այս...,- զինվորը անվայել շարժում արեց, նորից արժանացավ ընկերների խրախուսանքին, ծիծաղեցին:

- Չարկե՛ք,- զայրացավ հրամանատարներից մեկը:

- Տիկին Սաթենիկ, իմ խեղճ տիրուհի,- ճչաց տիկնոջ նաժիշտը, մի գեղեցիկ աղջիկ:

Չէ, սրան չգարկեցին: Ալին ճանկեց աղջկա ուսը, հիացավ աղջկանով, շրթունքները թքախառը, վավաշոտ խցկեց աղջկա կուսական շրթունքների մեջ, կրճտացրեց ատամները: Աղջիկը թքեց զինվորի դեմքին:

- Կեղտոտ թուրքմանե,- խոսքը կիստա մնաց: Ալիի ընկերներից մեկը դաշույնով զարկեց աղջկան: Աղջիկը ճչաց:

- Չայե՛ր, ինչո՞ւ ենք ոչխարի պես սպասում, որ մեզ մորթեն: Չարկե՛ք, մարդավարի մեռնենք- գոռաց մի ծերունի, հագուստի տակից դուրս քաշեց դաշույնը, սակայն զարկեցին գլխին: Ծերունին ընկավ ծնկներին: Ինչպես եր-ում էր զինվորը զարկել էր սրի տափակ կողմով, ծերունին միայն շշմել էր: Անասելի աղմուկ բարձրացավ: Տիրակալը, որին զարմացնելը թվում էր անհնար, զարմացավ:

Չայերի համար հերոսացման պահ էր, նրանց մեջ հառնել էին հպարտ նախնիք՝ Չայարիները: Իրարից առաջ էին ընկնում, փրկում էին իրար առաջին զարկից, ապա ընկնում էին սրատված, նիզակահար, դաշունահար: Դեմքերին ուրախություն կար, աստվածային լույս, որ առաջացել էր մերձավորին փրկելու, երանություն նա-: Չայերը զարկում էին անգամ մերկ ձեռքերով, իրար փրկում էին միայն առաջին զարկից, քանզի գործ ունեին փորձված մարդասպանների հետ: Աննախադեպ էր այս ամենը, չտեսնված, չլսված թամուրի ու նրա մերձավորների համար... Ի՞նչ մարդիկ են սրանք, այս հայերը, մի՞թե արժե ուրիշին փրկելու համար սեփական կյանքը զոհել - մեռնել գոհունակ դեմքով: Անմեկնելի էր մեռնող հայերի դեմքի ժպիտը, որ նա- արհամարհական էր, այն անգամ ահ էր առաջացնում չաղաթայների մոտ, անգամ մահը չէր կարող եղծել այդ ժպիտը: Ժպտում էին կռվող, մեռնող հայերը... Չարմանալին այն էր, որ պակասում էին տիրակալի զինվորները: Երբ դա հասկացավ տիրակալը, կատաղեց.

- Կոտորե՛ք,- գոռաց իրենից ելած,- չե՛ք տեսնում՝ ծաղրում են մեզ...

...Օ՛, Աստվածներ սուտ ու իրական, մի՞թե չեք տեսնում ձեր արած մարդը գազանից էլ գազան է, չե՞ որ ի լուր տիեզերքի հայտնում եք, որ ձեր տեսքով եք արարել մարդ էակին...

Աղմուկը սաստկացավ, զինվորները կատաղեցին, սկսեցին կոտորել անխնա, արյուն ցայտեց դեմքերին: Կտրատված մարմիններից ա-

ոյունը շատրվանում էր, ցողում գինվորների դեմքերը, արյունը ներկեց գետինը, հասավ տիրակալի նժույգին: Նժույգը վրնջաց, ետ-ետ քաշվեց: Թամուրը չէր մտրակում, չէր ստիպում նժույգին կանգ առնել, սահմնել էր աշխարհի տիրակալը:

Լանկ Թամուրը հասկացավ, որ այստեղ էլ մի պարտություն կրեց, կրեց մի բուռ անպաշտպան հայերից սա Բարդողի կռվից պակաս ծանր չէր նրա համար:

- Չարկե՛ք, հայե՛ր, զարկե՛ք հանուն մեր հայ աստվածների,- պահի հերոսացման մեջ հեթանոսացած, գոռում էր արևաներկ ծերունին, որ ուշքի էր եկել, կանգնել էր ողջ հասակով մեկ: Նրա մեջ ինչ-որ վեհ, աստվածային պահվածք կար, որ ոգ-որում էր մարդկանց: Ծերունին մի աներ-ույթ ուժով տիրել էր վիճակին, մարդկանց հոգիներին: Դարձել էր այս մի բուռ մարդկանց առաջնորդն ու ընտրյալը:

- Աղջիկս, մո՛տ արի, մի՛ հեռացիր ինձանից,- աղմուկի մեջ կանչում էր մի մայր դասերը,- Տեր Աստված, ինչո՞ւ գեղեցիկ արարեցիր սրան, ախր կաղծեն հրեշները,- մայրը անհույս փորձ արեց փրկելու աղջկան:

Չինվորներից մեկը տեսել էր գեղեցիկ աղջկան, մոտ վազեց, քաշեց աղջկա թ-ից:

- Թո՛ղ,- ճչաց աղջիկը, շրջագգեստը պատռվեց, կուսական կուրծքը ցուլաց, թրթռաց հագուստի պատռվածքի մեջ: Ձյունասպիտակ կուրծքը, ցից ստինքներով կարող էր հրաշք թվալ սիրահար մեկին, սակայն այստեղ գազաններ էին...

Աղջիկը թողեց մոր ձեռքը, բնագդական շարժումով ծածկեց կուրծքը: Ասես ար-ը վարագուրվեց... Դա ավելի ոգ-որեց գինվորին, որը խելահեղ հեշտանքով, արբեցած, սրով զարկեց աղջկա մորը, արյունը ցողաց անբախտ աղջկա կրծքին: Մայրն ընկավ, իր հետ քարշ տալով աղջկան: Չինվորը իրեն կորցրած համբուրում էր աղջկա կուրծքը... Արյուն, համբույր, լորձոտ շրթունքներ, արյուն, դարձյալ արյո՛ւն, արյո՛ւն, արյո՛ւն...

- Տեր Աստված, մի՞թե սրանց էլ ես մարդ արարել,- ծերունին ողջ թափը դրեց մի հատիկ զարկի մեջ, դաշույնը մխրճեց չաղաթայի թիկունքը: Սա անծպտուն ընկավ: Ծերունուն էլ զարկեցին, գլորվեց, նորից ելավ, քայլ արեց դեպի Թամուրը, առաջ պարզեց մկանուտ ձեռքերը:

- Թամուր թուրքման, քեզ շուն է ցնկնել, հողն անգամ քեզ չի ընդունի, կայրվես հավերժական կրակների մեջ...

Տիրակալը հասցրել էր հաղթահարել հոգեկան խռովքը: Նրա առաջ մի քանի հայեր կային, հոգ-որ ու մի իշխան – այս ծերունին, որին այս էլ քանի անգամ զարկում են, սակայն չեն կարողանում սպանել: Ծերունին դեռ ողջ էր, դա վիրավորական էր գինվորների համար:

- Կարապետ դարբին, ի՞նչ ես անում, չես տեսնում, սրանք հրեշներ են,- խոսեց Վահան իշխանը, խոսեց պարսկերեն:

- Դարբի՛ն, - հետաքրքրվեց Թամուրը,- դու արհեստավոր ես: Ես քեզ չեմ սպանի, կստիպեմ մեզ համար գեներ կռել, որպեսզի քո կռած գեներով կոտորեմ քո հայրենակիցներին: Քեզ կտանեն Սամարղանդ...

- Չէ՛, չաղաթայ հրեշ: Ես չեմ հեռանա իմ մայր հողից: Հոգի՛ս ազատ է, կամքս սուրբ է, չես կարող բռնանալ հոգուս: Դու հասու չես, ի գորու չես հասկանալ հայի հոգին: Խորհուրդ ինձանից, ձեռք մի տուր սրբազանին ու իշխանին:

Թամուրը քմծիծաղ տվեց:

- Հիմար ծերուկ, նրանք ձեր առաջնորդներն են, որ դարձան իմ գինվորների մահվան պատճառը, նրանք կայրվեն:

Ծերունին, որպեսզի չընկնի, ոտքերը չռեց, գերմարդկային ճիգով մնաց ոտքի վրա:

- Թուրքման Թամուր, ես անցել եմ ահն էլ, մահն էլ: Ինձ վախ չկա: Լավ ի միտ արա, նա- օղ ականջիդ, հայ ժողովուրդը նոր Վանականներ ու Վահաններ կծնի, դու դարձյալ փախս կտաս մեր երկրից, ինչպես Բարդողի Մարտիրոսից...

- Վե՛րջ տվեք,- Մարտիրոսի անունը լսելուց կատաղած, գոռաց Թամուրը:

Չինվորները նետվեցին առաջ, զարկեցին, ծերունին ընկավ ծնկների վրա, մի տաս սուր ու յաթաղան իջան գլխին: Դարբինը կտոր-կտոր եղած, ընկավ գետնին, հողին, որ պաշտպանելու համար ծառացել էր արար աշխարհի դեմ...

- Այրեք սրանց,- Թամուրը ուզեց շուռ տալ նժույգի գլուխը, քանզի ազնվացեղ նժույգը զգվում էր արյան հոտից, փռշտում էր: Մարդ չէ, չէր կարող տանել արյան հոտը: Թամուրը կանգ առավ, երբ լսեց Վանականի խրոխտ ձայնը:

- Կա՛նգ առ, թուրքման թագավոր, մոլորյալ ես քանց տափաստանի հովիվ: Դու մեզ սպանելով ժողովրդին չես սպանի ու կստիպենք քեզ ծնկի գալու Աստծո դատարանի առաջ,- հազաց, ծուխը խեղդում էր,- Նեռ Կարապետ, դու քո պատիժը կստանաս,- քանի գնում ձայնը նվազում էր, իսկ խարույկի բոցերը բարձրանում էին ու բարձրանում, ասես ուզում էին լիզել Աստծո ոտքերը, այս ամենը դիտող ու անտարբեր Աստծո ոտքերը,- Տեր Աստված, մինչ ե՞րբ կույր մնաս,- այնքան պարզ լսվեց խարույկի միջից, որ Թամուրը սոսկաց:

«Սրանք մոլագարներ են, հարկ է հեռանալ Հայաստանից, գնալ Վրաստան, այստեղ զոհեր եմ տալիս...»:

* * *

Հայկարամը չոքել էր մոխիրների մեջ:

- Տե՛ր Աստված, ինչո՞ւ չպաշտպանեցիր Հայոց սրբերին... Գոնե մի նշխար գտնեմ հորիցս, իմ միակ սրբից:

Երկու օր է՝ փորում է մախիրները ու չի գտնում ոչինչ, չի հասնում գետին: «Մեծ» խարույկ են վառել չաղաթայները Հայոց հոգ-որ առաջ-նորդի ու իշխանի պատվին,- եթե գտնեմ հորս պանակեն, կտանեմ Հայոց աշխարհով մեկ, ամենուր կպատմեմ նրա քաջության մասին, կոչ կկոչեմ ժողովրդին, կգոչեմ՝ Ելի՛ր, Հայկազուն ժողովուրդ, Ելի՛ր ընդդեմ բռնակալ մահմեդականի, Ելի՛ր Հող Հայրենիին ապավեն,- մատների տակ կոշտ բան զգաց:

- Պանակեն է,- համարյա ճչաց, չէր վախենում ոչ ոքից, ումի՞ց վախենար:

Բջևիում միայն դիակներ էին: Տեղ-տեղ դեռ ծխում էին տները:

Երիտասարդն ուրախացավ, գտել էր պանակեն: Երկյուղածությամբ հանեց, մաքրեց ձեռքի ավիով, փչեց, մաքրեց մոխրից, համբուրեց Աստվածածնի պատկերը, որ հրաշքով անվնաս էր մնացել: Պանակեն սեղմեց կրծքին, ոտքի ելավ: Ամուր կապեց գոտին, որից քարշ էր արել արքեպիսկոպոսի սուրը: Սուրն ու պանակեն տանում էր, որպես հայոց մեծ սրբություններ:

Քայլեց դեպի բերդադուռ: Քանի ուշքն ու միտքը խարույկ պեղելն էր, չէր դիտել շրջապատը: Արդ, նայեց չորս կողմը, պակուսիչ տեսարան էր, ամենուր դիակներ էին՝ հայերի, չաղաթայների: Ընկած էին տարբեր դիրքերում: Մարդիկ, որ զարկվել էին կռվելիս, տարբերվում էին մնացածներից, ասես, նրանց մեջ հպարտություն կար: Չենքը ձեռքին զարկվածի դիրքը անկախ էր, հպարտ ու խրոխտ: Իսկ սա, թե- երիտասարդ է, սակայն ընկած է խեղճացած, ասես վերջին պահին խնդրել է, աղաչել է ինչայել իրեն...

Այս դիակին նայելիս ակամա պատկառեց, չոքեց, համբուրեց զոհվածի ձեռքը: Արհեստավոր էր, վերջին պահին ձեռքից բաց չէր թողել դաշույնը, ոտքերի տակ չաղաթայ էր ընկած... Ահա մի կնոջ դիակ, սրատել են մինչ- գոտին: Ծանր սուր է ունեցել չաղաթայը, նա- ոչ այրմարդկային հոգի... Տեր Աստված, անպաշտպան կնոջ են սրատել... Մի՞թե խղճի մտոք է այս ամենը... Երեխա է ընկած սալահատակին, թվաց, թե ողջ է, մոտ վազեց, սարսռաց, կանգ առավ, ագռավ թռավ դիակի վրայից, մանկան աչքը տարավ: Քստմնելի էր, շուռ տվեց դիակը, որպեսզի մանուկը դատարկ ակնապիճներով երկինք չնայեր, չմեղադրեր...

Երիտասարդս էր, հոգով նվիրված Աստծուն, սակայն այն, ինչ տեսնում էր փոթորկում էր հոգին, անանցանելի վիճակում... Չէր ուզում քննել Աստծու գործերը: Օրեն չէր, սակայն այս ամենի բացատրությունը... Չոքեց սալահատակին:

- Մեղա՛, Տեր Աստված, մեղա՛ մեղավորիս, սակայն այսքան արյուն, այսքան զոհեր... Ինձ պատժիր հոգումս ծնված կասկածի համար, սատար արա հայոց աշխարհին: Մինչ- ե՞րբ փորձես հավատքը մեր, ասեմ, ոչ երկնչեմ՝ բավ է, խաչվել ենք, մորթազերծ եղել, մինչ- ե՞րբ,- ոչ տարիներով, այլ ապրած կյանքով իմաստացած, նա- շփոթ հոգով, բողոքը

կրծքի տակ անթեղած՝ շնչաց,- Տեր Աստված, չէ՞ որ գերագույն Էությունդ բարությունն է... Մեղա՛, մեղա՛,- լաց եղավ երիտասարդ հոգ-որը:

Ականջին ձայներ հասան: Քիչ անց մոտեցան, շինականներ էին: Գալիս էին պատկառազորու մի մարդու գլխավորությամբ: Բահեր էին ուսել, մի քանի սայլ կար: Շինականները կանգ առան, ազդվել էին սրակիր հոգ-որի տեսքից:

- Ո՞ւր եք գնում,- հարցրեց, հասկացավ, եկել են դիակները թաղելու:

- Հայր սուրբ,- խոսեց գլխավորը, որ տանուտեր էր,- կարգն է առհավական սախնյաց, պիտի թաղենք զոհվածներին,- մի պահ սպասեց,- նա- չաղաթայներին: Տաքերն ընկան վարակ կընկնի աշխարհս... Փառք երկնավորին, փրկվել ես,- Հայկարամը տնքաց, հիշեց արքեպիսկոպոսին:

- Կռվի ժամանակ Վանական արքեպիսկոպոսը, որ հոգ-որ հայրս էր, հրամայեց թաքնվել գաղտնարանում: Կռվից հետո լուր տանել հայոց աշխարհի գավառները, կոչ կոչել ժողովրդին ելնելու չաղաթայների դեմ: Արքեպիսկոպոսին ու Վահան իշխանին այրեցին խարույկի վրա: Գտա Վանականի պանակեն ու սուրը,- ցույց տվեց պանակեն,- սա կրում էր մարտի պահին,- համբուրեց պանակեն, սուրը վեր պարզեց, գոչեց,- հայեր, հանուն Հոր, Որդվո՛ւ Սուրբ Հոգու, ելե՛ք սուրբ պատերազմի ընդդեմ անօրեն չաղաթայների, ազատե՛ք հայոց սուրբ հողը: Ահա այս մի բուռ մոխիրն եմ տանում, պիտի շաղ տամ հայոց աշխարհով մեկ: Քանի շունչ կա բերանումս, քանի կարող եմ քայլել ու խոսել, պիտի գոչեմ՝ ելի՛ր Հայկազուն ժողովուրդ, ելի՛ր սուրբ պատերազմի...

Երիտասարդ հոգ-որի տեսքն ազդեց:

- Լանկ Թամուրը ձեռք չի քաշի Հայաստանից, մեր հարստություններից: Պատիր հույսեր, մի՛ մոռացեք, հայոց հողը տնքում է մահմեդականների լծի տակ: Պատգամն է սուրբ Վանականի. կռվելով՝ ապրել, ապրելով՝ կռվել: Ես կմնամ ձեզ հետ, մինչ- թաղենք դիակները:

* * *

Շատ երկրների նվաճման էր մասնակցել, բերդառումներ, քաղաքների գրավում, արյուն ու ավերմունքներ, ամեն ինչ տեսել էր, սակայն արդ, այդ ամենն այլ կերպ էր ընկալում: Հակասական զգացումները սկզբում տանջում էին, ապա կամքի գերագույն լարումով հասավ իր համար ընդունելի միակ ճշմարտությանը՝ ես հայ եմ... Հարկ է վկայել հայ լինելը, թեկուզ կյանքի գնով, հասու չէր, որ մարգարեություն էր անում:

Կանցնեն օրեր, ամիսներ, տարիներ, - եթե Աստված չկտրի կյանքի թելը, հայ լինելու մասին կասի Լանկ Թամուրին, կասի հպարտությամբ:

Կնայի նրա դեմքին, արհամարհական, վիրավորական խոսքեր կշարտի նրա երեսին – այդ ամենը մահից առաջ, իսկ արդ, դեռ որքան գործեր կան անելու...

Ուզում է սպանել տիրակալին, ապա դաշույնը վարսել սրտի մեջ, վերջ տալ այս տվայտանքին, որ նա– կյանք է կոչվում, սակայն գիտե, որ դրանից հետո սրի կքաշվեն հազարավոր հայեր, Յայաստանը կավերեն, անապատ կդարձնեն... Դառն խոհերի հետ էր, ներս մտավ Շահ Մելիքի ծառան:

- Տերս, թող Ալլահը երկար տարիների կյանք տա նրան, գիշերս հրավիրեց խրախճանքի: Մահմեդ պետից հայ իշխանուհի է գնել, նա- ժիշտի հետ...

Չահիրը ցնցվեց:

- Իշխանուհին տիրոջն է հասել,- զարմացած հարցրեց, ապա տիրապետեց իրեն,- Շահ Մելիքին ասա, որ հաճո է հրավերքը նրա, կգամ:

- Տերս ասաց,- ծառան պարզ– էր ակնկալում,- որ տիրակալը իշխանուհուն ընծայել է Խալիլ սուլթանին, սա էլ կանանց ընծայել է Մահմեդ պետին: Իմ տերը Մահմեդից գնել է կանանց, գիշերս կանանց կբերեն յուրտ, ու դուք...

Լռեց, իբր– անհարիր էր բարձրաստիճան զորապետի մոտ խոսել այդպիսի բաներից: Ապա այնպես լկտի ժպտաց ցանցառ բեղերի տակ, որ Չահիրը ցանկացավ դաշույնը նետել նրա դեմքին:

- Կգամ,- ձեռքը թափ տվեց:

Ծառան դուրս գնաց, դժգոհ էր, պղնձադրում էլ չստացավ:

«Իշխանուհուն պիտի փրկեմ», - կայծակեց մտքում, - բա՛վ է, այլ–ս համբերանք չմնաց: Կփրկեմ ու կտանեմ Մեծոբա, այլ–ս չեմ կարող դիմանալ: Շուրջս ինչ-որ անհասկանալի բաներ են կատարվում, հասու չեմ: Տիրակալը գործեր չի հանձնարարում... Ես հայ եմ, պիտի օգնեմ եղբայրներիս,- սակայն հասկացավ, որ անհանգստացած էր տիրակալի վերաբերմունքի փոփոխությամբ: Թե– Թամուրը ոչինչ չէր ասում, սակայն Չահիրը զգում էր նրանից, որ տիրակալը խուսափում էր աչքերին նայելուց: Դա անհանգստացնում էր, իսկ ի՞նչ կարող էր ձեռնարկել պարզելու պատճառը: Վճռեց սպասել դեպքերի զարգացմանը: Իսկ եթե հապաղեմ, թակարդ կընկնեմ: Լավ էր հասկանում, որ Մարտիրոս տանուտիրոջ հետ կապված գործի մեջ Սահարի դերը պատահական չէր, այն, որ Յաֆիզի միջոցով էր թակարդ գցել Մարտիրոսին, պարզել էր, սակայն ինչպե՞ս եղավ, որ այս հարցում տիրակալը անտեսեց իրեն: Դա էր անհանգստացնում: Չէր ցանկանում հեռանալ, առանց այդ պատճառը պարզելու, թե– գիտեր, որ լինում են պահեր, երբ ամեն ինչ հարկ է թողնել ու հեռանալ, անհապաղ հեռանալ: Շատ էր ականատես եղել նմանօրինակ դեպքերի, երբ իր հետապնդած մարդը միայն մի ժամ վաղ հեռանար, կփրկվեր:

Արդ, վճռվելու էր իր ճակատագիրը: Գաղտնապահը իր փորձով էր

դա զգում: Վճռեց խոսել Շահ Մելիքի հետ, տիրակալի վերաբերմունքի փոփոխության մասին կպարզեր, այդ ամենը կապելով Հաֆիզի դիրքերի ամրապնդմամբ, նա- Սահարի «հաջողության» հետ:

Հարցը վճռված համարելով, հանգստացավ, կանչեց ծառային:

- Հրամայի՛ր, տե՛ր իմ:

- Փարվիզ, բեր ամենագեղեցիկ խալաթս, սանդղակս, մեծը չէ, փոքրը, որի մեջ ոսկիներ կան: Բերանդ ի՞նչ ես բացել, գնալու եսք Շահ Մելիքի մոտ,- տեսավ, ինչպես ծառայի աչքերը փայլեցին:

«Հիմար», - խորհեց ծառայի մասին, իսկ ի՞նչ կլինի, եթե Փարվեզին հետս տանեմ: Քրիստոսի կրոնին կդարձնեմ, դեմ առավ,- սպասի՛ր, չէ որ ես պիտի դարձի գամ: Հայրս ու մայրս քրիստոնյա են եղել, ասել է թե ես էլ եմ քրիստոնյա, սակայն ես թլպատված եմ, իսկ դրանից ի՞նչ է փոխվում, մի կտոր կաշի են կտրել ու խնդրեմ՝ պաշտիր Ալլահին ու Մուհամեդին՝ Լյա Իլա, Իլ Ալլահ, Մուհամեդ Ռասուլ Ալլահ... Ամեն կրոն էլ կարող է նույնը ասել, որ իր Աստված միակն է... Ես գիտեմ անելիքս, պիտի դարձի գամ ու պաշտեմ Քրիստոսին, իսկ նա հայ չէ, հրեա է... Հայերը առաջինն են ընդունել այդ կրոնը... Այդ մասին հայրս հպարտությամբ էր խոսում, մայրս արցունքներն էր սրբում: Աստված իմ, կույր եմ եղել, չեմ տեսել, չեմ լսել, հասու չեմ եղել այդ ամենին...

- Տե՛ր իմ, կեսգիշեր էր, շեփորն ազդարարեց,- Փարվիզն էր:

- Բերի՛ր, - տեսավ սանդղավակը, բացեց, ոսկին փայլեց աշտանակի լույսերի տակ: Մեծ չէր նրա հարստությունը, պատրաստ էր ամբողջ ոսկին տալու, միայն թե փրկեր իշխանուհուն: Ունեցածը հարյուր ոսկի էր, մի քանի մատանի, ապարանջաններ, մարգարիտներ: Սոսկաց. «Այս ամենը թալանված է իմ քույրերից:- Առաջ այդ մասին չէր խորհում... - Այս ոսկիների վրա նրանց արյունն է, իսկ ոսկին ազգություն չունի, ոսկին ինքն է ազգ ու խիղճ, այդպես է ասել մարգարեն, իսկ ի՞նչ է ասել այդ մասին Քրիստոսը, չգիտեմ, չհարցնե՞մ Թովմային,- հիշելով աբեղային՝ սիրտը ջերմացավ,- ա՛յ, թե, ով կտա բոլոր հարցերիս պատասխանը: Իմաստուն մարդ է, նա- քաջ: Ես շատ բան ունեմ նրանից սովորելու...»:

Տեսավ, որ ծառան հագած կապած սպասում է: Հագավ խալաթը, գոտու տակ խրեց դաշույնը, թեր-ս մի քանի օր առաջ վերցնել գարդարուն յաթաղանը, զգվանքով նայեց գենքին, ասես նրանից արյուն է կաթում, թուրքմանի գենք է: Գնաց Շահ Մելիքի յուրտ: Թեր-ս մի քանի օր առաջ հպարտանար Շահ Մելիքի հետ ունեցած մտերմությամբ, այս պահին դա միայն անհրաժեշտություն էր: Յուրտի մոտ կանգնած թիկնապահը բարձրացրեց յուրտի դռան վարագույրը: Ներս մտավ: Շահ Մելիքը հրավիրել էր մի քանի մտերիմների: Դաստարխանի վրա մի կահույր սամարղանդյան գինի կար, նա- հայկական արարատյան դառը գինի, որ մեծամեծները խմում էին մեծ հաճույքով: Իսլամը գինի խմելն

արգելում է, սակայն պատերազմում այս մասին ո՞վ է հիշում, գինին մոռացում է բերում, տիրակալն էլ չի արգելում:

Մեծամեծները շատ էին խմում, դառն ու քաղցրը իրար խառնելով ուզում են մահվան սարսափը խեղդել իրենց մեջ, նա- դուրս վանել: Չորականները իրարից այդ թաքցնելով սպասում են մահվան, - այդ սպասումը հաճախ բթացնելու համար խմում են, դառնում անտարբեր ամեն ինչի նկատմամբ...

Ծառաները դաստարիսանի վրա հորթի եփած միս դրեցին, սամարդանոյան հռչակավոր կոլորակ, որ պատրաստում են ուղտի սապատի վրա ծեծած մսից: Շահ Մելիքը գավաթի մեջ նուռ մզեց, լիզեց նռան հյութը, որ շիթել էր ձեռքին: Աչքով արեց Չահիրին: Սա հասկացավ նրան, որ հյուրերը գնալու են, իսկ հետո Չահիրը մնալու է գիշերային խրախճանքի: Հավաքվածները Շահ Մելիքի սովորական հյուրերն էին՝ զորապետներ Թաճիրեթը, պատմիչ Շամսետինը, նկարիչ Ապտինը, հասկանալի է, յուրտի տերը նրանց գիշերային խրախճանքի չէր հրավիրել: Նրանք չեն կարող համեմատվել Չահիրի հետ, որի հետ Շահ Մելիքը կապված էր անխախտ ընկերությամբ, քանզի մարտերից մեկի ժամանակ Չահիրը փրկել էր նրա կյանքը:

Չահիրը իր համար արարատյան դառը գինի լցրեց, խմեց մի շնչով: Նայեց հյուրերին, որ սկսել էին հարբել: Կար-որ էր, որ նրանք նկատեին տանտիրոջ հորանջելը: Վերջապես դա էլ հաջողվեց, հյուրերը զգացին, որ հարբել են, բարի գիշեր մաղթեցին, գնացին:

- Չահիր, այս գիշեր անգամ արքաները մեզ կնախանձեն: Մահմեդից գնել եմ հալիլի ընծայած հայ իշխանուհուն ու նաժիշտին: Երկուսն էլ լավ են: Նաժիշտը ավելի հասուն է: Ջեննեթի փերիներ են: Մենք այս կյանքում արդեն Ջեննեթի վայելք կապրենք: Ես կվերցնեմ իշխանուհուն, նաժիշտին քեզ եմ տալիս երեք տիկ արարատյան գինով,- հռհռաց,- տես, գինին անպայման դառը լինի, որ գիշերվա քաղցրությունը հիշենք,- ոլորեց բեղերը:

Շահ Մելիքը գեղեցիկ այրմարդ էր, միայն աչքերի տակի պարկերն էին փչացնում պատկերը: Բուժն ասել էր, որ Շահ Մելիքը անբուժելի հիվանդ է, այսպես տանջվելով էլ գնալու է Ջեննեթ: Այն, որ Ջեննեթը նրա համար ապահովված է, տանտերը հավատում էր: Ծիծաղում էր այդ մասին խոսելիս, սակայն աչքերը դառնում էին թախճոտ: Նա գիտեր, որ օրերը հաշված են, իսկ թախիժը օրեն չէր, որ եր-ար դեմքին, քանզի մարդիկ նրան նայելով պիտի իմանային տիրակալի տրամադրությունը: Սեփական մտորումների արտահայտությունը անթույլատրելի էր նրա համար: Նա տիրակալի ստվերն էր, անփոխարինելի օգնականը, մտերիմը:

Արդ, ինքն իր հետ է, ազատություն է տվել սեփական զգացմունքներին, թողել է սովորական լարվածությունը: Մարդ է դարձել, ոչ ստվեր, թեկուզ պատվավոր ստվեր...

- Խնդրանք ունեմ, գորավար,- սկսեց Չահիրը, շփեց ձեռքի դաստակի սպին, որ սկսում էր մզմզալ հուզմունքի պահին: Շահ Մելիքը գիտեր ընկերոջ այդ վիճակը, զարմացած նայեց նրան:

- Հայ իշխանուհուն ինձ վաճառիր, ահա ինչ ունեմ, բերել եմ,- դաստարխանի վրա դատարկեց ոսկիները:

Տանտերը զարմացած նայեց ոսկիներին, որոնցից մի քանիսը գլորվել էին հատակին:

- Ինչի՞դ է պետք իշխանուհին, նաժիշտը ավելի լավն է,- ապա զայրացավ,- մեր մեջ ի՞նչ հաշիվ, ի՞նչ առ ու ծախ: Դու կյանքս ես փրկել, վտանգելով սեփականդ... Ես եմ նրանց քեզ ընծայում, գիտես, որ հարուստ եմ...

Չահիրը հասկացավ, որ սխալ էր թույլ տվել, արդ, հարկ էր խելացի նահանջել, իսկ նահանջը խանգարում էր դաստարխանի վրայի ոսկին:

- Մի փոքր ավելի եմ խմել, իսկ ոսկին բերեցի հենց այնպես, ների՛ր,- զգաց, որ համոզիչ չէր: Վճռեց այլ կերպ փրկել դրությունը:

- Վերջապես իշխանուհի է, նաժիշտն էլ հետը...

Շահ Մելիքը նայեց, կկոցեց աչքերը, այդ պահին սմանվեց տիրակալին: Չահիրը պատրաստ էր հռչակել: Տանտերը ոսկին հավաքեց դաստառակի մեջ, հանգուցեց, մի կողմ դրեց.

- Չնալուց հետո կվերցնես, ինձ ոսկին պետք չէ:

Ներս մտավ ծառան, փսփսաց տիրոջ ականջին: Շահ Մելիքը ձեռքով արեց, զայրացած: Ներս մտավ տիրակալի թիկնապահներից մեկը:

- Տիրակալը հրամայեց գալ գիշերային խորհրդի,- ասաց ու ձեռքը կրծքին դրած, դուրս գնաց:

Հրավերը անսպասելի չէր: Թամուրը իր մեծամեծներին հաճախ էր քնից հանում – վայ նրան, ով չներկայանար: Տանտերը բարձրացավ տեղից, կապեց սուրը, նայեց ծառային:

- Հայ իշխանուհուն ու նաժիշտին ուղեկցիր Չահիրի յուրտ,- ծիծաղեց,- շատ բարձր ես գնահատում հայերի ազնվականներին,- հանկարծ ինչ-որ բան հիշելով, նստեց աթոռակին, նայեց Չահիրին, մի պահ լռեց, ապա խոսեց ցածրացնելով ձայնը:

- Ալլահը վերջերս մթազնել է միտքդ: Մտամուրդ ես ման գալիս: Վատ է, անգամ տիրակալն է նկատել,- անցավ շշուկի,- ի՞նչ է, չես նկատել վերաբերմունքի փոփոխությունը: Խելացի մարդ ես, չե՞ս տեսնում, որ Հաֆիզին իրեն է մոտեցրել, նա– Սահարին: Աչքերդ բաց արա, խորհի՛ր, թե որտեղ ես սխալ թույլտվել, վրիպել ես ինչ-որ բանում, իսկ Հաֆիզը օգտվում է դրանից, - ապա մեղմեց, գրկեց Չահիրի ուսերը,- Ես մինչ-գերեզման, որ բավականին մոտ է ինձ,- քմծիծաղ տվեց,- շնորհակալ եմ քեզանից, նա– քեզ հավատարիմ ընկեր եմ: Իսկ այս կեղտը,- ցույց տվեց ոսկին,- ցանկալի է ամենքին, սակայն ոչ ինձ պես մեկին,- ծիծաղեց,-

Է-

լ չխմես: Խմած մարդը կնոջ մոտ առյուծ չի կարող լինել, այն էլ կույս աղջկա մոտ: Հավատա, այդ գործերից լավ եմ գլուխ հանում,- հռհռաց, ապա լրջացավ,- ասածս ականջիդ օղ արա: Խորհիր, որտեղ ես սայթաքել... Ես գնացի:

Չահիրը Շահ Մելիքի մոտից գնաց իր յուրտը: Փարվիզը դաստարխանի վրա միս, գինի, խորտիկներ դրեց: Ներս մտավ Շահ Մելիքի ծառան, նրա հետ-ից ներս մտան երկու կին: Ծառան սովոր շարժումով որսաց օդում արծաթադրամը, դուրս գնաց, խոնարհվելով:

- Նստի՛ր, իշխանուհի՛,- պարսկերեն ասաց Չահիրը,- Լիահույս եմ, գիտես ձեր հար-անի լեզուն:

Անահիտը գլխով արեց:

- Նստի՛ր, իշխանուհի՛,- գեղեցիկ շարժումով, նորից հրավիրեց Չահիրը:

- Ես իշխանուհի չեմ, իշխանադուստր եմ, օրհորդ,- ասաց Անահիտը, ուշադիր նայեց Չահիրին: Սրա ս- մորուքը, արծվենի քիթը, ս- աչքերը զարմանք առաջացրեցին նրա մեջ: Տանտիրոջ ասպետական շարժում-ը ստիպեցին ենթարկվել, նստեց: Նաժիշտը մնաց կանգնած: Փարվիզը քաշեց աղջկա թ-ից:

- Սպասի՛ր, ո՞ւր ես տանում,- ճչաց Անահիտը, - խղճա, թուրքմանե գորապետ: Կույս աղջիկ է, փեսացու ունի...

- Ինձանից հո լավը չէ,- ծիծաղեց Փարվիզն ու ծանր ապտակից մի կողմ թռավ:

- Անպատկա՛ռ,- գայրացավ Չահիրը:

- Ներող եղիր, տե՛ր իմ, - խեղճացավ Փարվիզը:

- Գնա՛, նայի՛ր, որ յուրտին մարդ չմոտենա,- երբ ծառան դուրս գնաց, դարձավ Անահիտին,- Իշխանուհի, ես ձեզ գնեցի Շահ Մելիքից,- լռեց մի պահ, թեր-ս մտքերը հավաքելու համար, ավելի ստույգ դեռ չէր վճռել անելիքը: Անահիտը նայեց արհամարհական:

- Ի՞նչ փույթ, դու թե նա: Ամենքդ էլ թուրքման եք: Ես Բջնիի բերդապահ իշխան Վահանի դուստրն եմ: Չուր ես ասպետություն խաղում... Դուք այրեցիք հորս... Ինչպես կարող եմ դառնալ ձեզանից մեկն ու մեկի սիրուհին,- ծիծաղեց, զարմանք պատճառելով Չահիրին,- ոսկիներդ կորան, գորապետ,- հույս չունենաս, ատամներով կկրծեմ երակս, կթուլնեմ ինձ...

Չահիրը հիացած նայում էր աղջկան: Նրա հայացքն այնքան խոսուն էր, որ Անահիտը մի պահ շփոթվեց:

- Իշխանուհի՛, ես միտք չունեմ բռնանալու: Ոչ էլ ցանկանում եմ քեզ սիրուհի պահել,- Չահիրը թափով ոտքի ելավ. հասավ վարագույրին, ետ տվեց, բռնեց ականջից ու ներս քաշեց ծառային:

- Տիրակալն ասում է՝ եթե գող է ծառան, առաջին հերթին կգողանա տիրոջը,- մի ծանր հարվածով ծառային դուրս նետեց յուրտից, - մի՛ զարմացիր, տիրակալը ամեն տեղ ականջներ ունի: Ես նրա գաղտնա-

պահն եմ,- մոտեցավ Անահիտին,- ես ձեզ կփրկեմ, կտանեմ Մեծոբա,- գնաց նստեց բարձերին:

Անահիտը ապշահար նրան էր նայում:

- Տիրուհի՛, ի՞նչ ասաց թուրքմանը, ինչ-որ չհասկացա,- առաջին անգամ խոսեց Արփենին: Նա լավ չէր հասկանում պարսկերեն:

- Այս մարդը կամ ազնիվ է, կամ անազնիվ խաղ է խաղալու գլխնե-րիս:

- Չեմ կարող հասկանալ,- ասաց Անահիտը,- նա խոստանում է մեզ ազատել, սիրտս վկայում է, որ ազնիվ մարդ է: Նայիր, ասես հայ լինի: Թուրքմանների մեջ քիչ կան այսպիսի մարդիկ, հայի դեմք ունի...

- Լուսանում է,- ասաց Չահիրը, - դուք կմնաք յուրտում: Ես դուրս կգամ մի փոքր շրջեմ: Հույժ կար-որ վճիռ պիտի ընդունեմ, որից կախ-ված է ոչ միայն ձեր կյանքը...

Դուրս գնաց յուրտից:

Արփենին մոտեցավ Անահիտին, աղջիկը դողում էր:

- Անհաղորդակից եմ զորապետի մտքերին: Փորձանք չբերի գլխնե-րիս,- ասաց Անահիտը: Նստեց դաստարխանի առաջ,- Արփենի, արի ճաշակենք մեր հյուրընկալի սեղանից, մեզ ուժ է հարկավոր այս ամե-նին դիմանալու համար: Լցրո՛ւ,- Արփենին մի գավաթ գինի լցրեց տի-րուհու համար: Սա մի կում արեց,- դու էլ խմիր: Չաղաթայր լավ գինի ունի: Նա գաղտնապահ է, ասել է, թե տիրակալի մերձավորներից է: Ե-թե ցանկանա, կփրկի մեզ: Ես նրան փրկագին կառաջարկեմ: Մայրս կտա մեր ունեցած ոսկին, միայն թե ազատի մեզ..., Երկար նայեց գա-վաթի մեջ,- գիտե՞ս, Արփենի, սիրտս վկայում է, որ ազնիվ մարդ է... Ար-փենին գայրացած վրա տվեց:

- Ի՞նչ ազնիվ, մարդը ոսկուց կիրաժարվի՞: Միայն թե հեռանանք այս անիծյալ մարդկանցից, այնպես են նայում, ասես մերկացնում են: Թուրքմանի համար կինն ու գրաստը մեկ են:

Անահիտը չէր լսում նրան, գինի էր խմում կում-կում, աչքի առաջից չէր հեռանում Չահիրի դեմքը: «Ասես սյունեցի լինի, շատ է նման հայի: Չենքերն էլ թողեց յուրտում: Կամ մեզանից չի վախենում, կամ վստա-հում է: Կամ էլ մենք նրան ի՞նչ կարող ենք անել, որ վախենա... Ահա սու-րը, ահա յաթաղանը, նետերի կապարճն ու դաշույնը» :

Արփենին որսած տիրուհու հայացքն ու խլեց դաշույնը:

- Հենց ներս մտավ, կգարկեմ...

- Պետք չէ, նրա հացն ենք ուտում:

- Վարձը մարմինս է լինելու, էլ ի՞նչ հաց:

Վարագույրը ետ գնաց, ներս մտավ Չահիրը: Արփենին ետ թռավ, բարձրացրեց դաշույնը, սակայն Չահիրը բնավ չազդվեց:

- Ցավում եմ, օրհորդ, որ չհավատացիր ինձ,- գլուխը թափ տվեց,- մարդիկ պիտի հավատան իրար: Ձեր քրիստոսը ասում է՝ սիրիր ան-գամ թշնամուդ,- գայրացավ,- իսկ դու, աղջի՛կ, տեղը դիր դաշույնը: Ե-

թե զարկես էլ, զորակայանից չեք կարող հեռանալ,- ծուռ ժպտաց,- այն-
քան էլ դուրսն բան չէ զորականին զարկելը: Ես ծառային հեռացրեցի,
որ ազատ խոսենք: Քեզ ասի՝ դաշույնը տե՛ղը դիր, - այնպես սպառնա-
լից նայեց Արփենիին, որ սա դաշույնը գցեց,- գնա՛ յուրտի անկյուն, նս-
տիր ու մեզ մի խամգարիր, - նայեց Անահիտին,-մո՛տ նստիր: Առավո-
տյան, սովորույթի համաձայն Շահ Մելիքը հետաքրքրվելու է, թե ինչ-
պես եմ անցկացրել գիշերը, իսկ դու մի շառագունիիր, սա չաղաթայնե-
րի բանակ է: Այստեղ այլ են: Կպառնես անկողնում, իբր- վատառողջ ես,
իսկ ես պիտի խորհեմ, ինչպես ձեզ ուղարկեմ Մեծոբա: Մի՛ զարմացիր
- մի՛ փորձիր ինձ մատնել, ամեն բան կփչացնես: Ստիպված կլինեմ հա-
նուն այն գաղտնիքի, որ կա իմ մեջ, սպանել քեզ: Ես այլ ելք չունեմ:
Հանգիստ քնեք, յուրտին կհետ-ի իմ մարդկանցից մեկը: Դուք նրան չեք
տեսնի, սակայն կարող եք ձայն տալ նրան: Նա կկատարի ձեր ցանկու-
թյունները:

* * *

Հովհաննես սրբազանը մեկ նամակին էր նայում, մեկ՝ Վահեին:
Վարդենիկ վանահայրը գուժում էր Մարտիրոսի նահատակության
մանրամասները, ապա Վահեին ներկայացնում էր, որպես հայրենասե-
րի, խորհուրդ էր տալիս վստահել նրան: Հույս էր հայտնում, որ երկրում
կգտնվեն քաջ այրեր, որոնք կելնեն չաղաթայների դեմ, դրանցից մեկը
անշուշտ կլինի Վահեն:

- Որդյակ, Վարդենիկ վանահայրը գրում է Բարդողի կռիվների մա-
սին, որ մենք ականջալուր ենք, լսել ենք այդ մասին կռվի մասնակցից,
սակայն այն մասին, որ Մարտիրոսը ծուղակն է ընկել, սպանվել է՝ այդ
մասին իմացանք նամակից: Նա այն հայ դյուցազուններից էր, որ կեն-
դանության օրոք արդեն սրբերի դասը ելան: Ցավ է ինձ, որ սպանվեց
խաբված ու չարժանացավ գերեզմանի - հաղորդման: Ողբամ զքեզ,
ազգ Հայկազուն, որ քաջազուն որդի կորցրեցիր,- Թովմայի տևքոցը ցն-
ցեց եպիսկոպոսին: Թովման ներս գալով, լսել էր վերջին խոսքերը:

- Ներիր, Հայր սուրբ, Վարդենիկի նամակը քեզ չկարդացի,- սիրով
ու վշտով նայեց Թովմային,- նա գրում է, որ՝ Հայ դյուցազուն, որի հետ
կողք-կողքի կռվել ես Բարդողի վրա, այլ-ս չկա: Չաղաթայները խա-
բեությամբ ծուղակել են, ջրահեղձ արել: Երբ Կաղզվանի երկու հոգ-որ-
ներ դիակը հանել էին, վրա են տվել, չաղաթայները, սպանել են
հոգ-որներին, Վահեի ծառային կտոր-կտոր են արել, դիակները գցել
գետը: Ահա ողջ պատումը: Վաղը մենք սգո պատարագ կմատուցենք
ազգի ազնիվ ու քաջ զավակի պատվին: Թող եկեղեցիներում հետայսու
պատարագի ժամանակ սրբերի անունների հետ հիշեն քաջ Մարտիրո-
սի անունը: Հանուն Հոր, Որդվո ու Հոգվույն Սրբո: Ամեն:

- Ամեն. կրկնեցին ներկաները, խաչակնքեցին:

Թովման սրբեց աչքերը, մռայլ վճռականությամբ դիմեց սրբազանին:

- Սրբազան, հարկ է սրբազան պատերազմի հանել ժողովրդին: Ազգովի պիտի ելնենք, այլ ելք ու հևար չկա փրկության: Թագավորություն չունենք, մենք՝ հոգ-որներս, պարտ ենք ժողովրդին կոչելու սրբազան պատերազմի...

Վանահոր դեմքը պայծառացավ, բարձրացավ տեղից, հուզմունքից դողդողում էր: Իսկ այդ պահին Վահեն հետաքրքրված նայում էր Թովմային:

«Ահա թե ով է եղել այն քաջ աբեղան, որ կռվել է Մարտիրոսի կողքին, որ հաղթության պատարագ է մատուցել լեռան վրա: Ասել է թե այս աբեղային է Մարտիրոսը կոչել Բարդողի եպիսկոպոս: Կեցցե՛ս, աբեղա»:

Ոչ միայն Վահեի վրա էր ազդել Թովմայի խոսքերը: Սրբազանը նրա խոսքերում գտավ այն վճիռը, որ փնտրում էր, սակայն ի գորու չէր վճռել, աբեղայի խոսքերից հասկացավ՝ սա էր հուսկ միակ միջոցը փրկության...

Ներս մտավ դպիրներից մեկը, ինչ-որ բան ասաց եպիսկոպոսի ականջին: Սա նայեց տազնապած: Բարձրացրեց ձեռքը: Ներկաները լռեցին, համակ ուշադրություն դարձան:

- Որդի՛ք, գուժկան է ժամանել: Հող ցանենք գլխներիս, -ս մեկ բերդ ընկավ,- տնքաց վանահայրը:

Ներս մտավ Հայկարամը՝ հոգնած, փոշոտ, դաժանացած, նամարտական: Հայացքը վառվում էր սրբազան կրակով, լուռ խոնարհվեց եպիսկոպոսին:

- Գուժի՛ր, որոյա՛կ, գիտեմ՝ գույժ ես բերել: Ասա՛, ի՞նչ նոր արհավիրք է, ի՞նչ նոր գոհեր Հայոց աշխարհում, ո՞վ ընկավ, ո՞ր բերդը, քաղաքը, ո՞վ զարկվեց մեր իշխաններից, հոգ-որներից, տուր գույժը:

- Բջնին զարկվեց, ժողովուրդը կոտորվեց: Նահատակվեցին հայոց արքեպիսկոպոս Վանականը,- Հովհաննես սրբազանը, որ ոտքի վրա էր, փլվեց բազմականուն:

- Տե՛ր Աստված, փրկյա՛ մեզ,- շշնջացին ծերունու շրթունքները:

- Պատմի՛ր, հայր սուրբ,- գուժկանին դիմեց Թովման,- ո՞վ ես, որտեղի՞ց է գալդ, մանրամասները պատմիր:

- Աբեղա եմ Բջնիում, մի շաբաթ առաջ զարկվեց Բջնին: Չաղաթայները հանկարծակի պաշարեցին բերդը: Բերդապահ Վահան իշխան արեց կարելին, անգամ անկարելին, սակայն կասեցնել թշնամուն անկարող եղանք: Սրբազանը կռվում էր սուրը ձեռքին, ահա այդ սուրը, որ կրում եմ, նա- պանակեն: Ես այն հանեցի մոխիրների միջից... - Հոգոց հանեց: Քար լուռության մեջ շարունակեց,- Թամուրը արքեպիսկոպոսին ու Վահան իշխանին այրեց խարույկի մեջ: Այս քսակի մեջ մեր սրբերի նշխարներն են: Կռվի պահին սրբազանը, որին հայր եմ կոչել, կտակ ա-

վանդեց՝ տարածել Բջնիի կործանման լուրը, կոչ կոչել ժողովրդին՝ ելնելու սրբազան պատերազմի ընդդեմ սատանայի մահմեդական: Փրկության հուսկ միակ միջոցը՝ կռիվն է, ազգի ըմբոստացումը,- հոգևած լռեց, նայեց վանահորը,- արքեպիսկոպոսի պատգամն է՝ մեջք չծռել թշնամու առաջ, չհավատալ նրան, կոչել ժողովրդին սրբազան պատերազմի: Ես ամեն տեղ պիտի գոչեմ՝ ելի՛ր, ժողովուրդ, սրբազան պատերազմի,- գոչեց աբեղան, մերկացրեց սուրը, պանակեի հետ պարզեց գլխից վեր,- սա է սուրբ հորս ու իշխանի պատգամը ողջերին, մեռածներին, այսօր ապրողներին, վաղը եկողներին, բոլորին-բոլորին....

Վանահայրը մոտեցավ, համբուրեց պանակեն ու սուրը, ապա մոտեցավ Վահեն, մերկացրեց սուրը դրեց վանականի սրի վրա, ասաց.

- Երդվում եմ այս սուրբ պանակեով ու սրով, կկռվեմ Ազգիս փրկության համար մինչ- արյանս վերջին կաթիլը, թող ոսկորներս անթաղ մնան, եթե դրժեմ երդումս:

- Յայր սուրբ, որոյակ, ծանր գործ ես ուսել, քանի՞ տարեկան ես: Մազերդ սպիտակել են, որդի, սակայն տեսնում եմ՝ երիտասարդ ես:

Յայկարամը ձեռքը ակամա տարավ մազերին, թեր-ս չէր էլ տեսել մազերի սպիտակելը:

- Չգիտեմ, սրբազան, թեր-ս հազար, թեր-ս միայն քսան, չգիտեմ, սրբազան: Շատ ծեր եմ, թեր-ս ծնվել եմ փառապանծ Յայարիների հետ... Ասում ես, սպիտակել են մազերս: Չեմ տեսել, չեմ զգացել սպիտակելս,- գլուխը կախեց, - Վանական արքեպիսկոպոսը հայրություն է արել ինձ, որք եմ եղել, դարձյալ որք մնացի: Յոզվույս պարտք եմ վերցրել Աստծո առաջ, կատարել սրբազանի պատգամը: Շատ տեղերում եմ եղել, պատմել եմ Բջնիի կործանման մասին, կոչ եմ կոչել սրբազան պատերազմի: Գիտեմ, կմեղադրեն, որ կրում եմ արքեպիսկոպոսական պանակեն, զի չունեմ այդ իրավունքը, - հանկարծ զայրացավ, ի՞նչ իրավունք, մի՞թե այսքան զոհերը իրավունք չեն տալիս ինձ, մի՞թե քսան տարեկանում ծերանալս իրավունք չէ կոչ կոչելու ժողովրդին...

- Յանգստացի՛ր, որոյա՛կ, դու քո պարտքն ես կատարում: Վաղը մենք սգո պատարագ կմատուցենք մեր սրբերի պատվին, դու սուրն ու պանակեն դիր սուրբ սեղանին: պատարագից հետո կարող ես շարունակել քո առաքելությունը: Աստված քեզ հետ:

Յայկարամը մոտեցավ սրբազանին, քսակից մի պտղունց մոխիր լցրեց նրա ափի մեջ:

- Թող այս մոխիրը ծխա ամեն հայի հոգում,- ուզում եր դուրս գալ, սակայն ինչ-որ բան հիշելով, ետ դարձավ,- բերդից փախչելիս գերել են Վահան իշխանի դստերը՝ Անահիտին: Նա գերյալների մեջ է, հարկ է միջոց գտնել նրան փրկելու: Սուրբ հոր դուստրը արժանի է, որ նրա մասին հոգա հոգ-որ դասը:

- Յա՛յր սուրբ,- Թովմային դիմեց վանահայրը,- Յայկարամին տար քեզ մոտ: Իրավացի ես, Յայկարա՛մ, որդի: մենք պարտ ենք խորհելու

Վահան իշխանի դստերը փրկելու մասին: Դուք գնացեք, ինձ մենակ թողեք: Ես պիտի աղոթեմ, ծանր է ընկերոջս մահը,- ներկաները հուշիկ քայլերով դուրս գնացին:

Ծերունին ծնկեց խաչելության առաջ:

- Տեր Աստված, ինչո՞ւ...

Այս «ինչուն» անգամ ապաշխարել էր պարտադրում: Ոչ միայն սրբազանի հոգին էր տվայտանքի մեջ, շատերի հոգիներում հարց էր ծնվել՝ զի Աստված բարություն է – ոչ մի բան երկրի վրա չի կատարվում առանց նրա կամքի, անգամ ծառից տեր– չի ընկնում: Հավատամ խոստովանիմ, սակայն այս ամենը, այս արյունը, ավերը, եկեղեցիների կործանումը, այրված քաղաքները, մորթոտված մանուկները, ծխացող հայոց երկնականարը... Ինչո՞ւ Տեր Աստված...

Թովմայի ու Հայկարամի հետ խուց մտան Վահեն, Ոսկանը, Փայլակը, Ասողիկը: Թովման նրանց ծանոթացրեց: Խուցը լցվեց մարդկանցով, նստեցին իշտյակին:

- Վահեն Դվինից է: Նա վերջինս է տեսել Մարտիրոսի դիակը: Ոսկան եղբայրը նրա հետ է եղել, երբ գնացել են Մարտիրոսի դիակը փնտրելու: Ոսկանենց շենի բնակիչները հեռացել են Սոկոպետի ամառանոցները: Սա մանկությանս ընկերն է՝ Ասողիկը, ձկնորս է: Փայլակի մասին գիտեք, միասին ենք կռվել Բարդողի վրա: Մարտիրոսի օգնականն էր կռվի ժամանակ: Սա էլ Հայկարամն է, մեր կործանված Բջնիից: Ահա մենք,- շեշտեց վերջին բառը, այդ բառի մեջ մեծ, շատ մեծ իմաստ դրեց,- երկու հոգ–որ, մեկ ազատ, մեկ արհեստավոր: Երկու մարդ էլ շինականներից: Ասել է թե հայ ժողովուրդն ենք ներկայացնում, - լռեց, նայեց խորհրդավոր,- կո՛չ կոչենք ժողովրդին: Բա՛վ է, հարկ է որ ամենքն էլ ոտքի ելնեն, քաշվեն լեռները Չաղաթայները քաշվում են Այրարատ. ասել է թե միտք չունեն Տարնո կողմերը գնալու: Այնտեղ ժողովուրդը կդիմադրի, ցավոք այնտեղ անտեղյակ են չաղաթայների վայրագությունների մասին: Հարկ է, որ մենք գնանք Հայոց գավառները, պատմենք Բարդողի, նա– Բջնիի մասին. նա– ազգի զոհերի մասին:

Հավաքվածները, որ դեռ չէին հասկացել իրենց առաքելությունը, հանկարծ հասկացան արեղային, որ իմաստուն հոգով, մտքի զորությամբ առաջ էր անցել իրենցից, որ իրենց փոխարեն վճիռ էր կայացրել, կազմել մի ընկերություն, մի եղբայրություն: Դեռ այն չէր գիտակցված, թեր–ս միայն Թովման գիտեր ինչի համար է ելել, ուր է գնում, սակայն ոչ, Վահեն գրկեց նրա ուսը:

- Իրոք, իմաստուն մարդ ես, Բարդողի եպիսկոպոս...

- Համամիտ եմ քեզ հետ, սուրբ հայր, - խոսեց Հայկարամը, - ոչ ոք երկնից, ու երկրից չի կարող խաթարել իմ երթը, ես իմ առաքելությանն եմ հավատարիմ, – պատրաստ եմ տալու արյանս վերջին կաթիլը: Ես կկատարեմ իմ առաքելությունը:

- Մենք էլ շեներում կպատմենք Բարդողի ու Բջնիի մասին,- ասաց

Ոսկանը:

- Ծովակի ափամերձ բոլոր շեներում կիմանան կռվի մասին,- ա-
սաց Ասողիկը:

Փայլակը ձեռքը դրեց Թովմայի ուսին:

- Ես չգտա ընտանիքս: Չեմ բաժանվի քեզանից: Միասին կռվեցինք
Բարդողի վրա, միասին կլինենք, եթե Բարդողի եպիսկոպոսը չի հրա-
ժարվի ինձ պես հասարակ մարդուց...

Թովման գրկեց հսկային:

- Մենք այնտեղ Բարդողի վրա իրար եղբայր կոչեցինք: Եղբայր կլի-
նենք, քանզի Բարդողի եղբայրությունը սուրբ է:

Հսկան հուզվեց, համբուրվեց Թովմայի հետ, հիշել էր ընտանիքը,
Բարդողը, Մարտիրոսին: Իրոք, Բարդողի կռվի մասնակիցները մինչ-
կյանքի վերջ սրբությամբ պահպանեցին Բարդողի եղբայրությունը:
Չմոռացան ոչ Մարտիրոսին, - ոչ էլ Բարդողի եպիսկոպոս հռչակված
Թովմային...

Իսկ որ այս մարդիկ առանց պայմանավորվելու հավաքվեցին իրար
գլխի, Աստծո նախախնամությունն էր: Բարձրյալը չէր կարող ան-
պաշտպան թողնել Հայոց աշխարհը...

Դռան թակոցը ընդհատեց խոսակցությունը:

Ներս մտավ ջահակիր Պետրոսը:

- Հա՛յր սուրբ, հաճիր գալ սրբազանի մոտ:

- Ի՞նչ կա, Պետրոս:

- Հիշո՞ւմ ես չաղաթային, որին փրկեցինք խեղդվելուց, նա է եկել...

- Ի՞նչ, - Թովման ոտքի թռավ, շունչը կտրվեց ուրախությունից:

- Հետն էլ երկու կին կան: Մեկը, կարծյոք, իշխանուհի է, շքեղ է
հագնված: Բշնիից են:

Հավաքվածները իրար նայեցին:

- Իցիվ Անահիտը լինե՞ր,- ուրախացավ Հայկարամը,- սիրտս վկա-
յում է, այսօր հայտնության օր է:

- Երանի հուսացելոց,- խաչակնքեց Թովման, համարյա վազքով
գնացին վանահոր օթ-ան, այնտեղ արդեն շատ մարդ էր հավաքվել:

- Իշխանուհի՛, Անահիտ՛, քույր իմ,- ասաց Հայկարամն ու գրկեց
աղջկան,- ուրախ եմ, օրհորդ, շնորհակալ լինենք Աստծուն փրկությանդ
համար, հրաշք է, փրկվել ես, ուրախ եմ... Արփինե, դու էլ ես այստեղ,
Փա՛ռք Երկնավորին:

Անահիտը ապշեց, երբ Չահիրն ու Թովման գրկախառնվեցին:

- Եղբայր Թովմա,- չգիտես որտեղ սովորած հայերենով ողջունեց
Չահիրը:

Հովհաննես սրբազանից զատ ամենքն էլ զարմացած էին: Անահի-
տը բացբերան նայում էր Չահիրին, իսկ երբ վանահայրն էլ գրկախառն-
վեց Չահիրի հետ, Անահիտը լաց եղավ:

- Տե՛ր Աստված, շնորհապարտ եմ, որ փրկվեցի հայի ձեռքով:

- Այո՛, որդյա՛կ, քեզ ազատել է եղբորս որդին՝ Չահիրը, որ այսքան ժամանակ եղել է չաղաթայների մեջ, վերջապես Աստված կամեցավ, որ նա վերադառնա իր ժողովրդի գիրկը: Փառք քեզ, Տեր Աստված, շնորհապարտ եմ այս ուրախության ու երջանկության համար, քանզի վկայեցիր քո բարությունն ու ողորմածությունը:

Հավաքվածները շնորհավորեցին Չահիրին: Կատարվել էր ուրախալի փաստ՝ մի կտոր ար- մթամած երկնակամարում, մեկ տարագիր հայ վերադարձել էր իր ժողովրդի գիրկը:

- Շնորհակալ եմ, Չահիր եղբայր,- խոնարհվեց Անահիտը, - թող Աստված հատուցե:

- Ներո՛ղ եղիր, քույր իմ, քանզի չեմ կարող հայերեն պատասխանել,- ժպտաց Չահիրը, - ներիր, որ ճանապարհին չասացի ով լինելս, չէիր հավատա, իսկ հայերեն ես կսովորեմ,- այս ամենն ասաց պարսկերեն, որ բոլորն էլ հասկանում էին:

- Իշխանուհուն ուղեկցեք հյուրերի օթ-ան,- կարգադրեց վանահայրը:

Անցավ երեք օր: Այդ միջոցին Հովհաննես սրբազանը երկար խորհրդակցեց Թովմայի ու Վահեի հետ, իրենց գրույցներին հրավիրեցին Չահիրին: Իսկ Թովմայի խցում ընկերները երկու գիշեր անքուն մնացին, վիճելով, ապա ծանր գործն ուսելու վճիռ կայացրեցին:

Թովմայի առաջարկը ժողովրդին չաղաթայների դեմ հանելու մասին, այդ երեք օրերի ընթացքում նա- Հովհաննես սրբազանի մոտ վերջապես վճիռ դարձավ: Եպիսկոպոսը վճիռ դրեց՝ անցնելով այդ ճանապարհին շատ ու շատ արգելքներ, հաղթահարելով շատ խոչընդոտներ: Ծեր իմաստասերը բախտորոշ վճիռ կայացնելուց առաջ երեք գիշեր չէր քնել: Նա լավ էր հասկանում, որ ծանր վճիռ է կայացնում, որ վտանգի տակ է դնում հոգ-որ դասը, կատակ բան չէ Լանկ Թամուրի դեմ ելնել: Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս փրկել վանքերն ու եկեղեցիներն ավերումից ու կործանումից:

Ելքը հուշեց Թովման: Կապույտ աչքերը վանահորը հառած, հասարակ ու հանգիստ ասաց:

- Միակ միջոցը Ուխտը գաղտնի պահելն է...

Սրբազանը գրկեց Թովմային:

- Որդի, իրոք իմաստուն մարդ ես,- սակայն ինչպե՞ս անել: Ասա նա- այդ, զուր չէր քեզ Բարդողի եպիսկոպոս կարգել Մարտիրոս սուրբը...

Արդ, հավաքվել են վանահոր մոտ Թովման ու ընկերները:

- Հույսս դուք եք՝ Թովմա՛, Վահե՛, Ասողի՛կ, Ոսկա՛ն, Հայկարա՛մ, Փայլա՛կ ու Չահի՛ր: Միով բանիվ դուք եք Հայոց հույսը: Դուք պիտի ոտքի հանեք ժողովրդին: Ես ծեր եմ, ի գորու չեմ սուր կրելու: Ես ձեզ հետ կլինեմ իմ աղոթքներով ու խորհուրդներով, - դադար տվեց, հոգոց հանեց, - Չահիրը կարող է մեզ ստույգ տեղեկություններ հայտնել Լանկ Թամուրի գորքերի մասին: Ի՞նչ է վճռել կաղ սատանան,- խաչ քաշեց

դեմքին:

- Եղբայրներ՛ր, Լանկ Թամուրը գնում է Վրաստան, որից հետո չաղաթայները կձմեռեն հայոց արքաների ձմեռոցում՝ Ղարաբաղում, որ դուք կոչում եք Արցախ: Գարնանը նորից կգան, քանզի տիրակալը երբեք չի հրաժարվի Բայազետի հետ չափվելուց: Նա չի կարող կիսել իշխանությունը սուլթանի հետ: Տիեզերքում մի տիրակալ պիտի լինի: Այս անգամ Թամուրը վճռեց, որ դեռ չի հասունացել պատերազմը: Դրանից զատ նրան խանգարեցին հայերի ըմբոստացումը, որն անսպասելի էր Թամուրի համար: Բարդողի դեպքերը բացեցին նրա աչքերը, հասկացավ, որ Բայազետի դեմ պատերազմի դեպքում հայերը կզարկեն թիկունքից: Այդ պարագան ստիպեց գնալ Վրաստան: Այն Հայաստանից փոքր է, զորական ուժերը սակավ են: Ի տարբերություն Հայաստանի, Վրաստանը թագավոր ունի: Դիմադրելու դեպքում՝ ամենքն էլ կկռվեն – հակառակը՝ կհնազանդվեն բոլորը,- նայեց ներկաներին, այս մասին տիրակալն ասաց մի զրույցի ժամանակ: Բայազետի հետ ընդհարումը անխուսափելի է, սակայն այս անգամ հայերը խառնեցին Թամուրի հաշիվները: Չմոռանանք, որ կա նա – Սարայի Թողթամիշ խանը, որը պատրաստ է հարձակվելու Թամուրի գավթած երկրների վրա: Նա էլ իր բաժինն է ուզում հափշտակել...

Պարզից պարզ էր՝ Վրաստանի գլխին արհավիրք կախվեց, իսկ հետո՞. իսկ այդ հետոն ոչ ոք չգիտեր, բնությունը իր կամքն էր թելադրում, գալիս էր Հայաստանի դաժան ձմեռը:

- Ասել է թե մեզ հանգիստ կթողնեն: Իցիվ գարնանը մի փոքր ուշացնեին հարձակումը, վար ու ցանքս անեինք: Դա հնար կտար սովից խուսափելու: Աստված մի արասցե, վաղ հարձակվեն, սով կընկնի: Դեռ որքան ցավեր ու ահեր են գալու մեր գլխին,- հոգոց հանեց Թովման:

- Ապավինենք Աստծուն...

- Նա – մեր սրի՛ն, - գայրալից վրա բերեց Վահեն,- մի՛ անտեսեք այս պարագան: Ժողովուրդը տեսել է, զգացել է ուժը Բարդողի վրա, նա – Բջնիում: Չաղաթայներն էլ են հասկացել, որ մենք աղվան չենք, չենք նվաստանա, կկռվենք: Հույսներս Աստված ու մեր սուրը: Գործել է պետք – ոչ ձեռքերս ծալած սպասել:

- Եվ ի՞նչ կարելի է անել այս պահին,- վանահայրը նայեց Վահենին,- ստույգ է, չաղաթայները հեռանում են, սակայն նրանք դարձյալ կգան: Գիտեմ՝ մեզ հանգիստ չեն թողնի: Կգան գարնանը: Դուք երիտասարդ եք, սով չեք տեսել... Ծանր է սովյալների աչքերին նայելը: Ուտում են ամեն բան, անգամ առնետներ... Աստված մի արասցե...

«Հույսներս Աստված,- մոմռացրեց Վահեն,- մարդիկ հուսահատված են: Եթե այն այլ հունով մղվի, կարող է կատաղություն ծնել, հուսահատ կատաղություն»: Նայեց Փայլակին, որի նկատմամբ առանձնահատուկ հարգանք էր զգում ինչ-որ բանով նրանց ճակատագրերը նման էին: Երկուստեք կորցրել էին ընտանիքները: Նրանք վեր էին ելել մանր-մուկ

հոգսերից...

Կելնեն կամ չեն ելնի հոգ-որները, ինչ փույթ: Նրանք իրենց համար վճիռ կայացրել են՝ կյանքները դնել Ազգի գոհասեղանին: Հոգ-որները փորձում են փրկել հոգին, փորձության են հանում հոգու գործերը... Չաղաթայները իսլամ են պարտադրում, ի՞նչ անի հայը, երբ մի կողմից Բայազետն է իսլամ պարտադրում, մյուս կողմից՝ Լանկ Թամուրը, մի՞թե երկընտրանք կառաջանա հայի մեջ, չէ՞ որ դարեր առաջ հայերին մի անգամ նոր կրոն պարտադրեցին՝ քրիստոնեությունը, - երբ քննում ես վիճակը, ազգի գործերը՝ եզրահանգումները, գլուխդ պտտվում է, ուզում ես գոռալ՝ ի՞նչ արեցիք հայեր... Ոչ, այլ-ս թույլ չենք տա ցնցահար անել մեր հոգին... Տեր Աստված, միևնույն- ե՞րբ փորձես մեզ՝ հայերիս...

* * *

Անահիտն ու Արփենին մենակ էին: Անահիտը խոսելու ցանկություն չուներ: Մի քանի օրվա ընթացքում այնքան բան էր տեսել, որ կորցրել էր գլուխը: Չաղաթայների գերությունից ազատվելը ընդունեց շնորհակալական խորին զգացումով, ընդունեց որպես Աստծո բարության վկայություն: Նա քույրական սիրով էր խորհում Չահիրի մասին: Առաջին անգամ խորհեց այրմարդու մասին, սակայն ոչ Չահիրի մասին, նրա ուշքն ու միտքը թովման էր: Աբեղան գերել էր աղջկան, թե- այդ ամենից անտեղյակ էր: Մի քանի անգամ էին հանդիպել, սակայն աղջկան թվում էր, որ տարիների ծանոթ են: Նա խոր թախիծ էր տեսել արեղայի աչքերում: Խորհում էր, որ այդ կապույտ աչքերը չեն կարող չճանազել սիրով: Վախենում էր, դա Աստծո նվիրումի թախիծն է, սակայն նա արեղայի աչքերի խորքում նրա կյանքի սեր էր տեսնում, երջանկության ու սիրո սպասում, միջահասակ, մկանուտ, սպիտակող քունքերով, որ առանձնակի շուք են տալիս նրա դալուկ դեմքին: Աղջկը նրան նմանեցնում էր վանքի սրբապատկերներին...

- Որքան թախիծ կա նրա աչքերում, - ասաց, հոգոց հանեց:
- Ո՞ւմ աչքերում, - ուրախանալով, որ տիրուհին ուշքի է եկել, հարցրեց Արփենին: - Աբեղայի՞, որի՞, մեր Հայկարամի՞, թե՞ վանահոր մտերիմի: Ո՞ւմ մասին է խոսքը:
- Թովմա է անունը, որ գրկախառնվեց Չահիրի հետ:
- Ես երջանիկ եմ, որ մեզ հայ է փրկել: Ես առաջին պահից հասկացա, որ նա հայ է... Ի՞նչ այրմարդ է, - հանկարծ վախեցավ - վատ մի խորհիր իմ մասին, սակայն, իրոք, շատ գեղեցիկ այրմարդ է, - նորից շառագունեց Արփենին:
- Հետո ինչ, որ իսլամ է ընդունել, - հասկանալով նաժիշտի չասածը, շարունակեց, - նա վերջերս է իմացել ծննդյան գաղտնիքը: Մահմեդական սովորույթով նրան թլփատել են...
- Մեղա՛, մեղա՛, - խաչակնքեց Արփենին:
- Այլ-ս ի՞նչ մահմեդական, երբ դարձի է եկել, - երկար լռեց, ապա հարցրեց համարյա շշուկով, - ինչու են այդքան դալկադեմ արեղաները,

մի՞թե պատճառը ծոմապահությունն է ու պասերը կամ աղոթքները:

- Թովմա արեղան նման չէ մնացածներին: Նա կռվել է Բարդողի վրա: Նրան Բարդողի եպիսկոպոս է կոչել ինքը՝ Մարտիրոս դյուցազնը: Նրա մեջ ինչ-որ աշխարհական բան կա, նրա աչքերի թախիծը...

Անահիտը սիրով նայեց Արփենիին: Նա խելացի աղջիկ է, ասել է թե, իրոք, նա հաճելիորեն տարբերվում է մնացածներից – անսխալ է նրա ընտրությունը: Տեր Աստված, ի՞նչ ընտրության մասին է խոսքը: Վախեցավ շարունակել, սակայն սիրո կարոտ հոգուն չես ստիպի լռել, ստիպել չերագել:

- Դո՞ւ էլ ես նկատել: Նրա աչքերում ինչ-որ աստվածային իմաստ կա: Նրա աչքերի կապույտը հարգի կլիներ որ–է իշխանազունի, քան Աստծո ծառայի,– գլուխը թափ տվեց,– արի վերջ տանք այս խոսակցությանը: Շնորհակալական աղոթք հղենք առ Աստված, աղոթենք մեր նահատակների՝ հայրիկի ու մնացածների համար, որ ընկան մեր սիրելի Բջնին պաշտպանելիս: Երբ մի փոքր հանգստանանք, կխնդրեմ վանահորը մեզ ուղարկի Տայք: Չգիտեմ ինչպես պիտի մայրիկին պատմեմ հայրիկի զոհվելու մասին, լեզուս չի գորի, վախենում եմ չդիմանա, առանց այն էլ տկար է...

- Մենք՝ հայերս, տոկուն ենք, ասում էր Վաղինակը: Այսքան դիմացել ենք, էլի կդիմանանք, կդիմանա նա– մայր իշխանուհին, քանզի եղբայրդ դեռ պատանի է, պարտ է դիմանալ, մինչ– եղբայրդ կապի իշխանի սուրը:

- Իրավացի ես, Արփենի: Մեզ դժվար կյանք է բաժին ընկել, շատ դժվար...

* * *

Ուշ աշուն էր: Քամին ոռնում էր Տփխիսի փողոցներում: Մարդիկ հույսով, նա– անհույս երկինք էին նայում, սպասում էին ձյան գալուն:

Լանկ Թամուրի հորդաների հարձակման լուրը տակն ու վրա էր արել երկիրը: Մինչ– Վրաստան հասնելը չաղաթայները գրավել էին Յայաստանն ու Աղվանքը: Արդ, Լանկ Թամուրը գալիս է Վրաստան: Երկրի վրա մահվան սպառնալիք էր կախվել: Մարդիկ երկինք էին նայում, աղերսում էին Աստծուն ձյուն գար, բուրբ ու բորան աներ, կարծում էին ձմեռը կարող էր փակել չաղաթայների ճամփան:

Վրաց ավագանին տագնապի մեջ էր: Դեմ էլնել չաղաթայների անհնար էր: Ականջալուր էին, որ Աղվանքում նրանց չէին դիմադրել, միայն Յայաստանում էր, որ հայերը, խենթ ու խելառ հայերը, դեմ էլան, իսկ իրենք ի՞նչ անեն: Լանկ Թամուրը չգնաց Բայազետ սուլթանի վրա, թիկունքում չէր կարող թողնել հայերին: Տիրակալի կողմից ոչխար կարծած հայ շինականները խառնեցին նրա հաշիվները: Թամուրը

հասկացավ, որ հայերը լուրջ հակառակորդ են:

- Հայերը թագավոր չունեն, ամեն իշխան, ամեն տանուտեր ինքն է վճռում իր ապրելու, մեռնելու հարցը, իսկ աստ, նախնյաց իրավունքով մենք ենք նստած գահին: Մենք պիտի վճռենք երկրի ու ժողովրդի ճակատագիրը: Հայերը կռվեցին, վկայեցին ազատ ապրելու իրենց իրավունքը: Նրանք կան – փառք նրանց, իսկ մենք...

Թագավորը մատներով թմբկահարում էր գահի արմնկակալները, նայում որդիներին՝ Գեորգին, Կոստանդինին, Դավթին: Սթափվեց, երբ Կիր Աննան քնքշորեն շոյեց ձեռքը:

- Այո,- միտքը շարունակեց թագավորը,- ուր որ է, Լանկ Թամուրը կհայտնվի Տփխիսի պարիսպների տակ: Դեմ ելնել, ճակատել չենք կարող, հզոր են իրենց ահավոր բազմությամբ...

- Տե՛ր արքա, դիմիր Հռոմին, Բյուզանդիային,- անհամարձակ ասաց թագուհին, լռեց, թեր-ս անօգուտ ու ուշացած համարեց առաջարկը:

Թագավորը նայեց կնոջը, մի դառը ժպիտ խաղաց դեմքին:

- Սիրելի՛ս, Բյուզանդիան խեղճացել է Բայազետի մահացու գրկախառնման մեջ, ամիսների հարց է, քաղաքը կընկնի: Այո՛, այս վիճակում երկար չի դիմանա Կոստանդնուպոլիսը: Այլ-ս ինչ խոսենք մնացածներից, թեր-ս միայն Թողթամիշը:

- Մեր թշնամու թշնամին մեր բարեկամն է,- Դավիթն էր, կրտսեր որդին,- տեր արքա, մի՞թե չեն օգնի:

Թագավորը զայրացավ:

- Սպասի՛ր, մեր հար-աններից ամենագորեղը Բայազետն է, սակայն ի՞նչ ակնկալությամբ կեղևի Թամուրի դեմ, երբ սա ամեն անգամ խույս է տալիս պատերազմից: Այո՛, դեռ այդ առյուծները չեն բզկտելու իրար: Հայերը խառնեցին նրանց հաշիվները: Թամուրը կարծում էր հայերը աղվանների պես կհնազանդվեն, սակայն չարաչար սխալվեց: Սա առաջին դեպքը չէ, երբ հայերը կրծքով պաշտպանում են մեզ, իսկ մե՞նք... Ավա՛ղ, հաճախ մոռանում ենք այս պարագան:

Դավիթը ցանկացավ խոսել: Գեորգը բարձրացրեց ձեռքը, կրտսեր եղբայրը լռեց:

- Եթե Բայազետն ու Թամուրը պատերազմեն, թեր-ս մենք փրկվենք...

Թագավորի ձեռքերը բռունցքվեցին, մռայլվեց:

- Այդ պատերազմում ես Լանկ Թամուրին հաղթանակ եմ գուշակում, սակայն այստեղ կա մի հանգամանք, տիրակալը երբեք չի մտում զավթված երկրում: Ետ է քաշվում, իսկ եթե հաղթի Բայազետը, դա կկործանի միջագետքի ժողովուրդներին: Ափսո՛ս, սակավ են մեր ուժերը,- գլուխը կախեց:

- Հա՛յր արքա, ի՞նչ ես վճռել, ասա՛ վճիռդ, - Գեորգն էր:

- Ի՞նչ եմ վճռում,- զայրացավ թագավորը, - ազնաուրները մի գլուխ

խորհուրդներ են տալիս, մի կողմից էլ կաթողիկոսը: Նա էլ իր վանքերի մասին է խորհում, - ոտքի ելավ: Հաղթ ուները գծագրվեցին աշտանակների լույսերի մեջ,- ո՞վ կփրկի ժողովրդին: Սկսեց շրջել գահասրահում, որդիները ոտքի ելան, ձեռքով նշան արեց նստել:

- Սիրելիդ իմ, Բագարատ, տեր Վրաստանի, դու պիտի անես այն, ինչ ձեռնտու է երկրին, ժողովրդին: Ճակատել չաղաթայների դեմ չենք կարող: Հարկ է հնազանդվել ճակատագրին, փրկել երկիրը կործանումից...

- Մայր թագուհի, ի՞նչ ես խոսում,- Դավիթն է, ամեն ինչում համարձակ ու աճապարող, - մի՞թե պիտի նվաստանանք:

- Դու լռի՛ր,- սաստեց երեց եղբայրը, - Մայր թագուհին իրավացի է: Այդպես է խորհում նա- Վրաստանի հզոր արքան: Ես հասկանում եմ քեզ, հայր, դու պատրաստ ես անգամ կյանքդ տալու, սակայն...

Թագավորը սիրով նայեց Կիր Աննային:

- Վրաստանի թագուհին ոչ միայն գեղեցիկ է, նա- խելացի,- ժպտաց թագավորը: Ժպիտը չստացվեց, կծկվեց դեմքը,- վճիռը մեր մեջ ծնվեց այն ժամանակ, երբ չաղաթայները լցվեցին Պարսկաստան, ծնկի բերեցին նրան: Ես հասկացա, որ այդ արհավիրքը չոքելու է նա- մեր դռանը: Չինգիզ Խանի հորդաներից հետո աշխարհն այսպիսի մեծաքանակ բանակ չի տեսել,- մռայլ նայեց որդիներին, - կգա ժամը, չգիտեմ երբ կլինի, երկու գագանները իրար կհոշոտեն: Ողջ մնացածի հետ թեր-ս հնար լինի լեզու գտնել: Կարծյոք, այդ պատերազմում կհաղթի Լանկ Թամուրը: Մի մոռացեք, որ կա նա- Թողթամիշը, սա նույնպես կցանկանա իր հաշիվները մաքրել Լանկ Թամուրի հետ, սակայն չմոռանանք, որ հաղթողը կարողանում է շարունակել պատերազմը, երբ մի փոքր դադարից հետո համալրում է ուժերը: Եթե հաղթի Թամուրը, ապա ախորժակը կբացվի ու կգնա Ռուսիայի վրա, իսկ դա կործանում է նրա համար, չմոռանանք մի հանգամանք էլ՝ նա ծեր է - ոչ անմահ: Նրա մահից հետո չաղաթայների պետությունը կմասնատվի, որդիներն ու թոռներն իրար մեջ կբաժանեն պետությունը: Այդ ժամանակ էլ ոտքի կելնեն ստրկացված ժողովուրդները...

- Տարիներ են պետք դրա համար, իսկ վաղը չոքել է դռներս,- թագուհին դաստարակը տարավ աչքերին:

Թագավորը գայրացած բռունցքը վեր պարզեց:

- Այո՛, վաղը եկել է: Մենք կփրկենք Վրաստանը... Մեզ կհանձնենք Թամուրի ձեռքը...

- Ո՛չ, հայր, Թամուրը բորենի է, նա քեզ կհոշոտի, Վրաստանն էլ հետդ:

- Մենք թագավոր ենք, հպատակների հայր, իսկ հայրը պիտի ապրի զավակների համար: Այլ ելք չենք տեսնում:

Ներս ընկավ արարողապետը: Նրա հետ էլ թիկնապահներից մեկը: Հասկանալի դարձավ՝ առանց թույլտվության ներս գալը պատճառ ու-

ներ: Թագավորը բարձրացրեց ձեռքը:

- Տե՛ր արքա, Լանկ Թամուրի հորդաները մտան Վրաց հողը:

Թագավորի այտը ջղաձգվեց, բարձրացրեց մականը:

- Վաղև առավոտյան ազնաւորներին, զորապետներին հրավիրեք խորհրդի,- երբ արարողապետն ու թիկնապահը դուրս գնացին, դարձավ որդիներին,- Լանկ Թամուրը ոսկեպաշտ է: Նա ժառանգաբար չի հասել իշխանության, դա նշանակում է նրա Աստվածը ոսկին է: Ճոխ ընծաներ, ընտիր նժույգներ, զենքեր, գոհարեղեն, թանկարժեք դիպակներ կտանենք: Լիահույս եմ՝ չի ավերի երկիրը, - գլուխը կախեց, զգացվեց, որ չէր հավատում իր իսկ խոսքերին:

- Եթե քեզ գերի տարավ, երկիրը անտեր կմնա,- ձեռքը կրծքին տարավ թագուհին:

- Եթե գերի տարավ, մեզ հետ կլինի մեր որդին՝ Դավիթը: Դու՛ Քեորգի, Կոստանդինի հետ կմնաք երկրում, կքաշվեք լեռները,- ձեռքը թափ տվեց,- ինչ եք կռավում հանց ագռավ, մի՞թե ես առաջին վրաց թագավորն եմ, որ բարձրանալու եմ գողգոթա: Գնացե՛ք, մեզ մենակ թողեք: Լույսը կբացվի, բարին հետը: Թող Տեր Աստված փրկե երկիրը Յայրենի...

* * *

Տագնապած հոգով ծնկել էր խաչելության առաջ: Առաջին անգամ առ Աստված հղված աղոթքը շշուկ էր դարձել:

- Տե՛ր Աստված, մեղավոր եմ, փրկյա՛ հոգիս, հասու եմ անգամ ապաշխարանքը չի օգնի,- աբեղան ցածրացրեց ձայնը,- Տե՛ր Աստված, չէ՞ որ ընդունում ես երկրային սերը... Ների՛ր, լինելով կուսակրոն, կին անրջեցի, որ բարձր է ինձանից իր մաքրությամբ, կրած տառապանքներով, ապրած վախերով: Նա իշխանուհի է, ես՝ քո ծառան: Ես փուշ եմ, նա վարդ... Ողբամ վիճակս, ողբամ ու հազար անգամ մեղա գամ, զի մոռացա սանս, անրջեցի այդ կնոջը: Ինչո՞ւ հոգիս պղտորեցիր, չէ՞ որ երդվել էի անմնացորդ քեզ նվիրվել ու ազգիս փրկության գործին: Ների՛ր, տեր Աստված, որ մի պահ մոռացա ով լինելս, ցանկացա կին առնել, ամուսնանալ առագաստ անրջեցի այն ժամանակ, երբ ազգիս գոյությունն է վտանգված, հավատքն է փորձության դրված, նա- հայ լինելը, որ մենք վկայում ենք խարույկների վրա, մարտի դաշտերում: Վտանգված է քրիստոնեությունը, որի կուրծքն են բզկտում մահմեդական յաթաղանները:

«Այդ ամենը հոգու կործանում է բերում, տաժանք», - խցում քամի զգաց:

Մարդ էր ներս մտել, դուռը բաց էր, ետ նայեց:

- Անահիտ իշխանուհի՞,- ապշեց, չոքած էր, ուզեց հռիռակ,- Տեր Աստված, ինչո՞ւ ես ծաղրում երջանկության խաբկանքով, - ոտքի ելավ, տեսիլքը մնաց, խաբկանք չէր:

- Յայր սուրբ, եկա խնդրանքով: Սրբազանն ասաց, որ վանքի գրապահոցը քեզ է հանձնված, եթե բարեհաճեիր, կնայեի մատյանները:

Թովման ուշքի եկավ: Կարողացավ միայն գլխով անել, լեզուն առնվել էր: Անահիտը կանացի բնագոյով հասկացավ աբեղայի հոգում կատարվածը, օգնության շտապեց:

- Կցանկանայի մի անգամ էլ ընթերցել Մեծ Քերթողի «Յայոց պատմությունը»՝ հատկապես Ողբը: Սրբազանն ասում է գրապահոցում կա այնպիսի մի օրինակ, որ հիացնում է ծաղկողի անզուգական վարպետությամբ, ճաշակով, դժվար թե մարդու հանճարը մի նոր այդպիսի հրաշք արարի...

- Այո՛, օրհորդ: Ցավոք, ծաղկողի անունը հայտնի չէ, համեստ մարդ է եղել:

- Նկարները ոսկեգօծ են, գունավոր: Գլխատառերը թռչնակերպ են, արված են այնպիսի կատարելությամբ, ասես կենդանի լինեն,- Թովման սիրած նյութի մասին խոսելիս տիրապետեց իրեն, ժպտաց, որից աչքերի կապույտը ավելի խտացավ: Աղջկան թվաց, թե ծովակն է լողում նրա աչքերում, որ կարող էր սուզվել աբեղայի աչքերի լաջվարդի մեջ: Թովման ետ գրկեց գլուխը, լույսը ընկավ գլխին, մազերն ասես հրդեհվեցին:

- Ողբում եմ քեզ, հայոց աշխարհ: Ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնիդ, որովհետ- վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ: Կրդովեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությունը, չարափառությամբ, - աբեղան լռեց, ոչ նրա համար, որ անգիր չգիտեր ողբը, ո՛չ, նա կարող էր ամբողջ մատյանը հիշողությամբ արտասանել: Նա հուզված էր օրհորդի համար, որին անգամ հոր մահը, գերությունը, հոգեկան տառապանքները չէին կարողացել ընկճել, կտրել հայոց պատմությունից:

- Խղճում եմ քեզ...,- շարունակեց Անահիտը ու չհասկացվեց ո՞ւմ էր խղճում՝ աբեղայի՞ն, նրա անհույս զգացմունքները, թե՞ շարունակում էր Խորենացու պատմությունը: Լռեց, հայացքով շոյեց աբեղային, որի աչքերում նորից թախիծ էր բուն դրել: Իսկ թախիծի խորքում, շատ ու շատ խորքում սեր էր ծնվում: Մի անհույս սեր, որ իր էությամբ երկնային էր, քանզի ներշնչված էր աստվածներից: Աղջիկը այրում էր ու այրվում: Նրանց միջ- մի գրկաչափ տեղ կար, որ լցվել էր գրկախառնման տենչանքով, սակայն երկուստեք վախենում էին անցնել այն: Ծանր կլիներ այդ քայլի արժեքը:

Չգիտես ինչպես եղավ կամ որտեղի՞ց ձեռք բերված քաջությամբ աղջիկը քայլ արեց, դա դեմ էր քրիստոնյա օրհորդաց սովորույթին, թեր-ս նրա մեջ հառնել էր արիական քույրերի ըմբոստ հոգին, որ կա ամեն հայի մեջ: Անահիտը բարձրացրեց ձեռքը, շոյեց աբեղայի այտը:

Թովման քարացավ: Աղջիկն ինքն իր արածից ապշահար, ետ քաշ-

վեց, ձեռքերով ծածկեց դեմքը, լաց եղավ

- Ներիր, հայր սուրբ, քո թախծոտ աչքերը նմանեցրեցի սրբապատկերի աչքերին, ասես ձեռք տվեցի սրբապատկերի...

- Եթե այդպես ես խորհել,- կերկերուն ձայնով ասաց Թովման,- ապա չես մեղանչել, զի այդ ամենը Տիրոջ կողմից քեզ փորձելու համար է, խաբկանք է՝ կանցնի, ինչպես ամեն բան անցողական է այս կյանքում, ունայնություն,- Թովման ավելի մռայլվեց,- մեր կյանքը թաղված է աղոթքների մեջ...

Անահիտը զարմացավ, նայեց հետաքրքրվեց.

- Սպասի՛ր, հայր սուրբ, այդ ի՞նչ ես խոսում: Մի՞թե ես լսում եմ Թովմա քաջ աբեղային՝ Բարդողի եպիսկոպոս հռչակված հոգ-որին: Ի՞նչ ես բարբառում ունայնության մասին, ապրել է պետք, աբեղա՛, կռվել ազգի համար: Ուշքի եկ, Յայր սուրբ: Մի կարծիր ինձ անիմա ազգի ու կրոնի պատմության: Ես քիչ բան գիտեմ կյանքում, սակայն հայոց պատմությունը լավ գիտեմ: Գիտեմ, որ ազգը կռվելով է ապրել, արդ, նույնն է մեզ պարտադրված՝ ապրել կռվելով: Սա հորս խոսքերն են, որ ասաց մարտից առաջ, իսկ նա իմաստուն մարդ էր, հայր սուրբ, ունայնություն քարոզելով ազգ չես փրկի: Մի՞թե դու Թովմա աբեղան ես, որին Լանկ Թամուրը կտոր-կտոր կանի Բարդողի վրա հաղթանակի պատարագ մատուցելու համար,- նայեց ուշադիր, ինչ-որ բան անցավ մտքով, - թե՞ ուզում ես ինձ ետ պահել վտանգներից, զուր ես չարչարվում - մի կարծիր ինձ փափկասուն: Ես կարող եմ սուր կրել: Ես այն հայ օրհորդներից եմ, որոնք կռվի դաշտ իջան Ավարայրում, իրենց արյամբ ներկեցին դաշտը սուրբ... Գիտցի՛ր, ես արիական օրհորդ եմ ինձ համարում - ինձ անիմա մի կարծիր մինչ քրիստոնեությունն ունեցած մեր ազգի պատմության... - քմծիծաղ տվեց,- կանայք ինձանից խուսափում էին, քանզի խառնվում էի այրմարդկանց գործերին: Կարող եմ կռվել նիզակով, սրով, իմ նետը չի վրիպում թիրախից: Չուր չեն ինձ հոգով ըմբոստ հռչակել: Այդ մասին կարող ես հարցնել Յայկարամին: Նա գիտե, որ ինձ ըմբոստ է կոչել Վանական արքեպիսկոպոսը:

Թովման հիացած, մի փոքր էլ ընկճված նայում էր օրհորդին:

- Ների՛ր, օրհորդ: Ես իրոք ուզում էի քեզ հեռու պահել վտանգներից, զի դու առանց այն էլ շատ ես տանջվել, կորցրել ես հորդ... Ես սուկ աբեղա եմ, դու՛ իշխանուհի: Ազգին եմ նվիրված, ազգի ծառա...

- Այլ-ս ի՞նչ սուկական, երբ ազգի ծառա ես կոչում քեզ: Ազգի ծառան պիտի նման լինի հորս, որ սուր էր կրում խաչի հետ: Դա է փրկության պայմանը հայոց, - աղջիկը ետ քաշվեց աբեղայից, նստեց աթոռակին:

Արդեն այլ կերպ էր նայում աբեղային, որը դեռ կանգնած էր նրա առաջ:

- Մի քանի օրից գնալու եմ Տայք, մորս մոտ, - հանկարծ ժպտաց չարածճի,- գնանք միասին, կտեսնես Տայքը, մարդկանց, կպատմես Բար-

դողի կռիվների մասին:

- Անահի՛տ, ներող եղիր, իշխանուհի: Ինձ ծանր գործ է սպասում: Ես պիտի ազատ լինեմ ամեն տեսակի կապվածություններից ու պարտքից: Աստծո՛ւ – մեր սուրբ գործից զատ...

Վաղուց էր խորհել այդ առաքելության մասին, նվիրվել Ազգի փրկության գործին, նրա ըմբոստացմանը, սակայն այստեղ, խոսելով օրհորդի հետ, հասկացավ՝ վճիռը հաստատ էր, – իր կյանքի նպատակը Ուխտ կազմելն է:

- Եվ քո սրտում տեղ չպիտի՞ թողնես կնոջ սիրո համար,- հարցրեց աղջիկը:

Թովման չլսելու տվեց աղջկա վերջին խոսքերը: Նա այլ բան էր խորհում: Երեկոյան ընկերներով պիտի գնային երդում տալու սուրբ սեղանի առաջ, կազմելու Յայոց Գաղտնի Ուխտը: Ինչպե՞ս գնային երդում տալու սուրբ սեղանի առաջ, կազմելու Յայոց Գաղտնի Ուխտը: Ինչպե՞ս ասեր աղջկան, իսկ ասելու համար հարկ էր ունենալ ընկերների համաձայնությունը: Իսկ եթե չհամաձայնվեին, այս ամենը խորհել էր տալիս, անհանգստացնում:

Հավաքի ժամը մոտենում էր: Աբեղան վճռեց գնալ վճռական քայլի, նախ երդվեցնել աղջկան խաչելության առաջ

- Օրհորդ, երդվիր խաչելության առաջ, հորդ, նահատակ Վահան իշխանի հիշատակով, որ ասածներս գաղտնի կպահես, որպեսզի շատ ու շատ մարդկանց մահվան պատճառ չդառնաս, նա- իմ, - լրեց, ամեն ինչ խառնվել էր, աղջկա նկատմամբ ծնված սերը, նրա այրական արարքների մասին լուրերը...

- Երդվում եմ սուրբ հիշատակով, մեր նախնյաց փառքով, որ կմեռնեմ, սակայն կպահեմ գաղտնիքը: Երդվում եմ,- ասաց, համբուրեց խաչելությունը:

Թովման սկսեց քայլել խցում, ավելի ստույգ դրանք շրջադարձեր էին, քանզի խուցը փոքր էր, չորս քայլ երկարությամբ, այդքան էլ լայնքով:

Կանգ առավ աղջկա առաջ:

- Կեսգիշերին հավաքվելու ենք սրբազանի մոտ: Այնտեղ կլինեն Վահեն, Ոսկանը, Հայկարամը, Ասողիկը, Փայլակը,- ժպտաց մեղավոր, զգաց, որ մի պահ մոռացել էր Չահիրին,- հարկավ մեզ հետ կլինի Չահիրը: Եպիսկոպոսի սուրբ օրհնանքով կստեղծենք Յայոց Գաղտնի Ուխտը ընդդեմ Լանկ Թամուրի, ահա – ողջ գաղտնիքը: Մենք պիտի գործենք Ուխտի անունից, սակայն Ուխտի անդամների անունները պիտի գաղտնի մնան: Սպասենք մի փոքր, թեր-ս ընկերներս համաձայնվեն քեզ վերցնել Ուխտի մեջ, – այդ ամենը պիտի արվի նա- սրբազանի թույլտվությամբ,- սիրով նայեց Անահիտին, այդ հայացքը զարմացրեց աղջկան, շառագունեց, քանզի արեղայի աչքերում նա դեռ մինչ այդ սեր չէր տեսել: Անահիտը քայլ արեց, սակայն Թովման բարձրացրեց ձեռ-

քը,- ես երագում եմ գրել մեր օրերի պատմությունը, Լանկ Թամուրի ար-
շավանքների ու ժողովրդյան դիմադրության մասին: Իսկ գրել մեր Ուխ-
տի մասին չեմ կարող, հարվածի տակ կդնեմ Ուխտի անդամներին:

Անահիտը սիրով նայեց արեղային:

- Ազգանվեր գործ ես ձեռնարկել, հայր սուրբ

Լռեցին, դրսից ձայներ լսվեցին: Ներս մտան Վահեն ու Ասողիկը:
Չարմացան արեղայի մոտ Անահիտին տեսնելով: Վահեն ցանկացավ
բացատրություն պահանջել, Թովման կանխեց նրան:

- Անահիտը մեր քույրն: Ես նրա մասին էի ուզում ձեզ հետ խոսել:

- Սպասեք մեր եղբայրներին,- խոսքը չէր ավարտել՝ ներս մտան
Ոսկանն ու Փայլակը, նրանց հետ-ից եկան Չահիրն ու Յայկարամը:

- Եղբայրներ՛ր, մեզ հետ է Բջնիի նահատակ իշխանի դուստրը՝ Անա-
հիտը, - սպասեց, ասես ուզում էր, որ ամենքն էլ հասկանային, որ օ-
րհորդի այստեղ հայտնվելը պատահական չէր, - նստե՛ք, եղբայրներ,
մինչ- սրբազանի մոտ գնալը հարկ է քննենք մի հարց,- ձեռքով նստելու
հրավիրեց ընկերներին:

Սրանք զարմացած էին, եկել էին սրբազանի մոտ գնալու, ինչպե՞ս
չզարմանային, երբ այս ուշ ժամին արեղայի մոտ տեսան օրհորդին:-
Աստծո նախախնամությունը մեզ մոտ է բերել Անահիտին: Նա կամե-
նում է մեզ հետ լինել Ուխտի մեջ:

- Թովմա՛, ուշքի եկ,- խոսեց Ասողիկը, - սա այրմարդու գործ է: Մենք
կռվի ենք ելնում...

Մթնոլորտը տհաճորեն սրվեց:

- Սպասի՛ր, Ասողիկ, մի՛ աճապարիր: Դու չես ճանաչում օրհորդին,
- ժպտաց Յայկարամը, - Լուսահոգի Վանական արքեպիսկոպոսը նրան
ըմբոստ հոգի էր կոչել այրմարդկային արարքների, գենք կրելու հա-
մար,- արեղայի միջնորդությունը տեղին էր, ժամանակին:

Թովման հարգանքով նայեց Յայկարամին: Նրա միջնորդությունը
մի փոքր մեղմեց մթնոլորտը:

- Շնորհակալ եմ Յայկարամ եղբայր: Ես կարող եմ պատասխանել
իմ եղբորը: Ասողիկ եղբոր զարմանքը ընդունում եմ, սակայն կնոջ
նկատմամբ կասկածը՝ ոչ: Դու, թեր-ս, լավ չգիտես հայոց պատմությու-
նը, կամ մոռացել ես, քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ հայ կանայք ու օրհորդ-
ները կռվի են ելել Յոդ Յայրենիի համար: Վարդանանց օրերին կռվի
դաշտ իջած գնդերի թվում կանանց գունդ կար: Յայ կանանց արնա-
ներկ գիսակները փռվեցին մարտի դաշտում, մատաղ կրծքերը խոցվե-
ցին պարսից սրերից ու նիզակներից, սակայն նա- այդ արյան գնով
փրկվեց Յայրենին: Օրեն չէ,, Ասողիկ եղբայր ինձ զրկել Յայրենյաց կռ-
վից:

Անահիտի հայացքը վառվում էր սրբազան կրակով, ասես հուշ
դարձած արիական դիցուհի լիներ, ներկաները ազդվեցին:

- Ներող եղիր, քույր Անահիտ, - Ասողիկը մեղավոր ժպտաց, - քույր

եղիր մեզ համար: Հը, ի՞նչ կասեք, եղբայրներ:

Սրանք ճարահատյալ ժպտացին, այլ ելք չկար, քանզի օրիորդն արդեն տեղյակ էր Ուխտի մասին: Մի՞թե օրեն է կնոջը ետ պահել հայրենյաց կռվից, Թովմային, որին առաջին պահին մեղադրում էին, հասկացան, որ օրիորդի մասնակցությունը գործին վնաս չի տա: Օրիորդի օգտին էր նա- Հայկարամի խոսքերը՞:

- Ծանր գործ ենք ուսելու, քույր Անահիտ,- խոսեց Վահեն, - պատրա՞ստ ես կիսելու զրկանքները, պատրա՞ստ ես,- հապաղեց մի պահ, ապա հարցրեց սառը, խիստ ձայնով, - պատրաստ ես նահատակվելու հանուն հայրենիի:

- Պատրաստ եմ, Վահե եղբայր: Երդվում եմ սուրբ հորս հիշատակով, նա- հայոց նահատակներով, նրանց շիրիմներով: Երդվում եմ...

- Ապրե՛ս, - հասկանալով կատարվածը, հուզվեց Չահիրը, համբուրեց աղջկա ճակատը:

Ուխտի անդամները մոտեցան Անահիտին, համբուրեցին նրան:

- Դու մեր Ուխտի դիցուհին ես՝ Անահիտ, - ինքն իր ասածից զարմացած, պահի ոգ-որանքի մեջ հեթանոսացած, ասաց Հայկարամ արեղան, - որքան ուրախ կլինեիր լուսահոգի Վահան իշխանը:

Երբ հերթը հասավ Թովմային, սա մի պահ կարկամեց: Շառագունած Անահիտը ճակատը մոտեցրեց համբույրի: Թովման դողող ձայնով ասաց.

- Ուխտդ ընդունելի, օրիորդ, - հազիվ շրթունքները հպեց աղջկա ճակատին:

Մի ակնթարթ, բոլորի համար աննկատ, աղջիկը սեղմվեց արեղայի կրծքին:

Սակայն ոչ, Վահեն որսաց այդ շարժումը, ժպտաց քթի տակ:

- Իմաստուն նկատեց Հայկարամ եղբայրը, դու մեր Ուխտի դիցուհին ես: Գնացիք, եղբայրներ, անհարկի սպասել չտանք սրբազանին:

Մտան սրբազանի օթ-ան: Հովհաննես եպիսկոպոսը հագնված էր տոնականորեն, ինչպես լինում է հաղթության պատարագի ժամանակ: Նա երիտասարդացել էր, մոռացել տկարությունը: Նրա հետ էին մերձավորները՝ Թորգոմ ու Վրթանես արեղաները: Սրբազանը նրանց վստահում էր, ինչպես ինքն իրեն:

- Ձեզ հետ տեսնում եմ օրիորդ Անահիտին, փարատեք տարակուսանքս: Ի՞նչ առիթով է նա ձեզ հետ,- սրբազանի հարցն ուղղված էր Վահեին, որին ընկերները անխոս համաձայնությամբ իրենց գլխավոր էին ընտրել:

- Անահիտը մեր քույրն է, Ուխտի անդամ, - ասաց Վահեն, - նա երդվել է:

- Ընդունելի՛ է,- ժպտաց սրբազանը: Չննեց նրանց մեկիկ-մեկիկ, հոգոց հանեց,- որդիք, մեզանից զատ ոչ ոք չպիտի իմանա Հայոց Գաղտնի Ուխտի անդամներին - այն պարագան, որ Ուխտը կազմվել է

հոգ–որ դասի կողմից, - խոր շունչ քաշեց, ասես զսպելու համար սրտի ծակոցները, - նստեք եղբայրներ,- ցույց տվեց աթոռակները,- նորությունն չէ – ոչ էլ ասեմ զարմացնելու համար, երկիր մտած յուրաքանչյուր նվաճող առաջին հերթին պարզում է դիմադրության գլխավորներին: Լավ ի միտ արեք, որդիք, հայ ժողովուրդը կորցրել է գահը, երկիրը մասնատված է, միակ համախումբ ուժը հոգ–որ դասն է, որ ի զորու է ժողովրդին հանել սրբազան պատերազմի: Եթե Լանկ Թամուրը իմանա, որ Ուխտը կազմել է հոգ–որ դասը, կոչնչացնի հոգ–որներին, կավերի եկեղեցիներն ու վանքերը: Ժողովրդին կթողնի առանց հոգ–որ առաջնորդի, իսկ դա մահ է, լիահույս եմ, հասկանում եք այս վտանգը: Ա՛յ, տեսեք, Վրաստանը թագավոր ունի, տեր ու տնօրեն, սակայն թույլ է հոգ–որ դասը, - մատը վեր տնկեց, - հայերս կորցրեցինք թագավորությունը, սակայն կա հոգ–որ դասը, որ հզոր է առ Աստված իր ունեցած նվիրումով ու երբեք չի լքի իր հոտը,- հայացքը խստացավ, - որդիք ոչ մի մագաղաթ չպիտի գրվի, ոչ այսօր, ոչ վաղը, - նայեց Թովմային, - Յայր սուրբ, գիտեմ՝ նոթեր ես գրում մեր օրերի պատումի մասին: Թովմա՛, սիրելիս, ես կուզեի, որ ժողովուրդը իմանա ճշմարտությունը, ոչինչ մի գրիր Ուխտի մասին, իսկ եթե գա ժամը, ժողովուրդը կասի իր երախտիքի խոսքը... Յուսանք, կռվենք ու սպասենք Աստծո Որդու գալստյանը: Յանուն Յոր, Որդվո ու Յոգվույն սրբո, ամեն:

Թորգոմ աբեղան սրբազանին մեկնեց ոսկեգօծ ավետարանը:

- Երդվենք, սիրասուն որդիք, - դու՛ հայոց օրհորդ, որ կամոքն Աստծո ու մեր հոգու թելադրանքով կազմեցինք Յայոց Գաղտնի Ուխտը ընդդեմ Լանկ Թամուրի հորդաների: Երդվենք հավատարիմ մնալ, եթե Աստծո կամոք նահատակվենք հանուն սուրբ գործի, երջանիկ լինենք, տանելով մեր խաչը այս կյանքում: Յանուն Յոր, Որդվո ու Յոգվույն Սրբո, ամեն:

Յամբուրեց ավետարանը: Ուխտի անդամները ձեռքերը երկարեցին ավետարանի վրա:

- Երդվո՛ւմ ենք,- արտասանեցին միաձայն: Ծեր հոգ–որը հուզվեց, սիրով նայեց Ուխտի անդամներին:

- Սիրելիներս, ձեզ իմացում, մեզ մի հաճելի գործ է սպասում,- ծերունին ժպտաց հայրաբար, նայեց Չահիրին, - ի հաճույս հավատքի ու ամենայն հայի՛ հարկ է մկրտենք եղբորորդուս, տանք հային արժանի անուն:

Չահիրը հանկարծակիի եկած, շփոթվեց, ապա ջերմորեն համբուրվեց հորեղբոր հետ:

- Գնանք, եղբայրներ: Գնանք եկեղեցի, վկայեն եղբորորդուս դարձի գալը, մկրտենք նրան:

Թե- գիշերը տարածամել էր, սակայն մեծ թվով վանականներ հավաքվեցին: Չահերի լույսերով ողողված թափորը մտավ եկեղեցի: Յովհաննես եպիսկոպոսը բարձրացավ սուր սեղան, ձեռքը երկարեց Չահի-

րին:

- Արդ, հրաման է Աստծուց մկրտել քեզ, որպեսզի ընդունես աստվածապարզ- ավետիսները - կենաց խոսքը: Դու, որդյակ, հարկ է խոստովանես մեղքերդ ու մաքրվես Աստծո առաջ - նա քեզ թողություն կտա: Ես, որպես վանահայր ու հորեղբայրդ, քեզ համար ընտրում եմ Չաքարիա անունը, որ կրել են հայոց եկեղեցու երկու կաթողիկոսներ, մեկը Երուսաղեմի, մյուսը՝ Չագեսցի կաթողիկոսը: Նա- շատ ու շատ հոգ-որ ու աշխարհիկ հայեր, ու փառաբանել են այդ անունը ազգանվեր գործերով: Ջանք դիր, արժանի եղիր այդ սրբերի հիշատակին ու արժանապես կրիր այդ պատվավոր անունը:

Չահիրը ծնկի իջավ:

- Աստծո, նա- Քրիստոս Որդու, իմ սուրբ հորեղբոր ու իմ նվիրյալ եղբայրների ու քրոջ առաջ խոստովանում եմ, շատ մեղքեր եմ գործել, սպանել եմ մարտում, կատարել եմ տիրակալի հրամանները: Նպաստել եմ նրա հաղթանակներին, սակայն երբեք ձեռք չեմ բարձրացրել երեխաների, կանանց, ծերերի վրա, քանզի հայի հոգիս փրկել է ինձ նմանօրինակ մեղքերից: Աստծուց, Որդուց ու Սուրբ Հոգուց աղերսում եմ մեղքերիս թողություն: Ներկաները զարմացան Չահիրի խոսքերի վրա, ասես մեկը թելադրում էր պահին պատեհ խոսքեր, թեր-ս, ինչու ոչ՝ հոգին, հայի հոգին էր թելադրում:

- Մեղքերիդ թողություն, դարձդ ընդունելի,- ասաց Հովհաննես Եպիսկոպոսը, - արդ, քեզ կնքահայր է պետք, կարգն է այդպես, - Չահիրը նայեց ընկերներին:

- Ես եմ կնքահայրը,- աջը բարձրացրեց Վահեն,- կինս ու ընտանիքս զոհ գնացին չաղաթայներին, մենակ եմ մնացել,- մռայլվեց, նորից բարձրացրեց աջը, - Ես եմ կնքահայրը:

- Ընդունելի՛ է,- ասաց սրբազանը, ապա երեք անգամ օրհնեց ավագանի ջուրը, դիմեց հավաքվածներին:

- Դարձե՛ք ար-մուտք,- կարդաց հրաժարեցման աղոթքը, - դարձեք ար-ելք: Կրկնե՛ք ինձ հետ՝ հրաժարիմ ի սատանայի - ամենայն խաբեություն է, նորա ի պատրանս նորա, ի խորհուրդ նորա ի չար հրեշտական նորա...

Չահիրը դժվարությամբ կրկնեց հրաժարեցման խոսքերը: Եպիսկոպոսը վերցրեց ավետարանը, ընթերցեց, խաչով երեք անգամ օրհնեց ջուրը, ապա սրբալույս մեռնոն հեղեց օրհնված ջրի մեջ - կոչեց ընծայողի անունը Չաքարիա, ապա հարցրեց կնքահորը, թե ի՞նչ է խնդրում մկրտվողի համար:

Վահեն բարձրացրեց աջը:

- Հավա՛տք, հո՛ւյս, սե՛ր ու մկրտություն,- այս խոսքերը կրկնեց երեք անգամ: Եպիսկոպոսը վերցրեց Չաքարիայի ձեռքերը, իրար միացրեց, մտցրեց ջուրը, ապա ջուրը վերցրեց, հեղեց Չաքարիայի գլխին:

Դրոշմ արեց, ձեռքը քսեց ճակատին, աչքերին, սրտին, թիկունքին,

ոտքերին, ասաց.

- Խաղաղություն ընդ քեզ, փրկյալդ Աստծո, խաղաղություն ընդ քեզ, օծյալդ Աստծո,- օրհնված ու սրբագործված խաչը կախեց Չաքարիայի պարանոցից, տվեց սուրբ հաղորդում՝ նշխար դրեց Չաքարիայի բերանը, որից հետո առաջինը համբուրեց եղբորորդուն: Մոտեցան Ուխտի նվիրյալները, համբուրեցին նրան:

- Փա՛ռք քեզ, Տե՛ր Աստված, մի անմեղ հայի հոգի էլ փրկվեց...

* * *

- Ի՞նչ կասես, Խալիլ թոռ,- նայելով Տփխիսի պարիսպներին, հարցրեց տիրակալը,- Բջնիից հետո չե՞ս կամենում գրավել այս քաղաքը, որ Վրաստանի մայր քաղաքն է, հարկավ, ուժեղ կայազոր ունի,- կտրուկ ետ նայեց, փնտրեց Չահիրին, ափսոսաց... «Ցավալի է, երբ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրվածները: Ոչինչ, մենք դեռ կգտնենք լակոտին, ցից կհանեմ: Կնայեմ, ինչպես է գորտի պես թփրտում ցցին, իսկ այս անատամ մարդուկից օգուտ չկա: Սա ի՞նչ գաղտնապահ, - նայեց Յաֆիզին,- ցավալի է, երբ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրվածները, - նորից խորհեց Չահիրի մասին»:

- Կանչե՛ք Սահարին:

Սա այնքան արագ հայտնվեց, որ հասկանալի դարձավ, սպասել էր հրավերքի, ծնկեց տիրակալի առաջ:

- Զեզ կարգում եմ գաղտնապահ: Իմացիր քաղաքի մասին, խուզարկուներ ուղարկիր, իմացիր վրաց թագավորի մտադրությունները:

- Թույլ տուր խոսեմ, տիրակալ,- ծնկած տեղից խոսեց Սահարը,- ես մարդիկ եմ ուղարկել քաղաք, գիտեմ վիճակը:

- Կեցցե՛ս, - սառը ծիծաղեց Թամուրը: Նայեց Շահ Մելիքին, - դու նկատե՞լ ես, որ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրվածները,- տեսավ, ինչպես սա ցնցվեց: Տիրակալը ծիծաղեց, - լա՛վ, լա՛վ, դա քեզ չի վերաբերում: Գիտե՞ս, այսօր լավ եմ տրամադրված: Դե՛, ասա՛, ի՞նչ ես պարզել, - նայեց Սահարին:

Սահարը հասկացավ, որ այս պահից փոխվում է իր կյանքը, որ մտնում է տիրակալի մտերիմների խմբի մեջ, իսկ ի՞նչ կտա իրեն այդ բարձրացումը: Նա այդ պահին չէր խորհում այն մասին, թե որքան բարձր լինի դիրքը, այնքան մեծ է անկման ուժը, չէր խորհում այդ մասին...

- Տե՛ր իմ, վրաց թագավորը վճռել է մեծագին ընծաներով գալ հնազանդվելու աշխարհի տիրակալիդ, - այս պահին խորհեց, որ զուր չէր իր մարդկանցից երկուսին զոհել:

- Տեսա՞ր, Խալիլ թոռ: Ալլահը բարի օր է մեզ ուղարկում, թե չէ շատ բարձր են քաղաքի պարիսպները: Ասում են վրաց թագավորն էլ կռվող մարդ է, ասում են նա- խելացի: Դրան անվիճելիորեն հավատացինք,

քանզի հասկացել է՝ մեկ է, քաղաքը կգրավենք, Շահ Մելիք, հրաման տուր, թող պաշարեն քաղաքը...

Չէր հասցրել ավարտել խոսքը, երբ քաղաքի վրա տարածվեց եկեղեցիների զանգերի դողանշը: Նժույզը ցցեց ականջները, խլշկտաց, սմբակով դոփեց գետինը:

Թամուրը ականջ դրեց: Նա ձայների մեջ ինչ-որ ներդաշնակություն էր փնտրում: Մեծ զանգերի մեջ փոքր զանգերի ձայներ էին լսվում, որ մեղմ էին, տխուր մեղեդու պես: Չը՛նգ, ընդմիջում, զը՛նգ, զը՛նգ, զը՛նգ, զը՛նգ: Ձեռքով նշան արեց Շահ Մելիքին:

- Սպասե՛ք մի փոքր, Շահ Մելիք, սրանց զանգերը լաց են լինում,- սպասեց, - Հայաստանի եկեղեցիների զանգերը խրոխտ էին, առնական, մարտի էին կոչում: Վրաց եկեղեցիների զանգերը լալկան են, ասես աղերս են անում...

Հանկարծ, անհարկի բարձր, տհաճորեն ճռաց քաղաքադուռը, ամենքն էլ նայեցին դռանը:

Բացվեց Տփխիսի դուռը: Չաղաթայները համրացան գրոհի սպասման մեջ, մի հրաման ու նրանք ներս կլցվեին քաղաքը, սակայն հրաման չկար:

Քաղաքից դուրս եկավ սպիտակ նժույգ նստած մի խրոխտ զորական: Տեսքը հպարտ էր, հասկացան՝ քաղաքից դուրս էր գալիս վրաց թագավորը:

- Սպասեք մի առ ժամ, - ասաց տիրակալը, մտավ յուրտ: Թեք ընկավ բարձերին,- վաղուց թագավորի խոնարհված գլուխ չէի տեսել: Թագավորների կտրված գլուխների մեջ սա իր արժանավոր տեղը կգորավի: Շահ Մելիք, քանիսն են՝ թագավորները, ավելի ստույգ՝ գլուխները, - ուրախ ծիծաղեց Թամուրը:

- Տասնո՛ւթ, - ասաց Շահ Մելիքը:

Թամուրը հիշեց Սահարին, որի բերած լուրերը ստույգ էին:

- Ապրե՛ս, Սահար: Կանչել տվեք Մեհմետին՝ Ազիլի որդուն, ուզում եմ ճատրակ խաղալ,- շփեց ոտքի վերքը,- թող վրաց թագավորը դրսում ուզում եմ ճատրակ խաղալ, - ծփեց ոտքի վերքը,- թող վրաց թագավորը դրսում, սպասի: Եթե Ազիլի որդին հաղթեց, կյանք կպարգ-եմ Վրաց թագավորին, տեսեք, հա՛,- մատը թափ տվեց,- բան-ման չասեք Մեհմետին: Վրաց թագավորի ճակատագիրը կախված է ճատրակի զինվորներից...

Ներս մտավ Մեհմետը, ճատրակի տախտակը դրեց դաստարխանի վրա, ինքը ծնկեց, շարեց զինվորներին, փղերին, բերդերը: Նա գիտեր, որ տիրակալը ինքն է շարում իր զինվորներին, մի անգամ ասել էր՝ «Մենք ինքներս ենք մարտի տանում զինվորներին»:

- Անցյալ անգամ դու պարտվեցիր, Մեհմե՛տ, գիտեմ՝ երբեք հաճոյանալու համար չես պարտվում: Դու իսկական խաղացող ես: Զեզ համար կա միայն ճատրակի տախտակն ու իմաստուն գլուխդ: Դու չես

իսնայում անգամ մեզ: Դու երբեք չես քծնում: Վրաստանի թագավորը կանգնած է յուրտի առաջ, սակայն այս պահին կար-որը մեր ու քո խաղն է: Շահ Մելիք, ի՞նչ է անում վրաց թագավորը: Ինչ հաճելի լռություն է: Վաղուց լռությամբ հանձնվող քաղաք չէինք տեսել: Լավ երկիր է, նման չէ Հայաստանին, որտեղ քաղաքները հուր ու բոց են ժայթքում: Արժե այս լռության համար արժանին մատուցել թագավորին: Ի՞նչ են անում վրացիները:

- Տիրակալ, վրաց թագավորը, ավագանին կանգնած են մեր զինվորների հսկողության տակ: Թագավորի տեսքը խրոխտ է: Ավագանին սկսել է տրտնջալ...

- Սկսի՛ր, Ազիլի որդի: Մենք այսօր բարի ենք: Շահ Մելիք, ի՞նչ է անում վրաց թագավորը, որտե՞ղ է թագուհին:

Շահ Մելիքը ուները թոթվեց:

- Ների՛ր, տիրակալ, ես տեղյակ չեմ, թեր-ս, կանչենք ամենագետ Սահարին:

- Կանչի՛ր, թող ամեն անգամ ներս գա մեծամեծների հետ: Սահարը ներս մտավ, ծնկեց ճատրակի սեղանի առաջ:

- Տիրակալ՛, Կիր-Աննա թագուհին պալատում է, Դավիթ որդու հետ: Թագավորի մյուս երկու որդիները քաղաքում չեն, հեռացել են Եգերաց աշխարհ: Վայրենի երկիր է, այնտեղ ճանապարհներ չկան, միայն իրենք գիտեն լեռնային արահետները, մեկ էլ արխարները /վայրի այծերը/: Նրանք իրենց շեներից դուրս են գալիս հար-ան երկրները ասպատակելու համար:

Թամուրը հետաքրքրված նայեց Սահարին: Նրան դուր եկավ Սահարի առնական տեսքը, սակայն, չգիտես ինչու, հանկարծ մռայլվեց: Նրան թվաց, որ Սահարը թե- ծնկած շատ անկախ էր, հպարտ, սակայն ասաց.

- Ապրե՛ն, Սահա՛ր, դու իսկական գաղտնապահ ես, իսկական թումանապետ, ինչպես իմ այս թումանապետը, որ հարձակվում է Մեհմետի բերդի վրա,- տիրակալը ճատրակի տախտակի վրա շարժեց փղոսկրե թումանապետին, - Շահ Մելիք, ի՞նչ է անում վրաց թագավորը:

Սա դուրս գնաց, արագ վերադարձավ, խոսեց զայրացած:

- Տիրակալ՛, Բագարատ թագավորը իջել է Նժուլգից, կանգնել է գլխիկոր: Վրացիները ամենքն էլ հետիոտն են...

Թամուրը չհասկացավ Շահ Մելիքի զայրույթի պատճառը, ուզեց խորհել, պարզել այդ պարագան, սակայն տարվեց ճատրակի տախտակով:

- Դու իմ շահին ես սպառնո՞ւմ, ա՛խ, դո՛ւ, շեյթա՛ն: Ուզում ես գլխատել զորքերս: Իմ շահը հարվածի տակ է, սպասիր, Շահ Մելիք: Մենք այստեղ պարտվում ենք, իսկ դու վրաց թագավորի մասին ես խոսում: Սպասի՛ր, Ազիլի որդի, ես կարող եմ զոհել թագուհուն...

- Տիրակալ, իմ թումապետերը փակել են թագուհուն դամփան: Տի-

րակալ, թագուհիդ զոհ գնաց, բերդդ անզոր է, զինվորներդ չեն կարող պաշտպանել բերդը: Շահդ անզոր է, նրան մնում է հանձնվել հաղթողի ողորմածությանը: Տիրակալ՛, մա՛տ, դու պարտված ես...

Տիրակալը տեսավ, ինչպես Մեհմեդը իր շահին պառկեցրեց տախտակի վրա, մռայլվեց:

- Ազիլի որդի, եթե ասեիր՝ ներիր, տիրակալ, մենք քեզ գլխատել կտայինք: Ապրե՛ս, դու փրկեցիր վրաց թագավորի կյանքը: Շահ Մելիք, ի՞նչ են անում վրացիները:

- Տիրակալ, սպասում են ողորմածությանդ...

Թամուրը բարձրացավ տեղից, մի քանի քայլ արեց յուրտում, սկսեց շփել ոտքի վերքը, ապա մռայլ նայեց հավաքվածներին: Հանկարծ մտրակով զարկեց ոտքին, տնքաց, կատաղեց: Մեծամեծները հասկացան, ծանր վճիռ էր կայացնելու տիրակալը:

- Ճատրակ խաղալիս մենք պարտվեցինք Ազիլի որդուց, որն անգուգական խաղացող է, ինչպես հայրն էր՝ Ազիլ Մեծ վարպետը: Մենք մեր պարտությունը կփոխհատուցենք մարտի դաշտում: Շահ Մելիք, գրավե՛լ քաղաքը, ավերել եկեղեցիները, հանել բոլոր զարդերը, թանկարժեք իրերը: Զաղաքն ավերել: Կալանել թագավորին, թագուհուն: Վրաց ավագանուն ազատել միայն մեծ փրկագնով: Ալլահը մեզ օգնական, գնացե՛ք:

Հանկարծ լռությունը, որ տիրել էր շրջապատին ճատրակ խաղալիս, մեկեն պայթեց ահավոր դղրոյունով, չաղաթայները խուժեցին Տփխիս:

Սկսվեց մի աննախադեպ կոտորած: Ոչ մի այրմարդ կենդանի չթողեցին, գերեվարեցին միայն կանանց ու երեխաներին:

Տփխիսը դարձավ մեռյալների քաղաք: Փողոցներում արյունը հոսեց, խառնվեց Կուր գետին:

Զաղաքում մահասարսուռ ոռնում էր քամին չաղաթայների սրերից հալածական, մեռնում էր վրաց մայր քաղաքը, մեռնում էր իր մահով՝ հաստատելով Լանկ Թամուրի մեծությունն ու վայրագությունը, որոնք համարժեք էին:

- Տիրակալը ճատրակ է խաղում տիեզերքի հետ,- ծիծաղում էին չաղաթայները:

* * *

Գուժ ու գուժկանի սովոր էին, այս մեկն էլ չզարմացրեց:

- Չաղաթայները գրավել են Տփխիսը. Բագարատ թագավորին, թագուհու, արքայազն Դավթին գերել են,- գուժկանին վայել լրջությամբ, ասաց Թորգոմ աբեղան, - Չարիշատի Հարություն վաճառականը գուժեց, անձամբ է եղել Տփխիսում: Աստծո նախախնամությունն է, որ ցրտերը ընկան, թե չէ համաճարակ կընկներ Վրաստանում, կանցներ Հայաստան:-

Հասու չեմ, ինչպես կարող էր Բագարատի պես ռազմասեր թագավորը առանց կռվի հանձներ մայրաքաղաքը:

- Սրբազան, Բագարատը մեծագին ընծաներով գնացել է առ ոտս Լանկ Թամուրի: Տիրակալը չի ընդունել նրան, այդ պահին զորքերը խուժել են քաղաք, կոտորել են բնակիչներին, թալանել են եկեղեցիները, պալատները: Մեծ ավար են հանել վրաց մայրաքաղաքից, արդ, չաղաթայները գնում են Արցախի կողմերը:

Լռություն իջավ, լռություն, որ հարկադրում էր խորհել, նա-զարմանալ, ինչպե՞ս կարելի է մայր քաղաքը չպաշտպանել: Դա նշանակում է սպանել հպատակների հավատը թագավորի հանդեպ: Թեր-ս եղել են տարածայնություններ, թեր-ս ավագանին հարկադրել է թագավորին... Մի՞թե մեր դիմադրական կռիվների մասին չեն լսել, ինչո՞ւ են այդքան նվաստացել, իսկ եթե այդ քայլի տակ մի նոր ելք ու փնտրտուք կա: Չէ՞, որ թագավոր ունեն, անտեր չեն մեզ պես, մի՞թե գերադասելի է լինել անտեր ու ամեն բան վճռել սեփական խղճով, սեփական շահերից ելնելով:

Լռեցին: Սթափվեցին, երբ լսեցին Չաքարիայի խոսքերը, որին Թորգոմ արեղան թարգմանեց բերած լուրը:

- Եթե Թամուրը չիջավ Փայտակարան, ապա կձմեռի Արցախում: Տիրակալը շատ է հավանել Հայոց արքաների ձմեռանոցը,- «Մեր ձմեռոցը» մտքում կրկնեց այդ բառը, որից հպարտություն զգաց, հազիվ զսպեց հուզմունքը:

- Մեկնի՛ր միտքդ, Չաքարիա, - խնդրեց եպիսկոպոսը:

- Չաքարիան իրավացի է: Ես որպես զորական, համամիտ եմ նրա հետ,- Վահեն հարգանքով նայեց սանիկին՝ Չաքարիային, - չաղաթայները եթե մնացին Արցախում, գարնանը կհարձակվեն Այրարատի վրա, այս բանը անվիճելի է...

- Սպասե՛ք, որդի՛ք, մենք զորական չենք, պարզեք վիճակը զորական տեսակետից:

- Ո՞վ չգիտե երկրի վիճակը,- Վահեն նայեց հոգ-որներին, - ո՞վ չգիտե, որ Հայաստանը ընկել է թուրքերի լծի տակ: Ա՛յ, Լանկ Թամուրը կգնա Արցախում ձմեռելու, կթուլանա մեզ խեղդող օղակներից մեկը: Կմնան Բայազետն ու մնացած ամիրաներն ու սուլթանիկները, որին հիշենք՝ Տուրուբերանում նստած Ղարա-Ղոյունլի թուրքմաներ սուլթան Ղարա Մահմեդը: Քաջբերունքում, Տարոնում, Սասունում դարձյալ նրանք են: Ավելի հեռու՝ դարձյալ թուրքմաններն են՝ Ջելախրյաններն են: Ուր շուռ գաս, նրանք են, իսկ որտե՞ղ ենք մենք՝ հայերս: Թուրքերի տիրույթների արանքում մի հայ իշխան, մի տանուտեր բերդաքաղաք, մեր հողերում, ամեն ինչից զրկված, նա- ուժազուրկ, - հոգոց հանեց,- Բաղեշում նստել է Ամիր Շարաֆը, Արծեկում՝ Սահանդ իշխանը, Վանում՝ Ամիրան Եզդին՝ ազգությամբ հայ Արծրունի: Մի հայ, մի թուրք, մի եզդի, կտոր-կտոր Հայաստան:

- Չմոռանանք Ջելախոյաններին, որոնք նստած են Եջինկա բերդում, իրենց Թահիր սուլթանիկով: Նա պաշտպանում է հոր գանձերը, տիրում են Նախճավանին, Սյունիքի մի մասին,- ավելացրեց Թովման:

- Ե՞րբ ենք փրկվելու Իսլամի ճիրաններից,- մոմռացրեց եպիսկոպոսը: Ներս մտավ սարկավագ Պետրոսը:

- Սրբազան, Հարություն վաճառականը տեսություն է ինդրում:

Վանահայրը ձեռքով արեց:

- Հրավիրիր, լսենք ականատեսին: Խելացի մարդ է, աշխարհ է շրջում: Հարկավ, թարմ լուրեր կունենա:

Ներկաների հայացքները դարձան դռանը: Ներս մտավ կարճ մարուքով, լայնալանջ, միջահասակ մի մարդ, որի տեսքն ավելի զորականի էր, քան վաճառականի: Մոտեցավ, առավ սրբազանի աջը, կանգնեց, սպասեց սրբազանի հարցերին: Մինչ ներկաները դիտում էին վաճառականին, սրա հայացքը կանգ առավ Վահեի վրա, հասկացավ, որ ներկաներից ամենաազդեցիկը այս մարդն է, ապա գլխով բար-եց Ասողիկին, որին վաղուց էր ճանաչում, իսկ երբ Չաքարիային նայեց, զարմացավ, քանզի նրան տեսել էր այլ հանգամանքներում: Սակայն չհասցրեց այլ բան խորհել, քանզի հասկացավ, որ սրանք, տարբեր զբաղմունքների տեր մարդիկ, զուր չեն հավաքվել Մեծոբայում: Նա համոզված էր, որ Հովհաննես սրբազանը չաղաթայների առաջ գլուխ չի ծռի: Ներկաներն էլ գոհ մնացին իրենց զննումից, վաճառականի տեսքը համապատասխանում էր նրա հռչակին: Նրան շատ ու շատ երկրներում էին ճանաչում: Հաճախ էր լինում Հնդկաստանում, անգամ Չինաց երկրում: Նրա քարավանը շատ անգամներ էր ենթարկվել հարձակումների, սակայն ոչ մի անգամ չէր թալանվել, մեծ պահնորդախումբ ուներ, նա- հմուտ էր ռազմի գործերին: Մտոք բանիվ, քաջ ու հաջողակ վաճառական էր: Ասում են, թեր-ս չարախոսում են, իբր- Լանկ Թամուրը իր պայզան՝ կնիքն է տվել նրան, երեք օղակով եռանկյունի կնիք, սակայն ազատ ճամփաներին կնիք ով է հարցնում, առաջ գլուխն են կտրում, եթե պատահաբար գտան պայզամ, մի լավ կիռհռան ու վերջ...

- Որոյա՛կ, պատմի՛ր, ասում են եղել ես Տփխիսում, ականատես ես քաղաքի ավերմանը: Է՛, մենք սովոր ենք, գուժի՛ր, որոյակ: Թե- մենք արդեն լսել ենք այդ մասին: Նստի՛ր, որոյակ, նստի՛ր:

Վաճառականը թեթ-ակի խոնարհվեց, սակայն չնստեց:

- Լանկ Թամուրը գերի տարավ Բագարատ թագավորին ու Կիր-Ան-նա թագուհուն Դավիթ արքայազնի հետ: Գահաժառանգ Գեորգին ու եղբայրը՝ Կոստանդը փախել են Եգերաց աշխարհ: Չաղաթայները կոտորեցին բնակիչներին, թալանեցին քաղաքը: Կուր գետը խեղդվում էր դիակներից: Ահավոր տեսարան էր, շատ մահեր եմ տեսել, սակայն այն, ինչ տեսա Տփխիսում..., - ձեռքը թափ տվեց,- բորենիների ոհմակ է, ո՛չ գորք... Մի քանի երեխաներ գնեցի չաղաթայներից, հանձնեցի վրաց ավագանուն: Կանանց չեն վաճառում, խորհում եմ, որ կձմեռեն Արցա-

խում...

- Թամուրը կանանց պահում է Արցախում ձմեռելիս զինվորներին հանձնելու համար,- մռայլ ասաց Չաքարիան,- միշտ էլ նույն կերպ է վարվում: Վաճառականը, որ առաջին պահին միայն կասկածել էր Չաքարիային, արդ, ապշեց:

- Սրբազան, եթե չլինեի Մեծոփայում, կասեի, որ այս մարդուն տեսել եմ չաղաթայների մոտ: Այս մարդը Լանկ Թամուրի մերձավորներից է, մի շատ ազդեցիկ զորական: Լեզուս չի զորում...

Եպիսկոպոսը ժպտաց, բարձրացրեց ձեռքը:

- Նա մեր եղբայրն է, իմ հարազատ եղբորորդին: Մի՛ գարմացիր, որ տեսել ես նրան չաղաթայների մոտ:

- Ներո՛ղ եղիր, զորական,- վաճառականը թեթևակի խոնարհվեց Չաքարիային, ապա նայեց եպիսկոպոսին,- զորականը իրավացի է, ավելին կասեմ՝ Սամարղանդ ուղարկվող գերիներից առանձնացվում են գեղեցիկ կանայք, ուղարկվում են Արցախ: Հաստատ է՝ կձմեռեն Արցախում: Գարնանը մթերքների պակաս կզգան, ամենամոտ երկիրը, որտեղ կարող են պարենավորվել Այրարատ աշխարհն է ու Սյունիքը, կզարկեն մեզ, հավատացած եմ... Վտանգ կա, ասում են, թե կարող է շարժվել նա- Թողթամիշը: Խանը չի կարող երկար ժամանակ անշարժ պահել զորքերը: Թե ուր կզարկի, հասու չեմ: Հը՛, զորական,- նայեց Վահեին:

- Դերբենդի անցքով կմտնի Աղվանք, ապա Պարսկաստան: Ռուսիայի վրա չի գնա, ատամները կփշրեն: Եթե գարնանը Թողթամիշը զարկեց Թամուրին, Բայազետի ձեռքերը կազատվեն, կարող է զարկել Կոստանդնուպոլսին:

Վաճառականը հարգանքով նայեց Վահեին:

- Բայազետը շարժվեց, դարձյալ մենք ենք տուժելու, մեզ են զարկելու...

- Իրավացի ես,- խոսակցությանը միացավ Թովման,- մեր երկրով են անցնելու նրանց ճամփաները: Մենք հարկ է, որ ընտրություն ամենք, ընտրենք չարյաց փոքրագույնը:

Վաճառականը նայեց Թովմային, ապա եպիսկոպոսին:

- Փարատիր կասկածներս, սրբազան... Կապույտ աչքեր, երկար, ոսկեգույն մազեր, միջահասակ, սիհար... Մի՞թե այս մարդը Բարդողի եպիսկոպոս հռչակված հոգ-որն է: Չեմ հավատում աչքերիս,- եպիսկոպոսը ժպտաց, գլխով արեց: Վաճառականը վերցրեց Թովմայի աջը, տարավ շրթունքներին:

- Խոնարհաբար համբուրում եմ աջդ Բարդողի եպիսկոպոս,- շտկեց ուսերը,- ո՛չ, չենք կորչի՝ Մարտիրոսներ ունենք, Բարդողի եպիսկոպոսներ, մենք արիական ենք, սրբազան, չենք կորչի,- դարձավ եպիսկոպոսին,- եթե իմ կարիքը զգաս, իմաց տուր, եթե երկրում եղա, կգամ կոչիդ...

* * *

Ասողիկի տունը ծվարել էր ծովափին: Ինչպես ամեն ձկնորսի տուն, մնացածներից տարբերվում էր բակում չորանալու, վերանորոգվելու համար կախված ցանցերով, ուռկաններով: Ամենուր ձկնահոտ էր:

Խեղճ Շողեր, ինչպես է տանջվում, փրկություն չկա, ձկան հոտը չի քաշվում տանից: Յար-ան կանայք ծիծաղում են:

- Ձկով ենք ապրում, ա՛յ Շողեր, ձկան հոտը ո՞րն է: Յետո ինչ, որ Գառնիից ես: Դու էստեղ ձկան հոտ չե՞ս առել...

- Լա՛վ, լա՛վ, քիթդ շատ մի՛ տնկիր, մարդդ, որ մտնում է ծոցդ, հեջ ձկան հոտ չե՞ս առնում,- հռչում են:

Շողերին գեղեցիկ չես համարի, եթե չնայես աչքերին: Այդպիսի աչքեր հազվադեպ են ունենում կանայք: Վայը տարել է այդպիսի աչքեր ունեցող կնոջ ամուսնուն: Այդպիսի աչքեր ունեցող կանանցից այրմարդիկ աշխատում են հեռու մալ, սակայն անըջում են... ասում են՝ փորձանքից հեռու, իսկ գիշերները չեն քնում, խաժ աչքերը գիշերը լույս են տալիս, կանչում են, խոստանում են... Այդպիսին են Շողերի աչքերը...

Ասողիկը տարիներ առաջ գնաց Գառնի ուխտի ու...

- Անծանոթ, չնայես Շողերի աչքերին,- ծիծաղել էր գիրուկ աղջկա կողքին կանգնած գեղեցկուհին, որից ջուր էր խնդրել Ասողիկը:

Ջուրը թափվում էր կրծքին, անտեսել էր գեղեցկուհու խորհուրդը, նայել էր Շողերի աչքերին: Նրան թվում էր, որ աղջկա աչքերից լուսե հյուլներ են դուրս թռչում, լցվում են հոգին: Խե՛ղճ տղա, թրջված, ժպտացող, չի էլ հասկանում, որ հիմար տեսք ունի:

- Խե՛ղճ տղա, ես գիշեր չես քնի,- ծիծաղել էր Շողերի ընկերուհին,- քանի՛-քանիսն են քեզ պես վառվել նրա աչքերի կրակներից: Գնա, ուխտդ ընդունելի,- իսկ Ասողիկը միտք չունեց մնացածների պես վառվելու միայն, նա էլ ծովափի ամենանշանավոր տղան էր, բարձրահասակ, շատ ուժեղ: Երբ ծովափին կռիվ էին սարքում, կողմերը ետ-ետ էին քաշվում, ճամփա էին տալիս նրան: Կռիվ չէր սիրում, ինչպես ամեն ուժեղ մարդ, ազնիվ մարդ, սակայն, Աստված մի արասցե, զայրացնեին... Ամենքն էլ նրան զինվորացու էին համարում, իսկ նա սիրեց ծովն ու կապվեց ծովի հետ, երբեք չդավաճանեց այդ սիրուն: Չի էլ հասկանում, որ հիմա տեսք ունի:

Տուն դարձավ Գառնիից սփարած, տանջահար, երեք գիշեր չէր քնել: Տանն էլ նույնն էր, քունը փախել էր աչքերից: Շողերն անգամ գիշերներն էր ժպտում նրան: Ասես երկնքի աստղերի փոխարեն Շողերի աչքերն էին փայլում: Դրանք կանչում էին, շողարձակում էին:

Աղոթում էր Ծովինար Աստվածուհուն, փրկություն խնդրում այդ

սիրուց, սակայն ինչ խնդրանք ինքն իրեն սիրահարված Աստվածուհուց... ավելի էր բորբոքվում սերը: Ախր գառնեցիների մասին ասում են՝ շատ հանդուգն մարդիկ են, ապրում են հեթանոս սովորույթներով... Չէ՛, Ասողիկին փրկություն չկա այդ հեթանոս աչքերից:

Հայրն ու մայրը ուրախացան, որ որդին սիրահարված է, իրենց պապ ու տատ պատկերացրեցին, որքան եղավ նրանց հիասթափությունը, երբ իմացան, որ աղջիկը Գառնիից է: Հայրը զայրացավ, որ աղջիկը հեռվից, մայրն ու քույրը փսփսացին: «Ախր գառնեցի աղջիկները մի փոքր հեթանոս են... Ախր նրանց մեջ ար-որդիների արյուն կա...»:

- Որդի՛, մի՛ քանդիր մեր տունը...

Լռեցին, սակայն տղայի վիճակը անհանգստացնում էր նրանց: Մեկ էլ տեսար՝ աղջիկը մարդու գնաց: Չդիմացան, գնացին Գառնի: Ծանոթ ունեին, գործը գլուխ բերեց: Ամուսնացրեցին Ասողիկին: Երկու օր հետո մայրը կույս, անարատ հարսի պատվին մոմեր վառեց, Աստծո սեղանի առաջ մեղա եկավ...

Ծովափին լուր տարածվեց, որ Ասողիկը ամուսնացել է գառնեցի հրաշք աչքերով աղջկա հետ: Եկան, տեսան, քթերի արյունը սրբելով ետ դարձան: Ծանր էին Ասողիկի բռունցքները:

Առաջնեկը տղա էր: Պապը ուրախությունից քիչ մնաց ունեցած-չունեցածը եկեղեցուն ընծայեր: Պապը ուրախությունից լաց էր լինում, տատը գառնեցի աղջկա գովքն էր անում ծովափին:

Տասնհինգ տարի է անցել, Ասողիկը հինգ տղաների հայր է: Երբ Շողերը զույգ տղաներ ունեցավ, ծովափի տղաները սկսեցին Գառնիից աղջիկներ ուզել: Լավ աղջիկներ էին, սակայն ոչ մեկը Շողեր չէր, ոչ մեկը Շողերի աչքերը չունեց: Ասում էին՝ մոր կողմից Շողերը սերվում է Անահիտ աստվածուհուց: Հավատում էին, երբ նայում էին աչքերին: Նրանցում ամեն ոք աստվածային կրակներ էին տեսնում:

Շողերը իր հետ հաջողություն բերեց ծովափ: Ինչի ձեռք էր զարկում Ասողիկը, հաջողության էր հասնում: Շողերի ձեռքի տակ նրանց փոքրիկ այգին դրախտ դարձավ: Խնձորի շիվեր էին գալիս նրանց այգուց տանելու, ասում էին՝ Անահիտ աստվածուհու քրոջ այգուց է: Շողերին համարում էին աստվածուհու քույր, որ իջել էր ծովափ մարդկանց երջանկացնելու – առաջին հերթին Ասողիկին: Սա, իրոք, երջանիկ էր, – ինչպես երջանիկ չլիներ, երբ տասնհինգ տարի է, ինչ մեղրամիսի մեջ է: Այդպիսի սիրող զույգ թեր-ս միայն աստվածների մեջ է եղել, մեկ էլ նրանց ընտրյալների, հենց դա է, որ կա...

Պապն ու տատը մեռան, պատվով, հարգանքով թաղեցին: Տալը ամուսնացավ մի լավ տղայի հետ, Ասողիկն ընկերներից էր: Դարձյալ Շողերի ձեռքի գործն էր:

Ծանր էր ձկնորսի կին լինելը՝ ձուկ չորացնել, աղել, ապխտել: Մի խոսքով, դժվար է, ստույգ է՝ ավագ որդին օգնում է, սակայն երկվորյակներից դեռ ոչ մի օգուտ չկա: Հակոբն ու Հուսիկը ծովափի ուրախու-

թյունն են: Նրանք այնքան նման են, որ մայրն անգամ շփոթում է, անմիջապես նայում է խալին, Յուսիկը խալ ունի: Երբ տղաները հասկացան խալի նշանակությունը, սկսեցին սատանայություն անել, ածուխով խալ էին նկարում: Դե արի ու ճանաչիր: Երկվորյակները չարածճի էին, ուրախ ու բարի:

Ապրում էր Շողերը ծովափին, գոհ էր, երջանիկ: Նրա երջանկությունը ընտանիքն է, երեխաները, այս ծովակը: Անահիտ աստվածուհու քույր լինելու պարագան ընդունեց, երբ եկավ ծովափ, սկսեց երազին տեսնել աստվածուհուն: Յիշում էր՝ Գառնիում տեսել էր մի օտարականի, որ ծնկած ավերակների մոտ, ձեռքերն ար-ին կարկառած՝ աղոթել էր, մոտեցել էր, օտարականը տեսնելով աղջկակի աչքերը, ասել էր՝ դու Անահիտ Աստվածուհու քույրն ես, ամեն գիշեր քնելուց առաջ խնդրի՛ր Մեծ Աստվածուհուն քեզ այցելի երազում - նա՛ կգա... Մի՛ մոռացիր, մենք հայերս արիական ենք...

Այդ օրվանից շատ բան փոխվեց: Սկզբում այդ ամենը խաբկանք էր թվում, իսկ երբ երազները կրկնվեցին, երբ աստվածուհին ձեռքը դնում էր նրա գլխին, սկսեց հավատալ, որ քույրն է... Հավատաց, երբ Յուսիկը հիվանդացավ, երբ հույսները կտրեցին, երբ երեխան կանգնել էր կենաց մահու սահմանագծին, գիշերը երազին այցելեց Անահիտ Աստվածուհին: Այդպես էլ չհասկացավ՝ երա՞զ էր, թե՞ արթմնի հրաշք: Աստվածուհին ձեռքը դրեց երեխայի գլխին, ժպտաց Շողերին:

- Որդիդ կապաքինվի, քույրի՛կ, - ասաց ու աներ-ույթացավ:

Առավոտյան Յուսիկը վազում էր ծովափ, զարմանք պատճառելով հար-աններին ու Ասողիկին: Իսկ երբ կինը պատմեց հրաշքի մասին, Ասողիկը գառ մորթեց ծովափին, շնորհակալական ձոն ձոնեց Անահիտ ու Ծովինար աստվածուհիներին:

Շողերը վերջերս անհանգստացած է, շատ է փոխվել Ասողիկը: Հաճախ շատ հեռուներն է գնում, ի՞նչ է տանում, ի՞նչ է բերում, կինը ոչինչ չգիտե:

Նրա առագաստանավը հաճախ հայտնվում է ծովի ամենահեռավոր ու մեկուսի ծովախորշերում: Տանը հավաքվում են ծանոթ, անծանոթներ: Հաճախ Ասողիկը որսի դուրս չի գալիս, սակայն ընկերները նրա բաժինը բերում են: Ի՞նչ գործի վրա է ամուսինը, չգիտե, ախր եթե ձկնորսությունը թողեց, ի՞նչ պիտի անեն, ուրիշ արհեստ չունի:

- Հայրի՛կը, հայրի՛կը,- լսվեց բակի խորքից:

Շողերը տեսավ Ասողիկին մի հսկա մարդու հետ, նրանց հետ-ից գալիս էր Թովմա արեղան: Շողերը առավ արեղայի աչք: Սա մոտ կանչեց երկվորյակներին: Երեխաները մինչ- արեղային մոտենալը, մի քանի անգամ տեղերը փոխեցին, այնպես, որ արեղան չէր կարող չչփոթել նրանց: Տղաները մոռացել էին, որ լողանալուց հետո դեռ խալ չէին սարքել Յուսիկի դեմքին:

- Աստված պահապան, դու Հակոբն ես, դու էլ՝ Յուսիկը,- անսխալ

ասաց արեղան: Տղաները կոտոր ընկան: Քիչ էր պատահում, որ այսպես անսխալ ճանաչեին նրանց: Փայլակը ծիծաղեց:

- Մարդ Աստծո, սրանց հո չես տարբերի:

- Չեմ էլ տարբերում,- ասաց Ասողիկը,- տղաներ են՝ հինգ տղա: Երջանիկ մարդ եմ, Փայլակ եղբայր: Հինգ տղա, հինգ ձկնորս, հինգ գինվոր: Մնացած ամեն բան ունայնություն է, սա է մարդու երջանկությունը,- տեսավ, որ Փայլակը մթնոլորտ: Խորհեց, որ անհարկի էր սեփական երջանկությունը ցուցադրել, երբ կողքիդ դժբախտ մարդ կա: Տխրեց Փայլակի համար, երբ այս ամենն ասաց Թովմային, սա գրկեց նրան:

- Այդ ամենը քո բարությունից է: Դու ուզում ես, որ ամենքն էլ երջանիկ լինեն:

Ասողիկը հյուրերին տուն հրավիրեց: Ներս մտան: Երկու սյունների արանքում կապված օրորոցում ճղճղում էր հինգերորդը՝ Արշակը:

- Վաղինակիս հար-անը իրենց տուն տարավ, - ժպտաց Շողերը:

- Դու, քույրիկ, մի անհանգստանա: Մենք քաղցած չենք, դու գավաթներ բեր, կոկորդներս չորացել է, - ասաց Փայլակն ու մախաղից մի մեծ կուժ հանեց,- օրհնիր, հայր սուրբ,- լցրեց գավաթները:

Թովման բարձրացրեց ձեռքը:

- Հայր մեր, որ Երկինս ես,- սկսեց Թովման, մի մեղմ ժպիտ լուսավորել էր դեմքը: Ներկաները առաջին անգամ էին լսում, «Հայր մեր» չէր, սա Տերունական աղոթք չէր, Թովմայի շրթունքներից Ար-ի անունը լսեցին, նախնյաց, Հայարիական նախնյաց ձունը լսեցին Ար-ին, - թող Ար-Աստված հեռու պահի այս տունն ու հայոց աշխարհը փորձանքներից,- աղոթքն ավարտեց արեղան:

Խմեցին լուռ, ամենքն էլ անսովոր աղոթքի ազդեցության տակ էին: Չարմանալին այն էր, որ Շողերը լսում էր այն ամենը, ինչ չասաց արեղան, այս ամենը, եթե արտասաներ մեկ այլ արեղա, կհամարեին սրբապղծություն, սակայն այդ ամենը լսում էր Բարդուղի եպիսկոպոսի շրթունքներից...

Այդ աղոթքը հարազատ էր Շողերին, նա էլ չէր հասկանում, թե որտեղից գիտեր այդ բառերը, որտե՞ղ էր լսել Ար-ի մասին, հայարիների մասին, այն հոգեհարազատ էր, վճռեց, թե Անահիտ Աստվածուհին դարձյալ գա երազում, կհարցնի, ինքն իր խորհածից չզարմացավ, այս ամենը իրական համարեց...

- Դու գնա քո գործերիդ, - ասաց Ասողիկն ու նրանից վերցրեց ճղճղանին:

Երեխան անմիջապես լռեց, ժպտաց, բռնեց հոր մորուքը: Շողերը դուրս գնաց:

Երկինքը ամպել էր: Ս- ամպերը Թոնդուրեկից շարժվում էին Արճեշ, Չարիշատ, ամենն էլ գիտեին արագ շարժվող ամպերը թարթառ էին բերում: Շողերը նայեց ծովակին:

«Ջրերը ս-ացել են, ձկան որսը կդժվարանա,- տեսավ, որ էլի մար-

դիկ տուն մտան, ախր ի՞նչ են խոսում, ի՞նչ ունեն Ասողիկի հետ: Էն երկուսը ազատներից են, Էլի մի հոգ–որ եկավ, Էն մեկի հագն ու կապը այլազգի մարդու է: Չէ, Էսօր կհարցնեմ Ասողիկին, թող ասի՝ ի՞նչ գործի վրա է: Ինչ է, կույր եմ, չեմ տեսնում...»:

Քիչ անց հավաքվածները հեռացան, գնացին մեկ-մեկ, գնացին տարբեր կողմեր: Մնացին երեքը, հսկան, Թովման ու անծանոթ արեղան: Շողերն ուրախացավ՝ ասել է թե ամուսինը այս գիշեր տանը կմնա: Վերջերս շատ սակավ էր տանը լինում: Վճռեց այսօր անպայման խոսել Ասողիկի հետ, գնաց ցանկապատի կողմը: Աչքն ընկավ հսկային, անունը լսել էր՝ Փայլակ էր: Սա, ցանկապատին հենված՝ նայում էր ծովակին: Շողերը քար կտրեց, հսկան անձայն լալիս էր: Կինը սարսռաց, ուզեց ինչ-որ սփոփիչ բան ասել, սակայն ի՞նչ...

- Փայլակ եղբայր, Աստված...,- մնացածը ինչ-որ պիտի ասեր, չասաց, չգտավ ասելիքը, ի՞նչ ասեր:

Փայլակը հասկացավ Շողերին, որ ցանկանում էր սփոփել, սակայն ինչպե՞ս, ինչպե՞ս սփոփեր որդեկորուս հորը...

- Ընտանիքս կորցրեցի, կնոջս ու ծնողներիս սպանել են, որդուցս տեղեկություն չունեմ, թեր–ս սպանել են, թեր–ս գերի են տարել: Գեղեցիկ երեխա էր, թեր–ս խնայել են, գերի տարել, չգիտեմ, ի՞նչ է մնում ինձ: Անձս դրել եմ սուրբ գործին,- զայրացավ, սեղմեց մեծ, մազմզոտ բռունցքները,- այնպես կկռվեք չաղաթայների դեմ, որպեսզի ոչ ոք, ոչ քո որդիներին, մեր քույրերին ու նրանց զավակներին դառը ճակատագիր բաժին չընկնի: Ես, քո Ասողիկը, ամենքս էլ անձերս ենք դրել սուրբ գործին, որ կարողանանք փրկել ժողովուրդը: Այս ամենը գաղտնի է, սակայն քեզանից՝ Անահիտի քրոջից, ի՞նչ գաղտնիք...

- Աստված անխախտ անի ձեր ուխտը, ուժ ու կորով անի ձեզ...

«Յուսներս առ Աստված, սակայն ...,- այս մի հատիկ բառն անգամ կասկած էր ծնում, այն ալեկոծում էր հոգին... Փրկյա՛, քույր իմ Անահիտ: Ներիր մեզ՝ հայերիս, որ մոռացել ենք քեզ, մեղա...,- մոռացավ աստվածների արանքում իր չունեցած կռիվը...,- Չէ, Ասողիկը լավ ընկերներ ունի»:

Չանկարծ վախ զգաց ամուսնու համար: Նոր միայն հասկացավ շրջապատի վերաբերմունքի փոփոխությունը: Այն կանայք, որ առաջ միայն բար–ում էին, այսօր իր մտերմությունն են փնտրում, թեր–ս ոչ ոք ոչինչ չգիտե, միայն այն, որ Ասողիկի շրջապատում այսքան անծանոթ մարդիկ են հայտնվել, խորհդավորում է նրա կյանքը, ակամա պատկառանք ներշնչում... Ասողիկ, Ասողիկ, մի՞թե արժանի չեմ հետս խոսես գործերիդ մասին, մի՞թե գառնեցի կինը չի կարող պաշտպանել իր բաժին մի կտոր երկինքը...

* * *

Սուլթանը թույլ տվեց իրեն հազցնել: Նա այսօր բարի է, ինչպես այրմարդը, որ գիշերը անց էր կացրել կույս աղջկա հետ: Գոհ է իր այրմարդկային ուժից, առնականությունից: Գոհ է, առավոտյան կարճ աղոթքի պահին Ալլահին իր գոհունակությունը հայտնեց, քանզի դեռ գիշերվա ազդեցության տակ էր, անգամ աղոթքի պահին աչքի առաջից չէր հեռանում կույս աղջիկը: Լսում էր նրա ճիչը, որ խեղդվեց այրմարդկային կրքոտ համբույրի մեջ: Աղջիկը տասներեք տարեկան է: Իսկը ժամանակն է, ասում է Ռեջեբ ներքինին, իսկ նա մեծ գիտակ է այդ գործերում: Դե՛, ինքն էլ պակաս չէ իր փորձով: Ռեջեբը այդ ամենը լսել է այրմարդկանցից, իսկ ինքը՝ իր փորձով, հարուստ փորձով... Լավիկն է հայուհին, ջեններթի հուրի է... Նա գիտե, որ մի քանի օր չպիտի գնա նրա մոտ, թող խելքը գլուխը գա, իրեն կին զգա, ապա մի քանի օրից ինքը կցանկանա... Չէ, մի քանի օր կձգձգի նրա մոտ գնալը: Մինչ այդ կգնա կանանցից մեկն ու մեկի մոտ: Սրանք փորձված կանայք են, ձգտում են իրեն, այն էլ ինչպես են ձգտում...

Այդ ամենը պատկերացրեց, ռունգերը հովատակի ռունգերի պես բաց ու խուփ եղան, դողաց հաճույքի սպասումից: Նա հայուհու մոտ կգնա ցերեկով, երբ կին դարձած նախկին կույսը ամաչում է իր մերկությունից, նա՝ ձգտում է մերձեցման, որի մեջ խառնված է վախն ու այրմարդու հետ մերձենալու նոր ծնվող – դեռ չգիտակցված ցանկությունը: Դա է պահի գերագույն հաճույքը: Ցավոք, դրանից հետո ամեն ինչ դառնում է արհեստական, ձգտումը փոխվում է սովորույթի...

- Տե՛ր իմ, մեծ վեզիրն է սպասում ընդունելության:

Սուլթանը ափսոսանքով նայեց կանանոցի կողմը, ցանկացավ գնալ հայուհու մոտ, ապա հիշեց վճիռը, ձեռքով նշան արեց ծառայապետին: Սրանք արագ ավարտեցին հազցնելը: Քիչ անց արդեն գահասրահում էր: Նստեց Մեծն Խալիֆ Օմարի գահին: Վեզիրը խոնարհվեց նրա առաջ:

- Խոսի՛ր, վեզիր, հարկավ, լուրեր ունես, որտե՞ղ է կաղ շեյթանը:

- Տե՛ր իմ, Ալլահի փոխանորդ երկրի վրա, Լանկ Թամուրը գրավել է Վրաստանի Տփիսի մայր քաղաքը, թագավորին, թագուհուն, արքայազներից մեկին գերեվարել է, տարել է Արցախ՝ Ղարաբաղ, Տփիսիսը ավերել է:

- Միտք ունի Էնտե՞ղ ձմեռելու:

- Տե՛ր իմ, որ իմաստությամբ խամրում ես աշխարհի բոլոր իմաստասերներին բոլոր արքաներին: Բարեհաճեցիր իմաստուն նկատել: Ամեն ինչից եր-ում է՝ ձմեռելու է Ղարաբաղում: Հայոց արքաների ձմեռոցը խոտառատ է, մեծ գորակայաններ կան, բերդեր:

- Դա վատ է, վեզիր: Խորհե՛լ ես այս պարագայի վրա «Մեծ» վեզիր,- եթե սուլթանը շեշտում է «Մեծ» տիտղոսը, ասել է թե ինչ-որ բանում վեզիրը թերացել է կամ սխալ թույլ տվել: Ինչի՞ց է դժգոհ սուլթանը: Նա պատրաստ է պատասխանելու նրա բոլոր հարեցրին: Այդ ամե-

նը գալիս է ռազմի ու պետական գործերի իմացությունից:

- Տեր իմ, գարնանը, ճանապարհները չորանալուն պես, չաղաթայ-
ները կմոտենան մեր սահմաններին:

Սուլթանը քմծիծաղ տվեց:

- Իրավացի ես, վեզիր, սակայն դա հասկանալու համար մեծ խելք
պետք չէ ունենալ: Իսկ ի՞նչ է անում Թողթամիշը, միտք չունի՞ Մոսկվա-
յի վրա գնալու,- զայրացավ,- խոսի՞ր առանց ծոմովելու:

Սուլթանը երբեք Թողթամիշին «Մեծ» խան չէր կոչում, թե- սա
հայտնի էր այդ տիտղոսով:

- Տեր իմ, Թողթամիշը Ռուսիայի վրա չի գնա...

- Ինչո՞ւ,- հարցրեց սուլթանը,- մի՞թե չեն մոռացել Մամայ խանի
պարտությունը: Դիմիտր իշխանի հարվածից հետո Սարայի խաները
սկսել են խելքի գալ: Խոսք չունեմ, Դիմիտրին արժանի հակառակորդ
էր: Լավ, ասենք Ռուսիայի ճամփան փակ է, ի՞նչ է մնում Թողթամիշին,
չէ՞ որ գարնանը գորքերը հարկ է շարժի տեղից, ձմռանը հանգստացած
գինվորներին: Ո՞ւր կքշի գորքերը:

- Ռուսիայի վրա չի գնա, ուռուները կջարդեն ատամները,- քմծի-
ծաղ տվեց, ձեռքերը երկինք կարկառեց,- թող Ալլահը հեռու պահի Իս-
լամի գորքերին պարտությունից,- կեղծ բարեպաշտությամբ ձեռքերի
ափերը մոտեցրեց դեմքին, մտքում աղոթք մրմնջաց: Եթե վեզիրը չվա-
խենար պատժից՝ կհռհռար, իսկ չգնահատել սուլթանի երկերեսանու-
թյունը չէր կարող: Սուլթանը կարողանում էր միամիտների երեսին թոզ
փչել,- մնում են Պարսկաստանը, Սիրիան: Համոզված եմ, կանցնի Դեր-
բենդի վրայով, կգարկի Պարսկաստանի հյուսիսային գավառներին,
իսկ ճանապարհին նստած է կաղ շեյթանը: Անխուսափելի է նրանց ընդ-
հարումը: Եթե մեր գաղտնադեսպանը ասի Թողթամիշին, որ մենք էլ
այստեղ կսեղմենք Լանկ Թամուրին, ապա պատերազմը նրանց միջ-
կդառնա անխուսափելի,- հարցն ավարտված համարելով, թուլացրեց
իրեն, հիշեց գիշերվա կույսին: Նրա դիմադրելու անմիտ փորձերը, որով
սուլթանի հաղթանակը ավելի հաճելի դարձրեց, ցանկալի,- լավիկն է,
ինչպես էին մատաղ կրծքերը թրթռում, ինչպես էին սարսափից չռվել
աչքերը... Իսկ մի քանի օրից այդ թ-երը, որ դիմադրում էին, օղակելու
են իր պարանոցը, միաձուլվելու անհագ ցանկությամբ, գիտեր, շատ
անգամներ էր այդպես եղել: Մեծ փորձ ուներ: Հետաքրքիր է, մեծ վեզի-
րը, որ դեռ մեծ կանանց է պահում, կարողանո՞ւմ է զգալ սիրո այդ պա-
հի բերկրանքը, թե կանանոցը պահում է միայն նրա համար, որ չկորց-
նի այրմարդ կոչվելու իրավունքը,- հռհռաց: Վեզիրն էլ ծիծաղեց:

- Դու ինչո՞ւ ես ծիծաղում,- հարցրեց, նորից հռհռաց:

- Տեր իմ, քո ուրախությունը ամենքիս է...

- Չէ՛, վեզիր, այս անգամ չկռահեցիր: Այն, ինչ ասացիր Թողթամիշի ու
մնացածների մասին, ընդունելի է մեզ, նա- խելացի, իսկ այս հարցը միայն
մեզ է վերաբերում: Դու ուրախացար նրանով, ինչից զրկվել ես,- նորից

հռհռաց,- ասա՛, վեզի՛ր, կանայք գո՞հ են քեզանից:

Վեզիրը սփրթնեց, ծանր հարված էր: Նախկին վեզիրին պաշտոնից հանել էր նմանօրինակ մի հարցի համար: Վճռեց ասել ճշմարտությունը: Կծկվեց մի պահ, պատրաստ էր օձի պես թռիչք կատարելու, սակայն ո՞ւմ դեմ, սուլթան Բայազետի՞, ծիծաղելի կլիներ...

- Ներո՞ղ եղիր, տե՛ր իմ, ինչ թաքցնեմ քեզանից, միշտ չէ, որ գոհ են մնում: Ապրում եմ ինքս ինձ հետ կռիվ տալով – այդ ամենն ի սպառումս այրմարդկային շնորհների...

Սուլթանը այնպես հռհռաց, որ վարագույրները շարժվեցին:

- Կեցցե՛ս, վեզի՛ր, այրմարդու վայել պատասխան տվեցիր: Ապրե՛ս, չեմ սիրում այն մարդկանց, որոնք խոսք ու զրույցի ժամանակ առյուծ են, իսկ կանանց մոտ պոչերը ոտների տակ են քաշում, կատու են դառնում, թո՛ւ:

Լռություն տիրեց, սուլթանը մոռացավ ուրախության պատճառը: Նա իր խոհերի հետ էր, վեզիրն էլ իր հերթին այրվում էր հետաքրքրությունից:

«Ինչո՞ւ է հետաքրքրվում կանանոցիս մասին: Էստեղ մի բան կա, կվտարի պաշտոնից: Սպասի՛ր, խոսեմ Թողթամիշի մասին: Հակառակ պարագայում կկարծի, որ տկարացել եմ մտքով»:

- Տեր իմ, իմաստուն խոսեցիր, հարկ է գաղտնադեսպան ուղարկել Թողթամիշի մոտ: Համոզենք անցնի Դերբենդի անցքով: Մենք Էստեղ կսկսենք նեղել չաղաթայներին, խորհուրդ կտանք Ջելախոյաններին ու Ղարա Մահմեդին ընդարձակելու իրենց տիրույթները...

- Սպասի՛ր, միտքս ես կրկնում, իսկ այդ ամենը հղի չե՞՞ վտանգներով:

Բնա՛վ, տեր իմ, դրանք մանր տիրույթներ ունեն, դրանք միայն սուլթանիկներ են, ուզածդ պահին կանցնեն մեր կողմը, քո հրամանի տակ:

Սուլթանը նորից լռեց, ապա:

- Այո՛,- մռայլ ասաց,- ուզում ես ասել, որ գարնանը մեր մեջ պատերազմ չի լինելու: Դու ի՞նչ է գուշա՞կ ես: Ասա՛, ինչո՞վ ես ապացուցում ասածդ: Եթե պատերազմ եղավ, առաջին հերթին քեզ կգլխատեմ, ապա կգնամ փրկելու կայծակնային Բայազետի պատիվը: Այնպես որ, ծեր շեյթան, հաշվի առ, սթափ խորհիր, խուզարկուներ ուղարկիր ամեն տեղ՝ Սարայ, Ղարաբաղ, ամեն տեղ. Տես՝ ուր են ուղարկում մթերարարներին, որ ուղղությամբ են ծանրացնելու հարվածը:

- Տեր իմ, պատերազմ լինելու-չլինելու հարցը քեզանից է կախված, քո աստվածային կամքից: Եթե խոստանաս չխանգարել նրան, ապա Մեծ խանը կռիվ կելնի Լանկ Թամուրի դեմ: Դա հաստատ է, քանզի Ռուսիան ամուր փակել է Թողթամիշի ճամփան, զրկել է թալանից, զինվորները դժգոհ են: Միակ ելքը Թամուրի գրաված երկրների վրա հարձակվելն է: Ոչ թե պատերազմ, այլ թալանն է պետք խանին: Թալան, որ կարողանա լցնել բանակի անհատնում որկորը: Նա այլ ելք չունի:

- Այո, - մռտացրեց սուլթանը,- իսկ այդ պահին թող մանր-մուկ սուլթանիկները իրար միս ուտեն:

- Ավելի լավ, դա կապացուցի, որ դու չես առնչվում նրանց հետ ու թամուրը կամ թողթամիշը չի կարող քեզ մեղադրել, իսկ երբ նրանք իրար ջարդեն, կգա քո աստվածային ժամը, կամքդ կթելադրես ողջ տիեզերքին:

- Ալլահը վկա, վատ չես խորհում Մեծ վեզիր, եթե կարողանաս այդ ամենը խելացի կերպով նախապատրաստել...

* * *

Թովման շփոթվեց, երբ սրբազանի մոտ տեսավ Անահիտին:

- Նստի՛ր, հայր սուրբ,- հրավիրեց եպիսկոպոսը,- հարգիր խնդրանքս, որոյակ: Ես չգիտեմ մեկին, որին կարելի լինի վստահել այս գործը, չէի ցանկանա ճակատագրի քմայքին հանձնել օրհորդին: Անահիտը ցանկանում է գնալ Տայք, մոր մոտ: Չեմ պարտադրում, քո կամքն է, սակայն ես կցանկանայի, որ Ուխտի անդամներից մեկը լիներ Տայքում: Պատմեր չաղաթայների վայրագությունների մասին, Բարդողի կռիվների մասին: Օրհորդը չցանկացավ մնալ Մեծոբայում: Ինչ կարող ես անել, ամեն ոք Աստծո կամոք իր ճանապարհն է ընտրում: Խնդրանքս է՝ ուղեկցես օրհորդին... Մինչ- գնաս-գաս, գարունը կբացվի: Ընկերներդ այստեղ, առանց քեզ գործը կանեն: Ամենքն էլ կգնան գավառները, կոչ կկոչեն ժողովրդին,- հոգոց հանեց,- գիտեմ, ձմռան ճանապարհները դժվար են, բուք ու բորան, հնարավոր են ավազակներ: Միով բանիվ, հույսս դու ես,- ժպտաց, սիրով նայեց աբեղային,- դու բարի աստղի տակ ես ծնվել...

Թովման հանկարծակիի էր եկել: Սրբազանը առաջարկում էր սիրելի էակի հետ երկար օրեր միասին լինել: Չէ, նա չի խորհում ճանապարհի վտանգների մասին: Անահիտի հետ լինելը մեծ երջանկություն է՝, նա- տառապանք: Ինչպե՞ս կպահեն իրենց մարդկանցից հեռու: Չե՞ն մատնի իրենց սերը Արփենիին, չե՞ որ խելացի աղջիկ է: Նրան չես խաբի, նա էլ կարող է այդ մասին պատմել Անահիտի մորը: Ուշքի եկավ՝ լսելով վանահոր խոսքերը:

- Ջորիները սովոր են ձմեռային ճանապարհներին, դիմացկուն են,- ուշադիր նայեց Թովմային, ապա Անահիտին, - որոյակ, մի անգամ էլ խորհիր, ե՛կ քարը փեշիցդ թափիր, մնա վանքում: Ինչո՞ւ ես վտանգում կյանքդ: Մեր ձմեռները կատակ չեն սիրում: Մի վերջին անգամ խորհիր:

- Սրբազան, դու ասացիր Ուխտի անդամներին գավառներ ուղարկելու մասին, սակայն մոռացար, որ ես էլ եմ Ուխտի անդամ - ունեմ նմանօրինակ առաքելություն: Եթե ուղեկից չտաս, գոհ կմնամ ջորիների համար: Ների՛ր, չեմ կարող մնալ վանքում, պատճառը հայտնի է միայն Աստծուն:

Վանահայրը մի պահ խոժոռվեց, սակայն հաղթեց սթափ մարդը,

դրանից զատ նա հասցրել էր ճանաչել օրիորդին, գիտեր, որ ասածը կանի:

- Ինչ արած, քո բախտից է, որ Թովման է ուղեկցելու քեզ: Նա լավ գիտե ճամփաները, փորձառու ճանապարհորդ է: Միայն ափսոսում եմ, որ Ուխտի երկու անդամ գնում են նույն գավառը, թեր-ս սա է Բարձրյալի կամքը,- նայեց Թովմային, - ես կարգադրել եմ տնտեսին, պաշարներ կտա, իսկ դու անձամբ ընտրիր ջորիները: Պաշարները կբարձես մի ջորու վրա: Ինչ ասեմ, որդի, դու այդ ամենը ինձանից լավ գիտես: Տեր Աստծուն եմ հանձնում ձեզ: Գնացեք, քանի ձևաբքերը չեն սկսվել: Պատսպարվեք շեներում, վանքերում, միևնույն- եղանակները բացվեն: Չուր մի վտանգեք անձերդ,- Թովման ի նշան համաձայնության խոնարհվեց, աչքի տակով տեսավ, թե ինչպես ժպտաց Անահիտը:

- Սրբազան,- Անահիտը չարածճի ժպտաց, նայեց Թովմային,- թեր-ս Թովմա արեղան այլ անհետաձգելի գործեր ունի վանքում...

- Ես Ուխտի ծառան եմ,- խոնարհվեց Թովման, դրանով վերջ տվեց նրա համար տհաճ խոսակցությանը:

Թովման ու Անահիտը դուրս եկան վանահոր մոտից: Ծովակից սառը քամի էր փչում: Անահիտը սրթսրթաց, փաթաթվեց մուշտակի մեջ:

- Տուրտ է, հայր սուրբ, - ուզեց ասել՝ Թովմա, զսպեց իրեն, միայն այդքանը, իսկ ցանկանում էր ասել՝ Թովմա՛, սիրելի՛ս, ես ուրախ եմ, որ միասին ենք լինելու, հանկարծ իրեն բռնեց այն մտքի վրա, որ հիշեց իրեն սիրահետող սեպուհներին ու իշխանագուն երիտասարդներին, որոնց մերժեց առանց երկար-բարակ խորհելու, ասել է թե սպասում էր այս մեկին, որ իր հետ սեր է բերում: Սիրեց արեղային ու իրեն դատապարտեց տանջանքների ու անորոշության, սակայն գիտեր, որ արեղան կարող է ամուսնանալ կարգաթող լինելու պայմանով, իսկ մա՞յրը, դա էլ արգելք էր, սակայն դա այնքան էլ չէր վախեցնում նրան, քանզի, իրոք, ըմբոստ էր հոգով, կկոտրեր մոր համառությունը: Գիտեր, որ երջանկությունը հաճախ գալիս է տառապանքների միջով: Կողքանց նայեց Թովմային: «Նա ինձ մոռացել է, առաջ է ընկել, հասել Տայք՝ կոչ է կոչում ժողովրդին: Նա հաստատ է իր երդմանը, իսկ ես մոռացել եմ պարտքս ու այս երկաթե մարդուն եմ անրջում: Ախր, Տե՛ր Աստված, ի՞նչ եմ գտել այս արեղայի մեջ, ստույգ է՝ գեղեցիկ է, աչքերում աստվածային թախիժ կա: Մտքով գորեղ է, թեր-ս սա է գերում, թեր-ս որպես այրմարդ..., - շառագունեց, - ես ուզում եմ զավակներ ունենալ...»: Հասկացավ, որ մոռացել էր իրենց սպասող փորձությունները, անրջում էր անհարկի ու անպատեհ:

- Թովմա՛,- ասաց, շառագունեց,- ներո՛ղ եղիր, հայր սուրբ,- բռնեց արեղայի ձեռքը,- ուշ է, գնաք: Դու էլ շատ գործեր ունես: Չորիներ պիտի ընտրես: Ես էլ ունեցած-չունեցածս հավաքեմ, թեպետ ինձ հետ ոչինչ չունեմ, միայն զարդերս են, որ Չաքարիան վերցրել է Շահ Մելիքից,- զգաց, որ արեղայի ձեռքը դողում է, սակայն երկուստեք անկարող

Էին ձեռքերը բաժանել:

- Յուրտ է, գնանք,- ասաց Թովման:

- Այո՛, ցուրտ է, - ասաց Անահիտը ու փարվեց Թովմային,- գնանք, իմ սիրելի աբեղա: Թող վաղվանից Տեր Աստված տնօրինե մեր ճակատագրերը,- մի անգամ էլ սեղմվեց Թովմային, սա հազիվ զսպեց աղջկան գրկելու ցանկությունը:

- Գնանք, գիշերը տարածամել է, վաղ առավոտյան պիտի ճամփա ելնենք,- ասաց Թովման դողդոջ ձայնով:

Անահիտը, որ այլ բան էր սպասում, հոգոց հանեց:

* * *

Յելիան տիկինը իր տաղտուկ կյանքում մխիթարանք էր գտել: Երբ իմացավ, որ վրաց թագուհին հելենուհի է, սկսեց ամեն օր ընդունել նրան: Կիր Աննան գեղեցիկ էր, թե՛ երեք չափահաս որդիների մայր էր: Յելիանը նրան նայելիս հպարտանում էր: Ամեն անգամ Մելիքեի մոտ շեշտում էր, որ հելենուհիները գեղանի են, առարկելն անհնար էր, քանզի երկուսն էլ գեղանի կանայք էին: Ստույգ է, Յելիանը ավելի երիտասարդ էր, ավելի թովիչ: Այդ խոսակցությունները Մելիքեի մոտ ծիծաղ էին առաջացնում: Սակայն խորամանկ կինը նրան մտերմության մեջ կասկածելի բաներ էր տեսնում: Մեծ թագուհին խորհում էր, որ վրաց թագուհին, ազատ ելումուտ անելով, կարող էր ինչ-որ նպատակ հետապնդել: Իսկ ի՞նչ դեռ չէր կարող հասկանալ: Իսկ տրամաբանությունը, կյանքի փորձը հուշում էր՝ թե վրաց թագուհին ինչ-որ ակնկալիքներ ունի, ապա ի՞նչ, եթե ոչ ազատություն, իսկ դա նշանակում է Բագարատին վերադարձնել գահը: Իսկ տիրակալը ոչ մի անգամ չի ընդունել վրաց թագավորին: Դա խորհել էր տալիս, թեր-ս Բագարատը վճռել է կնոջ միջոցով վերադարձնել գահը: Յելիանը անիմա էր - ոչ հասու պետական գործերին, սակայն ճարտար է անկողնում, իսկ տիրակալը իզգասեր է... Յելիանը, որպես կին, այրող խարույկ է: Նա կարող է անգամ գառամյալ ծերունուն հրդեհել սիրո կրակով: Նա կարող է տիրակալին խնդրել անելու այն, ինչ ինքը չի կարող արգելել, կանխել...

Այդ պահին Կիր-Աննան մտավ Յելիանի տաղավար, խոնարհվեց վայելչությամբ թագուհին ափսոսաց, որ մյուս թագուհիները չեն տեսնում, գոնե մեկը տեսներ, թե հելենուհին ինչ վայելչությամբ է խոնարհվում: Չէ որ խոնարհվողը նույնպես թագուհի է, ինչ փույթ՝ պարտված թագուհի, թե՛ մարտի դաշտում չի պարտվել վրաց թագավորը:

- Յաճիք նստել, սիրելի տիկին,- ոչ պակաս գեղեցիկ շարժումով հրավիրեց Յելիանը: Իրար նայեցին սիրով: Կիր Աննան լարված էր, որքան էլ Յելիանը պարզամիտ էր, դարձյալ կարողացավ նկատել, որ վրաց թագուհին ինչ-որ նպատակ ունի: Նա չէր սխալվում:

Կիր Աննան պարանոցից հանեց ոսկյա հաստ շղթան՝ ակնակուռ խաչով, մեկնեց Յելիանին: Սա ետ քաշվեց, նայեց զարմացած: Նա շատ անգամներ էր նախանձով նայել ադամանդակուռ խաչին, պատկերացրել էր այն իր պարանոցից քարշ արած, անգամ զգացել էր խաչի աստիճանաբար տաքացող մետաղը կրծքերի արանքում: Վրաց թագուհու ընծան հանկարծակիի էր բերել նրան:

- Ի՞նչ ես անում, տիկին, ինչպե՞ս կարելի է հրաժարվել այսպիսի շքեղ խաչից,- առանց թաքցնելու զարմանքն ու ուրախությունը, ասաց Յելիանը:

- Ես այն ընծայում եմ իմ հելենուհի քրոջը,- ասաց Կիր Աննան, թեր-ս ժպտաց, սակայն ժպիտը չստացվեց: Դյուրին չէր հրաժարվել հոր ընծայից, սակայն, այն, ինչի համար զոհաբերում էր հոր ընծան, արժեր այդ զոհաբերությանը:

Կինը ընդհանրապես դժվարությամբ է հրաժարվում կրած զարդերից: Կնոջ համար դա ողբերգություն է, սակայն վրաց թագուհին կամային կին էր, մեծ ճիգով տիրապետեց իրեն, արհաբար հրաժարվեց խաչից:

- Ինչպե՞ս կարելի է, ինչպե՞ս կարելի է,- գլուխը կորցրեց Յելիանը,- իսկ ես դեռ ոչ մի բան չեմ արել քեզ համար, ոչ մի ընծա չեմ տվել,- առանց հասկանալու, որ այդ խոսքերով պարտավորություն է վերցնում,- ասաց նա: Կիր Աննան հասկացավ, եկել էր վճռական պահը:

- Ների՛ր, տիկի՛ն, մենք՝ հելենուհիներս քույրեր ենք, հարկ է օգնենք իրար,- կախեց գլուխը, ոչ խորհելու, այլ նայելու խաչի բացակայության պատճառով կրծքերի արանքում գոյացած դատարկությանը, հոգոց հանեց: Նա իր բոլոր զարդերը տվել էր մեծամեծներին կաշառելու համար,- որպես քույր խնդրանք ունեմ, օգնիր, խոսիր տիրակալի հետ, թող թույլ տա վերադառնալու Վրաստան: Երկիրն առանց թագավորի կործանվում է: Բազարատը կարող է խաղաղեցնել երկիրը, մնացած գավառները՝ Դրալը, Օսեթը, Իմրելը, Մեկրելը, Աբխազը դնել հարկի տակ: Դրանք այսօր ըմբոստ են, վնասում են տիրակալի գործերին: Տիրակալը քեզ չի մերժի: Սիրելի՛ տիրուհի, այստեղ մնալը անտանելի է – ոչ անվտանգ: Չամոզեի՛ր տիրակալին,- լռեց:

Յելիանը սկսեց խորհել, ինչպես համոզեր տիրակալին, որպեսզի Մելիքին չխանգարեր: Խաչը, որ կրում էր, պարտադրում էր խորամանկել: Վճռեց այդ գործում դեմ ելնել Մելիքին: Տիրակալը սիրում է իրեն, կհիշեցնի նրան, որ առաջին անգամ է դիմում խնդրանքով:

Իրոք, այդպես էր: Յելիանը մեկուսի կյանք էր վարում, չէր խառնվում պետական գործերին, չէր սիրում հանդիպել տիրակալի մնացած կանանց հետ, որոնց պառավ դողոշներ էր համարում, հատկապես Մելիքին, որ ցցված այտոսկրներով, իրո՛ք, նման էր դողոշի:

Նա առաջին անգամ պատրաստվում էր միջամտել պետական գործերին, ցանկացավ իրեն թագուհի զգալ: Չանկարծ հասկացավ, որ կարող էր կռիվ սկսել առաջինը թագուհիների մեջ լինելու համար – կարող

Էր անցնել պառազ դողողից: Այդ ամենը տիրական պահանջ դարձավ, վճռեց կռվի ելնել Մելիքեի դեմ, ավա՛ղ, չգիտեր, որ այստեղից էլ սկսվելու էր կյանքի ամենամեծ դժբախտությունը: Սակայն առաջ չընկնենք, դեպքերը նկարագրենք հերթականությամբ...

* * *

Գնացին Թոնդուրեկի կողմը: Զամին դաղում էր դեմքերը: Ճանապարհը կարճելու համար գնացին դաշտով: Ձյունը սառել էր, ջորիները վարգում էին առանց դժվարությամբ: Ձախից Նեխ-Մասիք լեռներն էին: Կանգ առան հանգստի, թե՛ օրը կիսվել էր, Անահիտը ասաց, որ չի հոգնել:

Թովման գնում էր պահեստի ջորու սանձը թամբից կապած: Այդ կենդանին մնացածներից ավելի էր բարձած, սակայն այդ ջորին մնացածներից ավելի ուժեղ էր, դիմացկուն:

Թովման մեկ-մեկ աչքի տակով նայում էր Անահիտին, սա սառնամանիքից շառագունել էր: Չէր անհանգստանում կանանց համար, քանզի նրանք մուշտակներ էին հագել, ինքն էլ ծանր այծենակաճ էր գցել ուսերին: Թամբի կեռին հենած՝ տանում էր հոնի ծանր մահակը, նա մեծ հմտությամբ էր տիրապետում մահակակռվի հնարքներին: Նա ու Ասողիկը պատանեկության տարիներին շատ էին իրար ջարդել, նա՝ ուրիշների, այնպես որ, նրա համար մահակը բավական հուսալի գենք էր: Կարող էր պաշտպանել իրեն ու կանանց:

Նրանց խոսակցությանը Արփենին չէր մասնակցում: Խեղճ աղջիկը կորցրել էր եղբորը, մնացել էր մենակ: Նրա հույսը Անահիտն էր, որին սիրում էր քույրական սիրով, – որքան էլ զբաղված լիներ ծանր խոհեքով, չէր կարող չնկատել Անահիտի հետ կատարվածը: Անձկությամբ հասկացել էր՝ տիրուհին սիրահարված է արեղային: Դժգոհ էր, քանզի հիշում էր, թե ինչպիսի իշխանագուն երիտասարդներ էին խնդրում նրա ձեռքը, – այդ ամենից հետո սիրել արեղայի՞ն, ո՛չ, այդ ամենը նրա գլխում չէր տեղավորվում: Դրանից գատ, նա այնպիսի տուն էր ցանկանում ընկնել, որպեսզի ապահով ապրի: Ստույգ է, արեղան նման չէ մնացածներին, եթե հաշվի չառնենք սանն ու պատկերացնենք գորական հարդերձների մեջ, կամ ազատի կերպ մտած, բնավ էլ չի գիշի իշխանագուններին: Ցավոք, այս պահին սա է՛ այս ձմեռային ցուրտ ու սառած ճանապարհը, այս շորորուն ջորիները, անհայտություն տանող ճանապարհը... Ոչինչ, թող այս աղունիկները դեռ ղունղունան, իշխանուհին Անահիտին իշխանագուն փեսա կգտնի ու արեղան կմոռացվի, ո՞վ գիտե, մեկ էլ տեսար իր բախտն էլ բացվեց...

Որքան էլ Թովման զբաղված լիներ խոսակցությամբ, չէր կարող չնկատել քամու ուժեղացումը

- Օրիո՛րդ, - բռնելով ջորու սանձը, ասաց Թովման, - եթե քարանձավ

չգտնենք, կորած ենք, չենք հասնի Դալարիք:

Անահիտը բնավ չանհանգստացավ, նա իրեն երջանիկ էր զգում, քանզի Թովմայի կողքին էր, որ իր երկնագույն աչքերով անընդուն էր տրամադրում, նա- ջերմացնում:

- Ի՞նչ քարանձավ,- ուշքի եկավ, - ձյունը ամեն ինչ ծածկել է, ոչինչ չի եր-ում, իսկ ինչո՞ւ անհանգստանալ, մեր ջորիները շատ ուժեղ են...

- Ես քարանձավի տեղ գիտեմ, մեծ քարանձավի, ուր մեզ ու մեր գրաստներին տեղ կլինի: Նեխ-Մասիք լեռները հարուստ են քարանձավներով: Աստված չանի բուրքը սաստկանա, միայն թե հասնենք քարանձավ:

Չուր չէր ասել վանահայրը, որ Թովման ծանոթ է ճանապարհներին. քիչ անց փոքրիկ խումբը կանգ առավ քարանձավի մուտքի առաջ, որ կիսով չափ փակել էր ձյունը: Թովման ոտքերով, ձեռքերով մաքրեց ձյունը, սանձից բռնած ներս տարավ Անահիտի ջորուն: Արփենին ինքն իր ջորուն ներս քաշեց: Քարանձավը այնքան մեծ էր, որ կարող էր երկու հարյուր մարդ պատսպարել: Դրանից զատ անցքեր կային, որ տանում էին ուրիշ քարանձավներ: Թովման ջորիներին տարավ հար-ան քարանձավը, հանեց թամբերը, ծղոտ տվեց, որ հովիվները աշնանը կուտակել էին քարանձավում ճանապարհորդների համար: Կանանց մոտ բերեց մթերքի մախաղները:

Ամեն ինչում եր-ում էր, որ հովիվները, հավատարիմ նախնյաց սովորույթներին, մեծ քանակությամբ փայտ, խռիվ ու քակոր էր կուտակել: Թովման խարույկ վառեց: Արփենին ընթրիքի պատրաստություն տեսավ, ապխտած միս, պանիր, քամած մածուն, լավաշ դրեց խարույկի մոտ փռած փսիաթի վրա: Վանքի տնտեսը բարեխղճորեն էր կատարել վանահոր պատվերը: Մի խոսքով նրանց արքայական ընթրիք էր սպասում:

Քարանձավը սկսեց տաքանալ, ծուխը, քսվելով պատերին, վեր բարձրացավ, դուրս եկավ տանիքի անցքից, որ ամբողջովին ս- էր: Յայտնի չէ քանի-քանի սերունդներ են օգտվել քարանձավից:

- Լեռը շատ քարանձավներ ունի: Ասում են, թե հնում մի ամբողջ շեն է պատսպարվել քարանձավներում:

- Ումի՞ց,- հարցրեց Անահիտը, որ տաքանալով սկսել էր հետաքրքրվել շրջապատով: Նա սիրով նայեց Թովմային: Նրա կապույտ աչքերի մեջ խայտացող կրակներին: Թովման խաչ հանեց դեմքին, մի պահ սպասեց:

- Այստեղ պատսպարվել են ար-որդիները: Պատում կա այդ մասին, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը կործանեց մեհյանները, փախստական հեթանոս հայերը պատսպարվեցին այստեղ: Մնացին մի քանի ամիս, ապա բռնեցին Պարսկաստանի ճամփան: Սեփական երկրից հալածված հայերը գնացին... Ասում են, թե Մեծ Յայքի սահմանների վրա դեռ կան ար-որդիների շեներ, թեր-ս այստեղ պատսպարվածների հետնորդ-

ներն են...

Դրսից ինչ-որ ձայներ լսվեցին: Թովման խլեց մահակն ու դուրս թռավ: Կանայք չէին հասցրել խոսել, ձայները մոտեցան: Արփենին ճչաց, Անահիտը դուրս քաշեց դաշույնը, թիկունքով հենվեց պատին: Մինչև նա կվճռեր անելիքը, ներս մտավ մի ձնակուլով մարդ, բռնեց գայլ-խեղդ շան վզից:

- Մի վախեցեք, սա իմ եղբայրն է,- ասաց ձնակուլով մարդը: Նրա թիկունքին հայտնվեց Թովման: Նրա տեսքը հանգիստ էր, կանայք հանգստացան:

- Սա խենթ Կայծենն է, սա էլ նրա շունն է: Կայծե՛ն, դու շանը հեռու պահիր, դու էլ հեռու նստիր խարուկից, թե չէ վրայիդ ձյունը կհալվի, կքշի, կտանի մեզ:

- Սպասի՛ր, հայր սուրբ,- ասաց Կայծենը, մտավ անցքերից մեկը, դուրս եկավ հետ-ից քարշ տալով մի մեծ փսիաթ, գցեց Անահիտի ոտքերի տակ Մի խուրց խոտով փակեց առաստաղի անցքը, ծուխը դուրս գնաց մեկ այլ անցքից, որ Թովման չէր նկատել: Խարուկը ավելի ուրախ բոցավառվեց, ճարճատեց:

Անահիտը հետաքրքրությամբ նայում էր Կայծենին, որի մազախռիվ տեսքը այլ պարագայում կարող էր վախեցնել: Նրա չորչորուկ մարմինը, կարկատաններով պատված կապան, ասում էին այն մասին, որ տերը երկար ժամանակ ծածկի տակ չի եղել: Կայծենի գլխի մազերը այնքան խիտ էին, որ գլխանոցի կարիք չէր զգում: Ամենահետաքրքիրը Կայծենի աչքերն էին, որ վառվում էին ինչ-որ հիվանդագին փայլով:

- Յա՛ց կեր,- հրավիրեց Թովման:

Անահիտը մի մեծ կտոր միս գցեց շանը, սա օդում որսաց միսը, մոմռացրեց, սկսեց ուտել, թվաց, թե շնային լեզվով շնորհակալություն է հայտնում Անահիտին:

- Յա՛ց կեր,- նորից հրավիրեց Թովման, տեսնելով, որ Կայծենը ձեռք չի տալիս ուտելիքին, լավաշի մեջ միս ու պանիր դրեց, տվեց նրան: Կայծենը ամաչելով սկսեց ուտել, փոքրիկ կտորներ էր պոկում մսից, շատ քաղցած էր, չէր ուզում միանգամից իրեն զրկել ուտելու հաճույքից:

- Կայծենը Թոնդուրեկ շենից է,- ասաց Թովման,- շենի բնակիչները վաղուց, շատ վաղուց հեռացել են, ապրում են այլ վայրերում, իսկ Կայծենը ման է գալիս Թոնդուրեկի փլատակների մեջ, ի՞նչ է փնտրում, չգիտեմ: Խենթ է, Աստված զրկել է խելքից, խեղճ մարդ, սակայն ասում են, թե մեկ-մեկ խելքը տեղն է գալիս, սկսում է այնպիսի բաներ խոսել, որի համար կարող են լեզուն կտրել... Իսկ ի՞նչ կարող է խենթը խոսել, ո՞րմ է հայիոյում, ո՞րմ է անիծում, այլ-ս ի՞նչ պատիժ, Աստված արդեն պատժել է...

- Յա՛, հա՛յր սուրբ, կերանք, խմեցինք, կշտացանք ես ու շունս, մեկ էլ շենս կշտացավ, մենակ եկեղեցին է, որ չի կշտանում, հի՛, հի՛, հի՛,-

հռիռաց Կայծենը, անկուշտ եկեղեցին...

Թովման գլուխն օրորեց:

- Սստված կպատժի, այդպես մի՛ խոսիր:

Կայծենը կուլ տվեց հացի վերջին պատառը, ժպտաց խելացի, իմաստալից աչքերով, նա- հեգնանքով, որով զարմանք պատճառեց Թովմային:

- Մեր բախտից խելքը գլուխն է եկել: Ես շատ եմ հանդիպել Կայծենին, սակայն զարմանալին այն է, որ այս անգամ ինչ-որ այլ կերպ է խոսում: Չրուցենք, տեսնենք, ի՞նչ կասի: Յարկավ, չարալեզու է, ի՞նչ կարող ես անել, տուն ու տեղը կորցրած մարդ է...

- Իրավացի ես, հայր սուրբ, ես էլ ասելիք ունեմ, այս էլ քանի տարի է, հաշվի՛ր, երեք հարյուր տարի է, ինչ կործանեցին մեր շենը,- հեգնախառը ժպտաց,- ինձ ո՞վ է լսողը,- հեգնախառը ժպտաց, - ինձ ո՞վ է լսողը... Ես միշտ չէ, որ այսպես եմ եղել: Ես էլ տուն ու ընտանիք ունեի... Չկա՛, Աստված պատժեց, խլեց ամեն ինչ, քանզի հորդորում էի մերոնց ետ գալու, շենացնելու մեր Թոնդուրեկը,- գլուխն առավ ափերի մեջ,- մի Թոնդուրեկ ու մի աշխարհ, որ եկել էր մեր դեմ՝ պապիս պապի դեմ... Ելել էր մի ամբողջ աշխարհ, գորք ու իմաստասեր մի մագիստրոս... Մեկը լիներ հարց տար, որ զորավար ես ու հաղթող, ինչո՞ւ լքեցիր հայրենիքդ, ինչո՞ւ հեռացար, ինչո՞ւ դեմ չելար Անին ծախողներին, Գրիգոր մագիստրոս Պահլավունի,- մատը վեր տնկեց,- Դու լսո՞ւմ ես, Թովմա արբեղա, Բարդողի եպիսկոպոս, որ առանձնացար քո եղբայրներից, հայացար, մարդ դարձար, դու լսո՞ւմ ես, Թովմա՛ արբեղա, այս էլ քանի Գրիգոր է մեր խեղճ ու կրակ ազգի գլխին կրակ թափում: Մեկը՝ սուրբ կոչեցյալ Գրիգորը, Աստծո կրոնը տարածեց, մի ամբողջ ժողովուրդ լցրեց գետն ու բռնի դարձի բերեց: Մյուս Գրիգորը մեր շենը այրեց: Գիտե՞ս, օրիորդ, մեր շենից այսօր էլ ծուխ է ելնում՝ հույսի ծուխ, որը չի մարում... Թովման զարմացած նայեց Կայծենին, հետո Անահիտին

- Անհավատալի է,- խաչ հանեց դեմքին, - խենթը խելացի բաներ է պատմում:

Այդ ամենը գրված է մատյաններում, որտեղի՞ց գիտե խենթը

- Նա բնավ էլ խենթ չէ,- ասաց Անահիտը:

- Կայծե՛ն, Կայծե՛ն, դու որտեղից գիտես այդ ամենը, դու գիր գիտե՞ս...

- Ի՞նչ գիր,- հեգնեց Կայծենը,- միթե՞ չգիտեմ Աստծո պատգամները, մեր նախահոր՝ Մեծն Սմբատի խոսքերը, պատգամները, մի՞թե այդքան անիմա եմ,- Թովման ավելի զարմացավ, այն, ինչ կարդացել էր մատյաններում Թոնդրակյանների մասին, այդ խենթ հռչակված մարդն է պատմում, որպես սեփական շենի ու գերդաստանի պատմություն: Նրան թվաց, թե դեմը մի նոր Սմբատ Չահր-անցի է կանգնած, սարսռաց սրբազան սարսուռով:- Տե՛ր Աստված, փրկյա՛ մեզ սատանայից ու նրա փորձություններից...

- Ի՞նչ ես սատանայից ու փորձություններից խոսում, աբեղա՛, թե-
պետ քեզ չեմ մեղադրում, քանզի ազնիվ մարդ ես, քեզ Բարդողի եպիս-
կոպոս է հռչակել նորոյա Սմբատը՝ Մեր Մարտիրոս եղբայրը,- լռեց,
լռել էր նա- Թովման, նա սպասում է Կայծենի խոսքին, - ես ինձ այսօր
կուշտ ու ապահով եմ զգում... Հիշողությունս տեղն է, ասես այսօր եմ
կատարվել այն աշխարհասասան դեպքերը: Ներող եղիր, օրհորդ, ես
մեռել եմ ու հառնել, հառնել եմ նախնյաց գերեզմաններից: Տեսնում եմ
հզոր Թոնդուրեկը, Սմբատ նախահորը, որ սուրբ կրակով վառեց մեր
սրտերը... Ես հուր ու սուր եմ տեսնում, հարձակվող զորքեր, սրերի շա-
ռաչ, հրդեհներ, դիակներ՝, դիակներ՝, դիակներ՝, դիակներ՝,- Անահիտը
սարսափահար փարվել էր Թովմային: Սա իր հերթին դյուրված, նայում
էր խենթ կոչված, սակայն ոչ խենթ մարդուն, որ ասես ինքը հայոց
պատմությունը լիներ, որ բացել էր իր արևոտ էջերից մեկը: Կայծենի
աչքերը վառվում էին զայրալից ու ահեղ բոցով: Նրանցից նա- իմաս-
տություն էր առկայծում: Նա ասես ինքը՝ Մեծն Սմբատը լիներ, որ հառ-
նել էր երեքդարյա պատմության մոխիրներից ու կոչ էր անում՝ քննելու
հայոց պատմությունը, անգամ Աստծուն էր դատի քաշում, մերժում էր՝
մերժվելով... Մերժում էր ամեն ինչ, որ միջնորդ էր Աստծո ու մարդու
միջ-:

Ես ընդունում եմ Անտեսանելի ու անշոշոփելի Աստծուն,- գոռում էր
ահեղաձայն, գոռում էր Սմբատի փոխարեն, - Ես, ազատ կամքով ըն-
դունում եմ Աստծուն, տիեզերական անվախճան Աստծուն, մնացածը
խաբեություն է: Ես ընդունում եմ մեր նախնյաց՝ հզոր հայարիներին,
այսինքն այն, ինչը մերն, ինչը մերը չէ՝ չեմ ընդունում: Ի՞նչ Որդի, Քրիս-
տոս կոչեցյալը չի եղել, ստում են արծաթապաշտ հոգ-որները, ստում
են մարդկանց մոլորեցնելու համար, իրենց լցնելու համար: Չկա՛, չե՛ն ե-
ղել, սուրբ է միայն հայ ազգը, իսկ մնացածները Աստծո ստեղծածներն
են, ենթակա են մահվան ու մոռացման, սո՛ւտ է...

- Սպասի՛ր, խե՛նթ,- ինքն էլ վատ զգաց խենթ բառի համար,- սպա-
սի՛ր, Կայծե՛ն,- ուզեց ասել Սմբատ, - սպասի՛ր, սակայն կա Աստված ու
Նրա Որդին, նա- Անմահ Հոգին,- Թովման անգիտակցորեն ավելի ու ա-
վելի ուժեղ էր սեղմում Անահիտին իր կրծքին, ասես ցանկանում էր
Նրան պաշտպանել սրբապիղծ խոսքերից:

- Եթե եղել է, ապա մարդ է եղել, մի պղծեք երկինքը այդքան աստ-
վածներով ու սրբերով... Սուրբ Սմբատ, սուրբ Մարտիրոս, դու՛ էլ ես
սուրբ, աբեղա, սակայն իջնելով Բարդողից, դարձյալ եղծեցիր քո սրբու-
թյունը...

- Կայծե՛ն, դատաստանի օր կա... Կայծենի աչքերը վառվեցին:

- Թող գա՛ օրը դատաստանի, առաջին հերթին պատժվելու եմ
հոգ-որները, քանզի դարերով խաբել են մարդկանց, խաբել են անդրշի-
րիմյան կյանքով, չկա՛,- գոռաց քարանձավով մեկ,- մարդը Նյութեդե՛ն
է, մեռնելուց հետո նյութը մեռնո՛ւմ է, ոչինչ չի մնում, նոր բան ստեղծել

ոչնչից - անհնա՛ր է: Վե՛րջ տվեք խաբեությունը...

- Կայծե՛ն, մի՛ պղծիր քեզ սրբապիղծ խոսքերով, մի՛ հերձվեցիր:

Կայծենը ոտքի ելավ, կանգնեց հանց ահեղ դատավոր:

- Ո՛չ, աբեղա՛, այդ դուք՝ հոգ-որևերդ եք պղծում կրոնը, իսկ ես՝ Սմբատ Չահր-անցիս, ազատ կյանքի կոչ եմ անում ձեզ՝ մարդի՛կ, ոչ թե մեռնելուց հետո, այլ այս կյանքում կոչ եմ անում ապրել հայարիների պես, հպարտ ու անկախ: Ես դեմ եմ եկեղեցուն, խաչին, ձեզ՝ հոգ-որևերդ, որ կեղծ միջևորդ եք Աստծո ու մարդկանց միջ-: Այդ հոգ-որևերդ սպանել տվեցիք ինձ Մանազկերտի ամիր Աբու Բարդիի ձեռքով, իսկ Գրիգորը, հիշի՛ր, որդի՛, քանի շեն ավերեց: Չե՞ս հիշում, երիտասարդ ես, իսկ ես, որ երեք հարյուր տարեկան եմ, կասեմ՝ Թևոդուրեկը, Խնուսը, Կաշենը, Թուլայը: Դո՛ւ, աբեղա՛, չգիտես, սակայն ես կասեմ քեզ: Ես ազատ մարդ եմ: Մի՛ մոռացիր, որ Աստված մարդկանց հավասար է արարել, իսկ դուք անգամ այս ճշմարտությունը եղծեցիք... Իսկ նա քնել է:

- Ո՞վ, - զարմացավ Թովման:

- Օրհորդը, խեղճ աղջիկ, սիրում է հոգ-որի, որ այրական սիրո փոխարեն հոգին լցնելու է սին աղոթքներով, ունայնություն քարոզելով: Դե, պառկեցրո՛ւ այծենակաճի վրա: Դու էլ աղջիկ, ի՞նչ ես աչքերդ չռել, օգնի՛ր տիրուհուդ,- Արփենին ուշքի եկավ, ծածկեց Անահիտին այծենակաճով:

- Ամենքս էլ հավասար ենք,- մանր-մանր ծիծաղեց Կայծենը,- նա կքնի մուշտակի վրա, իսկ այս աղջիկը, որին Աստված հավասար է ստեղծել իր տիրուհու հետ, կքնի մերկ գետնին: Արի հեռանանք խարույկից,- ասաց Թովման, - սակայն ոչ շատ հեռու: Ես մեռնելուց հետո դեռ չեմ տաքացել: Ես ամեն օր ինքս ինձ հետ խոսում եմ, քիչ անց կսկսեմ պատմել ինչպես սպանեցին ինձ: Այդ պահին էլ կդիվոտեմ: Եթե չես ուզում, որ մեռնեմ, այս գդալով դուրս քաշիր լեզուս բերանիցս, իսկ եթե, որպես պատիժ հերձվողական խոսքերիս... Կարող ես թողնել, որ մեռնեմ... Շնսս տիրություն կանես: Նա ինձանից երջանիկ է, քանզի չգիտե կյանքի ճշմարտությունը: Գիտե՞ս, աբեղա՛, ես շատ ծեր եմ, հոգնել եմ կյանքից... Արդեն երեք դար է, ինչ ապրում եմ... Ա՛յ, մարմինս մեռել է, իսկ անունս ապրում է մարդկանց հուշերում,- լռեց խոսքի կեսից, նայեց շանը, որ դեպի ելք էր գնում, սակայն խելացի կենդանին չէր հաչում:

- Սը՛ս,- սաստեց Կայծենը,- գազան կա, գայլ չէ, կոռնար, եթե մարդ է, Բրդոտը կհաչեր: Թեր-ս հովազ է կամ քուն չմտած արջ է: Ես բքին ամեն կենդանի տաք տեղ է փնտրում: Յը՛, Բրդո՛տ, ի՞նչ կա,- արագ շարժումով, որ չէր համապատասխանում նրա հյուժված մարմնին, մախաղից մի ծանր տապար հանեց: Գնաց շան հետ-ից: Կամաց մի կողմ քաշեց դռան փսիաթը, շունը դուրս թռավ: Կովշտուկի, կաղկանձի ձայներ լսվեցին: Կայծենը դուրս թռավ: Թովման մահակը ձեռքին հետ-եց Կայ-

ծենին:

Քարանձավի մուտքի մոտ Բրդոտը կռվում էր հովազի հետ: Կայծենը պտտվում էր նրանց շուրջը, հարմար պահի էր սպասում զարկելու, սակայն զարկը տվեց Թովման: Մահակը ողջ թափով զարկեց հովազի գլխին: Գազանը շշմեց, երկրորդ զարկը տապարի բուխ կողմով տվեց Կայծենը:

Հովազն անշարժացավ:

- Փառավոր որս արեցինք,- շունչը ետ բերեց Կայծենը:

- Արի ներս տանենք,- ասաց Թովման:

Գազանին քարշ տալով տարան քարանձավ: Կանայք ճչացին: Գազանը անսովոր մեծ էր, մորթին շատ գեղեցիկ էր: Կայծեն մորթազերծ արեց գազանին, մարմինը դուրս նետեց:

- Գայլերին կեր, մինչ- առավոտ չեն անհանգստացնի: Էս մորթին ինձանից ընծա իշխանուհուն, որ հիշի խենթ Կայծենին, որ խենթ է միայն խենթերի հետ:

- Շնորհակալ եմ, Կայծեն եղբայր, - ժպտաց Անահիտը, - արքայական ընծա է:

Թովման նստեց խարույկի մոտ, փայտ ավելացրեց կրակին, նստեց այնպես, որ ջերմությունը հասներ կանանց: Քարանձավի ելքը փակեց Բրդոտը: Նրա կողքին պառկեց Կայծենը: Թեր-ս կուշտ լինելն էր, որ գիշերը հանգիստ քնեց: Գիշերվա մնացորդն անցավ խաղաղ: Խարույկի բոցերը խաղում էին քարանձավի պատերին՝ իրենց հետ տարուբերելով Թովմայի ստվերը: Հանկարծ Թովման իր վրա հայացք զգաց, սթափվեց դառը խոհերից, տեսավ Անահիտի մեղմ հայացքը: Նրա աչքերում այնքան սեր կար, որ արեղան տևքաց: Սակայն բնությունը թելադրում էր իր կամքը, աղջկա աչքերը կամաց-կամաց կուլ գնացին գիշերվա հրամայականին, քնեց: Թովման չկարողացավ քնել: Նա կանգնած էր անհայտության շեմին, ի՞նչ էր բերելու ճակատագիրը նրաց խռովահույզ հոգիներին...

* * *

Վերջապես կայացավ վրաց թագավորի ու Լանկ Թամուրի հանդիպումը:

Նրանք մենակ են, չհաշված թիկնապահին: Սա կանգնած է տիրակալի թիկունքին. մերկ սուրը ձեռքին՝ ժպտում է Վրաց թագավորին: Եթե Կիր Աննան զգուշացրած չլիներ, թիկնապահի ժպտի պատճառի մասին, թեր-ս, զարմանար: Հիշելով կնոջ խոսքերը՝ այլ-ս ուշադրություն չդարձրեց թիկնապահին: Նրան էր նայում աշխարհի տիրակալը՝ Լանկ Թամուրը, Տփխիսը կործանողը, բնակիչներին կոտորողը...

Տիրակալը նայում էր կկոցված աչքերով, մտովի թագավորին համեմատում էր իր հետ, որից նրա մեջ նախանձ էր ծնվում, քանզի Բագարա-

տը մի քսան տարով երիտասարդ էր, առնական, գեղեցիկ այրմարդ էր, այդպիսիներին կանայք սիրում են մինչ- խոր ծերություն:

- Ի՞նչ խնդրանքով է մեզ մոտ եկել վրաց նախկին թագավորը,- առանց նախաբանի, շեշտելով նախկին բառը, հարցրեց տիրակալը,- խոսի՛ր:

Բազարատը խոր շունչ քաշեց

- Ասեմ, ոչ երկնչեմ տիրակալ. վերադառնալ տուն, տիրել գահին, որ ժառանգաբար մերն է,- դիմացավ տիրակալի ծակող հայացքին,- Ի՞նչ օգուտ մեզ այստեղ պահելուց, երբ Վրաստանի կեսն ըմբոստ է: Քեզ իմացում, տիրակալ՛, մենք կարող ենք գավառները խաղաղեցնել, հարկատու դարձնել քեզ...

- Առանց քեզ էլ աշխարհը մեզ է հարկատու:

Բազարատ թագավորը վճռեց գնալ քայլի, որին դեմ կլիներ թագուհին: Նա իրեն վիրավորված էր զգում, չուզեց ոչ զայրույթին, ոչ լեզվին պատվար դնել:

- Ո՛չ բոլորը, աշխարհի մի մասը տիրում է Բայազետ սուլթանը՝ կայծակնային Բայազետը, մյուսին՝ Ոսկե Յորդան՝ Մեծ Խան Թողթամիշը, նրանից հյուսիս Մոսկվան է՝ Ռուսիան: Այնտեղ ոչ մի սուր չի գործի, դեպի ար-ելք Յնդկաստանն է, ապա Չինաց երկիրը: Մեծ է աշխարհը, տիրակալ,- ծիծաղեց Բազարատը,- ամենքին էլ բաժին կհասնի, մեկը լինել տիրակալների մեջ,- զայրացավ, շտկեց ուսերը, ասես մարտահրավեր էր նետում տիրակալին,- ցնորք է, անիրագործելի...

Վաղուց տիրակալը չէր լսել ընդդիմադիր խոսք, չէր տեսել այդքան հպարտ պահվածք: Վճռեց պարզել ի՞նչ կա այդ մարդու մեջ:

- Ինչո՞ւ,- սպասածին հակառակ,- շատ հանգիստ հարցրեց Թամուրը:

- Չի եղել ու չի լինի: Ա՛յ, Չինգիզ Խանը, որի հորդաների պես հզոր աշխարհը չէր տեսել, իսկ ի՞նչ մնաց այդ հզորությունից... Դու հազիվ կարողացար մասնատված երկիրը նվաճել... Իսկ քո մահից հետո որդիների բաժան-բաժան կանեն տիրույթներդ: Ներող եղիր, տիրակալ, ի սկզբանե այդպես է եղել, դու բացառություն չես: Ալեքսանդր Մակեդոնացին աշխարհ էր տիրում, ի՞նչ մնաց՝ ոչինչ: Նրա նվաճած երկրները մնացին իրենց սահմաններում, այսինքն իրենց տերերին... Ստրկության դեմ է հանում նվաճված երկրների ժողովուրդներին, չանսանք այս պարագան – ոչ էլ արհամարհենք: Դա է, որ անհնարին է դարձնում աշխարհին տիրելը: Իսկ դու չե՞ս խորհել այս մասին...

Այս ամենը հանդգնություն էր որ կարող էր ավարտվել Բազարատի գլխատմամբ, սակայն վրաց թագավորը, որ այսքան ժամանակ իրեն նվաստացած էր զգացել, վճռեց հպարտ մեռնել: Փառք քաջին...

Թամուրը ս-եռուն նայեց Բազարատին, մտովի հիացավ նրանով, նրա համարձակությամբ, ապա զայրացավ, որ նա այդքան հանդգնում է, սակայն վերջ ի վերջո հաղթեց սթափ միտքը, նա տիրակալ էր, չէր

կարող անպատիժ թողնել անհնազանդ գերուն, թեկուզ թագադիր գերուն:

- Լսել էի, որ քաջ մարդ ես: Բավական է մի նշան տամ Չինգիզին, գլուխդ մի զարկով կթոցնի,- ոչ տապարի տակ՝ դահճի, այլ այստեղ՝ ոտքերիս տակ: Մի՛ խաբվիր սրա ժպիտին, սա այսպես ժպտալով էլ կգլխատի քեզ, մի զարկով:

- Դու դա չես անի, տիրակալ,- հանգիստ ասաց Բագարատը, - անիմաստ է, զուր կկատաղեցնես առանց այն էլ կատաղած հպատակներիս: Գիտե՞ս, կա նա- այդպիսի զգացում՝ ինչպիսին է նվիրվածությունը: Քո մարդիկ կոտորածներից զատ ոչինչ չեն տեսնում: Քո մարդիկ խորհում են վտանգի մասին: Համընդհանուր վախ կա քո մեծամեծերի մեջ: Դու սպանել ես տվել տասնութ թագավորների: Նրանցից շատերը, եթե ողջ լինեին, թեր-ս քեզ ավելի օգտակար լինեին, քան այն սարսափը, որ տարածվել է այդ անհեթեթ սպանություններով... Դու կարող ես մի գլուխ էլ ավելացնել այդ փառահեղ շարքին, կասկածում եմ, որ դա հաճո լինի Ալլահին:

Թամուրը անհանգիստ շարժվեց բարձերին, վիրավոր ոտքը երկարեց, տնքաց ցավից:

- Կարող եմ հիմնահատակ կործանել երկիրդ, ոչ մի կենդանի շունչ չթողնել: Մի՞թե հասու չես այդ վտանգին:

Սառը արհամարհանք ծնվեց Բագարատի դեմքին:

- Ինչու պիտի ավերես երկիրս, չէ՞ որ դիմադրելու են ու դու զոհեր կտաս, իսկ քեզ ուժեր են պետք Բայազետի կամ Թողթամիշի հետ չափվելու համար: Թողթամիշը ուր որ է կլցվի Դերբենդի անցքից: Դու դեռ չես չափվել Բայազետի հետ: Ասել է թե դու պատրաստ չես պատերազմի... Ի՞նչ օգուտ իմ երկիրը ավերելուց, շատ-քիչ մի քանի հարյուր զինվոր զոհես կամ հազար,- Ի՞նչ է, քիչ զոհեր տվեցիր Հայաստան աշխարհում: Մի զարմացիր, որ հանդգնում եմ այդպես խոսել: Ականջ արա, տիրակալ, մնացած մարդիկ էլ հաշվել գիտեն: Ես զորական եմ, ես էլ եմ հաշվում, իմ գլուխն էլ թագակիր է...

- Չկա այդ գլուխը, ես քեզ գլխատել կտամ:

- Սակայն կա մի երկիր, որ չես կարող առանց զոհեր տալու տիրել,- Բագարատը նստեց գահավորակին:

Տիրակալն ապշեց: Նրա մոտ դեռ ոչ ոք չէր նստել առանց նրա թույլտվության, սակայն նստողը թագավոր էր: Դժվար չէր նրան սպանելը, իսկ նրա ասածները չես կարող չընդունել - այդ ամենն ասում է պարտված թագավորը, սակայն նա մարտի դաշտում չի պարտվել: Նա խելացի վարվեց: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե կոտորեի Վրաստանի բնակչությունը, չէ՞, օգուտ չկա, երբ Բայազետի վրա գնամ, հայերին կմիանան նավրացիները, կզարկեն թիկունքիս, եթե այդ ամենը չհասկանա Բայազետը, ապա կհուշի վեզիր Ալին: Իսկ Վրաստանը ավերելուց միայն թալան կհանի,- հանկարծ հիշեց, որ այդ մասին խնդրել է Հելիան տիկինը,

խնդրել է ազատ արձակել Բագարատին: Կարելի է ազատ արձակել, սակայն ինչպե՞ս ապահովել նրա հավատարմությունը: Պատանդ վերցնելը ելք է, հարկավոր է խորհել այդ մասին:

Վրաց թագավորի ասածները նրա համար նորությունն չէր, իսկ եթե հասունացել է պատերազմը, ո՞ւմ զարկել ... Ապշեց, երբ լսեց Բագարատին:

- Դիմիտրի իշխանը մի անգամ լավ ջարդ է տվել Մամայ խանին...

- Դու իմ խոհերի հետ գործ չունես,- Ֆշագրեց Թամուրը,- ասա՛, ի՞նչ գիտես վիճակի մասին:

Բագարատը մորուքն առավ ափերի մեջ, նայեց քմծիծաղով:

- Եթե Ռուսիան փորձի շարժվել Ոսկե Հորդայի վրա, դու կարող ես ճակատել Բայազետի հետ, սակայն Մոսկվայում էլ գործերը խառնակ են, այնտեղ էլ իրար միս են ուտում, կռիվ է իշխանության համար:

- Այլ-ս ի՞նչը կարող է զսպել Թողթամիշին, նրա ձեռքերն ազատ են:

- Իրավացի ես, տիրակալ, մեր վաճառականներն էլ ոչ մի հուսադրող լուր չեն բերում Ռուսիայից, ոչինչ չի արվում միավորվելու, միացյալ ուժերով Հորդային զարկելու...

- Խելացի ես, Վրաստանի թագավոր,- անկեղծորեն ասաց Թամուրը,- Բավականին տեղյակ ես հար-աններիդ գործերին:

Բագարատը ժպտաց, տիրակալը զայրացավ:

«Սա այսպես ժպտալով ուզածդ կնոջը խելքից կհանի, սակայն ես կին չեմ, նա ինձ չի կարող ծուղակել»:

- Տիրակալ, դու ինձ թագավոր կոչեցիր, դա չի նշանակում, որ համաձայն ես ազատ արձակելու,- հարցը ուրիշի համար հանդգնություն էր, սակայն Բագարատը տիրակալի մոտ էր մտել թագը գլխին,- Ես մարդ չեմ անգո ու անշնորհակալ: Ես քո սրի տակ կղնեմ Դրալը, Օսեթը, Իմերեթին, Մեկրեթին, Ափխազը, Մեսխին, մի խոսքով ողջ Վրաստանը: Վճռի՛ր, տիրակալ՛ կամ կտրիր գլուխս, կամ վերադարձրու ազատությունս: Իմ առաքելությունը հայրենիքիս փրկությունն է,- Բագարատը ոտքի ելավ, կանգնեց հպարտ, առնական, եթե Թամուրի մեջ նախանձ չլիներ, կհիանար վրաց թագավորով,- թեկուզ ենթակա, միայն թե փրկեմ երկիրը:

«Խելացի ես, վրաց թագավոր, սակայն տափաստանի ծեր գայլը գիտե ինչպես վարվել: Ազատություն կստանաս մեծ զոհաբերության գնով...»:

Երկար, երկար նայեց Բագարատին: Այն, ինչ պիտի ասեր, այն պայմանը, ինչ պիտի դներ վրաց թագավորի առաջ, ուզածդ մարդուն կհաներ հավասարակշռությունից, մարդ կարող էր անգամ խելագարվել:

- Պայմանս է՝ իսլամ ընդունել, վե՛րջ,- արագ, համարյա գոռաց տիրակալը, կառչուն հայացքը միտեց Բագարատի աչքերի մեջ, սա, որքան էլ կամային մարդ լիներ, չկարողացավ չցնցվել, ասես տապարով զարկեցին ճակատին: Նայեց այնպիսի հայացքով, որ թիկնապահ Չինգիզը

քայլ արեց, խոր շունչ քաշեց, տիրակալը հասցրեց բարձրացնել ձեռքը, եթե մի ակնթարթ ուշանար, թագավորի գլուխը կթռչեր կայծակնային զարկից:

- Քաջ մարդ ես, Վրաստանի թագավոր, իցիվ այդպիսին լինեին իմ գորապետները: Խորհիր պահանջիս վրա, երբ համաձայնվեցիր, իմաց տուր Յելիան տիկնոջ միջոցով,- քմծիծաղ տվեց,- Գևա՛, թող Ալլահը քեզ բարի միտք հուշի: Դու թագավոր ես, երկիրը քոնս է, դու՝ երկրինը...

* * *

Սասունում Սոսը հայտնի է որպես «Սիրտը վառված մարդ», թուրքերը սպանել են կնոջն ու երեխաներին, այլ-ս ի՞նչ կյանք: Սոսին վրեժից զատ ոչինչ չի մնում կյանքում:

Սա ի՞նչ կյանք է, Տեր Աստված, այս ի՞նչ կյանք ես բաժին հանել մեզ՝ հայերիս, երկու հայից մեկը կրակված է հոգով, մեկի կնոջն են սպանել, մյուսի՝ երեխաներին, ծնողներին, հարազատներին, ազգականներին: Ինչ անապահով կյանք է, ամենքն էլ վրեժի տեր են, մի՞թե սա է աստվածային արդարադատությունը...

Նա վրեժ է առնում թուրքերից ու ամեն տեսակ կեղեքիչներից: Ասում են՝ հոգով թոնդրակյան է, հերձվածող, երեսին խաչ չի հանում, եկեղեցի չի գնում: Ինքն իրեն ազատ է համարել Աստծուց անգամ: Ոչ ոքի հաշվի չի առնում, ինքն է իր գլխի տերը: Ասում են, սակայն արի տես, որ նա այդ ամենը հերքում է, ասելով, որ զրպարտում են իրեն, որ ինքը եկեղեցու նվիրյալ զավակն է, որ խաչը ամենամեծ սրբությունն է նրա համր այդ պահին այնպիսի ջերմեանդությամբ է խաչակնքում... Դե, արի ու հավատա մարդկանց: Ախր սրա պես աստվածավախ մարդ չկա, էլ ի՞նչ հերձվածող: Այդպիսին է Սոսը: Հայրը նրա անունը փոխ է առել Սիս սարից: Ասում են՝ հայրն էլ բարի պտուղը չէր: Խուրթում հայտնի էր որպես չարալեզու, նույնպես հերձվածող, ավելին՝ շատերը զարմանում էին, իրեն հայարիական էր համարում: Ասում են, թե կռվի ժամանակ սպանել էր թուրքերի հրամանատարներից ամենավայրագին՝ Հասանին, մի հսկա մարդու:

Սոս կամ Սիս, մեկ է նրա համար, ըմբոստ հոգով, Սիս լեռան պես, որքան էլ խաչ հանի դեմքին: Մեկ է, ամենքն էլ գիտեն, թե ով է նա, ինչ կա հոգում: Երբ կար ընտանիքը, դեռ հավատք կար հոգում, իսկ երբ զրկվեց ընտանիքից, թքեց ամեն ինչի վրա, դարձավ վրիժառու: Թուրքերը կոչում են հարամի, փնտրում են, որ ձեռքերն ընկավ՝ կտոր-կտոր կանեն, սակայն արի տես, որ բռնել չեն կարող, ասես ծուլվել է Սասնո լեռներին, մտել է սասունցիների ու խուրթեցիների հոգու մեջ: Չկա՛, չենք տեսել, չենք ճանաչում, չքմեղանում են հայերը, իսկ մի օր անց Սոսը չոքում է թուրքի բկին, կամ հարկահանի հոգին է հանում, քսակի պարունակու-

թյունը բաժանում է աղքատներին: Եթե մոտերքում թուրք կամ ծախու հայ չկա, ասում են՝ մեր թոնդրակեցին, հպարտանում են նրանով, երդվում են նրա ար-ով:

- Ախր, Սոս եղբայր, մի՛ նեղացիր, երբ մոտերքում թուրք կամ «հայունկ» կա, ասում ենք ավագակ ես, հարամի, հետո էլ եկեղեցում քո հոգու փրկության համար մոմ ենք վառում, մեր եղբայր...

- Դու իմ հոգու հետ գործ չունես, չկա հոգու անմահություն, էս է, մենք ենք ու մեր սարերը,- տարածում է ձեռքերը,- կռվենք մեր Սասունի ու Խուրթի համար, ապրենք այսօր, հույս մի դրեք հանդերձյալ կյանքի վրա: Էս կյանքում ապրեք մարդավարի: Ազատ եղեք հոգով, դա ընդունելի է Աստծու... Մի՞թե շինական մարդը համոզված է, որ չկա հանդերձյալ աշխարհ, թե՞ կրկնում է ինչ-որ մեկի խոսքերը, թե՞ նրա մեջ հառնել են ըմբոստ թոնդրակյանները, որ չեն խոնարհվել հոգ-որների առաջ: Հպարտ ու անկախ են ապրել, նա- հոգով ազատ: Ասում են, երբ սպանեցին Սմբատին, թոնդրակեցիների հոգիները կրակեցին ու դեռ ծխում են մինչ- օրս, դեռ կրակը մլմլում է, մեկ էլ տեսար դուրս է ժայթքում, լուսավորում է մարդկանց հոգիները...

- Մեղա՛, տեր Աստված, մեղա՛ - խաչ է հանում դեմքին գրուցակիցը:

- Ես էլ մեղա՛,- չքմեղանում է Սոսը, հռչռում:

- Մենք հո գիտենք մեր եղբորը:

- Լա՛վ, լա՛վ,- փնթփնթում է Սոսը:

... Սոսը Սասունից եկել է Խուրթ, ապա իջել Մշո դաշտ: Դժվար ճանապարհ է, սակայն սովոր է դժվար ճանապարհներին: Չգիտես ինչպես, ականջալուր է Գաղտնի Ուխտի մասին, որ կոչ է կոչում՝ դեմ ելնել չաղաթայներին, ամեն տեսակ թուրքմաններին: Ստույգ է, այս տարի չաղաթայները չհասան Սասուն, սակայն սասունցիները լսել են չաղաթայների վայրագությունների մասին: Գիտեն, լսել են - հպարտացել են Մարտիրոսի գործերով:

Սասունցիները կռվող ժողովուրդ են: Չկա Հայաստան աշխարհում մի թշնամի, որ իր վրա զգացած չլինի սասունցի ասպետների ուժը: Նրանց մասին գիտեն, նրանցից սարսափում են անգամ Եվրոպայի թագավորները: Խաչակիրներն անգամ զգացել են նրանց ուժը: Նրանք անգիջում են մարտում:

Ըմբոստ է Սասունը այսօր, վաղը, հավիտյանս հավիտենից: Սասունցիների մեջ հառնել են հայարիների հոգիները, Սասնա ծռերի հոգիները: Սասունցիները ի լուր աշխարհի հայտարարում են որ արիականք արարվել են Սասնո լեռներում ու տարածվել են աշխարհով մեկ: Ասում են, որ արիները արարվել են իրենց նախահայրերից՝ Սանասարից ու Բաղդասարից...

Հայոց Գաղտնի Ուխտը հույս էր ծնել Սոսի մեջ, արդ, կմիանա Ուխտին ու վրեժ կառնի թուրքմաններից ու չաղաթայներից կամ ազգացավ հայուկներից... Մտքով տարված չէր նկատել, որ անցնում էր Մշո դաշ-

տով: Քամին կամաց-կամաց ուժ էր հավաքում: Նա լավ գիտեր, որ Յոզաֆատը՝ հավատարիմ նժույգը, իրեն տեղ կհասցնի, չի թողնի ճանապարհին:

Անցավ դաշտով, առաջին շենը, որ պիտի հանգստանար, Առաքելոց վանքի շենն էր: Առջ-ում կիսավեր բերդ կար, անցավ բերդի կողքով, գնաց Թիլի կողմը, այնտեղ ընկեր ուներ: Կգիշերեր Միերենց տանը, առավոտյան կշարունակեր ճամփան: Մյուս օրը հույս ուներ հասնել Խլաթ, այնտեղից ծովակի ափով պիտի գնար Արճեշ, գտներ ձկնորս Ասողիկին, ցույց տար երկու տեղով հանգուցված դաստարակը: Այդ նշանով ձկնորսը պիտի հավատար նրան, ասեր նրա անելիքը:

Այդ նրան հայտնել էր մի երիտասարդ հոգ-որ, որի հետ, ինչպես սկզբում թվաց հանդիպել է պատահաբար: Նրանց մոտեցել էր մի հոգ-որ ու փսփսացել էր երիտասարդ, սպիտակամազ հոգ-որի ականջին, որ Սոսը՝ «Վառված» մարդ է, վստահելի, այնքան բարձր էր խոսել, որ այդ ամենը լսել էր Սոսը: Սպիտակամազը գրկել էր նրան, առանց երկար-բարակ խորհելու տվել էր ձկնորսին գտնելու նշանը: Սոսը սկզբում այդպես հապշտապ իրեն վստահելը համարել էր անզգուշություն, արդ, հասկացավ, որ երիտասարդը իրեն հավատալու հիմք ուներ:

Եթե հոգ-որները այդպիսի սուրբ գործի են լծվել, նա պատրաստ էր փոխելու կարծիքը նրանց վերաբերյալ: Սոսը պատրաստ էր անգամ սատանային ընկերանալու, միայն թե զարկի թուրքմաններին: Նա գերդաստանի ավագ որդին էր, նստել էր մի փոքրիկ հողակտորի վրա, իսկ կրտսեր եղբայրները ցած իջան լեռներից, զինվոր դարձան: Իրեն էլ թուրքմանները կտրեցին հողից, զրկեցին երջանկությունից, մենակ մնաց: Վրեժ է սուրբ է, թուրքմանների գլխին պատուհաս դարձավ... Իսկ արդ, հեռու մնալ երկրի գործերից չի կարող: Ամեն սասունցի երկրի որդի է, պարտք է համայնքին՝ կռվելու, ապրելու, ապրեցնելու...

Մոտեցավ Թիլին, երբ բուքը սաստկացել, զարկում էր թիկունքին: Նրա բախտից Միերենց տունը շենի ծայրին էր: Թակեց դուռը:

- Ո՞վ է, - լսվեց մի բամբ ձայն:

- Ես եմ՝ Սոսը: Բաց արա, Արջ ախպեր:

«Արջ ախպերը» ներգործեց: Դուռը ճռռալով բացվեց: Միերը, որ հսկա մարմնով փակել էր դուռը, ճանապարհ տվեց: Ներսում գրկախառնվեցին:

- Ողջ առողջ ես, փա՛ռք Աստծո՛ւ, - ասաց Միերը, բամբ ձայնի մեջ մեղմություն մտցնելու անհաջող փորձ արեց: Նրա ձայնը տանը բուրրին ոտքի հասեց: Տղաները երեքն էին, փաթաթվեցին Սոս հորեղբորը: Նրանցից ամենամեծը՝ Տիգրանը, մեծավարի սեղմեց հյուրի ձեռքը, այնպես, որ սա զգա, թե գործ ունի այրմարդու հետ:

- Տիգրա՛ն, այ տղա, էս ինչ ես դարձել, - անկեղծորեն ուրախացավ Սոսը, - ա՛յ տղա, շենի աղջիկները հանգիստ չեն տալիս, հա՛, հա՛, հա՛, - տեսավ տղայի շիկնելը, - Էլի՛, իսկը ժամանակն է...

- Երեխին ճամփից մի հանիր,- իբր սրտնեղեց Միերը:

Սուը այնպես լավ էր զգում իրեն ընկերոջ գերդաստանում, որ ազատ կարող էր լաց լինել, կարող էր հռչակ, իրեն զգալ ինչպես սեփական տանը: Չթողեց, որ Միերի կինը համբուրեր ձեռքը, համբուրեց հարսի ճակատը:

- Ապրե՛ս, հարս իմ,- դու երկրին տղաներ հասցրու, - ծիծաղեց, տեսնելով, որ Գոհարը դարձայլ երեխայի է սպասում, - չորս տղա...

- Չէ՛, ես մեկը աղջիկ է,- համոզված ասաց Միերը, - տղա եղավ՝ դեմ չեմ: Անունը Սոս կդնեմ ու Առաքելոց վանքում արջառ կմորթեմ: Երեխեք, դուք գնացեք,- ասաց Միերն ու ընկերոջը ներս հրավիրեց:

Ներս մտավ Միերի մայրը, գերդաստանի Մեծ Մայրին: Սուը ակնածանքով համբուրեց նրա ձեռքը: Սա գրկեց նրան: Սուը անկեղծորեն, որդիաբար սիրում էր այդ կնոջը, ակնածում նրանից:

- Զաջառո՞ղջ ես, Մեծ Մայր,- հարցրեց Սուը, նայեց երբեմնի գեղեցիկ կնոջը, որի մասին առասպելներ էին պատմում: Նա բերդատեր հայր էր ունեցել, սիրել էր Միերի հորը՝ Բաղդասարին, որին սպանել էին թուրքերը: Երիտասարդ կինը մնացել էր ամուսնու հարկի տակ, պահել, մեծացրել էր միևնույն արիս՝ Միերին: Ծեր կինը մեծ հարգանք էր վայելում շեներում: Մեծ Մայրին խելացի կին էր, նրան շատերն էին դիմում, անզամ թուրքերը: Նա կարողանում էր հաշտեցնել մարդկանց:

Շատ դառնություններ էր տեսել ծեր կինը, թուրքերը սպանել էին ամուսնուն, նա էլ վրեժ առել, սպանել էր ամուսնուն սպանող շեյխին, սարսափ զցել թուրքերի մեջ, իսկ երբ սրանք վճռել էին հաշվեհարդար տեսնել խիզախ սասունցի կնոջ հետ, հանդիպել էին Սասունի համընդհանուր դիմադրությանը: Վերջիվերջո գտել էին, որ հայ կինը իրավունք ուներ վրեժի, խաղաղվել էին:

- Ասում են, որդի՛, կռվում ես թուրքերի դեմ,- գլուխը թափ տվեց,- մի ծաղկով գարուն չի գա, միացե՛ք, միասին զարկեք: Լսողաց եմ՝ հայոց հողում քաջ այրեր կան, ինչպես երանելի Մարտիրոսը: Ժողովուրդը կարոտ է պաշտպանության: Որդի, գիտե՞ս, ես գիր ու պատմություն գիտեմ, նոր բան չկա կյանքում, ա՛յ, Լանկ Թամուրը ուզում է թուրքերի ձեռքից ազատվածներին էլ ինքը կոտորի, ուզում է Յայոց արմատը հանի, տանի օտար հողում տնկի կամ ճանապարհին քոռ ու փուչ անի,- քմծիծաղ տվեց,- տեսնում եմ՝ ձյուն-ձմռանը ճամփա ես ելել: Աստված բարին տա: Գիտեմ՝ հերձվածող ես,- մանր-մուկ ծիծաղեց,- չեմ մեղադրում, հոգին ազատ է: Ես հոգ-որ չեմ, գլխիդ խրատ չեմ կարդա: Դու, մեկ էլ՝ Տեր Աստված գիտեք քո ճամփան... Լավ ի միտ արեք, ամեն բան սկսվում է փոքրից, մեկ երդումից, մեկ վրեժից, մեկ մարդուց: Գնացե՛ք, գումարվեք, զենք ու զորք դարձեք: Աստված բարին տա ձեզ ու մեր տառապյալ ժողովրդին,- Մեծ Մայրին ասելիքն ավարտելուց հետո գնաց երեխաների մոտ: Սրանք թափվեցին գլխին, խնդրեցին հեքիաթ պատմել:

- Տեսա՞ր, գտա՞վ գնալուդ նպատակը,- ծիծաղեց Սիերը:
- Հա՛, իմաստուն կին է,- տրտմեց Սոսը, չգիտես ինչ անցավ մտքով:
- Լավ, գնա քնիր, Հովազին Տիգրանը ներս է քաշել ծածկի տակ, գարի է տվել: Քնիր, լույսը կգա, բարին հետը:
- Էդ հույսով քնում ենք, անհույս արթնանում,- մոմռացրեց Սոսը,- իսկ բարին չկա ու չկա...

* * *

Վրաց թագավորը թագուհու ու արքայորդու հետ ապրում էր երկու փոքրիկ յուրտում: Որքան էլ նվաստացուցիչ լիներ գերիների վիճակը, դարձյալ նրանք իրենց ազատ էին զգում, հատկապես թագուհին: Ծառաները հսկողությունից դուրս էին մնացել, ապրում էին ինչ-որ գետնախորշում:

Գիշեր էր, մթամած գիշեր, անգամ ձյան սպիտակությունը ի զորու չէր լուսավորելու շրջապատը:

Բազարատը կնոջ ու որդու հետ նստել էր վառարանի մոտ, փայտ էր գցում վառարանի մեջ: Թագուհին անհամբեր սպասում էր նրա խոսքին: Թագավորը նոր էր վերադարձել տիրակալի մոտից: Վերջապես կայացել էր այդքան ձգձգված հանդիպումը, որ հաջողվեց միայն կաշառքի շնորհիվ:

Թագուհու համբերությունը սպառվեց, ձեռքով դիպավ ամուսնու ձեռքին, սա նայեց մեղավոր, ծուռ ժպտաց:

- Ներիր, մտքերի հետ էի, ինձ թվաց, թե ամեն բան պատմել եմ, ու դուք խորհում եք իմ փոխարեն, վճռում երկրի ճակատագիրը:

Նայեց կնոջը, ապա որդուն, տխրեց նրանց փոխարեն:

- Չտանջեմ ձեզ, մի զարմացեք, Լանկ Թամուրը համաձայնեց ազատել, սակայն:

- Ի՞նչ պայման դրեց,- համարյա ճչաց կինը,- թեր-ս անընդունելի է պայմանը: Ասա՛, մի՛ տանջիր, մենք կդիմանանք:

Թագավորը զայրացած ոտքի ելավ:

- Իսկ ես կդիմանա՞մ: Դու դեռ չգիտես պայմանը: Այդ կաղ սատանան, դժոխաց ծնունդը... Նա այլընտրանք չի թողնում... Ես պիտի իսլամ ընդունեմ, հակառակ դեպքում...

Թագուհին փաթաթվեց ամուսնուն, ասես ուզեց պաշտպանել նրան: Դավիթը գլուխը առավ ափերի մեջ, ուսերը ցնցվում էին, չգիտես լաց էր լինում, թե աշխատում էր զսպել կատաղությունը:

- Վաղը պիտի պատասխան տամ, այլ-ս ի՞նչ ընտրանք: Մի գիշեր ունեմ խորհելու: Վրաստանի թագավոր Բազարատը թլպատված է Լանկ Թամուրի հրամանով... Ամո՛թ, խայտառակությո՛ւն... Մահմեդական Բազարատ թագավոր...

- Ո՛չ, հա՛յր, - որդին ոտքի ելավ,- թող ինձ թլփատեն քո փոխարեն,

մի՞թե սակավ է արքայազնի թլփատումը այդ հրեշի համար, թող ինձ պատանդ պահի, թող գլխատի: Միայն ոչ քեզ, հայր, երկիրը քեզ է սպասում:

Բագարատը գրկեց որդուն:

- Շնորհակալ եմ, որդի, - խանդադատանքով ասաց,- ես սպասում էի այդպիսի առաջարկի, հպարտ եմ քեզանով, սակայն այդպիսի առաջարկով չեմ կարող գնալ տիրակալի մոտ:

- Նա չի էլ համաձայնվի,- մրմնջաց թագուհին, - ների՛ր, նա Վրաստանի թագավորի նվաստացումն է ուզում... Հասու եմ նրա խորամանկությանը: Տիրակալը հաճույքով կընդունի քո մերժումն ու կգլխատի քեզ, բռնել կտա որդիներին, կավերի երկիրը, ահա րա նպատակը: Այսօր Վրաստանը ըմբոստ է, որդիներդ լեռներում են, տիրակալի ձեռքերը չեն հասնում նրանց: Վրաց ժողովուրդը ապրում է, կռվում է...

- Տեսա՞ր,- թագավորը սիրով նայեց կնոջը,- ահա թե ինչ ասել է Վրաստանի թագուհի: Որդի, ես հպարտ եմ, որ Աստված ինձ այդպիսի կին է ընտրել,- նստեց աթոռակին, գլուխը կախեց, - դժվար է թագավոր լինելը, կարեվեր դժվար...

Թագավոր լինելը նշանակում է կռվել, մեռնել երկրի համար - դա պատվավոր մահ է...

- Մի՛, մի՛,- լացակումեց թագուհին,- մի՛ հուսահատվիր, դու դեռ փառքով կմտնես Տփլիս...

- Այո, սիրելիդ իմ թագուհի, ես պիտի թլփատվեմ,- թագուհին հեկեկաց:

Բագարատը փակեց աչքերը. «Բագարատ որդի», - հայրն էր դեմը կանգնած,- այսօր դու դառնում ես Վրաստանի թագավոր, քանզի նրա համար բարձրանում ես գողգոթա...: Հայր,- չէ՞ որ ես արդեն զոհաբերել եմ, մի՞թե մոռացար Թիևային: Ես քո պահանջով ամուսնացա Կիր Աննայի հետ, սակայն Թիևան մնաց սրտումս, մի՞թե դա զոհաբերություն չէր: Իսկ արդ, ինդրեմ, վճռվում է Վրաստանի ճակատագիրը: Ես դարձյալ պիտի զոհաբերեմ: Կհասկանա՞ն, որ հանուն երկրի շահի գնացի այդ քայլին...»:

- Այո՛, հայր, ես կփրկեմ Վրաստանը,- պատասխան տվեց իր խոհերին,- ասաց բարձրաձայն: Թագուհին բռնեց նրա ձեռքը:

- Հայր իմ, ժողովուրդը կհպարտանա քեզանով,- ասաց Դավիթն ու հոր ձեռքը տարավ շրթունքներին:

- Նա- քեզանով, որ դժվար առաքելություն ունես կատարելու:

Թագուհին ու արքայազնը իրար նայեցին:

- Ի՞նչ ես վճռել,- հարցրեց թագուհին:

- Ասեմ,- ձայնը ցածրացրեց թագավորը,- դու պիտի գնաս Վրաստան, գտնես եղբայրներիդ, պատմես ամեն ինչի մասին: Նամակ չեմ գրի, Աստված մի արասցե բռնեն: Կասես, որ առերես եմ իսլամ ընդունել,- զայրացավ,- թող զորքեր գումարեն, պատրաստ լինեն դիմադրե-

լու:

- Նա չի կարող աննկատ հեռանալ, մեզ հետ-ում են:
- Իրավացի ես, թագուհի: Դավիթը կհեռանա Թահիրի հագուստները հագած: Նրանք իրար բավականին նման են: Թահիրը նրա գնալուց հետո կմնա մեր յուրտում, կճաշի մեզ հետ, կքնի Դավթի անկողնում: Ծառաները նրան կդիմեն որպես արքայազնի: Իսկ կհա՞սնի Վրաստան, դա է մտահոգիչը:
- Հա՛յր իմ, մի անհանգստանա: Ես կապացուցեմ, որ քո արժանի որդին եմ:
- Ապրե՛ս, որդի՛, կեսգիշերին կհեռանաս զորակայանից:
- Գլուխն առավ ափերի մեջ:
- Տե՛ր Աստված, ընդունիր ողջակեզս, փրկյա հայրենին...

* * *

Անտառից դուրս եկան: Անտառի եզրով բանուկ ճանապարհ էր անցնում, որ ամրացել էր ձիերի սմբակների տակ, տեղ-տեղ սահնակի հետքեր էին եր-ում:

Ջորիներն ասես ուժ առան, արագացրեցին երթը:

Երկար զրկանքների ու փորձություններից հետո, Թովման իր փոքրիկ խումբը հասցրեց Բողբերդի մոտերքը: Երկու օր տ-ած բուրքը դադարել էր, ամպերը ցրվեցին, դուրս եկավ ար-, սկսեց ջերմացնել:

Ճանապարհով երկու հեծյալ էին գալիս, զորականներ էին: Սրանք, երբ հավասարվեցին խմբին, նրանց նայեցին կասկածանքով, հատկապես կանանց:

- Բար-՛, հայր սուրբ,- տեսնելով Թովմայի կրծքի պանակեն, ասաց հասակավոր զորականը, դարձյալ նայեց կանանց, որոնք երկար ժամանակ դրսում մնալով, թխացել էին, շրթունքները ճաքճքել:

- Ի՞նչ բերդ է առջ-ում, Բողբերդը չէ՞:

- Բողբերդն է, հայր սուրբ, ո՞ր աշխարհից եք, էսպիսի ժամանակ, միայնակ, տանջահար: Բա ձմռանը ճամփա կելնե՞ն:

- Ես Մեծոբայից եմ, աբեղա եմ, կանայք Բջնիից են...

- Բջնիի՞ց,- տարեց զորականը ցած թռավ նժույգից, այծենակաճի տակից եր-աց սրի երախակալը, օղագրահը,- Մարդ աստճո, ի՞նչ օրի եք, տեսնում եմ ռամիկներից չեք,- հայացքը կանգ առավ Անահիտի վրա, աչքերը չռվեցին:

Քեռի Թորոս, չե՞ս ճանաչում, Անահիտն եմ,- հազիվ արտաբերեց Անահիտը: Թեր-ս միայն այս պահին հասկացավ ինչ փորձանքներից են ազատվել, սակայն այսքան օրեր եղել էր սիրած էակի հետ, - այդ օրերը հիշելու էր որպես կյանքի լավագույն օրեր:

- Ի՞նչ օրի ես, աղջիկս,- դարձավ թիկնապահին,- թռիր բերդ, ասա

իշխանուհուն, որ Անահիտն է գալիս, շտա՛յ: Հայր սուրբ, հոգուդ մեղք ես վերցրել, ախր սա անիմա երեխա է, բա ձմռանը այսքան ճանապարհ կանցնե՞ն: Փա՛ռք Աստծո, անփորձանք տեղ եք հասել, գնա՛նք, գնա՛նք:

Քիչ անց մոտեցան բերդին, որի դռները բաց էին: Իշխանուհին գրկեց աղջկան, երկար ժամանակ լաց էր լինում, ասես նոր էր առել ամուսնու մահվան բոթը: Թեր-ս նորից վերապրեց ամուսնու մահը: Ապա գրկեց, համբուրեց Արփենիին, զարմացած նայեց արեղային:

- Ներս հրամայիր, հայր սուրբ,- արեղային բերդ հրավիրեց սեպուհ Թորոսը: Երեկոյան, ընթրիքից հետո Թովման ու Անահիտը նստել էին պատի վառարանի մոտ, զրուցում էին: Անահիտի խնդրանքը՝ բերդում մնալու մասին, Թովման մերժեց: Այդ պահին սրահ մտած իշխանուհին, որ լսել էր աղջկա խնդրանքը, չպնդեց, քանզի հասցրել էր խոսել Արփենիի հետ:

Մոր սիրտը ահ էր ընկել, երբ աղջկա աչքերում սեր էր տեսել, թե- այս արեղան աշխարհականի տեսք ունի, շենք ու շնորհքով մարդ է եր-ում: Արփենին պատմել էր, որ Թովման մի քանի անգամ փրկել է Անահիտի կյանքը, իսկ երբ պատմեց հովազ սպանելու մասին, սեպուհը, իրեն հատուկ անմիջականությամբ թմբթմբացրեց արեղայի ուսին:

- Ապրե՛ս, հայր սուրբ, քաջ մարդ ես եր-ում, իսկ ձեր ուղեկիցը որտե՞ղ է, ես նրան տեղ կտայի բերդում: Հա՛, հայր սուրբ, ասացիր, որ կամենում ես վերադառնալ Մեծոբա: Մարդ աստծո, ինչպես կարելի է այսքան տանջվելուց հետո...

- Պարտքս է, տեր սեպուհ: Գործեր ունեմ վանքում - ոչ միայն վանքում: Գործեր ունեմ Տարևո աշխարհում - շատ հրատապ,- նայեց Անահիտին, ապա ասաց հատ-հատ, ընդգծելով յուրաքանչյուր բառը,- գարնանը Լանկ Թամուրը կխուժի Հայաստան, հարկ է պատրաստ լինել դիմագրավելու. սեպուհը ավելի ուշադիր նայեց արեղային: Նրա հայացքում հետաքրքրություն ծնվեց:

«Չէ, սրա մեջ ինչ-որ բան կա, ինչ-որ նման չէ մնացածներին»:

Նրա պատկերացման մեջ բոլոր հոգ-որներն էլ նման են հայր Պողոսին, որ իր պարարտ փորով, եռակի կզակով, ճարպակալված աչքերով զգվանք է առաջացնում, սակայն այս երիտասարդ արեղայից հանգստություն ու իմաստություն է ճառագում:

- Այս տարի չաղաթայները չհարձակվեցին մեր գավառների վրա,- խոսեց սեպուհը,- թեր-ս վախեցան մեր լեռներից: Ա՛յ, տեսեք, նրանք միայն Այրարատն ու Սյունիքը ավերեցին, թե- այնտեղ բազմաթիվ բերդեր կան, սակայն դաշտաբնակները մերոնց պես կռվող չեն,- սկսեց խաղալ ծնկների արանքում պահած սրի երախակալի հետ,- գիտե՞ս, հայր սուրբ, ամեն հայ հայ չէ: Մենք՝ հայերս, շատ տարբեր ենք: Տես. մենք՝ տայեցիներս, ոչ մեկի առաջ գլուխ չենք ծռում, թեպետ մենք աղքատ ենք դաշտաբնակներից,- զայրացավ,- մեր կորցնելիքը միայն հող հայրենին է, կմեռնենք ու չենք դավաճանի հայրենիին...

- Այս գարնանը Լանկ Թամուրը հավանական է զարկի այլ գավառների, քանզի Այրարատն արդեն թալանել է: Ես լավ եմ ճանաչում նրանց:

Անահիտի աչքերը փայլեցին, սիրով նայեց Թովմային, ապա դարձավ քեռուն.

- Հայր սուրբը Մարտիրոս տանուտիրոջ հետ կռվել է Բարդողի վրա,- ոչ առանց հպարտության ասաց Անահիտը, - պատարագ է մատուցել լեռան վրա: Մարտիրոս դյուցազունը նրան կոչել է Բարդողի եպիսկոպոս:

Իշխանուհին որսաց աղջկա սիրահարված հայացքը, մթնոլեց:

Սեպուհը բարձրացավ տեղից:

- Դու Բարդողի եպիսկոպոսն ես,- զարմացած, հիացած հարցրեց նա: Աբեղայի ձեռքը տարավ շրթունքներին,- ապրե՛ս, հայր սուրբ, մենք ականջալուր էինք, որ Բարդողի կռիվներին հոգ-որ է մասնակցել, որ անձամբ ժայռ է շուռ տվել չաղաթայների գլխին, ուրախ եմ, որ տեսնում եմ քեզ հարկիս տակ, պատմիր կռվի մասին: Մենք լսեցինք Մարտիրոսի մահվան մասին,- հոգոց հանեց,- ի՞նչ դյուցազուն կորցրեց հայ ժողովուրդը: Տեր Աստված, ինչո՞ւ ես երես թեքում մի ժողովրդից, որ աշխարհում քեզանից զատ պաշտպան չունի: Թովման չզգաց, ինչպես սկսեց պատմել Բարդողի կռիվների մասին, հասկացավ, որ պատմում է ոգ-որված, պատմելիս տեսնում էր մարդկանց դեմքերը՝ ոգ-որված, ուրախացած, սարսափած, ահա՛ սյունեցի պատանին կրծքից զարկված, օրորվեց, նրա ճիչը խառնվեց չաղաթայների ոռնոցին... Ահա ինքը, քիչ է մնում ուժերի լարումից աչքերը դուրս թռչեն, ահա քարերը ահագնացան գլխին, անհույս էր, մահը բռնեց կոկորդից, հանկարծ Փայլակը իրեն գրկեց ու մի կողմ նետվեց, դղրդաց Բարդողը, Մասիսի կրտսեր եղբայրը - ըմբոստ եղբայրը... Ահա հաղթության պատարագը ի փառս Աստծո ու Հայոց քաջերի... Աչքերի առաջ նորից հառնեցին զոհվածները, Մարտիրոսին էր տեսնում՝ մռայլ հայացքը չաղաթայներին հառած: Փայլակին էր դարձյալ տեսնում՝ հսկայական քարեր գլորելիս, ծերունի սյունեցին էր՝ դաշույնը ձեռքին... Պատմում էր ու պատմում, վերապրելով այդ հերոսական պահերը, հանկարծ տեսավ, որ Անահիտը լաց է լինում, սեպուհը աչքերն է սրբում, իշխանուհին սսկվել է, հասկացավ, որ պատմում էր Մարտիրոսի նահատակության մասին:

- Շատ ենք խաբվել, դարձյալ խաբվում ենք,- զայրալից խոսեց սեպուհը,- բավ է, քանի՛-քանի՛ թագավոր է խաբվել, մի՞թե միամիտ ենք եղել, ո՛չ, միամիտ չենք: Կամեցել ենք անձերս դնել Ազգի զոհասեղանին: Ամենքին մեր նժարով ենք չափել... Պատմությունից դասեր չենք առնում...

Թովման հարգանքով նայեց սեպուհին, որ այսքան թշնամիներով շրջապատված անկախ է ապրում, ստիպում է հար-աններին հարգել իրեն, իր իրավունքները: Բերդապահը հոր պես քաջ զորական չորս որ-

դիներ ունի, երեք գեղանի դուստրեր: Ամենքն էլ իսկական հայարիական ասպետներ են, սեպուհը որդիներին դաստիարակել է առհավական նախնյաց օրինակով:

Եղբայրները համեստորեն կանգնել էին հոր սպասին, ամենքն էլ գրահված էին, սրակիր: Չգացվում էր՝ այստեղ թշնամին չի անցնի...

Անահիտը խորհրդավոր նայեց Թովմային, այդ հայացքը նշանակում է, որ այստեղից էլ կսկսեն տարածել կոչը, սակայն իշխանուհին այլ կերպ մեկնաբանեց դստեր հայացքը, զայրացավ: Նա դստերը համարում էր թոկից փախած, երբեք չէր խրախուսել նրա այրական գործերին խառնվելը, սակայն ոչինչ չէր կարողացել անել, հայրը խրախուսում էր դստեր այրական դաստիարակությունը:

- Տե՛ր սեպուհ, մեկնելուց առաջ կցանկանայի խոսել քեզ հետ,- մի պահ սպասեց, ասես կշռադատեց ասելիքը, թեր-ս չէր ցանկանում վիրավորել ներկաներին,- երես առ երես, հույսով եմ՝ չես մերժի հոգ-որիս խնդրանքը:

- Չեմ կարող մերժել Բարդողի հերոսին, Բարդողի եպիսկոպոսին: Աստծո՛ւ քեզ պես ծառաները արժանի են աշխարհիկ տերերիս հարգանքին, իսկ դու փրկել ես նա- մեր Անահիտին,- վերջին խոսքերի վրա սեպուհը ժպտաց, ժպտացին նա- որդիները, սակայն Թովման այդ ժպտի մեջ ստրկամտություն չտեսավ, այլ ուրախություն, որ հայրը ընդունեց երիտասարդ հոգ-որին, որ նրանց մեջ հարգանք էր առաջացրել:

Ուշ երեկոյան սեպուհը իր մոտ հրավիրեց Թովմային: Սա դեռ չէր հասցրել նստել, ներս մտավ Անահիտը:

- Յուսով եմ, քեռիս չի զայրանա, եթե մասնակցեմ ձեր գրույցին,- նստեց աթոռակին: Սեպուհը զարմացած նայեց Անահիտին:

Սա հանգիստ դիմացավ քեռու ծանր հայացքին:

- Այն, ինչ պիտի ասեմ, գիտե Անահիտ օրիորդը, ավելին, նրա ներկայությունը պարտադիր է, իսկ որդիներիցդ միայն թող մնա երեք որդիդ: Թող ների ինձ տեր սեպուհը, որ խնդրանքս հայտնում եմ ոչ հարկի խոսքերով, նա- հակիրճ:

- Խնդրում եմ, քեռի,- տեսնելով սեպուհի հայացքում հայտնվող սառնությունը, - ասաց Անահիտը, - այն, ինչ պիտի ասի արեղան, գաղտնիք է, այն մեզ չի պատկանում: Թող այստեղ մնա միայն Պարսամը, իսկ մնացած եղբայրներիս խնդրում եմ դուրս գալ,- զարմանալին այն էր, որ Անահիտի խոսքերն ավելի ազդեցին, քան Թովմայի խնդրանքը: Պարսամից գատ՝ մնացածները գնացին:

- Խոսի՛ր, հայր սուրբ,- ասաց Անահիտը:

Թովման մոտեցավ սեպուհին, նրան մեկնեց ավետարանը

- Երդվիր, Թորոս սեպուհ, այն, ինչ կիմանաս մեզանից, գաղտնիք կմնա,- արեղայի ձայնը սառն էր: Սեպուհն այլ պարագայում թեր-ս կոպտեր, սակայն նրա առաջ կանգնած էր Բարդողի եպիսկոպոս հռչակված հերոսը: Որդին գլխով համաձայնության նշան արեց:

Թովման ծոցից մի մագաղաթ հանեց, մեկնեց սեպուհին: Սա բացեց փաթեթոցը, ընթերցեց:

- Հայոց աշխարհի իշխաններին, սեպուհներին, բերդատերերին, ազատներին, հոգ-որներին, շինականներին, արհեստավորներին, ողջ ժողովրդին հայոց,- սեպուհը նայեց Անահիտին ու Թովմային, սրանք կանգնել էին կողք-կողքի, լուրջ էին կենտրոնացած, սեպուհը շարունակեց, նամակը ավարտվում էր այս խոսքերով՝ ով պատրաստ է կռվելու հող հայրենիի համար, հանուն նախնյաց անանց փառքի ու ժողովրդի գոյատևման համար, թող ելնի հանուն Հոր, Որդվո ու Հոգվույն Սրբո, ամեն:

Հայոց Գաղտնի Ուխտը երդվեցնում է ձեզ. Ես՝ Հովհաննես Մեծփացիս, վանահայր Մեծոբա վանքի, Աստծո ծառաներ՝ Թովմա, Հայկարամ, ազատ Վահե, շինականներ Ռսկան, Ասողիկ, Փայլակ, Չաքարիա, Անահիտ օրհորդ հայոց...

Սեպուհը համբուրեց նամակը, մոտ կանչեց որդուն: Ձեռքը դրեց ավետարանի վրա, որդին հետեց նրան:

- Երդվում եմ կռվել չաղաթայների դեմ՝ հոգու փրկության, մարմնի կորստյան գնով պահել գաղտնիքը: Երդվո՛ւմ եմ:

Թովման ու Անահիտը մոտեցան նրանց, համբուրվեցին:

- Տե՛ր սեպուհ, հարկավ գիտես հար-աններիդ, ովքե՞ր կարող են իշխաններից սատարել Ուխտին, ո՞ւմ կարելի է վստահել: Այս կողմերում էլ կան զորական ուժեր, հույժ կար-որ է, որ նրանք էլ միանան Ուխտին:

Սեպուհը օրորեց գլուխը:

- Ծանր գործ ես ուսել, հայր սուրբ, նա- աստվածահաճ, հարկ է լավ խորհել, թեր-ս Անահիտի հետ խորհենք ու քեզ լուր ուղարկենք Մեծոբա...

Ներս մտավ կրտսեր որդին՝ Շահենը:

- Հայր, իշխանուհին է գալիս, ի՞նչ կիրամայես, խնդրեմ սպասե՛լ:

- Թող գա, մենք արդեն ավարտել ենք գործը:

- Ես վաղը կարող եմ մեկնել,- ասաց Թովման, տեսավ, ինչպես ցնցվեց Անահիտը, նայեց կշտամբանքով:

- Այո՛, ես քեզ հասկանում եմ, հայր սուրբ,- արդեն իշխանուհու ներկայությամբ ասաց սեպուհը: Իշխանուհին ոչինչ չհասկացավ, նստեց գահավորակին:

- Քույրիկ, մենք էլ գնանք, խոնջանք առնենք, նա- արբեղան, որ վաղը դժվար ու երկար ճանապարհ է գնալու:

Իշխանուհին ուրախացավ: Նա լսել էր, որ արբեղան գնալու էր երկու օրից, չհասկացավ աճապարելու պատճառը:

«Չէ՛, սիրահարված չեմ, Արփիկնես սխալվում է, թե չէ ինչո՞ւ է աճապարում, թեր-ս խելքի են եկել, հասկացել են, որ անհույս է իրենց սերը.

- Գնանք, քույրիկ,- ասաց սեպուհը, առավ իշխանուհու թ-ը,- գնանք:

- Սպասի՛ր, Թորոս, ի՞նչ է, Անահիտը մնալո՞ւ է:
- Մի անհանգստանա, նա հետո կգա: Նրանք խոսելիք ունեն,- այս խոսքերն այնքան հանգիստ ասաց, որ իշխանուհին ակամա հետ-եց նրան
- Մի վերջին անգամ նայեց աղջկան, ուսերը վեր քաշեց, գնաց, այդպես էլ ոչինչ չհասկանալով կատարվածից:
- Ինչո՞ւ ես աճապարում,- հարցրեց Անահիտը:
- Թովման, որ ձեռքերն էր տաքացնում վառարանի մոտ, շուռ եկավ դեպի աղջիկը:
- Օրիորդ, մենք ազգի ծառա ենք, մենք մեզ չենք պատկանում: Մենք Հայոց Գաղտնի Ուխտի երդվյալ անդամ ենք: Մեզ անձնական կյանք չի վերապահված ի վերուստ,- Անահիտը ընդհուպ մոտեցավ Թովմային:
- Աստված սիրես, ինձ հետ այդպես մի՛ խոսիր: Ես սիրում եմ քեզ,- աղջիկը առաջին անգամ չէր սիրո մասին խոսում, սակայն արեղան ցնցվեց: Անահիտը այնքան հասարակ ու պարզ ասաց այդ մասին, որ նա կարող էր խելագարվել:
- Մենք պատրաստ պիտի լինենք զոհաբերության: Դու պիտի ընդունես այս պարագան, հակառակ դեպքում, մեղանչած կլինենք մեր ընկերների առաջ, ազգի առաջ:
- Անահիտը փարվեց նրան, գլուխը դրեց Թովմայի կրծքին: Չգաց, թե ինչպես արագ-արագ բաբախեց արեղայի սիրտը:
- Տե՛ր Աստված, փրկյա՛ մեր հոգիները, - աչքերը երկինք բարձրացրեց արեղան:

* * *

- Ի՞նչ է, հաճո՞ չեն քեզ Հայոց արքաների պալատները,- հարցրեց տիրակալը Մելիքեին: Սա խոր խոնարհվեց, հրավիրեց ամուսնուն նստելու: Թամուրը թեք ընկավ բարձերին:
- Ինձ համար լավ է այնտեղ, որտեղ հաճելի է իմ տիրակալին,- ասաց Մեծ թագուհին, կումիս հրամցրեց ամուսնուն: Նա գիտեր, որ այս ժամին տիրակալը պիտի գար իր մոտ, դրա համար թարմ կումիս էր պահում: Ոչ ոք այդպիսի կումիս չէր պատրաստում, ինչպես Մելիքեին:
- Որքան էլ գեղեցիկ լինեն Հայոց արքաների պալատներն ու ձմեռոցը, չես համեմատի Սամարղանդի Կապույտ պալատի հետ,- ասաց, ուշադիր նայեց ամուսնուն,- մտահոգ ես եր-ում: Ի՞նչ կա մտահոգիչ, տիրակալդ իմ: Վա՛տ լուրեր ունես...,- նայեց կկոցված աչքերով, այդ շարժումից այտոսկորերը ավելի ցցվեցին, նմանվեց դողոշի:
- Թամուրը լսել էր, որ Հելիանը Մելիքեին դողոշ էր կոչել, մտքում ծիծաղեց Մեծ թագուհու վրա, քանզի Հելիանի գնահատականը շատ դիպուկ էր:
- Չէ՛, սակայն լավ էլ չեն,- քմծիծաղ տվեց,- ինչ-որ հասու չեմ Թող-

թամիշի պահվածքին, շատ է գոռոզացել:

- Պատերազմով կգա, այս գարնանը, թե միայն հրոսակներ կուղարկի թալանի համար,- հարցրեց թագուհին:

- Կարիճ է թողթամիշը, անապատի վարա՞ն, օ՛ճ, որ խայթելուց զատ ոչինչ չգիտե: Ռուսիայի հողում ջարդ ուտելուց հետո զգուշավոր են դարձել Ոսկե Յորդայի խաները, թեր-ս Դերբենդի անցքով ներս լցվի մեր գրաված հողերը: Նրանից ամեն բան կարելի է սպասել: Նա օճ է, որին ժամանակին տաքացրեցի կրծքիս վրա: Օճը իրեն տաքացնողին է խայթում... Ուռուսներից փախավ Լիտվա, Լիտովին խաբեց, քչեց Ոսկե Յորդայի վրա: Ախր Եդիգեյն էլ պակասը չէ, սա էլ Լիտովին ու թողթամիշին զարկեց, ոչ մեկին չիսնայեց: Եդիգեյը տափաստանի գայլ է, նենգ ու դաժան: Դու մի՛ հեգնիր, մեր կյանքն է այդպիսին, անսա այս ճշմարտությունը: Մենք շրջապատված ենք օճերով ու գայլերով, այլ-ս ի՞նչ խիղճ ու խղճմտանք,- սպասեց, փակեց աչքերը, ապա,- դու հիշո՞ւմ ես ինչից սկսեցինք, ոչնչի՞ց: Սպասի՛ր, դեռ ժամանակ տուր, կավերեմ Ոսկե Յորդան, Մոսկվան էլ, սակայն կրծքիս չոքել է Բայազետը: Նա ո՛չ թողթամիշ է, ո՛չ Եդիգեյ: Նա բերկուտ է, մեր տափաստաններից այստեղ թռած, մեր որսի համը առած: Նրա հետ խաղ չես անի...

- Իսկ Մոսկվան չէ, որ հզորանում է: Դմիտրի իշխանի կռվից հետո Ոսկե Յորդայի խաները սիրտ չեն անում Ռուսիայի կողմը նայել, թեր-ս միայն հրոսակներ ուղարկեն...

- Յորոսակներով Ռուսիային չես վախեցնի: Ուռուսները, ինչպես հասկացա, ծանր են ելնում, իսկ որ ելան, Ալլահը հեռու պահի, դժվար կլինի դեմն առնել:

- Յաստա՞տ ես վճռել զարկել ուռուսներին:

- Միայն Ոսկե Յորդան թափ տալուց հետո: Նրանք կարծում են կբավարարվեմ միայն կծոտելով: Ես կամենում եմ նվաճել Ռուսիան...

- Իսկ Յնդկաստա՞նը, Չինա՞ց երկիրը,- թագուհին նստեց ամուսնու կողքին,- նրանք չեն էլ դիմադրի, իսկ ավարը անհամեմատ մեծ կլինի, իսկ Ռուսիան աղքատ է:

- Աղքատը աղքատ չէ, սակայն մի բանում իրավացի ես, Չինաց երկրում կամ Յնդկաստանում դիմադրությունը թույլ կլինի, ավարը շատ: Մեզ ոսկի է պետք, դժվար է հինգ-վեց հարյուր հազարանոց բանակ պահելը:

Թամուրը լռեց, մտովի թռավ հեռու-հեռավոր երկրները, որոնց նվաճելու մասին վաղուց էր երազում, իսկ ճանապարհները երկար են, դժվար, թեպետ ասաց, որ դիմադրությունը թույլ կլինի, սակայն գիտեր, որ անհաշիվ զոհեր կտա: Ուզում է քանդել Չինաց պարիսպը: Նա մեկ-մեկ քնած ժամանակ իրեն պատկերացնում է հսկա պարիսպները քանդելիս: Նա ոչ ոքի չի պատմում, որ երիտասարդ տարիներին երկու ընկերներով հասել են Չինաց պարսպին, ահասարսուռ կանգ են առել, հազիվ են ազատվել նետերի պարսերից: Խայտառակ փախուստ են

տվել, այդ պահին էլ երդվել է քանդել դրանք, ո՛վ գիտե, մեկ էլ հևար եղավ ու հասավ այդ անիծյալ պարիսպներին: Պատկերացրեց ինչպիսի մոլուցքով կքանդեր պարիսպները, ինչպես զորքերը հեղեղի պես ներս կլցվեին, կավերեին քաղաքներն ու շեները, որքան ոսկի, արծաթ կավերեին:

Ուշքի եկավ, լսեց կնոջ խոսքերը Հայաստանի մասին:

- Հայաստանը ես նվաճել եմ, - զայրացավ Թամուրը, - այն հողը որին դիպել է իմ Կարաբախի սմբակը, իմն է:

- Իսկ Բայազետը նստել է իր հողերի վրա, նրան անգամ խաչակիր խոզերը չկարողացան տեղից շարժել,- Թամուրը ծիծաղեց, ծերունավարի կուչ եկավ:

- Եվրոպայի թագավորիկները հազիվ ազատվեցին Բայազետի ճանկերից: Այնտեղ նրա անունը լսելիս տակներն են թրջում: Դեռ հորջորջում են Տիրոջ Գերեզմանը փրկելու մասին, սակայն զորքեր չեն գումարում, միջոցներ չեն հանգանակում,- գլուխը տարուբերեց,- ինձ շատ են պետք այդ զրահապատ խոզերը:

Թագուհին սկզբում նայեց զարմացած: Վախեցավ, որ անհաղորդ է տիրակալի խոհերին: Ի՞նչ կար այս խոսքերի տակ: Գլխով արեց, իբր-հասկացավ, ինչ-որ անորոշ բաներ քրթմնջաց: Թամուրը հռհռաց, նա գիտեր Մելիքի այդ սովորույթը, երբ որ-է բան չէր հասկանում, այդպես էր վարվում, իր իսկ այդ պահվածքով ստիպում էր խոսելու, բացվելու: Այդ ամենը նա վերջերս էր հասկացել: Դա Մեծ թագուհու խորամանկություններից մեկն էր, որով ստիպում էր տիրակալին զարգացնելու միտքը, իսկ թագուհին իրեն էր վերագրում գիտունի այդքան տարածված համբավը, այդ ամենն անում էր տիրակալի հաշվին, ստիպելով միտքը բացել:

- Վճռել եմ նամակներ գրել այդ թագավորներին, թող զարկեն Բայազետին, ես կխոստանամ չեզոքություն: Ես նրանց ձեռքերով կթուլացնեմ Բայազետին...

- Նա կարող է զորքեր բերել տալ Բալկաններից:

- Սպասի՛ր, դրա համար նրան նավեր են պետք, իսկ նավեր չունի: Նավեր կան Կոստանդնուպոլսում, սուլթանն երազում է գրավել այդ քաղաքը,- գլուխը տարուբերեց,- եթե գրավի Կոստանդնուպոլիսը, կդառնա Փոքր Ասիայի միանձնյա տերը,- երկար լռեց, ձեռքի համրիչը խաղացրեց աջ ձեռքի մեջ, որի մատներից երեքը չկար,- մեր մեջ պատերազմը հասունանում է: Ափսո՛ս, Եվրոպայի թագավորներն ու այդ իշխանները իրար չեն կարողանում հասկանալ, լեզու չեն կարողանում գտնել: Եթե կարողանային մի նոր արշավանք սկսել, դյուրին կլիներ Բայազետին զարկելը, - նայեց թագուհուն, քմծիծաղ տվեց,- գիտե՞ս, Եվրոպայում շրջող իսկրատուների մեջ ավելացել է Հայկական Կիլիկիայի թագավորը: Հույս ունի օգնություն ստանալ: Նրա պետությունը կործանվել է, իսկ նա սին հույսեր է փայփայում, հիմար՝ մի կողմից

թուրքերն են սեղմում, մյուս կողմից՝ ֆրանկները, իսկ L-ն թագավորը քարշ է գալիս արքունիքներում, ուժ է մուրում, մանկամիտ, չի հասկանում, որ իրեն ոչ ոք առանց շահի չի օգնի: Նրա թագավորությունը արդեն գոյություն չունի, իսկ նա հաստակողություն է անում, այն էլ այն դեպքում, երբ թուրքերին միացել են մամլուկները: Դա մեզ ձեռնտու է, տեսնելով թագուհու հարցական հայացքը, ասաց,- դու խելացի կին ես, պիտի հասկանաս, երբ երկրի թագավորությունն կործանվում է, դժվար չի լինի կոտրել ժողովրդի դիմադրական ուժը: Անտեր ժողովուրդ, ինչպես հովվից զրկված ոչխարի հոտ, դժվար չէ մորթոտել,- հանկարծ չգիտես ինչու, հիշեց Բագարատին,- իսկ Բագարատը կամովին թլփատվեց: Ես խոսք տվեցի զորքեր դնել նրա հրամանի տակ, Վրաստանը նվաճելու... Մնացած զորքերը կշարժեմ Բայազետի սահմանները, կմտնեմ Յայաստան,- զայրալից նայեց թագուհուն,- ի՞նչ կա մտքումդ, կի՛ն, երբ խոսեցի Բագարատի մասին, աչքերդ կուլ գնացին խորշումների մեջ, խոսի՛ր, օձից օձ, խոսի՛ր:

Թագուհին գիտեր՝ եթե լռեր, ավելի կզայրացներ ամուսնուն, իսկ այն, ինչ ցանկանում էր ասել, կարող էր բռնկում առաջացնել, սակայն նա չէր կարող կանգ առնել կես ճանապարհին, ֆռթացրեց, ինչպես կուշտ կերած զամբիկը:

- Դու Յելիանի պարանոցին տեսա՞ր նոր շղթան, խաչով,- քմծիծաղ տվեց, որից անգամ բերանը կորավ խորշումների մեջ,- Դու Վրաց թագավորին վստահեցիր միայն Յելիանի խնդրանքով, - շղթան հայտնվեց նրա պարանոցին: Դա Կիր Աննա թագուհու ընծան է: Ես չեմ հավատում ոչ մի խաչապաշտ մարդու, առավել -ս կնոջ...

- Լռի՛ր,- գոռաց Թամուրը,- եթե Բագարատը դավաճանի, Յելիանը կպատժվի,- դառն քմծիծաղեց,- դու հասար նպատակիդ:

- Ալլահը հեռու պահի դավաճանությունից: Եթե քո մեջ կասկածներ կան, ինչո՞ւ ես զորքեր դնում վրաց թագավորի հրամանի տակ,- արդեն հաշտեցնողի դերի մեջ մտավ թագուհին: Նա իր նպատակին հասել էր, կասկած էր գցել տիրակալի սիրտը, իսկ մնացածը հետո կեր-ար:

Մեծ թագուհին կանացի խորամանկությանը գումարել էր երկար տարիների փորձը, գիտեր՝ ինչպես տիրակալին արկանել, գոհ մնաց, խոսքը հասել էր նպատակին: Արդ, հարկ է նահանջել, պահել իր վարկը, բարի կնոջ վարկը:

- Թեր-ս այս ամենը Յելիանը արել է առանց հասկանալու...

- Իսկ խաչը՞:

- Կարող է թագուհին այն ընծայել է մինչ- այդ խոսակցությունը:

Թամուրի հայացքը մթնոլորտ, մի այնպիսի դառնություն հայտնվեց նրա աչքերում, որ Մելիքեին ընկրկեց:

- Ի՞նչ է, քո լրտեսները դեռ չե՞ն պարզել այդ պարագան,- սպառնալից ֆշշացրեց Թամուրը,- դու ամենքին էլ լրտեսում ես:

- Ինձ թվում է, երբ պառկում եմ երիտասարդ կանանց հետ, դու

կանգնում ես գլխավեր-ումս,- ապա ցանկացավ ավելի դառնացնել թագուհուն, վերցրեց մտրակն ու ելավ տեղից, - գիտե՞ս, Յելիանը շատ ճարտար է անկողնում – շա՛տ ցանկալի...

Մելիքէին խոնարհվեց մինչ- գորգերը: Նա չէր ցանկանում, որպեսզի տիրակալը տեսներ աչքերում հայտնված կատաղությունը: Թամուրը գիտեր, որ երիտասարդ կանանց մասին խոսելիս Մելիքէին կատաղում է: Գիտեր, որ միայն վախն է զսպում նրան, հակառակ դեպքում բոլոր կանանց կթունավորեր: «Մի՞թե վրաց թագավորը կխաբի ինձ, որ հազարների եմ խաբել», - խորհեց Թամուրն ու զայրացած դուրս գնաց յուրտից:

* * *

Գարունը ուրախություն է բերում մարդկանց, սակայն ո՛չ այս գարունը...

Լուրը ծանր քարի պես նստեց մարդկանց սրտերին:

Յովհաննես Եպիսկոպոսը անթարթ նայում էր Յայկարամի պանակեին, ասես աշխարհում դրանից գատ ոչինչ չկար:

«Ի՛նչ եմ մտքերս շեղում գործից, ի՛նչ եմ այդպես նայում Յայկարամի պանակեին, որ Վանական արքեպիսկոպոսինն է, նրա հիշատակը... Յա՛, Ոսկանը լուր է բերել, որ չաղաթայները Ղարաբաղից մտել են Յայաստան: Սկսվեց, ի՞նչ պիտի անենք,- գլուխը թափ տվեց,- Մենք հայոց Գաղտնի Ուխտ ունենք, կո՛չ կոչենք ժողովրդին ելնելու կռվի: Էլ ի՞նչ ենք թթվել: Չէ, որ այս ամենը հանկարծակի չէ: Օրեն չէ նստել ձեռքերը ծալած»:

Նայեց հավաքվածներին: Նա ձմռան վերջին Ուխտի անդամներին հավաքել էր Մեծոբայում: Արդ, եկել էր վճռական պահը, պետք է վերադառնային գավառները: Խոհերը ընդհատեց Յայր Թորգոմը: Ներս մտնելով՝ կռացավ նրա ականջին: Եպիսկոպոսը ուրախացած նայեց ներկաներին:

- Ժամանել է օրհորդ Անահիտը:

Թովման ամեն բան սպասում էր, սակայն այն, որ այս պահին Անահիտը կհայտնվեր Մեծոբայում, վեր էր սպասումից: Մարդկանց զարմանքը տեղի տվեց հիացմունքի: Չգաստացած՝ ձգվեցին: Կողմնակի մարդու աչքերով նայեցին իրենց հագ ու կապին, որպեսզի տհաճ չլինեին օրհորդին: Չէ՞ որ նա իրենց Ուխտի դիցուհին է: Ինչ-որ լուսավոր բան հայտնվեց հայացքներում, հոգիները լցվեցին հավատով, եթե կինը եկել, հասել է իրենց, անտարակույս, կելնեն ամենքն էլ: Անահիտի ժամանումը ասես լուծում էր բոլոր տարածայնությունները, մնում էր կռիվը, կռվելով ապրելու վճիռը:

Ներս մտավ Անահիտը, առավ սրբազանի աջը, սա գորովանքով գրկեց, համբուրեց աղջկա ճակատը:

- Որոյա՛կ իմ, քո ժամանումը վկայություն է այն բանի, որ Տեր Աստված չի լքել մեզ: Եթե մի ազգ քեզ պես օրհորդներ ունի, կապրի: Ափսոս, երանելի հայրդ չտեսավ զավակին ազգի համար կռիվ ելնելիս: Նա կուրախանար, որ դուստրը ուս-ուսի կռիվ է ելնում ազատատենչ այրերի հետ:

Անահիտը լսում էր սրբազանին, թիկունքին զգալով Թովմայի հայացքը: «Սիրելի՛ս, ես եկա, կարոտել եմ քեզ, իմ սեր: Արդ, միասին կլինենք երկար ժամանակ, թեր-ս... մնացածը ինչ-որ անցավ մտքով, համարեց անհամեստություն»:

Համբուրվեց Ուխտի անդամների հետ, երբ հերթը հասավ Թովմային, մի տեսակ շփոթվեց, թեպետ պատրաստ էր նետվելու արեղայի գիրկը, ճակատը մոտեցրեց համբուլյրի համար, զգաց, թե ինչպես դողացին արեղայի շրթունքները:

- Բար-՛, Թովմա՛, սիրելի՛ս,- շշնջաց աղջիկը:

Եպիսկոպոսը ոտքի ելավ, բարձրացրեց ձեռքը:

- Ուխտի երդվյալ անդամներ, որդի՛ք, հասյալ է ժամը, կռվի ելնենք, ոտքի հանենք ժողովրդին, դարձյալ գալիս է Նեռ Կարապետը, գալիս կտրելու Հայոց արմատը: Ստրկություն է բերում ազգիս հայկազուն, նափորձություն փորձվածներիս: Սթափ լինենք, չհոխորտանք նախնյաց փառքով, արդ, մենք թագավորություն չունենք: Ժողովուրդը անպաշտպան է, երկիրը մասնատված: Օրհաս է, հարկ է ելնել ազգովի, մեծովփոքրով, հակառակ պարագայում ստրկության կդատապարտենք ազգը, ոչնչացման մարմնապես, - լռեց հոգ-որը, ապա ասաց սառը ձայնով,- ամեն բան ունայնություն է, գերագույն նպատակը ազգի շահն է այսօր, վաղը, հավիտյանս հավիտենից: Խաչն ու սուրը միասին պիտի լինեն, այս է փրկության հուսկ միակ միջոցը, շտկեց ծերունական ուսերը, ասես մի տաս տարով երիտասարդացավ,- Մենք՝ Ես ու Վահեն, խորհեցինք, որ Մշո դաշտ կգնան Հայկարամն ու Վահեն, Փայլակի հետ: Նրանք պիտի ս-ախոյ թուրքերի տիրապետության տակ գտնվող բնակչությանը կոչ կոչեն, եթե հնար կա, նա- Ղարա Մահմեդին: Նրան հանել չաղաթայների դեմ: Ամեն միջոց հարկի է այս պահին, սթափ լինենք, ամեն սուր բռնողին մեր դաշնակից դարձնենք: Այլ ելք ու հնար չկա, լինելու-չլինելու հարց է,- հոգոց հանեց,- այո՛, այո՛, այլ ելք ու հնար չկա: Վան կգնան Թովման ու Անահիտը: Ոսկանն ու Ասողիկը կգնան իրենց գավառները: Վստահելի մարդիկ լծեք գործին, թող կոչը տարածեն ամենուր: Ես անիմա եմ ռազմի գործերին, խնդրում եմ Վահե եղբորը՝ խորհել դաշնակիցների ընտրության մասին, նա- թուրքերից, թող Թովման խոսի Վանի ամիրա Եզդիկի հետ, որ ազգությամբ հայ է՝ Արծրունի Սենիքերիմյան: Լիահույս եմ, որ կարձագանքեն Հայոց Գաղտնի Ուխտի կոչին: Ես ասացի այն ամենը, ինչ ներշնչել էր Տեր Աստված: Խոսե՛ք, եղբայրներ, Ուխտի գործերում հավասար ենք, ինչպես Աստծո առաջ...

Ամեն բան ասված էր պարզ ու հասկանալի, կատարել էր դժվար:

Դեռ երկար ժամանակ խոսում էին անելիքներից: Գիշերը տարածամել էր, բաժանվեցին իրարից առավոտյան հանդիպելու, հանուն իրենց առաքելության՝ երկար ու վտանգավոր ճանապարհ ելնելու:

Թովման վախենում էր նայել Անահիտին, վախենում էր աղջկա աչքերում սիրո կանչեր տեսնել, միասին լինելու անհագ ցանկություն:

Մտավ իր խուցը, նստեց գրակալի առաջ, մոտ քաշեց մագաղաթը, սրածայր փետուրը: Ուզում էր մագաղաթին հանձնել այս օրերի պատումը, դուռը թակեցին: Մի կողմ դրեց փետուրը, նայեց դռանը, հանկարծ սիրտը արագ-արագ բաբախեց: Սիրտը անսխալական էր, ներս մտավ Անահիտը: Մեջքով հենված դռանը, մնաց կանգնած, շփոթված, ինքն իր արածից վախեցած...

- Նե՛րս հրամայիր, օրիո՛րդ,- հրավիրեց Թովման:

Աղջիկը չչարժվեց: Աբեղան կրկնեց հրավերը, հանկարծ խորհեց, որ աղջկան այս պահին, եթե տեսնեն իր մոտ, վաղը կբամբասեն, իսկ վանքում սիրում են բամբասել, գիտեր:

- Օրիո՛րդ, գիշերը տարածամել է, Աստված մի արասցե քեզ էստեղ տեսնեն, վաղը կբամբասեն,- չհասկացավ, ինչպես մոտեցավ աղջկան:

- Դու ուրախ չե՞ս, որ միասին ենք գնալու Վան: Սրբազանի մոտ տեսա, որ ուրախ չես, ինչո՞ւ:

Նրանք այնքան մոտ էին կանգնած իրար, որ Թովման կարող էր գրկել աղջկան, սակայն նրանց երդումը, ազգին անմնացորդ նվիրվելու պատգամը, որ այսօր նորից հաստատեց սրբազանը... Հոգում կռիվ էր, երկընտրանք: Մի կողմից երդումը, մյուս կողմից՝ խլիսլացող երիտասարդ արյունը...

- Ես, հասու չեմ, թե ինչ է կատարվում ինձ հետ: Թվում է, թե շեղվել եմ Աստծո ճանապարհից:

- Աստված ինքը սեր է: Նա դեմ չէ երկրային սիրուն, քանզի սերն է, որ հաղթում է մահվանը, սերն է մեզ հանել Լանկ Թամուրի դեմ... Ես քեզ սիրում եմ ու չեմ կարող ապրել առանց քեզ: Սիրում եմ ու կսպասեմ մինչ- ... Մի՛, մի՛ ընդհատիր ինձ, ես էլ եմ ազգի ծառա, երդվել եմ քեզ հետ միասին ծառայել ազգին, սակայն ինչո՞ւ մոռանալ, որ ազգը գոյատևում է մանկան ճիչով, բազմանդամ ընտանիքներով: Ազգն ու ընտանիքը անքակտելի են: Ների՛ր, որ ես՝ անիմա մի աղջիկ, քեզ պես իմաստասերին խելք եմ սովորեցնում:

- Անահի՛տ, սիրելի՛ս,- Թովման չէր ցանկանա խոսքն այդպես սկսել, սակայն չկարողացավ դեմ գնալ սրտի թելադրանքին, դողաց անծանոթ զգացմունքից, երբ աղջկա ձեռքերը օղակեցին պարանոցը, երբ զգաց աղջկա պիրկ մարմնի սեղմումը իրեն, հ-աց կուսական կրծքերի հպումից,- Անահիտ,- շշնջաց արեղան, առաջին անգամ կյանքում զգաց կանացի շուրթերի համը, սկսեց խելագարի պես հանքուրել աղջկա շրթունքները, դեմքը, պարանոցը: Սեղմում ու սեղմում էր աղջկան կրծքին: Չգաց, որ

Անահիտը տնքում է, բաց թողեց:

- Քիչ էլ, ու ես կխեղդվեի,- շշնջաց Անահիտը,- Թովմա՛, սիրելի՛ս, ի՛մ Թովմա: Ես քեզ կսիրեմ մինչ- գերեզման: Քեզ սիրող ու հավատարիմ կին կլինեմ...

- Դժվար սեր է մեզ պարզ-եւ Աստված, սիրելիդ իմ Անահիտ, չաղաթայները ուր որ է կլցվեն երկիր, արյուն են բերում ու ավեր...

- Իսկ հաղթելու է սերը, սիրելիդ իմ արեղա: Սերն է անհաղթ, հավերժական, իսկ Լանկ Թամուրը անցողական է, սերն է հավերժ, արեղա՛ ...

Չգաց, որ աղջկա շրթունքները իր շուրթերն էին փնտրում, դարձյալ սկսեց համբուրել, որքան համբուրում էր, այնքան զգում էր այրանալը...

- Բավական է, սիրելի՛ս, մենք կարող ենք անմտածված քայլ անել,- հ-աց աղջիկը, մեղմիկ ետ մղեց Թովմային, սակայն միտք չունեի հեռանալու: Ես չեմ կաող հեռանալ քեզանից: Չեմ կարող սպասել, չեմ էլ ցանականում սպասել, ուզում եմ կինդ դառնալ, քեզ համար զավակներ ծնել...

Թովման նորից գրկեց աղջկան:

- Ես կխոսեմ վանահոր հետ, միայն թե անցնի այս արհավիրքը: Վախենում եմ մայրդ չտա իր օրհնանքը, քանզի արեղա եմ, սոսկական հոգ-որ ...

- Մայրս բարի կին է: Նա կհասկանա, որ դստեր երջանկությունը սիրո մեջ է: Նա կհամաձայնվի, մի՛ մոռացիր, որ մենք բարի միջնորդ ունենք,- տեսնելով Թովմայի զարմացած հայացքը, ավելացրեց,- մի՛ մոռացիր, Թորոս քեռին մեզ կօգնի: Նա շատ է սիրում քեզ, կօգնի մեզ...

Մինչ- առավոտ երիտասարդ զույգը չէր կարողանում բաժանվել: Առաջին համբուլրի սարսուռն անցնելուց հետո չէին հագնում համբուրվելուց:

- Շատ եմ ուզում կինդ դառնալ,- ծիծաղեց Անահիտը,- Թովմա՛, իսկ ես անամոթ չե՛մ: Ես առաջինը խոսեցի սիրո մասին, իսկ դու՛ քար հոգ-որ, սպասում էիր, որ ես հեթանոսանայի ու առաջինը խոսք բացեի սիրո մասին,- համբուրեց Թովմային,- գիտե՛ս, մեկ-մեկ թվում է, թե իրոք հեթանոս եմ՝ արիական օրհորդ, այսպես ջերմ ու քնքույշ կարող եմ միայն նրանք սիրել: Ներող եղիր, հայր սուրբ,- Թովմայի գրկից ազատվելու թույլ փորձ արեց,- ես շատ եմ խորհում մեր առհավական նախնյաց մասին: Հիշում եմ, որ երանելի հայրս՝ հայոց սուրբ նահատակ հայրս, շատ էր սիրում խոսել Հայարիների մասին: Երբ կանգնում էինք Բջնիի ամենաբարձր աշտարակին, ձեռքերը պարզում էր դեպի Ար-, գոչում էր՝ Հառնե՛ք, Հայարիներ՛ր...

* * *

Գարուն բացվեց...

Լանկ Թամուրի գորքերը խուժեցին Յայաստան: Չորքերի ծանր հ-քից տնքաց Յայոց հողը: Դարձյալ լինելու-չլինելու հարց ծագեց, ս-ա-ցավ Յայոց երկնակամարը: Յայոց ճակատագիրը կախվեց անդնդի պռնկից...

Կապրի՞ Յայ ժողովուրդը, թե՞ բնաջինջ կկորչի պատմության քառուղիներում՝ հարց ին տալիս իրար, հանկարծ հիշում էին Մարտիրոսին, նա- անանուն ու անանց փառքով պսակված նահատակներին, հույս էր ծնվում...

Յանկարծ այդ համընդհանուր օրհասի մեջ խոսեին՝ կան մարդիկ, կան հայեր, Յայոց Գաղտնի Ուխտ են կազմել, կոչ են կոչում ելնելու սրբազան պատերազմի ընդդեմ մահմեդական հորդաների: Ասել է, թե անտեր չենք, Ուխտ ունենք, ազգի ընտրյալները ելել են պատերազմի: Ելե՛ք, հայե՛ր, հառնեք Յայարիսե՛ր...

* * *

Լանկ Թամուրի մոտ հավաքվել էին մեծամեծերը, մարդիկ, ովքեր իրավունք ունեին լինելու նրա մոտ: Սպասում էին տիրակալի խոսքին: Սա էլ իր հերթին ձգձգում էր ասելիքը: Երկար լռել էր, սակայն հարկ էր խոսել:

- Թողթամիշ Խանը Դերբենդի անցքով գալիս է Ատրպատական,- նորից լռեց, լուրն ամենքն էլ գիտեին: Դա չազդեց ներկաների վրա, նրանց հետաքրքրում էր, թե ո՞ւմ կուղարկի Թողթամիշի դեմ: Դա վտանգավոր արշավանք էր, ստույգ ասած, այստեղ էլ քաղցր չէ, այստեղ էլ են սպանում: Ամեն տեղ մահ է, նախ իրենք են մահ տարածում, նա- մահ են ընդունում... Սթափվեցին՝ լսելով տիրակալի խոսքերը:

- Չորքերի կեսը Թողթամիշի դեմ կտանի իրանշահ որդիս: Նա ոսկեհորդացիների դեմ պատերազմի մեծ փորձ ունի: Մենք նրան հաղթանակ ենք մաղթում: Իսկ Յայաստան աշխարհում գտնվող մեր գորքերը երկրի խորքերը կգնան Լողլողանի հրամանի տակ: Դո՛ւ,- մատը տնկեց դեպի որդին, որին կանչել էր Սամարղանդից: Սա ոտքի ելավ, հպարտ կանգնեց հոր առաջ,- Թողթամիշին կհալածես մինչ- Սարայ: Ալլահը քեզ հետ: Դո՛ւ,- այս անգամ Լողլողանի հերթն էր,- կկոտորե՛ս ամենքին, կավերե՛ս, կայրես, կհասնես մինչ- Բայազետի սահմանները: Ղարա Մահմեդի գորքերը կցրես աշխարհով մեկ,- զայրացավ ինքն իր մեջ,- դաժա՛ն եղեք, մի՛ վախեցեք արյուն հեղելուց: Այստեղ ու ամենուր պիտի սարսափեն չաղաթայ անունը լսելուց: Մենք Ալլահի զինվորներն ենք: Լա Իլա, Իլ Ալլահ, Մուհամեդ րասուլ Ալլահ...

- Ամեն,- ձայնեցին ներկաները, ձեռքերի ափերը քսելով երեսներին, բարեպաշտորեն հայացքները վեր հառեցին տանիքի կտավին, որից այն կողմ, ինչ-որ տեղ պիտի որ լիներ Ալլահը...

- Կանչե՛ք վրաց թագավորին,- բոլորի համար անսպասելի հրամա-

յեց տիրակալը: Յասկացան, որ վճռվելու էր Վրաստանի ճակատագիրը: Այն, որ Բագարատը իսլամ էր ընդունել, ամենքն էլ գիտեին, սակայն քչերը գիտեին, որ նա պայմանով է ընդունել Ալլահի կրոնը, ինչպիսի հանդգնություն մարդու կողմից, Ալլահի հետ «պայման» դնել...

Ներս մտավ Բագարատ թագավորը, նա էլ հասկացավ, եկել է պահը, վճռվելու է Վրաստանի ճակատագիրը:

«Մի՞թե պիտի մերժվեմ: Եթե մերժելու է, ինչո՞ւ է այսքան մարդ հավաքել,- թեպետ գիտեր, որ Լանկ Թամուրը մեկ-մեկ սիրում էր շեշտել իր մեծությունը, սակայն, վա՛յ քեզ, Թամուր, թե մերժեցիր, դրժեցիր խոսքդ...»

- Մենք վճռեցինք, որ պիտի կատարես պարտքդ Ալլահի առաջ: Մենք քեզ հետ Վրաստան ենք ուղարկում տասներկու հազար զինվորներ: Նվաճիր երկիրն ու Ալլահի կրոնին դարձրու: Մի՛ քաշվիր արյուն հեղելուց: Յանուն Ալլահի ու մարգարեի դու պիտի նվաճես Վրաստանը: Դու դարձյալ թագավոր կլինես, մենք քեզ ենք վերադարձնում քո գահը, դու կլինես մահմեդական թագավոր: Յրի ու սրի միջոցով Ալլահի կրոնին դարձրու վրացիներին:

Բագարատը ձեռքը դրեց կրծքին, խոնարհվեց:

- Տիրակալի կամքը կկատարվի սրբությամբ,- Բագարատը նորից խոնարհվեց: Թամուրը արհամարհական նայեց վրաց թագավորին, ապա մեծամեծներին, իբր- տեսեք, թե ինչպես են մեր առաջ խոնարհվում թագակիր գլուխները: Դրա համար չէր արգելել Բագարատին յուրտ մտնել թագը գլխին, նրան պետք էր, որ իր առաջ խոնարհվեր Վրաստանի թագավորը:

Բագարատը հազիվ զսպեց հոգում սեփական անձի հանդեպ զգվանքը: Չսպեց իրեն, քանզի մեծ նպատակի էր գնում, Աստված կներեր իսլամ ընդունելը, առերես էր ընդունել օտար կրոնը: Նա այդ քայլի մեջ դրել էր ողջ կյանքը, կյանքի վերջին ճիգը, լիահույս էր, որ վրացիները կհասկանան իրեն, եթե կարողանա իրագործել այն մեծ նպատակը որին գնում էր անասելի ծանր զոհաբերության գնով: Ծանր օրեր էին սպասում նրան:

- Դու գիտես երկիրը, քո խորհուրդներով կօգնես Աղջար թումանապետին: Ալլահը քեզ օգնական, կշարժվեք երկու օրից: Ալլահ աքբար,- Թամուրը ափերը քսեց դեմքին,- գնա՛:

Բագարատը ասես երազում լիներ: Մինչ- հասավ յուրտ, զգաց, որ քրտնել էր, թե- ցուրտ էր: «Մի՞թե հասնում եմ նպատակիս: Վերջապես կմաքրեմ անվանս կպած այս կեղտը՝ մահմեդական կեղտը: Բա՛վ է, լավ է զարկվեմ մարտում, քան տանեմ այս նվաստացումը: Արդ, հարկ է լուր ուղարկել որդիներին: Թարիելից գատ ոչ ոք ի գորու չէ լուր հասցնել Վրաստան: Յույսս նա է, միայն մի խոսք, ընդամենը մի խոսք, մի բառ՝ Դմանիսի, - ոչ մի բառ ավելի: Միայն մի բառ, որի նշանակությունը գիտեն որդիներս: Դմանիսի մոտ ես վրայիցս կթափեմ մահմեդական աղ-

տեղությունները: Հարկ է գգույշ լինել, շրջահայաց, մի անգգույշ քայլ, ամեն ինչ կձախողվի...

- Հ'ը, ի՞նչ ասաց,- տեղից բարձրացավ թագուհին: Թարիելը, որ դեռ արքայազն հագուստների մեջ էր, նույնպես ոտքի ելավ, նայեցին հարցական:

- Ո՛ւՖ,- տնքաց թագավորը, փլվեց աթոռակին,- վերջապես, տեր Աստված լսեց ձայնս, տիրակալը մեզ տասներկու հազար զինվորով երկիր է ուղարկում, հրամանատար է կարգել Աղջար թումանապետին:

Գիտեմ, այնքան էլ խելացի չէ, սակայն նենգ ու խորամանկ մարդ է,- ձեռքը թափ տվեց,- ամեն բան Աստծո ձեռքին է, մենք կամակատարներ ենք,- դարձավ Թարիելին, լսի՛ր, որդի՛, քեզանից շատ բան է կախված, քո հնարամտությունից, քո արագ երթից: Դու պիտի երկիր գնաս, տիրակալը հրամայեց երկու օրից շարժվել, մինչ- մենք շարժվենք, դու պիտի տուն հասնես: Նամակ չեմ տա, որդիներիս կասես մի բառ՝ Դմանիսի, - ոչ մի բառ ավելի: Կասես, որ մենք կշարժվենք երկու օրից: Դու պիտի տուն հասնես վիրավոր, թե մեռած, քո կյանքը պիտի ծառայի վրաց գահին ու ժողովրդին, տուն հասցրու մի բառ՝ Դմանիսի... Զո հագուստները կտաս Փրիդոնին, թեպետ այնքան էլ նման չեք, սակայն հոգուստներով նա կնմանվի քեզ, այնպես, որ չաղաթայները չկասկածեն,- գրկեց, համբուրեց Թարիելին,- գնա՛, որդի՛, Աստված քեզ հետ:

Թարիելը դուրս գնաց:

- Թագուհի՛ս,- Բագարատը գրկեց Կիր Աննային,- իրականանում է երազանքս,- ձեռքով սրբեց կնոջ արցունքները,- փույթ չէ, թե ինչ գնով է գալիս հաղթանակը: Վրաստանը թագավոր կունենա, որ ժողովրդին կհանի սուրբ պատերազմի: Լսողաց եմ՝ Հայաստան աշխարհում Գաղտնի Ուխտ են կազմել, կեցցեն մեր եղբայրները: Մենք էլ նույնը կանենք, կուխտենք կռվել չաղաթայների դեմ: Այո՛, հայերը մեզանից հզոր են, թե որպես զորականներ, թե մտովի ճկուն են, կռվի մեջ հաջողակ... Հայերը այս էլ քանի դար կլինի կրծքով պաշտպանում են մեզ, իսկ մենք հաճախ չէ, որ փոխհատուցում ենք այդ եղբայրական օգնությունը...

* * *

Մուշը դարձել էր Ս-ախոյ թուրքերի աթոռանիստ քաղաքը: Նրանք իշխում էին նա- Քաջբերունքում, Տարոնում, Սասնո գավառակներում:

...Հայե՛ր, հայե՛ր, մի՞թե մեր սուրբ հողը պիտի մնա օտարների լծի տակ...

Տիրելով այս գավառներին, հարկատու դարձնելով, Ղարա Մահմեդ սուլթանը հանգիստ թողեց հայերին, քանզի խորհել էր, որ ավելի լավ է հարկ վերցնի, քան մշտական կռիվների մեջ լինի հայերի հետ, հատկապես Սասունում, որտեղ պահպանվել էին համայնքները: Սուլթանը չէր կարող ցրել համայնքները կամ կռվել նրանց դեմ: Սասունը մյուս գա-

վառների համեմատությամբ աղքատ էր, չէր կարող հագեցնել Ղարա Մահմեդի որկորը: Սա մի քանի անհաջող փորձ էր արել զենքով ճնշելու սասունցիներին, ձախողել էր այդ գործը, այլ-ս չի ցանկանում գործ ունենալ համայնքների հետ, որոնք ոտքի են հանում համայնքի բոլոր անդամներին, անխտիր բոլորին: Դե արի ու կռվիր իրենց հետ... Փորձե՛լ է, սարսափով է հիշում այդ կռիվները...

Սասունցիները քաջ ու փորձված կռվողներ են, սուլթանը այլ-ս չի ցանկանում զոհեր տալ: Սասունցիները զինվորագրվում են անգամ Բաղդատում, Մոսուլում – այլուր: Նրանք լավ հեծյալներ են, զրահված են, կարող են ելնել անգամ խաչակիրների դեմ, ստույգ է, նրանց սպառազինությունը ավելի թեթեւ է, թույլ, քան խաչակիրներին, նժույգները սակայն արագավազ են: Սուլթանի արքունիքում գնահատում են սասուն ասպետներին, հաճույքով են վարձում նրանց: Սասուն ասպետները արդարացնում են իրենց մասին տարածված փառքը:

Մնացած գավառները բարեբեր դաշտեր ունեն: Թուրքերի եկամտի աղբյուրը Տարևո գավառն է, այստեղ առատ բերք են աճեցնում, ժամանակին տալիս են հարկերը: Այնպես որ, նրանց ու սուլթանի միջ- տարածայնություններ չկան: Հայերի վիճակը այս գավառներում ավելի տանելի է, չաղաթայներն էլ չեն հասել այստեղ: Ցավալին այն է, որ այս անգամ չաղաթայները գալիս են Տարևո, այդպես է եր-ում Լանկ Թամուրի զորքերի շարժից, խփում են դեպի Տարևո:

Ղարա Յուսուֆը անթարթ նայում է հորը: Նրան հետաքրքրում է հոր վերաբերմունքի փոփոխությունը հայերի նկատմամբ: Տեսնում է, որ հայրը փոխվել է, ինչ-որ սկսել է լավ վերաբերվել հայերի հետ: Դա մեկ վերագրում է հոր ծերությանը, մեկ ժխտում է այդ պարագան, հիշելով, որ հայրը մի շաբաթ առաջ կույս աղջիկ էր գնել, իբր- քիչ են կանանցի փերիները: Ներքնապետ Վալին երդվում է Ալլահի մորուքով, որ սուլթանը չի կորցրել այրությունը:

Մոռացավ այդ ամենը, տեսավ, որ հայրը իրեն էր նայում:

- Լսում եմ, տե՛ր իմ,- ձեռքը դրեց կրծքին:

- Հարցիս պատասխան չտվեցիր:

- Ներող եղիր, սուլթան, մտքերի հետ էի:

- Ի՞նչ ներեմ,- զայրացավ սուլթանը,- ո՞ւր են հասել կաղ շեյթանի զորքերը:

Ի՞նչ լուր էր բերել դերվիշ Ալին,- սուլթանի դեմքին հեգնանք խաղաց:

«Ասել է, թե այդ հիմարը արդեն եղել է հորս մոտ,- խորհեց Յուսուֆը ու վճռեց պատժել դերվիշին, որը բերած լուրերը վաճառում է, իսկ իր մոտ եկել է հոր մոտ լինելուց հետո միայն: Այդ ամենը թեր-ս եր-աց նրա դեմքին, դեմքը ծամռվեց, դժգոհեց:

Սուլթանը շարժում արեց:

- Դերվիշին ձեռք չտաս, նա պապիդ է ծառայել: Ի՞նչ գիտես Թամու-

րի մասին:

- Թամուրը գորքերը բաժանել է երկու մասի: Մի մասը Միհրանշահի գլխավորությամբ նետել է Շիրվանի վրայով Դերբենդի կողմը, փակել է Թողթամիշի ճամփան, որ այրելով ու ավերվելով գնում է դեպի Ատրպատական:

Սուլթանը քմծիծաղ տվեց:

- Ի՞նչ է, մենք չե՞նք այրում, նույն կերպ ենք վարվում: Ամեն տիրող սրով է հարթում ճամփան, առանց արյուն ավերի պատերազմ չի լինում: Մենք՝ տիրողներս, իրար ենք նման: Մեզ ոչ մեկը չի սիրում: Դու ասա՝ սրանք են դիմացկուն, ահա պատճառը, որ դեռ դիմանում են, ապրում... Ա՛յ, Սասունը, մեկ-մեկ, երբ նայում եմ Սասնո կողմերը, վրաս դող է գալիս: Դու նրանց լեռներում չես կռվել: Սասնո համայնքները կռվի են ելնում մեծով-փոքրով, անգամ մամիկներն են կռվի ելնում: Թո՛ւ, միևնորս չեմ մոռացել... Վայրագ կռվողներ են: Մի անգամ ինչ-որ շեն էինք գրոհում, պապդ, թող Ալլահը ջեններում խաղաղ ու երջանիկ անի օրերը, հրամայեց առաջ նետվել գնացի,- հեգնանքով նայեց որդուն,- վեր-ից թափվող քարերին մի կերպ դիմանում էինք, հանկարծ գլխիս մանկան բարուր շարտեցին, հետո մոր ճիչն էր: Իմ վրա թռավ սասունցի մի կին, դաշույնից ավելի սարսափելի փայլում են աչքերը... Չկարողացա զարկել, յաթաղանս ընկավ, ջենների փերիները նրա համեմատությամբ վիռկներ են...- Երկար լռեց,- կնոջը զարկեց դերվիշ Ալին... Ամեն անգամ Սասնո կողմը նայելիս, այդ կնոջ աչքերն եմ տեսնում, որ լեռների չափ են, մարմինս դող է բռնում,- սուլթանը ձեռքը տարավ դեմքին, մտքում դիմեց Ալլահին, թեր-ս ներում էր հայցում, թեր-ս...

Ելավ տեղից, քայլեց սրահում: Ետ եկավ, հոգոց հանեց, նստեց գահին: Յուսուֆը նրան երբեք այդ վիճակում չէր տեսել: Սուլթանի աչքերը տամկացել էին, որդուն ասես չէր էլ նկատում: Աչքերը Սասնո կողմն էր ուղղել, ինչ-որ շշնջում էր, քիչ անց տիրապետեց իրեն:

- Չորքերի կեսի գլուխն անցած Ջայաստան է գալիս Լողլողանը, եթե հայերը խելքի գան ու Այրարատում դիմադրեն, մեր վիճակը մի փոքր կթեթ-անա,- սուլթանը, որ խոսելիս դարձյալ բարձրացել էր գահից, մոտեցել պատուհանին, ձեռքի համրիչով զարկեց վարագույրին նստած ճանճին, ճանճին չվնասեց, սակայն համրիչի հատիկները շաղ եկան հատակին, անձայն գլորվեցին գորգերի վրա: «Է՛, առաջ ճանճին օդում էի որսում, ճկուն էի, գիտեի զարկի պահը: Արդ, չեմ կարող,- քմծիծաղ տվեց,- դրա փոխարեն իմաստուն եմ դարձել: Ինչ կարող ես անել, Ալլահն ինչ տվել է, ետ է վերցնում: Ծերանում եմ, ծերանում,- սիրով նայեց որդուն,- Յուսուֆը իմ կտորն է, նա իմ սուրն է: Ես երկրի գլուխն եմ, նա՝ սուրը, իմ յաթաղանը,- ապա նախանձեց որդուն,- կանայք բարձրահասակներին են սիրում, առնական այրերին, հատկապես Յուսուֆի նմաններին, իմը պրծա՛վ, անցա՛վ...»:

- Դու լսե՛ր ես Ջայոց Ուխտի մասին, Գաղտնի Ուխտի մասին: Ջայե-

որը վճռել են ելնել չաղաթայնների դեմ,- սղալելով սրածայր մորուքը, ավելացրեց,- հարկ է օգտվել նրանց ուժերից...

- Գյաուրները մե՞ր դրոշների տակ, Ալլահը...

- Սպասի՛ր, գյաուր: Դու գորավար ես, ի՞նչ ես մոլլայի պես խոսում: Քեզ կռվող մարդիկ են պետք, իսկ հայերը կռվող են, դա նվաճելի է: Նահավատարիմ են իրենց խոսքին, ինչպես իրենք են ասում՝ ասպետ են, փահլ-ան: Մի՛ մոռացիր, որ հայերը դեմ ելան խաչակիրներին Կիլիկիայում: Հայ փահլ-անները մեզանից վատը չեն: Հատկապես Սասնո ասպետները, որոնց բոլոր երկրներում էլ վարձում են: Սպասի՛ր, Յուսուֆ, էստեղ մի կողմ դնենք կրոնը: Մենք այսօր, այս խառնակ վիճակում, Բայազետի հաշվին ընդարձակել ենք մեր հողերը: Մի՛ մոռացիր, որ գալիս է կաղ շեյթանը: Նա անապատի օձ է, աշխարհ է տիրում: Այս էլ երկու անգամ մոտենում է Բայազետի սահմաններին, սակայն ներս չի մտնում, չի ցանկանում մեզ թողնել թիկունքին: Հասո՞ւ ես մտքերիս, մեզանից զատ կան հայերը, վրացիները, աղվանները: Չմոռանանք, ինչպես հայերը Թակաթալա լեռան տակ տրորեցին Թամուրի քիթը, սուլթանը անձայն հռիռաց, դաստառնակով սրբեց չեկած արցունքները, լրջացավ, - հարկ է կապվել հայերի հետ, սպասի՛ր,- գայրացած, թափ տվեց ձեռքը,- միջոցների ու դաշնակիցների մեջ խտիր չկա, չաղաթայնները գալիս են, ուշքի՛ եկ: Ինչ գնով էլ լինի հարկ է փրկվել Բայազետի ու Լանկ Թամուրի արանքում, պահենք մեր իշխանությունը: Դա էլ քիչ չէ, մինչ- նրանցից մեկն ու մեկը կտորի մեջքը: Ես զգում եմ՝ գալիս է ընդհարման պահը: Ես լավ եմ զգում դա - գիտեմ այս երկրները, գիտեմ ով դեմ կելնի, ով սուրը վայր կդնի, կմտնի կնկա փեշի տակ,- նայեց ներս մտած վազիր Կահրամանին: «Ի՞նչ կա, վեզիր,- դարձավ որդուն,- աշխարհի ամենապետքական ու ծախու մարդիկ վեզիրներն են, թեր-ս Ալլահը վեզիր պահեր, եթե ինքը իմաստուն չլիներ ու Աստված: Խոսի՛ր, վեզիր, ի՞նչ կա:

- Տե՛ր իմ, շեյխ Շարաֆին է ցանկանում արեգնադեմիդ տեսակցությունը: Խնդրանքով է գալիս...

- Տեսնո՞ւմ ես, սրան էլ է լուրը տեղահան արել, սակայն զգույշ լինենք սրա հետ: Նա կարող է խառնել մեր ու հայերի հաշիվները: Արյունարբու մարդ է Շարաֆին: Նրա համար ջուրն ու արյունը մեկ է: Ինչո՞ւ է Ալլահն այս մարդուն արարել, չգիտեմ, հասու չեմ: Նրանից արյան հոտ է գալիս:

Յուսուֆը լսում է հորը, նա հորը սուլթաններից ամենաարյունարբուն է համարում, սակայն լռեց, թեր-ս այս պահին շեյխը ինչ-որ նոր բան ասեր:

- Հրավիրի՛ր,- անփութորեն ասաց սուլթանը:

Նրա աչքերում որդին զգուշավորություն տեսավ, նենգություն:

Շեյխը ներս խուժեց փոթորկի պես: Տեսքը բնավ չէր համապատասխանում սանին: Ստույգ է, սպիտակ չալմա էր կրում, սպիտակ

խալաթ, սակայն գիշատչային աչքերն այլ բան էին վկայում: Խալաթի բացվածքից եր-ում էր դաշույնի երախակալը: Շեյխը մռայլ նայեց սուլթանին, ձեռքը համբույրի համար մեկնեց Յուսուֆին, սակայն նույնը չարեց սուլթանին, գիտեր, որ Ղարա Մահմեդը վայրագ մարդ է, կարող է անգամ թքել ձեռքին: Սուլթանի համար յաթաղանից գատ սրբություն չկար:

- Նստիր, հարգելիս: Թող Ալլահը առողջություն պարգ-ի քեզ, նախադադություն հավատացյալներին,- երբ սա նստեց, շարունակեց,- ի՞նչն է բերել հարգելի շեյխին մեղքերի մեջ թաղված աշխարհիկ տերերին մոտ: Մեծ պատիվ է մեզ համար սուրբ մարդու հայտնվելը մեր ապարանքում...

Սուլթանի խոսքերում բացարձակ հեզևանք կար, սակայն շեյխը գուպեց իրեն: Սուլթանը ծափ գարկեց:

- Շեյխին շերբե՛թ,- ապա քմծիծաղ տվեց,- թեր-ս գինի է ցանկանում սուրբ մարդը,- կծեց սուլթանը, որ գիտեր շեյխի թուլությունը:

- Ալլահը արգելել է մեզ գինի խմել, դա գյաուրների խմիչքն է...

- Ի՞նչ իրավունքով են քո մարդիկ հարձակվել Արենի շենի վրա, աղջիկ են առ-անգել,- Ֆշացրեց սուլթանը,- սա իմ երկիրն է, ես քո մորուքը գլխիդ հետ կկտրեմ, շու՛ն: Քեզ ո՞վ է իրավունք տվել զիմմի վրա հարձակվել /հարկ տվող քրիստոնյա, որ Չիմմի՝ պաշտպանություն է ստացել մահմեդականի կողմից/: Նրանք ինձ են հարկատու, իմ պաշտպանության տակ են: Մենք նրանց ամակ (պաշտպանություն) ենք տվել: Ես քո գլուխը կկտրեմ:

Յուսուֆը քարացել էր: Նա այդ դեպքի մասին տեղյակ չէր: Պարզվում է, որ դեռ շատ խակ է, հայրը մեծ սուլթան է: Ինքը շատ բան ունի սովորելու նրանից: Չարմացած նայեց շեյխին, սա հանգիստ շոյում էր մորուքը, հայացքը կախել էր, սակայն Յուսուֆը լավ էր ճանաչում նրան: Գիտեր, որ շեյխը մեծ հեղինակություն ունի շրջակա գավառներում, կարող է մեծ գունդ հանել կռվի: Նա ոչ միայն հոգ-որ, այլ նա- աշխարհիկ իշխան էր:

Յուսուֆը ցանկացավ հաշտեցնել հորն ու շեյխին, սակայն նորից զարմացավ:

- Չայերին դեռ չես դարձրել Դար յուլ Խսլամ, շարիաթը դեռ մուտք չի գործել /Խսլամին ենթակա երկիր/, - Եթե հասնես այդ բանին, կփառաբանվես մահմեդական աշխարհում: Այս երկիրը Դար յուլ Խարբ է /կռվող երկիր/, մի՛ մոռացիր այս պարագան: Դու դեռ այն չես նվաճել: Չես կարող արգելել աղջիկ վերցնել: Շատ էլ մի հոխորտա,- այս ամենն ասելիս հայացքը չէր բարձրացնում,- ես իմ աղխով կանցնեմ Բայագետի դրոշի տակ...

Սա արդեն ծանր հարված էր: Ղարա Մահմեդը ցնցվեց: Վերջապես շեյխը բարձրացրեց հայացքը: Նրա աչքերը վառվում էին: Յուսուֆը կգերադասեր նայել օձի աչքերի մեջ: Շեյխի աչքերն ավագի գույն ու-

նեին, որ զսպման ճիգերից կլորացել էին, սակայն կարողանում էր իրեն զսպել:

- Աղջիկը գեղեցիկ է,- հանկարծ Շեյխի ու Յուսուֆի համար անսպասելի հարցրեց սուլթանը:

Շեյխն ավելի արագ սթափվեց, քան Յուսուֆը:

- Ջեննեթի փերի,- շրթունքները լմլմացրեց շեյխը,- աստվածային վայելք եմ ապրել,- շոյեց մորուքը:

«Ինչո՞ւ զիջեց հայրս,- հանկարծ ասես ապտակեցին,- ո՛ւ՛՛ֆ, մոռացել էի Լանկ Թամուրին: Երկուստեք սարսափում են, դրա համար փոխադարձաբար սիրալիր են: Օ՛, Ալլահ իմ, որքան երիտասարդ եմ: Նրանք իրար մոտ պաշտպանություն են փնտրում, դաշինք, այո՛, վախեցած են...»:

- Այդ ամենը մի կողմ թողնենք,- ասաց սուլթանը, - Ի՞նչ կասես Լանկ Թամուրի մասին: Լուրեր ունե՞ս:

Շեյխը մի քանի բառով պատմեց իմացածը, այն ոչնչով չէր տարբերվում սուլթանին հասած լուրերից

- Ի՞նչ ես վճռել, ո՞ւմ ես միանալու: Մեզ հետ եղիր, միասին զարկենք, հակառակ դեպքում չենք կարող դեմն առնել: Չորքերը գալիս են Լողլողանի հրամանի տակ, դաժան մարդ է...

- Չաղաթայներն ամենքն էլ դաժան են, արևարբու:

- Ի՞նչ ես մտադիր անել,- զայրացավ սուլթանը,- գիտեմ, խորամանկ ես...

Յուսուֆը այսօր չէր ճանաչում հորը: Սուլթանը ասես հունից դուրս եկած գետ լիներ,- ասա՛ անելիքդ, մի՛ ծռմռվիր: Մենք վճռել ենք օգտագործել հայերին, նրանց ուժերը: Նրանք մեզ հետ կլինեն, կկռվեն Թամուրի դեմ...

- Յա՛, էլի՛,- հեգնեց շեյխը,- ապարանքում հայ փահլ-ան տեսա, ի՞նչ խոսք, հզոր գորական է եր-ում...

- Ի՞նչ հայ,- հանկարծակիի եկավ սուլթանը,- մենք ո՛չ մի հայի չենք կանչել - ծափ զարկեց,- կանչե՛ք վեզիրին,- գոռաց սրահով մեկ:

Վեզիրը անմիջապես ներս մտավ:

- Ի՞նչ հայ փահլ-ան կա ապարանքում, ինչո՞ւ չես զեկուցել:

- Տե՛ր իմ, նոր ժամանեց:

- Յայերն արդեն ժամանո՞ւմ են: Սուլթա՛ն, մի՛ պղծիր շրիթ, զիմմին իրավունք չունի նժույգ նստելու...

- Լռի՛ր, դո՛ւ,- գոռաց սուլթանը, ապա աչքերը ոլորեց վեզիրի վրա:

- Տե՛ր իմ, հայ փահլ-անը գործով է եկել:

Սուլթանը հագիվ զսպեց վեզիրին պատժելու ցանկությունը, ավելի ստույգ չցանկացավ իր զայրույթով հաճույք պատճառել շեյխին:

- Կանչիր գա՛,- մոմռացրեց սուլթանը,- տեսնենք ի՞նչ մարդ է:

Վահեն ներս մտավ, թեթ-ակի խոնարհվեց սուլթանին, որն այլ պարագայում պատասխան կտար գլխով, սակայն ժամ չէր նրբանկա-

տությունների, սուլթանը գլխով պատասխանեց հայի բար-ին: Յուսու-
ֆը հիացած հայ ասպետի աննական տեսքով, նույնպես բար-եց:
Միայն շեյխը հային բար-ի չարժանացրեց, դեմքը դարձրեց պատուհա-
նը: Դա աննկատ չմնաց Վահեից: Նրա դեմքին հեգնանք խաղաց: Սուլ-
թանն ու որդին նկատեցին հայի դեմքի արտահայտությունը, սակայն
սպասվող վտանգը սթափեցրել էր ամենքին: Դա էր պատճառը, որ
շեյխն էլ դարձավ հային: Վահեն կանգնել էր հպարտ, անկախ տեսքով,
ստույգ է, նրանից վերցրել էին սուրն ու դաշույնը, սակայն պաղպատիկ
մարտական թաթպանները չէին վերցրել, որոնցով նա կարող էր պաշտ-
պանվել: Հայ ասպետից ուժ ու հպարտություն էր անկայծում: Նրա մեջ
ինչ-որ վախեցնող բան կար, որ վիրավորական էր սուլթանի համար:

- Սուլթանը լսում է քեզ, հայ փահլ-ան,- խոնարհվելով սուլթանին՝
ասաց վեզիրը, - ի՞նչն է բերել քեզ հզոր սուլթանի մոտ:

- Թող մե՛ր Աստվածն ու ձեր Ալլահը իմաստություն տան մեզ, կա-
րողանանք սթափ խորհել սպասվող վտանգի մասին: Այն, որ Լանկ Թա-
մուրը մտել է Հայաստան, հարկավ, գիտեք: Չորքերը Լողլողանի գլխա-
վորությամբ գալիս են Տարոնի կողմերը: Լողլողանի խուզարկուները
եր-ացել են մեր կողմերում,- դա արդեն նորություն էր ներկաների հա-
մար: Վեզիրը կծկվեց սուլթանի խայթող հայացքի տակ,- անցյալ տարի,
երբ չաղաթայները հարձակվեցին, մի քանի բերդերի տակ ու Բարդոդ
լեռան վրա, չարաչար պարտվեցին, ասել է թե նրանք անպարտելի
չեն...

- Մենք էլ գիտենք, որ կաղ շեյթանի զորքերը գալիս են Տարոնի կող-
մը,- խոսեց սուլթանն ու մի միտք կայծակեց գլխում,- դու Հայոց Գաղտ-
նի Ուխտի անդամ ես,- սուլթանին թվաց, թե հարցը անսպասելի էր հա-
յի համար, անգամ շարժվեց գահին:

Հարցը Վահեի համար հանկարծակի չէր, նրանք նախօրոք ընկեր-
ների հետ գցել - քաշել էին հնարավոր հարցերը, նա- այս հարցի պա-
տասխանը:

- Ես խոսում եմ իմ ընկերների ու ժողովրդի անունից: Ներող եղիր,
սուլթան, մնացածը ունայնություն է, - ամեն ժամ թանկ է մեզ համար,
նա- քեզ համար ժամն է զորքեր գումարելու, կարգի բերելու, զինելու:
Գիտեմ՝ սուլթանին հարց չեն տալիս, սակայն ստիպված եմ տալ այս
հարցը: Ասա՛, ո՛վ սուլթան, դու կռվից հետո չե՞ս շարունակի բռնանալ
հայերի վրա: Չե՞ս փորձի դարձյալ իսլամ պարտադրել, կամ նեղություն
տալ: Եթե խոստանաս մեզ՝ հայերիս, հանգիստ թողնել, մենք կլինենք
քեզ հետ ընդդեմ չաղաթայների,- ապա կտրուկ,- շեյխ, մենք էլ գիտենք
երեկվա դեպքը: Մենք էլ կարող ենք քո ցեղից, կամ դուստրերիցդ մեկին,
ասենք, ֆաթիմային, առ-անգել, սակայն քանի կլինենք միասին կաղ
սատանայի դեմ, քեզ ձեռք չենք տա,- Վահեն այս ամենը ասաց իրենից,
քանզի ընկերների հետ խոսելիս ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ Ղարա
Մահմեդի մոտ կհանդիպեր շեյխին՝ հայերի ոխերիմ թշնամուն:

Այստեղ զարմանալի բան կատարվեց, որ անգամ խորամանկ սուլթանը ապշեց: Կատաղի ու վայրագ շեյխը զսպվեց, ժպտաց, որից եր-աց, որ բավականին երիտասարդ մարդ է, թեր-ս քառասուն էլ չկար:

- Վահե՛ փահլ-ան,- այստեղ ամենքի հետ զարմացավ նա- Վահեն,- քաջ մարդ ես, եթե քո ընկերներն էլ քեզ պես քաջ են, ապա մենք, Ալլահի օգնությամբ, ետ կմղենք Լանկ Թամուրի զորքերը,- հաստատուն ձայնով ասաց շեյխը:

- Երբ չաղաթայները մտնեն մեր սահմանները, դու մեզ լուր ուղարկիր Յուսուֆի հետ վճռեք ձեր անելիքը,- սուլթանը հոգոց հանեց,- իրավացի ես, փահլ-ան, մնացածը ունայնությունն է այս զուլումի առաջ...

* * *

Ար-ը դուրս եկավ, օրը բացվեց, բացվեց ուրախ սպասումով: Սակայն թումանապետ Աղջարը անտրամադիր էր, արգելեց զորքերին ձոր մտնել: Չգիտես անապատաբնակի սովորական զգուշավորություն էր, թե՞ հոգին աղետ էր գուշակում: Խոր ու ահասարսուռ ձորն ասես գոռում էր՝ զգույշ եղիր, Աղջար, դրանից զատ կար նա- տիրակալի զգուշացումը, հարկ էր ամեն քայլ անելուց առաջ խորհել:

Լեռները սարսափ են բերում անապատաբնակներին, որ դեռ չեն կարողանում սովորել լեռներին, նայում են անհանգստացած, զգուշացած: Այստեղ հորիզոնը կտրատվում է մի ասպարեզի վրա: Ամեն լեռ ինքը հորիզոն է կապում, իսկ լեռան թիկունքում դավադիր անհայտություն է...

Դժվար է լեռներում կռվելը, ամենուր աչքերին դարաններ են եր-ում:

- Տե՛ր իմ,- մոտեցավ օգնական Օմարը,- ձորի մուտքի շենն այրեցինք, բնակիչներին սրի քաշեցինք, գեղեցիկ կանանց գերեվարեցինք: Առաջապահ ջոկատ եմ ուղարկել, զինվորները գնում են իծաշարուկով, ծուղակ լինելիս աղմուկ կբարձրացնեն:

- Յա՛, զորքերը պիտի ձգտենք, որ հարձակման դեպքում չկարողանան միանգամից վրա տալ, զարկել ողջ թումանին (թումանը՝ տաս հազար զինվոր է): Ի՛նչ անիծյալ ձոր է, իսկը դարանի տեղեր են:

Մինչ նրանք գրուցում էին, թագավորն ու թագուհին իջան կառքից, լվացվեցին գետակի ջրով: Մուլլան մոտեցավ նրանց, նամազի ժամն էր:

Թագավորը ցնցվեց, մի քանի քայլի վրա վրաց հողն էր, իսկ ինքը ստիպված է շարունակելու միմոսությունը, քիչ մնաց սրատեր մուլլային, սակայն սթափ մարդ էր, հասկացավ, որ իր ընդվզումով կարող էր ամեն ինչ փչացնել:

Սրտի մորմոքով ծնկի իջավ գորգի վրա: Ձեռքերը քսեց մորուքին,

նայեց երկինք... «Տեր Աստված, ե՞րբ պիտի վերջ տաս այս ստորացմանը: Սա արդեն ուժերիցս վեր է, անկարող եմ դիմանալ»:

Ուսին զգաց կնոջ ձեռքի սեղմումը:

- Քիչ էլ դիմացիր, Բագարատ, սիրելիս: Աստված մի դուռ կբանա, – Աստված մի արասցե, կասկածեն: Աղջարը խորամանկ գայլ է...

Բագարատը մռնչաց վիրավոր առյուծի պես:

- Նա այրել է ձորի մուտքի հայկական շենը, ինչպե՞ս կարող եմ հանգիստ նայել, երբ կոտորում են մեր եղբայրներին: Սպասի՛ր դեռ, Բագարատ, – իրեն զսպեց թագավորը, – կգա ժամը, վա՛յ դեմ ելնողներին...

Թագուհին փարվեց նրան:

- Ես քեզ այդպիսին էլ սիրում եմ, անզուսպ, նա– երկաթյա կամքով հրաբուխը զսպող: Դու իրավունք չունես թույլ լինելու: Վրեժ ունես կաղ սատանայից, – վերջին խոսքերը շշնջաց ամուսնու ականջին:

Չորքերի մեջ աղմուկ ընկավ, հասկացան, պատրաստվում էին շարժվելու:

- Շարժվում ենք, – մոտեցավ Աղջարի թիկնապահը, ձին արհամարհական պտտեցրեց նրանց առաջ:

- Գնանք մեր ճակատագրին ընդառաջ, – ասավ թագավորն ու օգնեց կնոջը կառք բարձրանալու, ինքը նժույգ նստեց:

Թագավորը տարակուսանքի էր մատնված, մի՞թե Թարիելը չէր հասել, նրա գնալուց հետո ոչ մի լուր չէին ստացել: Երբ Թարիելին ուղարկեց Վրաստան, նրա եղբորը՝ Գեորգիին, որ բավականին նման էր Թարիելին, հագցրեց Թարիելի հագուստները, հակառակ պարագայում չաղաթայները կարող էին հասկանալ արքայազնի անհայտացումը ու կդադարեցնեին զորքերի շարժը: Իսկ լուր Վրաստանից չկա ու չկա: Չայրալից նայեց Աղջարին:

«Խորամանկ թուլա, տես ինչպես է ձգել թումանը: Սրանց կոտորելու համար մեծ ուժեր են պետք»:

Ահա վրաց հողը: Դմանիսի բերդին քիչ էր մնացել, հանկարծ զորքերը կանգ առան: Մոտեցավ Աղջարի թիկնապահը, թագավորին հրավիրեց զորավարի մոտ: Թագավորը աշտանակեց նժույգն ու սլացավ: Երբ հասավ զորքերի կենտրոն, շունչը բերանին հասավ, տեսավ Դավիթին ու մի քանի վրացի զորականների, որ կանգնել էին չաղաթայների շրջապատման մեջ: Տեսնելով թագավորին՝ վրացիները իջան նժույգներից: Դավիթը իր հետ բերել էր ընտիր զորականներ, սրանք հսկաներ էին: Շատերին թագավորը անձամբ ճանաչում էր:

- Ովքե՞ր են սրանք, – հարցրեց Աղջարը:

- Սա իմ որդին է, սրանք էլ նրա թիկնապահներն են:

Աղջարը նայեց կասկածանքով, սղալեց բեղերը:

- Շատ չե՞ն արքայորդու համար, – նորից հարցրեց Աղջարը, այս անգամ տազնապով:

- Սրանք նա– իմ թիկնապահներն են: Տիրակալը մեզ ուղարկել է

նվաճելու Վրաստանը, մի՛ մոռացիր, որ կլինեն իշխաններ, որ կցանկանան իմ մահը, կցանկանան սպանել մեզ: Մեր անձը պաշտպանության կարիք ունի,- զայրացած խոսեց թագավորը: Նրա խիստ տոնը ազդեց թումանապետի վրա: Թագավորի տոնի մեջ զգացվում էր տիրողի ու կամքը թելադրողի իրավունքը:

Աղջարը մի փոքր հանգստացավ, սակայն նրա սիրտը անսխալ փորձանք էր գուշակում.

- Սրանցից միայն հինգը կգան քեզ հետ, թագավոր,- ասաց Աղջարը: Թագավորը ուրախացավ, սակայն հարկ է խաղալ այսքան օրերի տհաճ դերը:

- Ես կբողոքեմ տիրակալին: Դու իրավունք չունես առանց ինձ հետ խորհրդակցելու որ-է քայլ անել: Ինչ վերաբերում է թիկնապահներին, ապա ես կարիք չունեմ քեզանից թույլտվություն հարցնելու, մի՛ մոռացիր, որ դու խոսում ես Վրաստանի թագավորի հետ, իսկամ ընդունած թագավորի հետ: Յե՛յ, զինվորներ, գնացեք կառքի մոտ,- հրամայեց զինվորներին:

Նրա տեսքն այնքան անկախ էր, ազդեցիկ, որ Աղջարը չփորձեց առարկել, միայն փնթփնթաց: Մոլլան փորձեց խոսել: Աղջարը սրտի մաղձը թափեց նրա վրա:

- Լռի՛ր, դո՛ւ, - Ֆշշացրեց նա,- ես եմ այստեղ հրամայում:

- Ի՞նչ ես վճռել, զորավար,- հարցրեց թագավորը,- մինչ-՝ Տփխիս ես չեմ խոսի, իսկ այնտեղ ինձ սպասում են հավատարիմ զորքերը: Ես կջարդեմ իմ դեմ ելնողներին, կկատարեմ տիրակալի կամքը:

Աղջարը բարձրացրեց ձեռքը, չաղաթայները ճանապարհ տվեցին վրացիներին: Թագավորն ու թիկնապահները սլացան կառքի կողմը:

- Յը՞,- ընթացքի պահին թագավորը դարձավ որդուն,- որտե՞ղ են զորքերը, ովքե՞ր են ազնաուրներից միացել զորքերին:

- Յա՛յր, ամեն ինչ արվում է Աստծո կամեցողությամբ ու քո կամքով, միայն թույլ տուր գրկեմ մայրիկին:

- Դավի՛թ, որդի՛ս,- թագուհին իջավ կառքից, մայր ու որդի գրկախառնվեցին:

- Խոսի՛ր, ես ժամանակ չունե՛մ,- զայրացավ թագավորը:

- Դմանխի մոտ վրա կտանք, մի՛ անհանգստանա: Մեր զորքերը ավելի ստվար են, քան չաղաթայներինը: Այնպիսի ջարդ տանք, որ մոռանան ետդարձի ճամփան: Ես եկել եմ մայր թագուհուն փրկելու ու պաշտպանելու:

- Դժվա՛ր է,- մռայլվեց թագավորը,- անապատի գայլը ձգել է զորքերը ձորում:

- Ոչինչ, տե՛ր արքա, մենք ծուղակներ ենք սարքել, միայն թե ջուկատներ չուղարկի ձորի վեր-ներով,- ասաց Դավիթը:

Թագավորը թափ տվեց գլուխը:

- Այլ-ս ի՞նչ խուսափել կռվից...

Չորքերը շարժվեցին, գումակից ճիչեր լսվեցին, շառաչեցին մտրակները:

Գերիները մի պահ լռեցին, ապա նորից վայնասուն բարձրացավ:

- Շարժվեցի՛նք,- քմծիծաղ տվեց Բագարատ թագավորը:

Վրաց զինվորները լարված նայում էին ձորին: Նրանք գիտեին դարանների տեղերը:

Թագավորը մոտ կանչեց որդուն:

- Դավիթ, որդի՛, հարկ է այնպես զարկել, որպեսզի չաղաթայները փակվեն ձորում, չկարողանան լուր տանել Լանկ Թամուրին: Ձորի մուտքն ու ելքը պետք է ամուր փակել, վեր-ներում հեծյալ ջոկատներ կարգել...

- Ներո՛ղ եղիր, տե՛ր արքա, այդ ամենը կանխավ մտածված է: Մեզ հետ են իմերելները, ափիսազները, մեսիսացիները, Դրալի քաջերը, օսեթները, մեկրելները...

Թագավորը հուզված կանգ առավ:

- Տե՛ր Աստված, մի՞թե նրանք ամենքն էլ եկել են փրկելու իրենց թագավորին: Մենք շնորհակալ ենք,- շտկեց ուսերը,- եթե զարկվեմ մարտում, փույթ չէ, Վրաստանը ելել է սուրբ պատերազմի:

Այդ պահին չաղաթայների առաջապահ ջոկատները մտան ձոր, առաջացան քառորդ փարսախ, այստեղ դեռ կարելի էր նժույգավարել ձորի ափերով: Ձորի մեջ, խոխոջալով, ուրախ աղմուկով գետակ էր հոսում, որին այսօր վիճակված էր ջուր տալու հազարավոր մարդկանց, հարյուրհարյուրները իրենց վերքերն էին լվանալու ջրերի մեջ:

- Տե՛ր արքա, ձախից, ժայռերի մոտ մեկրելներն են, Ավթանդիլ ազնաուրի գլխավորությամբ: Ազնաուրը երդվել է փրկել քեզ կամ զարկվել մարտի դաշտում, աչից Սօթխիի նետածիգներն են, դու լավ գիտես, թե նրանք ինչ նետածիգներ են,- Դավիթը ծիծաղեց: Թագավորը նայեց զարմացած,- Հա՛յր, մենք անցանք օսեթների դարանի մոտով, նրանք կփակեն նահանջի ճամփան, իսկ առջ-ում, Դմանիսի մոտ վրա կտան մնացածները: Երդվել ենք, ոչ մի չաղաթայ դուրս չափտի գա ձորից, կաննենք Տփխիսի վրեժը կամ թող Տեր Աստված զրկի մեզ հաղորդումից, ամեն՛:

- Ամեն,- կրկնեց թագավորը, նայեց ժայռերին, որոնց մոտով ոլորապտույտ ճանապարհով անցնում էին: Վեր-ներում սկսվում էր անտառը, թիկնապահները լարվեցին, ասել է, թե այստեղ էլ դարան կա: Դարաններից երկուսի կողքով անցել էին, չէին նկատել:

- Լավ է, ձեզ մատաղ: Վրա տվեք, ջարդեք հանուն Հոր, Որդվո ու Հոգվույն Սրբո,- թագավորը բարձրացրեց ձեռքը խաչակնքելու համար: Ձորը դղրդաց աղաղակներից, նետերի պարսեր թռան: Լսվեցին առաջին ճիչերը, վիրավորների հայիոյանքները:

- Ծուղա՛կ է, ե՛տ, ե՛տ տվեք,- գոռաց Աղջարը, մերկացրեց սուրը,- դու պատասխան կտաս, Վրաստանի թլփատված թագավոր,- ուզեց ետ

դարձնել նժույգը, նետ ցցվեց աչքի մեջ, ընկավ նժույգից առանց ծայտուն հանելու:

Թումանայեցու գոհվելը կատաղեցրեց չաղաթայներին, տափաստանի գայլերը պատրաստվեցին կռվելու: Նրանք սովոր էին կռվի անակնկալներին: Նրանց զարմացնել անհնար էր:

Առաջ նետվեց մարը, ճոճելով սամարղանդյան երկար սուրը, գոռաց.

- Ալլահի որդի՛ք, զարկե՛ք պիղծ գյաուրներին: Մեզ հետ է Չինգիզ Խանի անմահ հոգին, մեզ հետ է Սալդեյը /Չինգիզ Խանի Աստվածը/: Հանուն աշխարհի տիրակալ Լանկ Թամուրի, ջարդե՛ք գյաուրներին:

Այդ պահին, ասես ձորի ավեր եռաց, հայտնվեցին հեծյալներ, հեղեղի պես նետվեցին լանջն ի վար: Մեկրելներն էին, սրանց թափն այնքան զորեղ էր, որ ճանապարհից ցած թափեցին չաղաթայներին, քանզի սրանք անշարժ կանգնել էին, իսկ հարձակվողների ձիերը թափ էին առել թեք լանջով արշավելիս: Չաղաթայները չդիմացան ցած սուրացող հեծյալների ճնշմանը, գլորվեցին ցած, դեպի գետակ: Իսկ աջ ակից դիպուկ նետահարում էին սօխմեցիները:

Սողոմ գոմոր էր: Ամեն ինչ խառնվել էր, սակայն վրացիների համար ամեն ինչ գնում էր կանխավ մտածված կարգով: Կոտորած էր, ստույգ է, չաղաթայները կռվում էին կատաղությամբ, սակայն ինչ կարող էին անել, թվական գերակշռությունը, նա- տեղանքը՝ վրացիների օգտին էր:

Դավթի թիկնապահները թագուհուն նժույգ նստեցնելով, փախցրեցին անտառի կողմը: Թագավորը, տեսնելով, որ խումբը անտառ մտավ, ազատ շունչ քաշեց, ժպտաց:

- Մեր ժամն էլ եկավ, ձե՛զ հետ է ձեր թագավորը,- գոռաց ահեղաձայն ծանր սուրը ճոճելով, գնաց զարկվեց չաղաթայներին, սկսեց անխնա զարկել:

- Դավիթ, որդի՛, մարդ ուղարկիր, թող փակեն Դմանխի դռները...

- Հայր, ամեն բան կանխավ վճռված է, չաղաթայներն ամեն կողմից շրջապատված են: Դմանխի մոտ նրանց քարջարդ են անում մսխեթցիները: Բա՛վ է, տե՛ր արքա, դուրս արի մարտից: Վայել չէ քեզ հասարակ զինվորի պես կռվել,- թագավորը զարմացած, նա- զայրացած նայեց որդուն, սակայն հասկացավ, որ որդին իրավացի էր, փոխանակ մարտ վարելու, կռվում էր անձամբ:

Որքան էլ զբաղված լիներ մենամարտելով, չէր կարող չնկատել, որ ճակատամարտը վարում էր երեց որդին՝ Գեորգին, որից սուրհանդակներ էին գալիս, բերելով նրա հրամանները, իսկ այստեղ մարտը վարում էր Դավիթը:

«Գեորգին հասունացել է գլխին թագ դնելու համար: Տես, թե ինչպիսի հմտությամբ է ծուղակել չաղաթայներին: Կեցցե՛ս, Վրաստանի ապագա արքա: Լա՛վ է, եղբայրներն էլ հետն են, միակամ են, միասին...»:

- Հայր,- մոտեցավ Դավիթը,- պատիվ արա, գնա Գետրգիին օգնելու: Օգնիր ճակատամարտը ավարտելու, իսկ մենք այստեղ ոչ մի կենդանի չաղաթայ չենք թողնի: Երդվում եմ Վրաստանի թագավորի պատվով,- ժպտաց որդին:

Հայրը սիրով նայեց որդուն:

- Ապրե՛ս,- ասաց ու աշտանակելով նժույզը՝ սլացավ առաջ, չէր կարող խոսել, ինչ-որ բան սեղմում էր կոկորդը, աչքերը կսկծում էին: Թե՛ նժույզը սլանում էր դեպի Դմանիսի, սակայն միտքն այլ հունով էր գնում:

«Ծերանում եմ, ծերանում...»:- Սակայն ժամ չէր անպատեհ բաների մասին խորհելու, առջ-ում կռիվ էր գնում:

Թիկնապահներով շրջապատված՝ հասավ Դմանիսի, չգնաց բերդաքաղաք, նժույզը քշեց ձոր:

- Կեցցե՛ Բագարատ թագավորը,- ձորը դղրդաց կեցցեներից: Թագավորը սիրթնեց, զգաց, որ անհնազանդ արցունքները հոսում են այտերն ի վար, կորչում գերության մեջ արծաթաթելած մորուքի մեջ: Տեսավ իրեն՝ շրջապատված հարազատ դեմքերով, դեպի իրեն էին գալիս ազնաուրները, զորապետերը: Չսպասեց, որ մոտենային, ցած թռավ նժույզից, գնաց նրանց ընդառաջ:

Գրկախառնվեց, չգիտես ով էր ազնաուրներից՝ աչքերն էր սրբում, զգաց, որ համբուրում են, բարձրացրեցին ձեռքերի վրա:

- Շնորհապարտ եմ, եղբայրներ, որ հասաք ձեր թագավորին: Ներե՛ք ինձ կամա-ակամա տվածս նեղությունների համար: Ներեք ձեր թագավորին...

- Հրամայի՛ր, տե՛ր արքա,- լսվեց մեկրելների հրամանատարի ձայնը,- ժա՛մ է, տեր արքա, տար մեզ ի մարտ:

- Իրավացի ես, Հերակլ ազնաուր,- ասաց թագավորը, մոռանալով իրենց մեջ եղած հակամարտությունը,- տեղերում, ազնաուրներ, զարկենք չաղաթայներին: Դմանիսի ձորը գերեզման դարձնենք թշնամիների համար:

Թագավորի հայտնվելը մարտադաշտում ոգ-որեց զինվորներին:

Թագավո՛ր, ի՞նչ է թագավորը՝ բարձրագույն տիտղոս, երկրի տեր, հպատակների հայր, բարձրագույն դատավոր, այս ամենը խաղաղ օրերի խոսք ու զրույց է, իսկ այս պահին թագավորը հաղթանակի կռվան է, դրոշ ու զրահ, ուժ տվող գաղափար, որ նա- մարտադաշտում կռվելու իրավունք է, հաղթանակի պարտադրանք...

Հզոր էր վրացիների զարկը, չաղաթայները բաժան-բաժան եղան, սկսեցին կռվել առանձին-առանձին: Մինչ- ուշ երեկո շարունակվեց կռիվը: Չաղաթայները, հույս չունենալով փրկվել գերությամբ, կռվեցին մինչ- վերջ, մինչ- վերջին հևարը: Ձորում ոչ մի կենդանի չաղաթայ չմնաց, սպանվեցին, քարջարդ եղան: Չոհեր տվեցին նա- վրացիները, սակայն չաղաթայների համեմատությամբ աննշան էին զոհերը: Ճակա-

տամարտին մասնակցեցին նա– շրջակա շեների բնակիչները, սրանք իմանալով, որ թագավորը փրկվել է, եկել էին շեն առ շեն:

Չաղաթայներից ոչ մեկը գերի չհանձնվեց, ամենքն էր սպանվեցին:

Այսպես Վրաստանի Բագարատ թագավորը վրեժ առավ Լանկ Թամուրից:

- Կեցցե՛ն քաջերը, որ կարող են պաշտպանել իրենց պատիվը, կեցցե՛ն այսօ՛ր, վաղը՛, հավիտյանս հավիտենից...

* * *

Թուրք ծառան մոտեցրեց նրա նժույգը: Վահեն մանրադրամ նետեց նրան: Սրա ընկերները նետվեցին առաջ, բռնեցին նժույգի ասպանդակը, օգնեցին Վահենին: Վահեն մի քանի մանրադրամ էլ նրանց նետեց: Ծիծաղեց ինքն իր մեջ: Նա գիտեր Իսլամի հաստատած կարգը, զիմմին իրավունք չունեի ձի նստելու, ծառաներն էլ գիտեին այդ մասին, սակայն մանրադրամի ազդեցությունը շատ մեծ էր...

Խոհերի մեջ թաղված, հասավ Թիլ: Միերի երեց որդին բռնեց նժույգի սանձը:

- Միերը տա՞նն է:

- Հա,- գլխով արեց,- օրիորդն էլ է եկել, հոգ–որներն էլ: Հորեղբայրներս հավաքվել են,- ոչ առանց հպարտության ասաց նա:

Վահեն սկզբում չկարողացավ զանազանել դեմքերը, մինչ– աչքերը վարժվեցին, կիսախավարին, թոնիրը թեժացրել էին, ծուխ էր օթ–անում, ապա տեսավ Թովմային, Հայկարամին, Փայլակին, Անահիտին ու Սոսին:

Միերը գրկեց նրան:

- Տղա՞ է, թե՞ աղջիկ,- հարցրեց Փայլակը, որ վերջերս շատ անհանգիստ էր դարձել, կռվից զատ ոչնչի մասին չէր ուզում լսել:

- Պայման դրեցինք, նրանք կլինեն մեզ հետ...

- Թե՞ հակառակը,- հարցրեց Թովման,- արդ, կար–որ է զարկել չաղաթայներին, իրենց իսկ հավատակիցների ձեռքով, դա մնացածներին ցույց կտա, որ Լանկ Թամուրը նա– մահմեդականների թշնամին է: Այս պահիս Աստծո աջն է իջել մեզ վրա, մենք ենք ժողովրդի հույսը: Ամենքն էլ խոսում են Ուխտի մասին, ցանկանում են օգնել,- երդիկից մի փոքր լույսի շող էր ճառագեղ, ընկել էր աբեղայի գլխին, ոսկեգույն մազերը փայլում էին լուսապսակի պես: Անահիտը դյուրթված նայում էր սիրեցյալին,- թող ինձ՝ հոգ–որիս, ներելի լինի ասել, որ արդ, ինչպես երբեք, խելքով պիտի կռվենք, ներող եղեք, ես հասկանում եմ, թե ինչ եմ խոսում, միջոցների մեջ խտիր չպիտի դնենք: Ցավ է ինձ, սակայն մատյանիս մեջ չպիտի գրեմ այս պարագան, այս դաշինքի հեղինակների մասին՝ ոչինչ,- հոգոց հանեց,- կգա ժամը, – ժողովուրդը կիմանա... Թովման նայեց ընկերներին, թուրքերի հետ դաշինք կնքելը ոչ մեկի վրա չէր ազդել, սթափ մարդիկ էին:

- Թովմա եղբայր, ես ոչ մի վատ բան չեմ տեսնում, որ թուրքերի հետ

պիտի զարկենք չաղաթայներին, միայն թե զարկենք,- ասաց Միերը:

Վահեն նայեց անկյունում նստած Սոսին ու Կայծենին, սրանք մի տեսակ հեռու էին քաշվել, միայն լսողի դերում էին:

- Ի՞նչ կասես, Սոս եղբայր,- նայեց Սոսին:

Սա հայացքով ասես շոշափեց ներկաներին, հայացքը կանգ առավ Անահիտի վրա:

«Օրիորդին էլ հետներն են ման տալիս: Չգիտես՝ լա՞վ է, թե՞ վատ, թեր-ս ոգ-որելու համար այրմարդկանց: Ասում են՝ կռվող աղջիկ է: Է՛, ինչ օրի հասանք, սակայն լավ են կպել գործին, Աստված բարին կամենա: Մաքուր մարդիկ են, լավ է...»:

Տեսավ, որ Վահեն պատասխանի է սպասում: Սոսը հավաքվածների մեջ առանձնացնում էր Վահեին: Տեսնում էր, որ կռվի փորձ ունի, ամենքն էլ լսում են նրան:

- Ես սատանայի հետ դաշինք էլ կկնքեմ, միայն թե զարկեմ թուրք-մաններին, հետո հարկ եղավ՝ Ղարա Մահմեդին: Ես նրան չեմ հավատում: Նա մեզ հանգիստ չի թողնի: Արդ, տեղը նեղ է, մեզ է դիմել: Կռիվը կգա, կկռվենք: Չերկարացնեմ, երկու հարյուր սուր ու դաշույն եմ տալիս, նա- նիզակներ մի հիսուն հատ, թող զինեն մարդկանց,- ասաց Տարոնի ավազակապետը,- իմ տղաները կլինեն մարտում, ձեր կողքին ու ձեր հետ:

- Ապրե՛ս, Սոս եղբայր, Աստված հատուցե,- ասաց Թովման,- վաճառական Հարությունը մի մեծ քսակ է տվել, զենք կառնենք Մուշում:

- Նա-՝ թուրքերից: Ես մի թուրք ցեղապետ գիտեմ, որ մեծ քանակությամբ սրեր ունի: Լիահույս եմ, կվաճառի,- ասաց Անահիտը,- ես կհամոզեմ նրան: Սոսը զարմացած նայեց Անահիտին:

«Ա՛յ քեզ, օրիորդ, զուր չեն ասում ըմբոստ հոգի: Տե՛ս է, զենք է ուզում գնել թուրքերից,- տրտմտեց,- եթե դուստրս ողջ լիներ, սրա տարիքին կլիներ: Տե՛ր Աստված, ե՛րբ օգնության կհասնես մարդկանց: Իմը պրծավ, մնացածներին հասնես...»:

Իրեն մոտ ու հարազատ զգաց այս մարդկանց: Վաղուց այդպես պարզ չէր զգացել գալիքը: Պատերազմը գիտեր բոլոր մանրամասներով, գլուխը թափ տվեց, գիտեր, որ այս ազնիվ մարդկանցից շատերը զարկվելու էին: Խորհեց, որ զուր էր այլ բան փնտրում, սա էր նա- իր վրեժը, որին նվիրվել էր: Իրեն ինչ, նա հաշտվել է մահվան հետ, գիտե, որ մի օր զարկվելու է դավաճանաբար, գիտե, որ իր նման մարդկանց զարկում են դարանից, ստորաբար: «Իսկ սրանք, Տեր Աստված, արդար ու անվտանգ արա սրանց գործը, ազնիվ մարդիկ են»:

- Չենքի գործով կգբաղվեն Միերը, Սոսն ու Կայծենը: Նրանք տեղացի են, մարդկանց ճանաչում են, իսկ մենք՝ մնացածներս, կոչ կանենք, նա- զենք կհայթայթենք: Եթե այլ բան չունենք իրար ասելու, եկեք մեր այս զորական խորհուրդը ավարտենք,- ծիծաղեց Վահեն,- մեր մեջ վատեր ու հոգով տկարներ չկան:

- Գործերս՝ արդար, Աստված ապավեն,- խաչակնքեց Թովման:

* * *

Լանկ Թամուրը երբեք չէր կորցնում հոգու արիությունը: Ի՞նչ է անհաջողությունը. ժամանակավոր տհաճություն, ինչպես կյանքում ամեն բան, քանզի կյանքը ունայնություն է, իսկ եթե խորհես, որ կարող ես հետո բռնել ճակատագիր կոչված պոռնիկի օձիքից, այլ-ս ի՞նչ տրտմտել...

Սակայն արի տես, որ մեծամեծները այլ կերպ են խորհում, վիրավորվել են, լակոտները ուզում են վրեժ լուծել: Մի կողմից դա նվիրվածություն է, մյուս կողմից, երբ չափն անցնում են, դառնում է ստրկամտություն:

Արդ, ինձ ձեռնտու է, որ նրանք իմ փոխարեն վիրավորվեն, այդ պարագան դաժանություն կծնի: Ես էլ պիտի վիրավորվեմ, սակայն ի՞նչ է արել Բագարատ թագավորը, խաբել է ինձ, իսկ մի՞թե ես չեմ խաբում, խաբել եմ ու խաբում եմ անգամ Ղուրանի վրա երդվելով: Հաղթողն արդար է, Ալլահը վկա: Իսկ որ Բագարատը պիտի պատժվի, դա էլ է հասկանալի, ընդունելի: Լավ պահ ընտրեց, խելացի է վրաց թագավորը, - այդ ամենն արեց Հելիանի միջոցով, հիմար կին, մի զարդով գնեցին... Սակայն նա մեղք չունի, Բագարատը ինձ խաբեց: Ես հավատացի նրան, քանզի իսլամ ընդունեց, թլփատվեց: Վրացիների համար նա հերոս է, բատիր, սեփական նվաստացման գնով փրկեց երկիրը: Նա բատիր է, արժանի հարգանքի ու մեծարման: Կարելի է գոչել՝ Կեցցե՛ս Վրաստանի Բագարատ թագավոր,- ցնցվեց իր իսկ ձայնից, հասկացավ, որ բարձրաձայն էր խորհել: Տեսավ զարմացած հայացքները, քմծիծաղ տվեց:

- Այո՛, կեցցե՛ Բագարատ թագավորը, որ խաբեց մեզ ամենքիս, նա- Աստծուն, որին խաբել չի լինում: Ասել է թե մենք ինչ-որ տեղ սխալ ենք թույլ տվել: Մենք հիացած ենք նրա խելքով: Նրա գլուխն արժե թագի, նա- տապարի...,- լռեց, նայեց հավաքվածներին: Գիտեր, որ մեղավոր է, չի հավատացել Բագարատին, սակայն... Այո՛, նա խաբեց ամենքիս, իսկ տափաստանի գայլը ոչ մի վիրավորանք առանց հատուցման չի թողնում: Մենք էլ արժանին կմատուցենք վրաց թագավորին:

- Տե՛ր իմ, հիմնահատակ ավերենք Վրաստանը:

- Այո՛,- փնթփնթաց տիրակալը,- վատ չի ասված՝ հիմնահատակ, իսկ նա տասներկու հազար զինվոր կոտորեց: Դա սարսափելի է, որքան ծանր է հարվածը, այնքան էլ ծանր պիտի լինի հակահարվածը: Դու իրավացի ես, Շահ Մելիք, մենք սպասենք մի փոքր,- նայեց Սահարին,- ի՞նչ լուր ունես Միրանշանից, Շիրվանից:

- Տե՛ր իմ, սուրհանդակները դեռ չեն վերադարձել,- լռեց, ասես մեղավոր էր:

- Նորերն ուղարկիր, ավելի արագավազ նժույգներով: Թող ընտրեն ամենաարագավազը՝ կարաբայիները:

Շահ Մելիքը ձեռքը դրեց Ուլուկբեկի ուսին, սա, որ ցանկանում էր խոսել, լռեց: Թե՛ տիրակալը հանգիստ էր, սակայն Շահ Մելիքը հասկանում էր, որ նրա հոգում փոթորիկ էր: Նա կարող էր զայրանալ հասարակ բաներից, իսկ արդ, ոչնչացրել են նրա թումաններից մեկը, նա լռում էր այդ մասին – այդ լռությունը սարսափելի էր շատերի համար: Փոթորիկ էր սպասվում: Այդ էր պատճառը, որ Շահ Մելիքը չթողեց Ուլուկբեկին հարց տալ: Նա գիտեր, որ տիրակալի թոռը կարող էր գրգռել նրան, իսկ պատիժը հասնելու էր որ–է մեկին, որ կապ չուներ նրա զայրույթի պատճառի հետ:

Այնպիսի լռություն էր, որ ճանճ տոգար՝ կլսվեր տիրակալի յուրտում, ճանճ չկար, եթե ձայներ էին լսվում, ապա միայն դրսից:

- Ի՞նչ լուր Լողլողանից, ինչպե՞ս են Յայաստանում նրա գործերը, թե՛ նա գիտեր, որ Լողլողանից սուրհանդակ չկար դեռ:

- Սահարը լուրեր ունի Յայաստանից, – ասաց Շահ Մելիքը, նայեց Սուլեյման Շահին, Շեյխ Նուրադինին, Թուսայուն, որոնց հետ պայմանավորվել էր այդ լուրը հայտնելու համար, սրանք գլխով արեցին:

- Խոսի՛ր, մի երկարացրու, – զայրացավ տիրակալը, թեր–ս ոտքի վերքը ցավեց, դեմքը ծամածռվեց:

- Տիրակալ, Յայաստանում դիմադրական ուժեր են գումարվում, գորքեր են կուտակվում: Կազմել են Գաղտնի Ուխտ...

Տիրակալը նայեց հետաքրքրված:

- Ովքե՞ր են գլխավորները:

- Յայերը գաղտնի են պահում Ուխտի անդամներին, գլխավորին պարզել անհնար է: Ամեն տեղ խոսում են Ուխտի մասին, սակայն ոչ ոք չգիտե նրանց անունները...

- Եթե գաղտնիքը հայտնի է երկու մարդու, այն արդեն գաղտնիք չէ: Վատ եք փնտրում, ի՞նչ է՝ հայերի մեջ դավաճաններ չկա՞ն: Մի ծիծաղեցրեք մեզ, ասածներից անգամ ուղտը կհռհռար... Լավ չեք փնտրում, ոսկի եք խնայում... Ի՞նչ եք խորհում այս մասին, խոսեք, Մահմո՛ւդ, Շահա՛պ, Թաճիրե՛թ, Ահմե՛դ, – չգիտես ինչու տիրակալը սկսեց թվել ներկաներին, ասես ցանկանում էր առանձնացնել նրանց պատասխանատվությունը: Յավաքվածներն, իրար նայեցին, ապա ատենապետ Շամսե-տինին: Սա քայլ արեց առաջ:

- Յայերը թագավորություն չունեն, չեն կարող լուրջ դիմադրություն կազմակերպել, երկիրն անգլուխ է...

- Դրանում իրավացի ես, Շամսետին:

Յանկարծ Թամուրը զգաց Չահիրի պակասը, ստույգ է, Սահարը վատ չէ որպես գաղտնապահ, սակայն Չահիրը կարողանում էր ավելին ասել, քան մնացածները, նա այլ կերպ էր խորհում, կարողանում էր վճիռներ հուշել: Սարսափելի է, երբ դավաճանում են խելացիներն ու

նվիրվածները: Ինչպե՞ս եղավ, որ Չահիրը դավաճանեց, իսկ եթե իրավացի է թոռը՝ Ուլուկբեկը, իբր- Չահիրը քրիստոնյա է եղել: Պարզվում է՝ թոռը ավելի գիտե, քան մնացածները: Նա էլ գիտե Չահիրի հորը՝ քրիստոնյա էր: Խոհերում պատկերացրեց ահարկու ձորը, ուր թումաններից լավագույնը կոտորվեց: Որպես զորական կորուստ, նրան դա չէր անհանգստացնում, նա չէր խղճում գինվորներին: Չինվորները նրա համար են, որ կռվեն ու զոհվեն, այստեղ այլ բան կար... Ի՞նչ կխորհեր Բայազետը: Կասի Լանկ Թամուրը պարտվել է վրաց թագավորից: Թեր-ս դա արագացնի իրենց ընդհարումը,- հոգնեց ծանր խոհերից,- իսկ եթե սրանց մեջ էլ իմ նկատմամբ հավատը ճաք տա, չէ՛, հարկ է ջարդել Բագարատին: Վե՛րջ, այլ-ս ինչ բարդացնել վիճակը, առաջին անգամ չէ, որ ըմբոստացել են հպատակները, պատժել է պետք, որ դաս դառնա, այնպես, ինչպես պատժեցի Մարտիրոս տանուտիրոջը,- մի փոքր հանգստացավ: Նշան արեց՝ հեռանան:

Ուշ գիշեր էր, գնաց Մելիքի մոտ: Մեծ թագուհին արթուն էր, սպասում էր նրան:

«Սա արթուն է, իսկ մնացածները քնել են, երազում ի՞նձ են տեսնում, թեր-ս այլ այրմարդու՝ երիտասարդի, թո՛ւ, այրմարդուց զատ ոչինչ չեն ուզո՛ւմ, թո՛ւ»...

Մելիքեն կումիս լցրեց: Թամուրը կիսապառկեց բարձերին:

- Չեմ ուզում, գինի՛ բեր, թունդ գինի: Յարկավ, գիտես, որ վրաց թագավորը ջարդել է Աղջարի թումանը: Բագարատը ավելի խելացի գտնվեց, քան կարծում էի... Գիտե՞ս, ուշքս ու միտքս Բայազետն է, աչքաթող արեցի Բագարատին, նա էլ... Տեղն է ինձ, հարկ է մշտազգույշ լինել: Խաբեց ինձ, ի՞նչ կասես, Մեծ թագուհի:

Մելիքեն գիտեր, որ այս պահին պետք է լռեր, ախ ու վախ չէր կարելի անել, ավելի կզայրացներ ամուսնուն: Նա գիտեր, որ ամուսինը պիտի խոսեր պատճառների մասին, ասեր, որ մեղմել է, դարձել է բարի, մարդկային, դրանից հետո արյուն կհեղեր: Լռել էր բազմափորձ կինը, սպասում էր: Տիրակալը երկար-բարակ խոսեց իր նպատակների մասին, լռեց: Մելիքեն հասկացավ, եկել էր իր խոսելու հերթը:

- Է՛, Աղջարը վատ թումանապետ էր: Տիրակալ, դու ես մեղավոր, շատ ես մեղմել, ամենքին լավություն ես անում: Մի՛ մոռացիր, որ մոտենում է Բայազետի հետ բախվելու պահը, հպատակներդ պիտի սոսկան անունդ լսելիս...

Թամուրը բարձրացավ տեղից, նստեց աթոռակի վրա, ձեռքերը դրեց ծնկներին, այնքան նմանվեց անուժ ծերունու, որ կինը հազիվ գուցե ծիծաղը: Նա գիտեր, որ ամուսինը խաղ է անում, արդ, կսկսի ախ ու վախ անել, ապա կժպտա խորամանկ, կասի, որ վճռել է անելիքը: Յանկարծ խորհեց, որ եկել է Յելիանին կործանելու պահը:

- Դու մոռանում ես, որ պարտության համար մեղավոր է Յելիանը... Նա ոսկեպաշտ է, թումանի կործանման պատճառ դարձավ, այլ մեղա-

վոր մի՛ փնտրիր:

Սա արդեն շատ համարձակ քայլ էր, կարող էր կորցնել ամուսնու բարեհաճ վերաբերմունքը, ստույգ, դա կլիներ ժամանակավոր, սակայն դրանից կօգտվեին մնացած կանայք, երիտասարդ կանայք:

- Բավ է, «Մեծ» թագուհի,- մեծ բառը շեշտելով, ասաց Թամուրը,- դառն է գինիդ, էլ չեմ խմի,- ասաց ու գավաթը նետեց յուրտի պատին: Գինին կարմիր ներկեց պաստառը, բազմաթիվ շիթերով ցած հոսեց, երկար կարմիր գծեր քաշելով: Աշտանակների լույսերի տակ կարմիրը արնագունեց: Թամուրը տնքալով ելավ տեղից, կկոցված աչքերով նայեց կնոջը: Սա խոնարհվեց:

Այդպես, առանց խոսելու Թամուրը դուրս գնաց յուրտից: Մելիքեն գոհ էր, թույնը ներարկված էր: Յելիանի գլուխը մի պղնձադրամ էլ չարժեր:

* * *

Աղավնին իջավ գորականի աջ բազկին, դունդունաց, գլուխը նազելիորեն թեքեց, նայեց գորականին: Սա ժպտաց, բացեց ձախ ափը: Աղավնին սովոր շարժումով սկսեց կոցել փշրանքները: Չորականը շոյեց աղավնու գլուխը, սա թափ տվեց գլուխը, ասես պահանջում էր չխանգարել: Կերավ հացի փշրանքները, ապա տոտիկ-տոտիկ շարժվեց դեպի դաստակ: Տեղավորվեց հանգիստ, սկսեց մաքրել փետուրները: Չորականը անշարժացել էր, որպեսզի չխանգարի աղավնու առավոտյան հարդարանքին:

Ոտնաձայներ լսեց, ուսի վրայով ետ նայեց: Մի հսկա գորական մոտեցավ, բարի լույս ցանկացավ: Չորականը ժպտաց, ցույց տվեց աղավնուն:

- Բարսե՛ղ սեպուհ, չեմ հասկանում, ինչո՞ւ չի մոտենում արուն, ախր քաղցած է, հասու չեմ, թեր-ս հպարտ է:

Սեպուհը տրամադրված չէր խոսելու աղավնիների մասին, նրա ուշքն ու միտքը զբաղված էր սուրհանդակի ուշացումով: Նայեց գորավարին՝ Ջելաիրյանների գահաժառանգ Թահիրին: Սրա աչքերի գիշատչային արտահայտությունը մեղմել էր, միշտ այդպես էր լինում, երբ խաղում էր աղավնիների հետ:

- Ես աղավնի չեմ սիրում,- զայրացած խոսեց սեպուհը,- գեղեցիկ թռչուն է, միակը թռչունների մեջ, որի եզը կտցահարելով՝ սպանում է արուին... Չեմ սիրում, ինչո՞ւ են սրբացրել այս թռչունին, մեր կրոնի մեջ էր, Աստված աղավնու միջոցով, որ Սուրբ Յոզիան է, արարեց իր որդուն...

- Ես էլ եմ նկատել, սակայն ինչ կարող ես ասել մարդուն, այս թռչունը որպես գեղեցկության ու բարության թռչուն է համարում: Ավելացնեմ քո ասածին, դու էիր պատմում ձեր Նոյ նահապետի մասին, որ աղավնու միջոցով ստուգել էր ջրհեղեղի ավարտը,- հանկարծ հռհռաց,- ներող եղիր,

տեր սեպուհ, այն, որ ձեր Աստված աղավաճ միջոցով արարեց որդուն,- նորից հռհռաց,- ախր աղավաճինը, ի՞նչ օգուտ: Սակայն սեպուհ, դու մի նեղացիր...

- Թողնե՛նք դա, զորավա՛ր,- ասաց սեպուհը,- սուրհանդակը ուշացավ... Արդեն մի տարի է Բարսեղ սեպուհը, Թահիր գահաժառանգի հետ պաշտպանվում են Երջնկայում: Ինչ գործ է գտել իր համար Գևթուսյաց սեպուհը, պահպանում է Ջելախրյանների գանձերը, հայերից խլված գանձերը: Ծակատագրի դառը խաղ է, ի՞նչ կարող ես անել՝ ասպետ է Բարսեղ սեպուհը, արիական է իրեն համարում սեպուհը, խոսք է տվել ու հավատարիմ իր խոսքին, մնացել է իր զինվորների հետ բերդում: Կռվում են չաղաթայների դեմ, դա է միակ մխիթարանքը, դրանից գատ, Թահիրն էլ նման չէ մնացածներին, թեպետ թուրք է, ի՞նչ կարող ես անել, թուրքը թուրք է մնում...

Բարսեղ սեպուհը ասպետություն չի խաղում, նա, իրոք, հոգով ասպետ է, խոսք է տվել... Ա՛խ, հայե՛ր, հայե՛ր, ե՞րբ պիտի հասկանաք, որ այս դարում, արյան ու ավերի դարում չպիտի մոռանաք նախնյաց ավանդը՝ ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման... Ասպե՛տ, ազնվություն՝, ախր բացե՛ք աչքերդ, նայե՛ք չորս կողմ, ախր ծիծաղում են ձեզ վրա, մինչ- ե՞րբ հար-աններին ծիծաղեցնեք, ուշքի՛ եկեք, հայեր, ախր արիական ցեղ եք, ուշքի եկեք...

Երկուստեք հոգնել են անօրինակ պաշարումից՝ մեկ տարի, խելագարվել կարելի է, - զարմանք բան ո՛չ խելագարվում են, ո՛չ բացում բերդի դռները...

Պարսպից ցած են նայում, մի տարի կրկնվող սովորական պատկեր է, չաղաթայները նամազից հետո ալարկոտ մոտենում են բերդին, ո՛չ գրոհում են, ո՛չ ետ քաշվում: Նրանք էլ են զգվել: Հայերը բերդը չեն հանձնի, ինչո՞ւ հանձնեն, հաց ունեն, ջուր ունեն... Սակայն մի տարի եղավ, մարդ կարող է խելագարվել, սակայն ոչ հսկա սեպուհն է խելագարվում, ոչ զորավար Թահիրը: Նրանք իրար հույս տալով մի տարի է դիմադրում են:

Լանկ Թամուրը հրամայել է բերդը գրավել պաշարյալներին սովի մատնելով, սակայն պաշարյալների մեջ ոչ սովահարություն կա, ոչ հուսահատություն:

Չաղաթայները մեկ-մեկ գրոհում են, սակայն այնքան անկամ ու ալարկոտ, որ զգացվում է՝ սա միայն վարժանք է, որ չմոռանան զինվոր լինելը ու չճարպակալեն:

Բարսեղն ու Թահիրը տեղյակ են Հայաստանի դեպքերին: Նրանց էլ է հասել Մարտիրոս տանուտիրոջ անօրինակ կռվի լուրը, գիտեն, որ Լանկ Թամուրը ձմեռել է Արցախում: Այսօր սպասում են սուրհանդակի: Սուրհանդակը՝ Վարդ անունով զինվորը, երկար տարիներ գերի է եղել Սամարղանդում, գիտե չաղաթայների լեզուն, սովորույթները, այնքան խորամանկ մարդ է, որ նրա համար չեն անհանգստանում, գիտեն, որ

դժոխքից էլ լինի, դուրս կարծնի: Մի շաբաթ ուշացել է Վարդը: Ամեն անգամ նա հայտնվում է բակում, թափ է տալիս վրայից հողն ու փոշին, քանզի վերջին կես ասպարեզը սողալով է գալիս գաղտնուղով: Վարդը միջահասակ, նիհար մարդ է, թեր-ս չաղաթայների խալաթն է բարձրահասակ ցույց տալիս:

Այս պահին Վարդը գաղտնուղուց դուրս եկել, հագուստներն է թափ տալիս: Չինվորների հարցերին չի պատասխանում, ծուռ ժպտում է, գնում զորապետի մոտ: Սրանք ուրախացած, անհամբեր նայում են նրան, բար-ում:

- Տե՛ր իմ,- դիմում է սեպուհին, այնքան հանգիստ է, ասես ոչ թե վտանգներից է ազատվել, այլ վերադառնում է զբոսանքից,- լուրերս հուսադրող են,- ժպտում է, - ներող եղեք ուշանալու համար:

- Կա՛րճ կապիր, Վարդ, մի՛ չարաշահիր համբերությունս,- գայրացավ սեպուհը:

- Տե՛ր իմ, Բագարատ թագավորը Աղջարի թումանը ծուղակել էր Դմանիսի ձորում, մինչ- վերջին գինվորը կոտորել են, ոչ մի գերի չի վերցրել: Վրաց թագավորը վրեժ է առել իր նվաստացման համար: Վրացիները տասներկու հազար չաղաթայ են կոտորել Դմանիսի ձորում:

- Կեցցե՛ն մեր վրացի եղբայրները,- սեպուհը ձեռքը զարկեց սրի երախակալին,- կեցցե՛ս, Բագարատ թագավոր:

- Այո՛, կեցցե՛ս Բագարատ թագավոր, որ կարողացավ խաբել աշխարհի տիրակալին, թլփատվեց, նվաստացման գնով վրեժ առավ Տիխիսի ավերման համար: Թահիրն այս լուրը այլ կերպ ընդունեց, քանզի մահմեդական էր: Յոգում տվայտանք ծնվեց, սակայն պաշարումից փրկվելու, գանձերը տուն հասցնելու հնարավորությունը մոռացնել տվեց կրոնական նկատառումները: Լռեց, զարմացավ սուրհանդակի խոսքերից:

- Բագարատը մտել է Յայաստան, հալածում է չաղաթայներին: Երդվել է վրեժ առնել չաղաթայներից ամեն տեղ:

- Ա՛յ, թե զորքերը շուռ տար մեր կողմը, կփրկվեինք,- ասաց սեպուհը,- կազատվեինք այս անիժյալ պաշարումից:

Վարդը քթի տակ ինչ-որ բան մոմռացրեց, որից միայն այսքան հասկացան:

- Ամեն բան հնարավոր է, վրաց թագավորը այնպես է ոգ-որվել հաղթանակներով, որ կարող է իրոք զորքերը շուռ տալ դեպի Երջնկա...

- Դու ստույգ բա՛ն գիտես,- անհամբեր հարցրեց Թահիրը,- խոսի՛ր:

Սուրհանդակը գլուխը թափ տվեց, քթի տակ խնդաց, սեպուհի թույլտվությամբ գնաց հանգստանալու:

Սեպուհն ու Թահիրը չհեռացան աշտարակից:

- Կարժյոք, սուրհանդակը չասաց ամենը, ինչ-որ բան կար մտքում,- ասաց Թահիրը:

- Այո՛,- պատասխանեց սեպուհը,- նա խելացի մարդ է – հնարավոր

Է համարում, որ թագավորը գորքերը շուռ տա մեր կողմը: Սիրտս վկայում է, փրկվելու ենք:

Երկար չմնացին աշտարակի վրա, գնացին ճաշելու, դեռ չէին հասցրել սեղան նստել, երբ ներս ընկավ թիկնապահը:

- Տե՛ր իմ, լեռներից գորքեր են իջնում, մեզ են գալիս, հայտնի չէ, թե ինչ գորքեր են, դեռ շատ հեռու են:

Սեպուհին ու Թահիրը իրար նայեցին: Ասես նրանց սպասումը պիտի հաջողությամբ պսակվեր:

- Սիրտս վկայում է՝ Բագարատի գորքերն են,- ասաց սեպուհը:

- Ի՞նչ են անում չաղաթայները,- հարցրեց Թահիրը, մի կողմ դրեց գինու գավաթը:- Չանգիստ են, տեր իմ, թեր-ս չեն նկատել, ես աշտարակից տեսա, քիչ անց նրանք էլ կտեսնեն:

Սեպուհը բարձրացավ տեղից:

- Վարդա՛ն ավագ, գենքի կոչիր զինվորներին, սակայն առանց շեփորահարման, հարկ չկա ժամանակից շուտ զգուշացնել չաղաթայներին, թե վրացիներն են, թող հանկարծակի զարկեն, իսկ եթե չաղաթայներն են, թող չուրախանան, մեկ է՝ մենք բերող չենք հանձնի: Տեր Աստված դու մեզ ապավեն:

Թահիրը նայեց հարգանքով:

- Գիտես, սեպուհ Բարսեղ, ես էլ եմ խորհում, որ Ալլահը մեզ միանման խոհեր է ուղարկում, ասել է, թե կիրականանա մեր երազանքը: Իմ սիրտն էլ է կրծքիս տակ զարկում՝ փրկություն, փրկություն...

Դուրս եկան սրահից, բարձրացան աշտարակ:

Առջ-ում հորիզոնից պոկված գորքեր էին գալիս, հեծյալների խմբեր էին:

Չգացվում էր, որ եկողները գիտեին ճանապարհը, գումակ չէր եր-ում: Դա ժխտում էր չաղաթայներ լինելու վտանգը, թեպետ նրանք կարող էին գումակը ետ թողած լինել:

- Չը՛, զորավա՛ր, կարծյոք չաղաթայները չեն,- սեպուհը ձեռքը դրեց Թահիրի ուսին,- Տեր Աստված, բա՛վ է, այլ-ս մի փորձիր մեզ: Մի տարի է, ինչ տանջվում ենք...,- սեպուհը խոսում էր հայերեն, որին Թահիրը տիրապետում էր, քանզի ծնվել ու դաստիարակվել էր Չայաստանում:

Չանկարծ չաղաթայներն աղմուկ բարձրացրեցին, հնչեցին շեփորները, չարագուշակ ոռնացին կառնայները:

Բերդականները տեսան, որ չաղաթայները մարտակարգ են ընդունում:

Սեպուհը կանչեց ավագին, հարցական նայեց Թահիրին. սա անխոս հասկացավ նրան, գլխով համաձայնություն տվեց: Բերդում հնչեցին հայկական շեփորները, զարկեցին թմբուկները: Բերդապահ հայ ու թուրք զինվորները իջան պարիսպներից ու աշտարակներից, սկսեցին շարվել դռների մոտ:

- Վարա՛գ, վերջապե՛ս,- խոսեց զինվոր Պողոսը, սրբելով արցունքնե-

րը:

Վարագը սիրով նայեց ընկերոջը, ապա ավագին, մագ ու մորուքի մեջ կորած մռայլադեմ մի զորականի, որից բոլորն էլ վախենում էին:

- Յը՞, ավա՛գ, պրծանք անօրեններից...

Ավագը զայրացած նայեց զինվորներին:

- Արագ շարվեք, գոնե երկարաբեղին զարկեմ, ախր կյանքս կերավ: Էլ բան չեմ ուզում, միայն թե զարկեմ անօրենին: Նա էլի առաջին շարքում է, ես դրա մերը...

- Փախչո՛ւմ են, փախչո՛ւմ են,- գոռաց աշտարակի դիտորդ զինվորը:

Այդ պահին հարձակվողներն ընկան չաղաթայների վրա:

- Բացե՛ք դուռը,- գոռաց սեպուհը,- Յակոբ ավագ, իմ հետ-ից ի մա՛րտ...

- Յանուն հայ աստվածների,- չգիտես ինչու այդ պահին հեթանոսացած գոռաց Բարսեղ սեպուհը,- առա՛ջ, - սուրը ճոճելով դուրս թռավ դռնից, զինվորները հետ-եցին նրան:

Սեպուհի կողքին հայտնվեց Թահիրը, մերկ յաթաղանը ձեռքին, ապա ավագները՝ Յակոբը, Տրդատը:

Մեկ տարի տանջված, նվաստացած, ծաղրի ենթարկված զինվորները կատաղի թափով նետվեցին չաղաթայների վրա, որ այս պահին կռվում էին վրաց հեծյալների դեմ: Բերդակները զարկեցին իրենց թիկունքով դարձած չաղաթայներին, սրանք ընկան երկու կրակների արանքը: Չաղաթայները հասկացան, որ կործանման են դատապարտված, փախան, մտրակելով իրենց ձիերը: Վրացիները հետամուտ եղան, սկսեցին կոտորել փախչողներին:

- Փախա՛վ, լամուկը փախա՛վ: Ես քո մերը... գոռում էր ավագ Յակոբը,- ախր կռվող էի կարծում, տեսա՞ք, ոնց փախավ, ես քո...

Չինվորները հռհռացին: Փաթաթվեցին իրար, համբուրվում էին, շատերը լաց էին լինում, մեկ տարի պաշարված մնալ...

Բարսեղ սեպուհն ու Թահիրը մոտեցան Բագարատ թագավորին, որ կանգնել էր ազնաուրներով շրջապատված: Թահիրը ծալեց ծունկն ու սուրը մեկնեց թագավորին:

- Վերցրո՛ւ սուրդ, դու այն պատվով ես կրել: Դու հորդ արժանի զավակն ես,- մի պահ լռեց, ուշադիր նայեց Թահիրին,- ինձնից քեզ խորհուրդ՝ մի՛ մոռացիր հայերին, որ մեկ տարի կողքիդ են եղել, պաշտպանել են քեզ: Շնորհակալական զգացումը այրմարդու ամենամեծ, արժանի հատկությունն է, չմոռանաս նա- մեզ...

Երկու օր անց, Թահիրը մեծ քարավան կապած հեռացավ Երջնկայից, հեռացավ իր հետ տանելով Ջելախոյանների գանձերը: Սա -ս մեկ հարված էր, որ վրաց Բագարատ թագավորը հասցրեց Լանկ Թամուրին, փա՛ռք քաջին...

* * *

Անահիտն ու Թովման դեռ ներս չէին մտել, դեռ չէին ներկայացել նրան, իսկ Եզդին իշխանը գիտեր նրանց ով լինելը: Ոչ ոք չէր ասել նրանց ով լինելը, տրամաբանորեն իշխանը եկել էր այդ եզրահանգմանը: Ելավ տեղից համբուրեց Անահիտի ճակատը, առավ արեղայի աչքը:

- Ես ճանաչում էի լուսահոգի հորդ,- աղջկան նայեց բարեկամի անկեղծ վշտով,- Վահան իշխանն այն հայերից էր, ովքեր իրենց հայարիական էին համարում, – նրանց համար Յող Յայրենին լոկ խոսքեր չէին: Ափսո՛ս, հազար ավսոս: Մենք սգո պատարագ մատուցեցինք Վանական արքեպիսկոպոսի ու Վահան իշխանի պատվին: Թող Տեր Աստված հոգիներին խաղաղություն պարգ-ի: Դստրիկս, դժվար ժամանակներ ենք ապրում, եթե կարողանանք այս դժոխքի միջով անցնել... Դժվար է, իշխաններից շատերը դեմ են դիմադրությանը, ձգտում են ազգի նվաստացման գնով անձերի ապահավություն ձեռք բերել: Իսկ դուք, մի բուռ մարդիկ, ելել եք Յայրենիին ապավեն, կարեվեր դժվար է ձեր առաքելությունը,- ձեռքով հրավիրեց նստել:

Իշխանը գեղեցիկ այրմարդ էր, հայի պատկեր՝ արծվաքիթ էր, գռուղ մազ ու մորուքով, մազերը թափվում էին հաղթ ուսերին:

- Չխոսե՛ք Յայոց Գաղտնի Ուխտի մասին: Գաղտնի է, թող գաղտնի մնա: Ինձանից քաշվելու պատճառ չունեք, սակայն զգույշ եղեք, չաղաթայները փնտրում են ձեզ: Բացատրելու կարիք չկա, գիտեք, որ ոսկին ամեն տեղ նրանց համար լրտեսներ, օգնականներ կգտնի,- իշխանը լռեց երկար ժամանակ, երիտասարդները չփորձեցին խանգարել նրան: Իշխանը իր խորաթափանցությամբ նրանց փակուղի էր դրել, ինքն էլ պիտի ցույց տար այնտեղից դուրս գալու ճանապարհը:

Իշխանին դուր եկավ երիտասարդների համեստությունը:

- Գիտե՞ք, որդի՛ք, երբ ձեզ նայում եմ, խորհում եմ հայի անմահ հոգու մասին, մեր Յայարիական նախնյաց մասին: Նրանք ինձ համար լոկ խոսքեր չեն, ոչ էլ պահի ոգ-որանքի ժամանակ հիշվող: Նրանք իմ արյան մեջ են, նա- ձեր արյան մեջ: Ազգս որքան է տուժել, չհասկանալով Յայարիական հոգին է մեր մեջ,- տրտմեց, տխուր նայեց Թովմային,- ես լսել եմ քո մասին, Մարտիրոս դյուցազնի հետ միասին կռվելու մասին, նա- այն մասին, որ նա քեզ կոչել է Բարդողի եպիսկոպոս: Ինչ խոսք, դու իսկական հայ ես, Յայարիական ասպետ: Ներեք ինձ, թեր-ս մենք այլ-ս չհանդիպենք, խորհուրդ քեզ՝ պարզի՛ր նախաքրիստոնեական պատմությունը, գտիր մեր Յայարիական պատմությունը, դա կա՛, կա այն հայերի հոգիներում, – ո՛չ խոչով, ո՛չ խարույկներով այն չես այրի, չես հանի մեր հոգիներից...,- Դարձյալ լռեց, ապա խոսեց մի փոքր այլ ձայնով, - Յայր սուրբ, ինձ մի մեղադիր, քանի չես կատարել խորհուրդս, իսկ այդ դեպքում կփնտրես ինձ, խոսելու համար...,- հանկարծ խորամանկ ժպտաց, աչքերը կորան վաղաժամ խորշոմների մեջ,- դուք եկել եք ինձ համոզելու՞, որ պատրաստ լինեմ դիմակայելու Լանկ Թամուրի զորքերին: Դա է ձեր առաքելու-

թյունը: Ինձ ոչինչ մի ասեք ձեր նպատակների մասին: Դու Վահան իշխանի դուստրն ես, դա բավական է, որ քեզ հավատամ, իսկ Բարդղոյի փառապանծ եպիսկոպոսի մասին առասպելներ եմ լսել: Հաշվեք ձեր առաքելությունը կատարված,- ծափ զարկեց, ներս մտած սենեկապետին նշան արեց սեղան գցելու,- ընթերցեք, հանգամանք, չի կարելի օրհորդին այսքան տանջել: Հայր սուրբ ամեն ինչի էլ կդիմանա,- ծիծաղեց,- Որդի՛ք, ես այնքան խոսեցի, որ ձեզ ասելիք չմնաց,- հյուրերին հրավիրեց սեղանի մոտ:

- Հզոր ենք եղել... Իմ երանելի առհավական նախնիք, նահապարհ Մերուժան Արծրունին կռվել է Մեծն արիական Տիգրանի դրոշի տակ: Մի՛ գարմացեք, որ ես այսքան բաներ խոսեցի արիների մասին: Մեր դժբախտությունը հենց իսկ դրանից է գալիս, որ մոռանում ենք մեր նախնյաց, մոռանում ենք մեր ժողովրդի նախաքրիստոնեական անցյալը, ավա՛ղ մեզ...

Արդ, Լանկ Թամուրը դռներս է ծեծում: Իսկ ի՞նչ կարող ենք անել, մեծաքանակ են անօրենները, անհաշիվ: Տեսեք, թե որքան երկրներ են գրավել,- ձեռքը թափ տվեց,- անգամ Բաղդադը չդիմացավ, էլ ուր մնաց, որ մենք ետ մղենք հորդաները... Մեզ միասնությունն է պակասում, հակառակ պարագայում խիստ կտուժենք...

- Ի՞նչ կասես այն իշխանների մասին, որ կարողանում են լեզու գտնել թուրքերի հետ – այդ ամենն անում են առանց սեփական արժանապատվության կորստի, - ասաց Թովման, հարգանքով նայեց տանտիրոջը:

Իշխանը ժպտաց, տրտմտեց:

- Շնորհապարտ եմ, Հայր սուրբ, եթե դա ինձ էլ է վերաբերում: Հավատա որդի՛, դժվար է, միակ պայմանը գենքն ու ուժն է: Միայն ուժն են ընդունում թուրքերը – ոչ միայն նրանք, ցավ ի սիրտ ասեմ՝ իրավացի են:

Թովման նայեց Անահիտին, սա գլխով արեց:

- Ի՞նչ ես վճռել, իշխան,- հարցրեց Թովման, թե- պատասխանը հայտնի էր, - ի՞նչ պատասխան տանենք մեր ընկերներին:

Թովման այս պահին հասկացավ, ինչ գինվորագրվել էր Հայոց Գաղտնի Ուխտին, ավելի էր մտերմացել աշխարհիկ իշխանավորներին: Ասել է, թե հասկացել է, նրանք են, որ փրկելու են ժողովրդին: Ա՛յ, իշխանին դիմում է տիտղոսով, ոչ Որդյակ, մի՞թե հեռանում եմ կրոնից, սանիցս... Չէ՛,- թափ տվեց գլուխը, - դիմելած-ը կար-որ չէ, սակայն այն, ինչ սպասվում է առջ-ում, պարտադրում է մտերմանալ աշխարհիկ տերերի հետ:

- Մի պատասխան՝ Վանը կպաշտպանվի: Մենք քաղաքը չենք դնի կաղ սատանայի թաթի տակ: Հենց նոր խելացի միտք ասացիր հայ իշխանների մասին, որ կարողանում են լեզու գտնել: Օրինակ, Ածեկի իշխան Սահանդը, ինձանից վատ հայ չէ, հավատացած եմ՝ սուրը վայր կդնի, թեր-ս, դրանով փրկի իր գավառը,- լռեց,- կար-որ է փրկել երկիրը՝ մարդկանց, ապա հարց եմ տալիս՝ արժե՞ ստորանալու գնով ապ-

րել... Չգիտեմ, խելացի մարդիկ եք, խորհեք, ցավոք հենց այդպիսի մարդիկ են արդարացվում պատմության կողմից՝ փրկել են ժողովուրդը, իսկ իմ նմանները՝ կռվի են հանել ժողովրդին: Դե՛, ասեք, ո՞վ է իրավացի, ո՞վ սխալ... Պատմություն կոչված անաչառ դատավորը կասի իր խոսքը,- գլուխն առավ ափերի մեջ,- իսկ սիրտս զարկում է կրծքիս տակ՝ հպա՛րտ ապրի՛ր, մերկացրո՛ւ սուրդ, ապրիր հպա՛րտ, մեռիր հպարտ, ինչպես մեր փառապանձ նախնիք՝ Յայարիները... Ժամանակը կասի իր խոսքը,- ծիծաղեց դուրեկան,- ծերանում եմ, սկսել եմ շատախոսել: Դուք ինձ մի՛ լսեք, անուշ արեք,- նրա նշանով մատռվակը նորից գիսի լցրեց գավաթները:

- Խմենք ու երդվենք չարատավորել առհավական մեր նախնյաց պատիվը, արժանանանք անանց փառքի: Վե՛րջ, սա է պատասխանս, եթե դրժեմ խոսքս, թող անցորդները թքեն այն հողաթմբին, որի տակ պառկած կլինեմ:

Լռեցին, ոչ Թովման, ոչ Անահիտը չէին սպասում իրենց առաքելության այդպիսի հանկարծակի ու հաջող ավարտի: Նրանց համոզեցին, որ Եզդին իշխանը կկռվի, քանզի տեսել էին, որ քաղաքի պարիսպները ամրացվում էին, մթերքներ էին բերում քաղաք, դարբինները քափ ու քրտինք մտած գեներ էին կռում: Քաղաքը պատրաստվում էր դիմակայելու արհավիրքին:

- Իշխա՛ն, որքան հասկացա, պնդում ես, որ Սահանդ իշխանը կհնազանդվի...

- Այո՛, Սահանդի համար երկիր փրկել նշանակում է հնազանդվել, չգիտեմ, ինչպես գնահատեմ այս պարագան: Յետո չմոռանանք, որ նրա համար շահ կա, նա էլ է վաճառական: Սահանդը աղի հանույթից ու վաճառքից մեծ շահ է ստանում, եթե հնազանդվի, Լանկ Թամուրը ճանապարհները չի փակի, դրանից գատ վաճառականները խորհուրդ կտան հնազանդվել, որպեսզի ճանապարհները չփակվեն: Նրանց Աստվածը ոսկին է, սա համարեք վերջնական: Ձեր ընկերներին ասեք՝ Վանը կպաշտպանվի – թող մեզ դատի պատմություն կոչված տիեզերական մեծությունը...

* * *

Սահարը ծնկել էր տիրակալի առաջ, սպասում էր նրա խոսքին, իսկ սա էլ ասես կանչել էր միայն սպասեցնելու համար: Լանկ Թամուրը ընկել էր խոհերի հորձանուտը: Նրան հանգիստ չէր տալիս Յայոց Գաղտնի Ուխտը, ինչպես եր–ում էր, հայերը սկսել են ուժեր գումարել: Երկրում դիմադրական ուժերը պատրաստվում էին գոյամարտի, ամեն քաղաք ու շեն, բերդ պատրաստվում էր պաշտպանվելու... Այդ ամենի Ուզին Յայոց Գաղտնի Ուխտն էր, իսկ բռնել նրա մարդկանց, այդպես էլ չէր հաջողվում: Նրանք ամեն տեղ են, սակայն ոչ մի տեղ չես կարող

հայտնաբերել, բռնել, անգամ այն գավառներում են, ուր արդեն մտել են չաղաթայները: Այ, եթե Սահարը բռնի նրանցից մեկն ու մեկին, խալաթ կընծայի՝ ոսկեպատյան սամարղանդյան սուր, զարդեր, գեղանի գերուհիներ: Եթե հանկարծ Սահարը իմանար, թե որքան ընծաներ էր վճռել իրեն ընծայելու տիրակալը, այն էլ մի հատիկ հայ բռնելու համար, գլուխը կկորցներ:

- Ի՞նչ լուր Ղարա Մահմեդից, չի՞ փոխել միտքը, դիմադրե՞լ է ցանկանում: Հոտոտիր, արդյո՞ք հայերի ու նրանց միջ- դաշինք չկա մեր դեմ:

Սահարը զարմացած նայեց տիրակալին:

- Ի՞նչ է, կա՞ այդպիսի դաշինք:

- Տիրակալ, Ալլահն իր իմաստության շտեմարաններն է բացել քո առաջ: Ես խոնարհվում եմ իմ տիրակալի առաջ: Դու Ալլահի աչքն ես երկրի վրա, դու կռահում ես մարդկանց ամենախորունկ մտքերը: Ղարա Մահմեդը հայերի հետ պատրաստվում է դիմադրել:

- Ումի՞ց են լուրերը:

- Վաճառականներից:

- Փուլ մարդիկ են, շահի համար մեր լուրերն էլ նրանց կվաճառեն, - ծափ զարկեց, հրամայեց կանչել Թուսայուն, Շահ Մելիքին, գրագիր Թաճիրեթին, Շամսետին պատմիչին: Թե- բավականին ուշ էր, սակայն ամենքն էլ ներկայացան: Տիրակալը նայեց նրանց քնատ դեմքերին, հեգնեց:

- Իսկ Ղարա Մահմեդը չի քնում: Նա հայերի հետ պատրաստվում է դիմադրել: Դուք ամենքդ էլ քնած եք ուղտի ականջներում, ոչինչ չեք տեսնում, ոչինչ չեք լսում: Ես պիտի ձեր ամենքի փոխարեն խորհեմ, մեկդ մի խելացի միտք չեք հուշում: Լողլողանը մտել է Վասպուրական աշխարհ, ի՞նչ աշխարհ է, ի՞նչ դիմադրություն կարող ենք սպասել: Կռվո՞ղ ժողովուրդ են, թե խաղաղ՝ մենք գիտենք: Մենք չենք ուզում, որ մեր զորքերի առաջ ամեն քաղաք ու շեն բերդ դառնան: Շամսետին պատմիչ, ասա, ի՞նչ երկիր է այս Վասպուրական աշխարհը. լեռներ, գետեր: Ի՞նչ մարդիկ են՝ լեռնեցիների հետ մենք արդեն հանդիպել ենք: Ովքեր են ապրում Բայազետի սահմանակից գավառներում:

Շամսետինը մի քայլ առաջ եկավ, շոյեց մորուքը, ձեռքերը քսեց երեսին.

- Տիրակալ, այդ գավառներում կան նա- դաշտային հողեր: Մուշ քաղաքում է նստում Ղարա Մահմեդը իր Յուսուֆ որդու հետ: Սուլթանը ծեր է, սակայն որդին, որ փաստացի տիրություն է անում երկրում, կրակի կտոր է, կռվող մարդ: Վասպուրականի հայերը ենթակա են Ղարա Մահմեդին: Սուլթանը հայերի հետ հաշտ է ապրում...

- Ով հարյուր սուր բռնող ունի, իրեն սուլթան է հռչակում, - մոմռացրեց տիրակալը, - շարունակի՛ր:

- Մշո դաշտը հացառատ է, կարող է ողջ երկիրը կերակրել: Շիևարար

ժողովուրդ են, նա- կռվող, եթե նրանց չկաչեն, չկաչեն եկեղեցիներին ու հնձաններին,- պատմիչը մի պահ լռեց, ասես մտքերն էր հավաքում,- տիրակալ, հնում այդ գավառը պատկանել է Մամիկոնյան կոչվող տոհմին, որից Հայաստան աշխարհում կարգվել են զորավարներ, ինչպես հայերն են կոչում՝ սպարապետներ: Տիրակալ, ես վախենում եմ, որ հայերն ու Ղարա Մահմեդը դաշինք կապեն մեր դեմ, ե՛ս...

- Կեցցե՛ս, պատմի՛չ, խելացի մարդ ես եղել, զուր չես հաց ուտում, տեսա՞ր Սահա՛ր: Մենք, ասել է թե՛ ուշացել ենք... Հետո լեռներ, գետեր, դաշտեր, ճանապարհների վիճակը, կան ճանապարհներ:

Պատմիչը խոր շունչ քաշեց:

- Տիրակալ, Մշո դաշտը կպած է Սասուն լեռնային երկրին, ժողովուրդը կռվարար է: Հռչակված ասպետներ են, կռվել են անգամ խաչակիրների դեմ, տոկուն են մարտում:

- Ջոկատներ ունե՞ն երկրում:

- Մշտական ջոկատներ չկան,- պատմիչին ընդհատեց Սահարը:

- Ընտանիքներում մնացել են ծերերն ու կանայք, գերդաստանների երեց որդիները, ամենքն էլ կռվողներ են: Անգամ կանայք են կռվում, բնավ ետ չեն մնում այրմարդկանցից: Երիտասարդները ծառայում են հար-ան սուլթանների զորքերում, տանը մնացածներն էլ պակաս կռվողներ չեն, մորթեղեն զրահներ են կրում, որ չի զիջում մետաղականին... Կռիվներին մասնակցում են անգամ ծեր կանայք՝ մամիկները, այդ կատաղի վիուկները...

- Սպասի՛ր, պատմիչ, դու հրեշների երկիր ես նկարագրում:

- Շամսետինը իրավացի է, տիրակալ,- պատմիչին միացավ Թուսային,- կռվող ժողովուրդ են:

- Ա՛, դու՞ էլ ես վախեցել սասունցիներից: Մնացած գավառները բնավ պակաս կռվողներ չեն, նա- հուրթը: Մենք էլ բաներ գիտենք այդ երկրի մասին: Որքան էլ հզոր ու կռվող լինեն, չեն կարող դիմադրել մեզ: Մեզ հետ է Չինգիզ Խանի Ոգին, մեզ հետ է Սալդեյը՝ Չինգիզի Աստվածը: Մենք պիտի գնանք Լողլողանի հետ-ից, մոտենում է՝ Բայազետի հետ ընդհարվելու պահը...

Ներկաները պատերազմի շունչ առան, Մեծ պատերազմի, թող Ալլահը խելք ու զորություն տա մեզ...

* * *

- Մա՛րդ Աստծո, աչքերս շուր դառավ,- Վահեն սիրով գրկեց Թովմային ու Անահիտին,- երկար սպասեցինք: Չաքարիան էլ է եկել:

Ուխտի անդամները գրկախառնվեցին, վաղուց իրար չէին տեսել:

- Խոսե՛ք, ի՞նչ լուրեր եք բերել, առաջին հերթին Վանի մասին, ծովակի գավառների մասին, պատմե՛ք:

- Վանը պատրաստվում է դիմադրության: Մեզ հարկ չեղավ համոզե-

լու Եզդին իշխանին: Նա ազնիվ հայ է, սակայն Սահանդ իշխանին չհանդիպեցինք, կասկած կա, որ վայր դևի սուրը Լանկ Թամուրի առաջ: Ամենքն էլ՝ հոգ-որ, թե աշխարհական, պարսավում են նրան:

- Թեր-ս խոսեիր Ուխտի անունից, խելքի գար,- ասաց Մհերը:

- Խելացի են վարվել, որ չեն դիմել,- ասաց Վահեն,- ինչո՞ւ փորձության ենթարկել Ուխտի անդամներին: Իշխանը կարող էր կալանել նրանց ու հանձնել Թամուրին, դրանից լավ, ինչո՞վ կարող էր ծառայել նրան:

- Այդ կարծիքին էր նա- Եզդին իշխանը,- ասաց Անահիտը ու այդ պահին էլ հասկացավ, որ ստույգ մահից են փրկվել:

Ներս մտավ Չաքարիան:

- Եղբայրներ՛ր, Լողլողանը մտել է Մշո դաշտ: Հապաղելը հղի է վտանգներով: Ցավոք, մենք շատ ենք խոսում, հարկ է աճապարել: Վահեն թող գնա Ղարա Յուսուֆի մոտ, իսկ մենք շտապով բարձրանանք Սասուն ու Խութ, հարկ է կռվողներին հավաքել իրար գլխի, զորք կազմել, խոսելու ժամն անցավ:

Ամենքն էլ համամիտ էին նրա հետ:

- Սպասեք, իրավացի է՝ Չաքարիան, ես կգնամ Ղարա Յուսուֆի մոտ, կպայմանավորվենք: Դուք սպասեք իմ վերադարձին, այնժամ կվճռենք, ով ուր գնա...

Վահեն անվերապահորեն դարձել էր խմբի գլխավորը: Մեծ հեղինակություն էր վայելում ընկերների մոտ:

Չերկարացնենք սպասումը, Վահեն երկար սպասեցնել չտվեց, վերադարձավ երկու ժամից: Հանգիստ էր, այդպես լինում է զորականների հետ, երբ կռվի պայման են դնում, մնում է միայն սուր մերկացնելը:

- Հը՛, պայման դրեցի՞ք,- Փայլակն էր, հարցրեց անհամբեր, - վախենում եմ կռվից հետո Ղարա Մահմեդը բռնի կոկորդներիցս: Նա Թամուրից բնավ պակաս վայրագը չէ, երկուստեք մահմեդական շներ են, տարբեր շնանոցներից...

- Փայլակը իրավացի է: Ես լուր ունեմ՝ Շարաֆին խոստացել է ցեղը տանել «Մեծ» ավարի, - խոսեց մինչ այդ լուռ նստած Ոսկանը,- մեկը հարցնի, ո՞ւմ ես թալանելու հայերից գատ: Կռվից հետո մեր դեմ են ելնելու: Հետո էլ չմոռանանք, նա հայ աղջիկ առ-անգեց, իսկ մենք...

- Այս պահին կար-որը Լանկ Թամուրն է,- խոսեց Հայկարամը,- պարտ ենք ժողովրդին փրկելու, սա է մեր սուրբ գործը: Ի՞նչ կարող ենք անել՝ հայի ճակատագիր է, բարեկամներ չունենք: Հույսներս՝ Աստված ու մեր սուրը...

- Ի՞նչ պայման դրեցիք, ի՞նչ ուժերով ենք կռվելու, որտե՞ղ ենք կռվելու,- հարցրեց Թովման:

- Ղարա Մահմեդն ու Յուսուֆը վճռեցին՝ ամենահարմարը Մայրիների պուրակն է, այն չաղաթայների ճանապարհին է: Չորքերի մի մասն էլ կարելի է թաքցնել: Մեզ հրամայեց,- Վահեն քմծիծաղ տվեց,- ի՞նչ կարող

ես անել, այլ ելք չկա, մեր գորքերի կեսը պիտի անցնի թշնամու թիկունքը, որ զարկի կռվի պահին: Թուրքերը հավատում են, որ միացյալ ուժերով կհաղթենք: Նրանք մեր զինվորների թիվը չեն էլ իմանա: Հարկ է ջոկատները շարժել անհապաղ: Լանկ Թամուրը Լողլողանի հրամանի տակ չորս-հինգ թուման զինվոր է դրել: Եթե դիտարկենք Սասունն ու Տարոնը, այդքան կռվող չենք հանի...

- Ունեցածով ու Աստծով կհաղթենք,- ասաց Թովման,- չե՞ք տեսնում ինչպես է ժողովուրդը գալիս, օր չի լինում, որ շեներից ջոկատներ չկազմվեն: Օրհասի առաջ մարդիկ սթափվել են, զինվում են ով ինչով կարողանում է: Հարկ է շտապել, շարժվենք անհապաղ:

- Եղբայրներ, այսպես կանենք՝ Թովման ու Անահիտը կգնան Տարոն, Սասուն կգնա Փայլակը: Ես Չաքարիայի հետ՝ Խութ, մեզ հետ կգա Ոսկանը, Հայկարամն ու Ասողիկը կգնան ծովակի ջոկատները բերելու: Մի սպասեք վերջին կռվողին, մեկ է, վերջ չի լինելու: Ազգը սուրբ պատերազմի է ելնում, ցանկանք բարին: Մայրիների պուրակ եկեք գաղտուղի ճանապարհներով, թող թուրքերը չկարողանան հաշվել մեր ջոկատները: Մի մոռացեք, Լողլողանի լրտեսներն իրենց հերթին շրջում են ամենուր: Մշտագգույշ եղեք, եղբայրներ: Ի՞նչ ասեմ կռվից առաջ, աշխատեք կռվի բերել գրահվածներին, զենք ունեցողներին, մի բերեք, զուր զոհեր չտանեք, ո՛չ առաջին կռիվն է ու ո՛չ էլ վերջինը: Լա՛վ հիշեք, Մայրիների պուրակում վճռվելու է Հայոց Գաղտնի Ուխտի ճակատագիրը: Ամենքն էլ գիտեն, որ Ուխտն է այս ամենի գլուխը: Աստված մի արացե՛... Ժողովուրդը կլքի մեզ, կասեն անօգնական թողեցիք ու անճար գտնվեցիք... Աստված սիրեք, ինդրանքս է, աղաչում եմ, հարազատներս, ո՛րչ մնացեք... Եկեք համբուրվենք կռվից առաջ...

Գրկախառնվեցին, համբուրվեցին: Նրանք դաժան փորձության էին ելնում: Ապավինել էին Աստծուն ու իրենց սրին, ցանկանք բարին մեր արիական եղբայրներին...

* * *

Լողլողանի մասին առասպելներ էին պատմում, ասում էին Չինգիզ Խանի տոհմից է, ոչ հերքում էր, ոչ հաստատում, իսկ որ անմարդկային դաժան էր, դա ամենքն էլ գիտեին: Իսկ Չինգիզիդ լինելը մեծ պատիվ էր: Նա իր դաժանությամբ արդարացնում էր այդ պատիվը: Արդ, ստորադաս հրամանատարները կանգնել են նրա հրամանին պատրաստ, սպասում են:

Աննախադեպ բան է կատարվել, անլուր հանդգնություն, աշխարհի տիրակալի բանակի դեմ կանգնել է մի բանակ՝ թշնամու բանակ: Ո՛վ զարմանք, չեն էլ երկնչում...

Հայերն ու Ղարա Մահմեդի գորքերը գրավել են գետի աջ ափի բլրակներն ու սպասում են կռվի: Միայն այն հանգամանքը, որ Հայաս-

տան աշխարհում տիրակալի դեմ բանակ է ելել բաց դաշտում, արդեն մտահոգիչ է: Եթե դա լիներ որ-է քաղաքի պաշտպանության ժամանակ, կարելի էր ընդունել, սակայն այսպես, անամոթաբար ելնել տիրակալի բանակի դեմ... Վաղուց այդպիսի բան չէր եղել: Դա կասկած է գցել փորձված զորավարի սիրտը: Հաղթանակի մասին բնավ չի կասկածում, սակայն այդչափ հանդգնել կարող են միայն խելագարներն ու շատ մեծ ուժեր ունեցողները, իսկ սրանց եղած-չեղած բանակը սա է, գետի աջ ափին կանգնած այրուձին ու մեջ-մեջ կանգնած հետ-ակը, իսկ եթե անտառում էլի զորքեր կան, հարց է... Ստույգ է, հատկապես սասունցիները սպառազեն են, սրանց մասին զորավարը լսել է, մնացածներն էլ պակաս կռվողներ չեն: Լողլողանը սովոր չէ թշնամուն թերագնահատել: Գիտեմ, դա հղի է վտանգներով, անսպասելի է շրջադարձներով:

Ահա զորքերից կես նետընկեց առաջ կանգնել են մի խումբ ընտիր գրահված հեծյալներ: Չորավարին ասացին, որ Ղարա Մահմեդի կողքին կանգնած հայ փահլ-անը հայերի գլխավորն է, ասում են իսկական բատիր է, կատաղի կռվող: Անցյալ տարի մեր զինվորներից մի քանիսին զարկեց: Կողքին կին է կանգնած:

- Յա՛, Ալլահ՛ի,- ձեռքերը երկինք կարկառեց Լողլողանը,- ի՞նչ եմ տեսնում, Ղարա Մահմեդը ինձ փերի է ընծա բերել, թե՞ ուզում է զարմացնել,- բարձրացավ ասպանդակների վրա,- ամբողջ թափով զարկեց Մահմեդին: Ալի՛, թռի՛ր Ալիմարդանի մոտ, ասա չշարժվի տեղից մինչ-հրամանս չառնի: Վախենում եմ հայերը անտառում դարանակալներ ունենան, հարկ է զգույշ լինել, սրանք խարդախ ժողովուրդ են: Մահմեդն էլ բարի պտուղը չէ, թե- մեր կրոնին է: Դե՛, Ալլահը մեզ հետ, Ալլահ Աքբար,- գոռաց ու մերկ սրով ցույց տվեց թշնամուն,- թող Ալլահը հաղթանակ պարգ-ի մեզ, առա՛ջ:

Կառնայների խռպոտ ոռնոցից կենդանացավ շրջապատը, ուր հազարավոր մարդիկ էին հավաքվել, հավաքվել էին իրար սպանելու, ինչպիսի անհեթեթություն -, ցավոք, այդ ամենը պահի հրամայականի մեջ անհրաժեշտություն էր, գիտակցված անհրաժեշտություն:

Կառնայներին թշնամու բանակում պատասխանեցին հայերի շեփորներն ու թուրքերի ծնծղաները, ու զարկեցին մեծ գուլշերը: Սկսվեց ճակատամարտը, որն առանց սխալվելու կարելի է սպանդանոց կոչել: Չուր են զորականները սպանությունը արդարացնելու համար այն կոչել ճակատամարտ, սպանդանոց է:

Լողլողանը առաջ նետեց երկու թուման: Չաղաթայներն անցան գետը ու գրոհեցին բլուրները: Հայերը սպասում էին դեռ, դա զարմացրեց Լողլողանին, ապա կռահեց պատճառը:

- Ա՛, գյաուրները սպասում են, որ մեր հեծյալները կոտրեն թափը, ախր մերոնք բլուրներն ի վեր են գրոհում: Հենց դա է, որ կա, լավ էլ տեղ են ընտրել, արդ, ժամ է, ես նրանց փոխարեն այս պահին կզարկեի...

Ասես ի պատասխան գորավարի խոհերի՝ հայոց ու թուրքերի հեծյալները պոկվեցին տեղից, առանց աղմուկ-աղաղակների նետվեցին չաղաթայների վրա: Դա զարմացրեց գորավարին, որ սովոր էր թշնամու աղաղակներին, գիտեր՝ թուրքերը կռվում են աղմուկ-աղաղակներով, իրենց քաջալերելով:

Նա չէր կարող իմանալ, որ Վահեն խնդրել էր առայժմ «համր» գործել, դա ավելի է ազդում, քան աղմուկը: Վահեն հասավ իր նպատակին, չաղաթայները տարակուսած կոտրեցին թափը, մնացել էր մեկ նետընկեց, հայերն ու թուրքերը դղրդացրեցին մարտադաշտը իրենց մարտակոչերով: Այն ասես ապտակ լիներ թշնամու երեսին: Սարսափելի է, երբ ախոյանդ գալիս է ատամները սեղմած, գալիս է թամբին կռացած, գալիս է համր հայացքով՝ փնտրելով քո աչքերը, ասես աչքերով շանթում է, իսկ արդ՝ պայթեց աղաղակն այնպիսի ուժով, որ մարդկանց մազերը բիզ-բիզ կանգնեցին սաղավարտների տակ:

Ահա առաջին շարքերն իրար եկան: Ամենաընտիր քաջերն էին առաջին շարքերում, ամենից հմուտ կռվողները, կռվի խենթերը: Մարտակոչերն ու աղաղակները փոխվեցին հայիոյանքների ու հիշոցների:

Սկսվեց պատերազմի ամենաանհեթեթ պահը՝ ճակատամարտը, մինչ այդ, գորական շարժերը, զենքերի ու զորքերի կուտակումները այս իսկ պահի համար էին, այդ ամենը ճակատամարտի նախերգանքն էր միայն: Սկսվեց ճակատամարտը, որով հաճախ վճռվում էր պատերազմի ելքը, ո՞ւմ ինչ կտա այն...

Առաջին բախման պահին շատերի նիզակները կոտրվեցին, շատերը գլորվեցին նժույզներից: Որ կողմից քանի ասպետ ընկավ, անհնար էր, խառնվել էին իրար: Շարքը պահելն անհնար էր: Առաջին բախման ժամանակ նրանք, ովքեր մնացել էին թամբերի վրա, հաղթեցին առաջին պահի սարսափը, անցան թշնամու շարքերի մեջ, կտրվեցին ընկերներից: Արդ, կռվում էին, ձգտելով միանալ ընկերներին, շարք կազմել, միացյալ հարված տալ:

Այստեղ սասունցիներն ավելի քիչ տուժեցին, քանզի հմուտ էին շարքային կռվին:

Կռիվը թեժացավ, վայնասուն ու աղաղակներ բարձրացան, շատերը սմբակածեծ էին լինում խելահեղ պտտվող նժույզների սմբակների տակ:

Դղրդոց էր, մետաղի ճռինչ, փշրվող ոսկորների խշխշոց, արյան խլիխոց: Որքան էլ հայերն ու թուրքերը քաջաբար կռվեին, դարձյալ զգացնել տվեց թվական գերակշռությունը, չաղաթայները կհաղթեին, քանզի եռակի շատ զինվոր ունեին:

Ամեն ճակատամարտի ու գորավարի մեջքը կոտրողը թվական գերակշռությունն է, սակայն դրա դեմ են ելնում գորավարական փորձով, գորական խորամանկությամբ, գորաշարժեր անելով: Հայերին կարող էին փրկել թշնամու թիկունք անցած հայկական ջոկատները: Դրանով

Վահեն հակակշիռ էր ստեղծում թվական գերակշռությանը, հայերը դրան էին սպասում:

Լողլողանը պատրաստ էր հռհռալու, սակայն ինչ-որ շատ դանդաղ են հայերը նահանջում, սակայն դա խաբկանք էր, չկար նահանջը, չկար մարտում թշնամուն զիջելը, չէ՛, չեն զիջում: Սասունցիները կռվում են միակամ, զարկում են միասին, ասես հազարաեռ լինեն: Ում զարկում եմ, ստույգ մաս է, կտոր-կտոր են անում, զարկում են խմբովի, պրծում չկա նրանց ծանր սրերից, գուրգերից:

Ուխտի անդամներն ամենքն էլ կռվի մեջ են, չեն խնայում իրենց: Կռվի ոգին Վահեն է: Չաղաթայները, որ տեսել են նրա կռիվը, արդ, խուլյս են տալիս նրանից՝ հայոց փահլ-անից, այդպես են կնքել նրան չաղաթայներն ու թուրքերը: Նրա նիզակի կայծակնային զարկերից ընկնում են չաղաթայների լավագույն բատիրները, քաջերի քաջ հռչակված զորականները: Հայերը կռվի պահին անգամ մոռանալով վտանգը, նայում էին Վահեին, նրա կռվին: Նրանից շատ բան կար սովորելու: Հայ ասպետը կռվում էր ատամները սեղմած, նրա ամեն զարկի մեջ ուժ կա, նա- հարուստ փորձ: Չարմանալին այն է, որ Վահեն հաճախ իրեն այնպես չի պահում, ինչպես հարկ է, որ պահի ասպետը, խղճա, ների թշնամուն: Նա ասես հոգեառ հրեշտակ լինի, նա սպանում է, հեռանում է թշնամուց միայն սպանելուց հետո, չի ներում թշնամուն, որ անգամ ներում է խնդրում: Չգիտես որտեղից նրա մեջ հառնել է արիական հայ գորականի ոգին, այսքան դարեր մեզ են սպանել, մորթազերծ արել, գլխատել, այրել են խարույկների վրա, քառատել, իսկ նա ասպետ է, արիական ասպետ, պիտի ոչնչացնի թշնամուն, ներում չկա նրա հոգում: Նա զարկվածների վրեժն է առնում, կործանված ընտանիքի, հազարավոր զարկված հայերի, - արդար է նա Աստծո առաջ, հաղթողն է արդար, Ար-ը վկա...

Ղարա Մահմեդը Յուսուֆին ուղարկում է մարտը վարելու: Որդին արդարացնում է նրա մասին տարածված հռչակը, հմուտ կռվող է: Հայրն ուրախանում է՝ տեսնելով, որ որդին զորավար է դառնում, իսկ երբ աչքն ընկնում է Վահեին, մթնդում է, ինչ-որ անհասկանալի բաներ է մոմռացնում քթի տակ՝ սա պատուհաս է դառնալու մահմեդականների համար...

Հայկարամն ու Փայլակը վիրավորվել էին, ետ էին քաշվել վերքերը վիրակապելու համար: Որքան էլ ցանկանային Անահիտին հեռու պահել կռվից, հնար չկար: Աղջիկը կռիվ էր մտել, կորցրել էր սաղավարտը, մազերը քամուն տված արշավում էր մարտադաշտում, ոգ-որում զինվորներին: Ամենքն էլ դյուրված ճանապարհ էին տալիս նրան: Թեր-ս զարմացած չաղաթայները չէին ցանկանում առաջին պահին զարկել նրան, դա միայն առաջին պահին, երբ բերանբաց նայում էին հայոց դիցուհուն: Դա վիրավորում էր Անահիտին: Նա ախոյան էր գտնում, խոյանում էր, այնպիսի ուժով էր զարկում, որ ստիպված ընդունում էին որ-

պես հավասար կռվող զորական, որպես արժանի ախոյան: Անահիտը մի քանիսին վերք էր տվել, երկու չաղաթայ սպանել, մի քանիսին ցած նետել ձիերից, սմբակածեծ արել: Չուր չէին նրան ըմբոստ հոգի կոչում Բջնիում, զուր չէր Վահան իշխանը զորական դարձրել դստերը:

Թովման կռվում էր ծանր սրով: Նա մանկուց սովոր էր մահակակռվի, բավական եղավ Վահեի մի քանի օրվա ուսուցումները, – նա ընտիր սրամարտիկ դարձավ:

Հայերն ու թուրքերը կռվում էին՝ հույսերը դրել էին դարանակալների վրա, իսկ նրանք ուշանում էին: Դա ստիպում էր թուրքերին զգուշանալ:

Ճակատամարտը վարում էր Յուսուֆը, սակայն մարդկանց մարտի էր տանում Վահեն, որին համհարզ էին դարձել Ոսկանը, Միերը, կողքերից պաշտպանում էին նրան: Ասես մի մարմին դարձած, անխոցելի, անպարտելի...

Այդպիսի եռյակին կնախանձեր ամենահռչակավոր ասպետը Եվրոպայում, էլ ուր մնաց, որ չնախանձեր Ղարա Յուսուֆը: Նա տեսնում էր, որ Վահեն է կռվի ոգին, փաստացի զորավարը:

Հանկարծ Վահեն կողքին տեսավ Յուսուֆի թիկնապահին:

- Փահլ-ան, չաղաթայները անցնում են մերոնց թիկունքը: Յուսուֆ զորավարն ասաց, թող հայերը փակեն ճամփան:

Վահեն քմծիծաղ տվեց: Նա այդ ուղղությամբ արդեն երկու տասնյակ սասունցիներ էր ուղարկել:

- Ասա Յուսուֆին, որ ջոկատ եմ ուղարկել չաղաթայների ճամփան փակելու...,- Իսկ այդ միջոցին չաղաթայները հայերին ու թուրքերին սեղմում էին անտառին, ստույգ է, անտառը նա- փրկություն էր, թեր-ս Լողլողանը նրանց նահանջելու ճանապարհ տար, նրան շատ էր վախեցնում հայերի կատաղի դիմադրությունը, տեսնում էր, որ զոհերը տասնապատիկ ավելի են, այդպես որ գնար, ճակատամարտի ելքը կդառնար վիճելի... Այո՛, նա կես թուման զինվոր ուղարկեց հայերին անտառից կտրելու, վճռեց փոխել մարտավարությունը, վճռեց հայերին թեքել դեպի գետ, քաշել պարկի մեջ, շրջապատել: Շրջապատում այդ քայլը համարեցին զորավարական խելացի քայլ, սակայն Լողլողանը ինքը դժգոհ էր իր այդ քայլից:

«Եթե հայերին օգնության գան, կգան անտառի միջով ու իմ ուղարկած զինվորներին առաջին ալիքով կտրորեն, ապա կգարկեն մնացածներին կողքից, – այդ հարվածը կլինի կործանարար...»:

Վահեն հասկացավ, որ Լողլողանը այդ քայլին գնում է հետագայում տիրակալի առաջ արդարանալու համար միայն:

Հայերի վիճակը ծանրանում էր: Եթե դարանակալները չհասնեին, փրկություն չէր լինի, կկոտորեին:

- Թովմա՛, վերցրու սասունցիներից Օհանի հարյուրյակն ու զարկ չաղաթայներին, մի թող անցնեն մերոնց թիկունք, հակառակ պարագա-

յում մեզ պարկի մեջ կքաշեն: Լողլողանը այդ է միտում, իսկ մերոնք ուշանում են...

- Ես էլ գնամ սասունցիների հետ,- ասաց Անահիտը,- կգնամ Թովմայի հետ:

- Պետք չէ,- մռայլ ասաց Թովման:

- Ո՛հ, ես կգնամ,- ասաց Անահիտը, ապա անցավ շշուկի,- ես դեռ քո կինը չեմ,- ժպտաց,- Ես միայն Վահեի հրամաններն եմ կատարում:

Վահեն, որ լսել էր նրանց խոսակցությունը, մանր-մունր ծիծաղեց, սիրով նայեց նրանց: Հիացավ Անահիտի տեսքով:

- Դու վիրավոր ես, մնա ինձ մոտ,- ապա դարձավ Թովմային,- գնա՛, հայր սուրբ, Աստված քեզ պահապան, աճապարհ՛ր:

Թովման ուրախացավ, որ կարողացավ Անահիտին այս պահին հեռու պահել կռվից, մտրակեց նժույզն ու գնաց սասունցիների մոտ:

Քիչ անց, նա ու Օհան պետը, սասունցիների գլուխն անցած, նետվեցին չաղաթայների ճանապարհը փակելու:

Անահիտը կարոտով նայեց Թովմայի հետ-ից, սիրտը ճմլվեց ինչ-որ անհասկանալի սպասումից: Աչքերը շաղվեցին, զրահված ձեռքով սրբեց արցունքները:

Վահեն հանկարծ նկատեց, որ թուրքերի աջ թ-ը կռվելով նահանջում է, մի՞թե կլքեն մարտադաշտը: Նա հասկանում էր, որ թուրքերը կռվում են իրենց հավատակիցների դեմ, թեր-ս գերությամբ փրկվելու հույս ունեն, սին հույսեր, չաղաթայները առաջին հերթին նրանց կկոտորեն:

Նայեց անտառին, որտեղից պիտի հայտնվեին դարանակալները, սրանք երեք փարսախ հեռացել էին, չաղաթայների թիկունքն անցնելու համար: Օգնությունը ուշանում էր: Տեսավ, թե ինչպես Յուսուֆը սրատել տվեց նահանջողներից մի քանիսին, սակայն դա միայն մի պահ պահեց վիճակը:

- Եթե մերոնք այդ պահին չհասնեն, թուրքերը կլքեն մարտադաշտը,- ասաց Վահեն,- հարկ է կանգնեցնել թուրքերին, դժվար թե Թովմային հաջողվի կայունացնել վիճակը, այդ ուղղությամբ Լողլողանը մեծ ուժեր է նետել:

- Թույլ տուր, Վահե եղբայր,- ասաց Անահիտը,- թուրքերն էլ մարդ են, չեն մերժի կնոջ խնդրանքը, կանգ կառնեն:

Վահեն, որ կլանված դիտում էր մարտադաշտը, չլսեց նրան: Անահիտը թոցրեց նժույզն ու սլացավ թուրքերի կողմը: Երկու բջևեցի երիտասարդներ հետ-եցին նրան: Սրանք, միանալով ջոկատին, ճանաչել էին իրենց իշխանի դստերն ու անբաժան էին նրանից, թիկնապահ էին դարձել:

- Կա՛նգ առ,- գոռաց Վահեն, ուզեց օգնության գնալ Անահիտին, սակայն մի ստվար ջոկատ կտրեց ճամփան:

Լողլողանը հասկացել էր, որ ճակատամարտը վարում է հայ

փահլ-անը: Նրա հրամանով չաղաթայները նետվեցին Վահեին գերե-
լու: Վահեի մոտ եղած զինվորները սակավ էին չաղաթայների դեմն առ-
նելու համար, սրանք տասնապատիկ ավելի էին, իսկ Վահեի հետ էին
մի տասնյակ սասունցիներ, Միերն ու Փայլակը:

- Եղբայրներ՛ր, մեր ժամն էլ եկավ,- ծիծաղեց Վահեն, ծառացրեց
նժույզը, քշեց առաջ: Սասունցիները «Սասո՛ւն, Սասո՛ւն» գոչելով հա-
սան նրան:

Վահեն հաստաբուն նիզակը սեղմեց թ-ի տակ, մրրկեց առաջ: Հո-
ղը եռած նժույզների սմբակների տակ, կոշտեր ու քարեր թռան:

Մարդկանց խռպոտած կոկորդներից այս պահին միայն ոռնոց էր
լսվում, սարսափելի ոռնոց: Ամեն ինչ մոռացվեց, մնաց առջ-ում արշա-
վող չաղաթայների զանգվածը, որ խաթարում էր մարդու միտք ու կամ-
քը, սրանք էլ իրենց հերթին հույսները Ալլահի վրա դրած՝ գալիս էին
սպանելու, հաղթելու էին գալիս... Ահա՛, մինչ- չաղաթայները մնաց
հինգ, երկու նիզակաչափ: Երկուստեք փախցրեցին նժույզները բախ-
վելուց: Վահեն վերջին պահին տեսավ չաղաթայի կատաղի հայացքը,
ոռնոցից ծմռված բերանը: Իսկ նա լուռ էր, նրան կարիք չկար գոռոցով
քաջալերեր իրեն: Նիզակով զարկեց չաղաթային, պոկեց թամբից, ինչ-
պես հասկացավ՝ հրամանատար էր, ընտիր կարաբայիր նժույզ էր նս-
տել, փայլուն զրահներով էր: Վահեն չհասցրեց նորից զարկել, մետաղի
այնքան ծանոթ ու զգվելի կրճտոց լսվեց, տեսավ, թե ինչպես Փայլակը
սրով կիսեց չաղաթայի գլուխը, ինքն էլ նիզակահար ընկավ նժույզից,
զգաց, ինչպես տաքացավ կողը, հետո նոր միայն ցավ զգաց: Չհասցրեց
դիմադարձ հարված տալ, զարկեց անցնող չաղաթայի ծոծրակին, սա
գլորվեց: Նետվեց Փայլակի կողմը, չհասցրեց, հինգ չաղաթայներ նի-
զակներով խոցոտեցին նրան: Դրանից հետո Միերի ահասարսուռ գո-
ռոցն էր, տեսավ, ինչպես չաղաթայները ցրվեցին, չդիմացան Միերի
սարսափելի սրի զարկերին: Հնար չկար որ-է բան խորհել, հարկ էր կռ-
վել, պաշտպանվել կարկտի պես տեղացող հարվածներից: Կոտրված
նիզակը մի կողմ նետեց, մերկացրեց սուրը, այստեղ նրան ախոյան չու-
ներ:

Փայլակի մահը, Միերի գոռոցը ականջներում էր, այնպես կատա-
ղեց, որ մոռացավ ամեն բան, անգամ պաշտպանվելը, միայն մի բան էր
տեսնում՝ չաղաթայների ցավից ու սարսափից աղճատված դեմքերը,
մետաղի կրճտոցը, ոսկորների փշրվելու խշրտոցը, արյան շիթերը զար-
կում էին դեմքին:

Միակ նպատակը վրեժն էր, զարկել, փշրել, մահ տալ, մահ՛հ, մահ՛հ...
Սա կռիվ չէր, սա մոլազարություն էր, արյունը արյամբ խեղդելու ցան-
կություն...

Թեր-ս այսպիսի կատաղությամբ կռվել են մեր Հայարի նախնիք,
այնպիսի կատաղությամբ ու սարսափ են տարածել, այո՛, այո՛, սարսա-
փը իրենցից առաջ գլորելով տարել է աշխարհի չորս ծեգերը, եղե՛լ է, ե-

ղե՛լ է, փնտրեք մեր մեջ, ձեր հոգիներում, ամեն անգամ մարտի դաշտ իջնելուց հիշեք Հայարիական Նախնյաց, ոգեկոչելով նրանց, կռվեք հանուն այս սուրբ հողի, հանուն Ար- Աստծո...

Չաղաթայները չդիմացան արիական ասպետի սրին, սկսեցին ետ-ետ տալ, ապա նահանջեցին, սակայն տափաստանի գայլը գայլ է մնում, անմիջապես սկսեցին նետ-նետի հետ-ից արձակել, սակայն Վահեի զրահները դիմացան նետերի պարսին: Վերջապես օգնության հասան սասունցիները, սկսեցին նեղել չաղաթայներին:

Վահեն նետվեց դեպի Փայլակը: Միերը ընկերոջ դիակը գրկած, փորձում էր կտրված գլուխը կացնել մարմնին, տեսնելով, որ անհնար է, պոկեց օղազրահից մի կտոր, գլուխը օղազրահով ամրացրեց ուսերին: Նայեց Վահեին չտեսնող հայացքով:

- Փայլակը չկա՛, չկա մեր Փայլակը...

Վահեն ցած թռավ նժույգից, Միերի հետ հազիվ կարողացան հսկայի դիակը բարձրացրեցնել նժույգի վրա: Բարձրացան բլուր, դիակը իջեցրեցին քարերին:

Այդ պահին Անահիտը բջևեցիների հետ հասավ թուրքերին: Նժույգը ծառացրեց, գոռաց, ավելի ստույգ՝ ճչաց սպառնալից:

- Կա՛նգ առեք, ս-ախո՛յ թուրքեր, ամոթ ձեզ: Ես՝ հայ օրիորդս, ձեզ եմ դիմում, մի՞թե այրմարդ չեք, կռվեք ինչպես վայել է զորականներին, չասաց, ինչպես վայել է ասպետներին, գիտեք թե ում հետ գործ ունեք:

Աղջկա հերարձակ տեսքը, գայրույթից փայլող աչքերը մոգական ազդեցություն ունեցան:

- Փերի՛ է, Ալլահը վկա, Ձեննեթի փերի,- մոմռացրեց մի երիտասարդ զինվոր, դարձավ ընկերներին,- ամոթ է, Ալի՛, Հեյդա՛ր, խայտառակ չլինենք հայ աղջկա առաջ: Ե՛տ տվեք,- գոռաց ինքն իրենից ելած,- Ալլա՛հը օգնական, Ե՛տ տվեք,- թուրքերը, Անահիտի տեսքից ազդված, իրենց ընկերոջ ձայնից սթափված՝ ետ-ետ նայել տվեցին շարքերը, սկսեցին նորից կռվել:

Լողլողանը, որ հետ-ում էր մարտին, հույս ուներ այստեղից էլ սկսել ճակատամարտի բեկումը, հուսախաբ եղավ:

- Ալիմարդա՛ն, գերի վերցրու Էդ քածին: Ես պիտի նրան քերթեմ, ինձ մոտ բերեք Էդ լրբին, ես դրա..

Ալիմարդանը երեք հարուրյակ ուղարկեց կռվի այդ հատվածը: Անհավասար կռիվ սկսվեց, թուրքերը կռվեցին, սակայն ուժերը անհավասար էին: Նրանց մի մասը գերի հանձնվեց, հույս փայփայելով, որ չաղաթայները կխնայեն հավատակիցներին, չարաչար սխալվեցին, չաղաթայները անխնա կոտորեցին նրանց:

Չեմ ցանկանում նկարագրել կռիվը այդ հատվածում, Անահիտը գերի ընկավ, բջևեցի երիտասարդները սրատվեցին:

Օրը կիսվեց, թեր-ս աստվածները վճռել էին փրկել հայերին ու թուրքերին՝ չաղաթայների թիկունքում աղմուկ բարձրացավ, Վահեն ա-

գատ շունչ քաշեց:

- Արիացե՛ք, եղբայրներ, մեզ օգնության են շտապում,- գոռաց՝ հաշվի չառնելով կողքի ու ուսի վերքերը, նորից մարտ մտավ:

Չաղաթայների թիկունքում հայտնված հայերը այնպիսի թափով զարկեցին, որ սրան չդիմացան, քանդեցին շարք ու կարգ: Չորականի պարզ հաշիվ էր, ընկան երկու սրերի արանքը, չաղաթայներին կոտորած էր սպասում: Հայերն ու թուրքերը սաստկացրեցին ճնշումը:

Լողլողանը հասկացավ, որ միայն հրաշքը կարող էր փրկել իրենց: Վճռեց անձամբ մարտ մտնել: Եթե պարտվեր, չէր ազատվի տիրակալի պատժից, լավ է այստեղ, մարտի դաշտում որպես բատիր զարկվելը, թեր-ս Ալլահը տեսնի իր անձնագոհությունը, փրկի իրեն, անպարտ անի տիրակալի առաջ:

Նժույզը քշեց դեպի հայերը, այս պահին ոգ-որված հայերի հարձակմամբ, մարտի դաշտ իջավ Ղարա Յուսուֆը: Նա հասկացավ. եթե մարտի դաշտ չիջնի, անձամբ կկռվի, հաղթանակի պատիվը կմնա Վահեին:

- Յա՛, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ արքայար,- գոռաց ու յաթաղանը ճոճելով մարտի ելավ:

Ամենքն էլ մարտի դաշտում զգացին հաղթանակի շունչը: Սակայն կռիվը շարունակվում էր, չաղաթայները չէին նահանջում – այս պահին էլ երեք անգամ ավելի զինվոր ունեին, քան հայերն ու թուրքերը միասին:

- Հե՛յ, Չինգիզ Խանի անհաղթ սերունդ, Մեծ Թամուրի քաջեր, մեզ հետ է Չինգիզ Խանի ոգին, մեզ հետ է անհաղթ Սալդեյը, զարկեք պիղծ հայերին ու շարիաթը մոռացած թուրքերին:

Չորավարի մարտի մտնելը մի պահ ոգ-որեց զինվորներին, սակայն այն չէր կարող երկար տ-ել:

Մարտի դաշտում ամեն ոգ-որություն ժամանակավոր է, կախված է զինվորի տոկունությունից, զորավարի հմտությունից:

Այդ միջոցին Վահեն, զարկելով աջ ու ձախ, առաջացավ դեպի Լողլողանը:

- Չաղաթայ զորավար, արի վերջ տանք կռվին, դու շրջապատված ես: Թե՞ դու չես ընդունում մարտահրավեր, թե՞ սովոր ես անգեն մարդկանց սպանելու,- գիտեր, որ գոռոզ մարդ էր Լողլողանը – չսխալվեց: Չաղաթայը կռվի համար զինվեց նիզակով: Սասունցի ասպետներից մեկը Վահեին նետեց ծանր նիզակը, սա գլխով շնորհակալություն հայտնեց, նիզակը սեղմեց թ-ի տակ, նետվեց առաջ: Երկուստեք հմուտ նիզակավորներ էին, խույս տվեցին նիզակներից: Վահեն նորից նժույզը լարեց չաղաթայի դեմ: Այս անգամ նրանց վիճակված չէր խույս տալու նիզակներից: Երկուսի նիզակներն էլ հասան նպատակին, Լողլողանը, կրծքից խոցված, ընկավ նժույզից, ծանր վերք ստացավ նա- Վահեն:

Երերաց, գերմարդկային ճիգով իրեն պահեց թամբին:

«Չընկնե՛ս, - նրա մեջ գոռում էր ինչ-որ մեկ այլ զորական, ինչ-որ հզոր զորական պահում էր նրան, ասես ուսով պատ էր տվել, պահում էր թամբին,- չընկնե՛ս, դու հայարիական ասպետ ես, դու քեզ փառքով պսակեցիր, նա- մեզ...»:

Նժույզը կենդանական բնագոյով զգաց տիրոջ վիճակը, սկսեց ետ-ետ տալ, այնպես, որ տերը չընկներ:

Հայերն ու թուրքերը դրդացրեցին մարտադաշտը «Կեցցե՛»-ներից՝ ի պատիվ հայ ասպետի:

Չաղաթայները վերսկսեցին կռիվը, սակայն զորավարի մահը կոտորել էր նրանց ոգին, սկսեցին նահանջել: Արդարամիտ լինենք, չաղաթայները գիտեին նահանջել, չխուճապեցին:

Արդ, ամենքն էլ ենթարկվում էին Ալիմարդանին, որ ասես Լողլողանի սպանվելուն էր սպասում, որպեսզի զորքերը հավաքի իր հրամանի տակ: Թե- կային այլ թումանապետեր, սակայն Ալիմարդանը արագ տիրապետեց իրեն: Նա մեկ վճռեց հարձակվել հայերի վրա, մեկ էլ՝ միտքը փոխեց, չցանկացավ վտանգել ստանձնած պաշտոնը: Հասկացավ, որ իրենից վճիռ են սպասում, մի վճիռ, որով կանոնավոր նահանջի մեջ պիտի դրվեին զորքերը, հեռանային, փրկել զորքերը լիակատար կոտորածից: Նա ուրախ էր կռվի ելքից, տիրակալին կզեկուցեն, որ նա փրկել է զորքերը, իսկ երբ հիշեց հայ աղջկան, զգաց, որ այս պարագան իրեն օգուտ կբերի: Կարող է ստանալ Լողլողանի պաշտոնը: Մի՞թե ավելին կարող է երազել անանուն մի զորական, որի միակ ունեցածը քաջությունն է: Նա չինգիզիդ չէ, այլ կերպ, քան քաջությամբ չի կարող բարձր դիրքի հասնել:

Ղարա Մահմեդը ջոկատներ ուղարկեց չաղաթայներին հալածելու, ապա հրամայեց հավաքել ռազմավարը, գենքերն ու գումակի հարստությունները: Նա գոհ էր հայերից, հատկապես փահլ-ան Վահեից, որին անսքող նախանձով էր նայում Յուսուֆը:

Ուխտի անդամները հավաքվել էին իրար գլխի, կատաղած էին, զոհվել էր Փայլակը, գերի էին տարել Անահիտին: Հայերի այդօրինակ տրամադրությունը անհասկանալի էր Ղարա Մահմեդին: Ինչպե՞ս կարելի է չուրախանալ այսպիսի հաղթանակի համար, այս ճակատամարտի լուրը կթնդա աշխարհով մեկ, Լանկ Թամուրը պարտվել է Ղարա Մահմեդից, այս է կար-որը նրա համար:

Երբ Անահիտի մասին լուրը հասավ Թովմային, ասես երկնակամարը փուլ եկավ գլխին, այնպես տնքաց, որ Վահեն բռնեց նրա ուսերը, որպեսզի վայր չընկներ, կամ կաթվածահար չլիներ:

Ծանր վիրավորվել էին Հայկարամը, Մհերը, Ոսկանը: Թեթ- էին պրծել Կայծենն ու Սոսը: Նրանք եղել էին դարանակալների հետ: Կայծենը, արդ, իր սովորական վիճակի մեջ էր, պատրաստ հայիոյելու, լաց լինելու, եկեղեցին ու արար աշխարհը անիծելու:

Ինչ վերաբերում էր Սոսին, ապա նրա ու ջոկատի մասին խոսելն ավելորդ էր, միայն այսքանն ասաց.

- Մեծ կռիվ էր, կռվեցինք, պրծանք: Մերոնք շատերին զարկեցին, մերոնցից էլ մեկը զարկվեց, երեքը վիրավորվել են,- ոչ մի բառ ավելի, քանզի կռիվը նրա համար սովորական գործ էր, այնպես, ինչպես շինականը կխոսեր հողի մասին:

Հաղթանակի բերկրանքը մթազնել էր Անահիտի գերեվարումը: Ղարա Մահմեդի շնորհավորանքներն ու հավատարմության խոստումները ընդունեցին անտարբեր, քանզի ամենքն էլ անկեղծ սիրում էին Անահիտին:

Ամենքից արագ սթափվեցին սասունցիները, քանզի ի ծնե ռազմիկներ էին: Սրանք առաջինն էին, որ սկսեցին փնտրել սպանվածներին ու վիրավորներին: Չոհվածների դիակները, նա- վիրավորներին վերցնելով սայլերի վրա, բռնեցին Սասնո ճամփան: Ղարա Մահմեդը մեծ բաժին հանեց նրանց ռազմավարից, փոխադարձ օգնության պայման դրեց նրանց հետ: Սասունցիները մռայլ գլխով արեցին, գնացին, այդպես էլ սուլթանը չհասկացավ, ընդունեցի՞ն, թե՞ չընդունեցին իր առաջարկը: Ռազմավարից ստացած գեները Միերը թաքցրեց Թիլում:

Նրանց տանը հավաքվեցին Ուխտի անդամները: Երբ իրար նայեցին, նոր ասես հասկացան, որ չկան Փայլակն ու Անահիտը, նորովի բորբոքվեց նրանց վիշտը:

Վահեն առաջարկեց փրկազնել Անահիտին: Նա այլ ելք չէր տեսնում, թե- ինքն էլ էր կասկածում գործի հաջողությանը: Վճռեցին այդ գործը հանձնել Կայծենին, քանզի չաղաթայները խենթերին ձեռք չէին տալիս: Վճռեցին առավոտյան ոսկի հայթայթել փրկազնի համար:

Այսպիսով, հայերն ու Ղարա Մահմեդը ծանր հարված տվեցին չաղաթայներին, կանգնեցրին Լանկ Թամուրի զորքերի առաջխաղացումը Հայոց աշխարհում, նա- դեպի սուլթան Բայազետի սահմանները...

* * *

Հաջորդ օրը Ուխտի անդամները զբաղված էին ոսկի հայթայթելով: Օգնեց, չգիտես որտեղից հայտնված, Հարություն վաճառականը: Նա մի մեծ քսակ ոսկի տվեց, խոստացավ այդ գործում օգնել Կայծենին:

Ծանր սրտով Թիլի գերեզմանոցում հողին հանձնեցին Փայլակին ու մյուս զոհվածներին: Փայլակը զոհվեց, այդպես էլ չիմանալով ընտանիքի ճակատագիրը: Հողը սիրով ընդունեց իր անձնագոհ զավակներին...

... Հո՛ղ Հայոց, սրբության սրբոց, անձնագոհ զավակներիդ վերջին հանգրվան՝ ցողված զավակներիդ սուրբ արյամբ, որ ծիլ ու ծաղիկ ես տալիս, հաց արարում, նա- գերեզման դառնում: Հայոց սո՛ւրբ Հող, Հո՛ղ Հայրենի՝ Մայր Հայաստան...

Ինչպես եր-ում էր, Ուխտի անդամներին բախտ չէր վիճակված հանգիստ առնելու, անսպասելի լուր ստացվեց, լրաբերը Միերի եղբորորդին էր՝ Թորգոմը: Հայ ուխտավորների վրա հանկարծակի հարձակվել էին Շարաֆին ու Յուսուֆի զինվորները, – այդ ամենը հայոց հնամենի՝ Գլակայի շրջակայքում:

Շարաֆին կատարել էր խոստումը, ցեղը տարել էր մեծ թալանի...

Հայերը հեռացել էին հուլթի կողմերը, հանկարծ վրա էին տվել այս անգամ չաղաթայները, շրջապատել էին տանջահար հայերին: Չաղաթայները վճռել էին պարտության վրեժը հանել անպաշտպան ժողովրդից: Օրհասական այս պահին այնպիսի տեղից էր եկել օգնությունը, որ զարմացրել էր հայերին: Թուրք փիր Հասան զորապետը հարձակվել էր չաղաթայների վրա, ցրիվ էր տվել նրանց, մի մասին էլ կոտորել էր: Փրկված հայերին ուղեկցել էր մինչ– լեռները: Ուխտի անդամները զարմացած իրար էին նայում: Այն, որ Ղարա Յուսուֆը դրժել էր երդումը, չէր զարմացրել, այլ այն, որ օգնության էր հասել մեկ այլ թուրք՝ Փիր Հասան զորապետը:

- Իրավացի էինք, որ չէինք հավատում Շարաֆին ու Յուսուֆին: Դե, Շարաֆին հայերի ոխերիմ թշնամին է,- խոսեց Վահեն,- նրանից այլ բան չէի սպասում, իսկ ո՞վ է Փիր Հասանը, հարկ է պարզել, շնորհակալություն հայտնել:

- Թեր–ս նախնյաց մեջ հայ արյուն կա,- ասաց Ասողիկը,- թե չէ՝ թուրքը միշտ էլ թուրք է մնում, լավ բան մի սպասիր: Խնդրենք Չաքարիային պարզելու այս պարագան:

Չաքարիան գլխով արեց:

Խուսափում էին Անահիտի մասին խոսել, չէին ուզում վշտացնել Թովմային: Անահիտին հիշում էին որպես հարազատ քրոջ, տանջվում էին նրա համար, խղճում էին Թովմային, գիտեին նրանց սիրո մասին:

- Այլ–ս չե՛մ կարող սպասել, գնում եմ Անահիտին փնտրելու, թեր–ս կարողանամ օգնել Հարությունին ու Կայծենին:

- Դու վիրավոր ես, հայր սուրբ,- դժգոհեց Վահեն:

Թովման ուսերը թոթվեց՝ ի՞նչ փուլթ:

- Չաղաթայները գնում են Վանի կողմերը: Անահիտը գումակում է, նրան մի ամբողջ ջոկատ է հսկում: Փախցնելու հնար չկա,- հավաքվածները զարմացած իրար նայեցին, ապա Չաքարիային, որ չգիտես ինչպես էր հասցրել իմանալ այդ տեղեկությունները: Այստեղ, Ուխտում, Չաքարիան ստանձնել էր Հայոց Գաղտնի Ուխտի լրատուի, սուրհանդակի ու խուզարկուի գործը: Թե ինչպես էր մարդիկ գտնում այդ գործի համար, ոչ ոք չգիտեր: Երբ իմացավ Կայծենի ու Հարություն վաճառականի առաքելության մասին, ասաց, որ հնարավոր է, եթե տիրակալը չիմանա, որ Անահիտը Ուխտի անդամ է: Տիրակալը որքան ոսկեպաշտ, այնքան էլ հետ–ողական է թշնամիներին պատժելու գործում: Երբեք չի ների Անահիտին, միայն թե այդ մասին չհայտնեն Շահ Մելիքին ու Սա-

հարին, մնացածների մտքով էլ չի անցնի խորանալ այդ գործի մեջ:

Մինչ նրանք խորհում էին Անահիտին փրկելու մասին, վերջինս կապկապված պառկած էր սայլի մեջ: Չաղաթայները աչալուրջ հսկում էին նրան: Հայ զորապետ աղջկա մասին ամենքն էլ գիտեին, խորհում էին, որ հայերը կփորձեն ազատել նրան: Այդ պարագայի մասին խորհում էր նա – գաղտնապահ Սահարը: Նրա մեջ ինչ-որ անհասկանալի բան էր կատարվում: Նա առաջին անգամ էր կյանքում կռվող կին տեսել, կին, որ գնում էր անձնազոհության հանուն Հայրենիքի, այսինքն կին Բատիր... Ինչ տեսել էր Անահիտին, դարձել էր անտարբեր շրջապատի հանդեպ: Վճռել էր խնդրել տիրակալից իրեն տալ աղջկան: Երբ չէին խանգարում, երազում էր Անահիտին, նրան իր գրկում էր պատկերացնում: Այն, որ հայուհին կույս աղջիկ էր, հասկացել էր առաջին իսկ պահին: Բռնել էր աղջկա ամոթխած հայացքը, երբ ցանկացել էր ծածկել մերկացած ուսը: Թե – վիրավոր է, սակայն սեղմվում էր սայլի ճաղերին, որպեսզի զինվորները չտեսնեն մերկ ուսը:

Մոկս քաղաքի մոտ պարտված զինվորներին էր սպասում տիրակալը: Լանկ Թամուրը վճռեց գնալ Վանի վրա, քանզի շրջապատի գավառներից միայն Վանն էր դիմադրում, մնացածները՝ Բաղեշի ու Խուրթի Շարաֆ Ամիրան, Ածեկի Սահանդ իշխանը ճանաչել էին նրա իշխանությունը:

Սահարը, թաքցնելով սրտի կսկիծը, տիրակալին հայտնեց, որ հավանական է այդ աղջիկը Հայոց Գաղտնի Ուխտի անդամ է, զորապետ:

Լանկ Թամուրը վճռեց Անահիտին այրել Վանում, իսկ մինչ այդ, աղջկան ընծայեց Սահարին: Սահարը մի սխալ էլ թույլ տվեց, ասելով, որ Անահիտը Բջնիի բերդապահ իշխանի դուստրն է, տիրակալը կատարեց:

- Աղջկան էլ կայրենք հոր պես, թող նա էլ զգա հոր տառապանքները, իսկ մինչ այդ, քեզ եմ ընծայում, վայելի՛ր, Սահա՛ր: Համոզված եմ, որ այդ քածը ոչ մեկին ընկերներից չի մատնի: Ես լավ եմ ճանաչում հայերին, սակայն հարկ է բռնել Ուխտի անդամներին ու այրել մեկիկ-մեկիկ, մինչ – վերջին մարդը, որպեսզի հայերը հասկանան, որ Ուխտը այլ – ս գոյություն չունի...

Ներկաները հասկացան՝ հայոց հողը ծածկվելու է դիակներով, այրվելու են քաղաքներն ու շեները, քանզի տիրակալը այսպիսի պարտություն առաջին անգամ էր կրում: Արդ, նա ցույց կտա, որ Չինգիզ Խանի արժանի հետնորդն է:

Այդ ամենին անտեղյակ, սպասելիք վախճանին անտարբեր, Անահիտը երազում էր Թովմային, իրենց նոր հանդիպումն էր երազում: Նա վաղուց իրեն վարժեցրել էր իրենից հեռու վանել անխուսափելի վտանգն ու խորհել, երազել՝ եթե փրկություն չկա, ինչո՞ւ վախենալ, կծկվել վտանգի առաջ: Թովման ասում էր, որ հոգին անմահ է, ինչպես Պղատոնն է ասել՝ մարդ մեռնում է, իսկ հոգին, անջատվելով մարմնից,

տիեզերական անհունության մեջ միանում է համաշխարհային հոգուն, նորից այլ մարմնի մեջ վերամարմնավորվելու համար, այլ-ս ի՞նչ վախենալ...

Այդ է պատճառը, որ իր հանգստությամբ զարմացնում էր շրջապատողներին:

Պահապան գինվորները, որ Սահարի ենթականերն են, զարմացել են իրենց պետի վրա: Առավոտյան պատմում են, որ ցախատնից Սահարի մռնչոցներն են լսել, որ նրան կնախանձեր տափաստանի հովատակն անգամ, հովատակը, որը խելագարվում է գամբիկի հոտից...

Սահարը ամեն անգամ խոսք էր տալիս իրեն, չգնալ գերուհու մոտ, սակայն հենց երեկոյանում էր, ոտքերն իրենք էին տանում Անահիտի մոտ: Երբ թումանապետերից մեկը առաջարկեց գերուհուն մի գիշերով իրեն գիջել, կատաղեց, կարող էր սպանել ընկերոջը, եթե այդ պահին տաղավարից դուրս չգար Շահ Մելիքը:

Սահարը առաջին անգամ չէր կույսի տիրում, գիտեր, որ մի երկու օրից նախկին կույսն ինքն իրեն էր ձգտում մերձեցման, սակայն հայուհին ամեն անգամ զգվանք էր արտահայտում, ճանկոտում, կռվում էր մինչ- ուշաթափվելը, ու Սահարը բռնաբարում էր ուշաթափ կնոջը: Նորից ու նորից էր իրեն խոսք տալիս՝ չգնալ Անահիտի մոտ, սակայն չի կարողանում չգնալ: Հույս է փայփայում, որ գոնե մի անգամ Անահիտը կարճագանքի իր փաղաքշանքներին:

Ամեն բան մոռացել է, լավ է, որ օգնականը՝ Օրդուն, խելացի մարդ է, կարողանում է անհրաժեշտ լուրեր հայթայթել տիրակալի համար:

Մինչ Սահարը զբաղված էր գերուհուն լլկելով, զորակայանում դեպքերը զարգանում էին պատերազմական սովորական հունով: Տիրակալը զայրացել էր, մի քանի թումանապետերի էր պատժել, սակայն բերդաքաղաքը կանգուն էր:

Լանկ Թամուրը զայրանում էր Եզդին իշխանի համառության վրա: Շատ ու շատ թագավորներ էին խոնարհվել իր առաջ, իսկ այս հայր դիմադրում է: Այս քաղաքի բնակիչները խելքապակաս մարդիկ են, կռվում են, թե- գիտեն, որ հանձնելու են բերդաքաղաքը: Սահարը պարզել է, որ Եզդին իշխանը հռչակավոր Արծրունիների տոհմից է, մի տոհմ, որ վաղուց մարել է, գոյություն չունի: Տիրակալը վճռել էր այնպես պատժել քաղաքի պաշտպաններին, որպեսզի դաս ու հիշողություն դառնա մնացածների համար: Նա չինական վառոդ է սպասում Սամարղանդից, ուզում է իր հզորությունը վկայել դեռ չտեսնված, չլսված պայթյունով, ցնցել աշխարհը...

- Վերջապես տեղ հասավ վառոդը: Յուրտ մտավ թումանապետ Փեքեշը:

- Որքա՞ն ժամանակ է քեզ պետք պարիսպը քանդելու համար: Որտե՞ղ ես դնելու ականը, տեղը ընտրե՞լ ես:

- Այո՛, տիրակա՛լ: Երկու տեղ եմ դնելու ականները, մեկը գլխավոր

դռան մոտ: Պարիսպն այդ մասում կառուցողները դրել են ժայռի վրա, կապը պարսպի ու ժայռի միջ- շատ թույլ է, դժվար չէ շուռ տալ...

- Ե՞րբ կպայթեցնես:

- Վաղը առավոտյան տիրակալի գորքերը կմտնեն քաղաք, թող երկու...

- Սպասի՞ր, ինչ ասացիր՝ բավական է, մնացածը քո գործը չէ: Գիտեմ, քեզ գիտունի տեղ ես դրել, ամենքին խելք ես սովորեցնում... Ափսոս, էստեղ չէիր՝ կուղարկեի Թակաթալան գրավելու,- դարձավ Շահ Մելիքին,- երկու թուման դիր ականների դիմաց, հնար չտաս հայերին ուշքի գալու, թող ներս լցվեն: Գնացե՛ք, Ալլահը ձեզ հետ:

Այս գիշերը նման չէր մնացած գիշերներին: Տիրակալի հրամանով դարձյալ հարձակվեցին պարիսպների վրա, սակայն այս անգամ այնպիսի տեղերում, որտեղից դեռ փորձ չէին արել հարձակվել: Դա արվում էր քաղաքի պաշտպանների ուշադրությունը շեղելու համար: Եզդին իշխանի մեջ կասկած ծնվեց, խստացրեց հսկողությունը, ջոկատներ տեղաբաշխեց պարիսպների այդ նոր գրոհվող հատվածների վրա:

Իշխանը այդ քառասուն օրերի ընթացքում նիհարել էր, քամու տակ մշտապես լինելուց ս-ացել էր, մորուքի մեջ ավելացել էին սպիտակ մազերը: «Արդյոք իրավացի՞ եմ, որ կռվում եմ Լանկ Թամուրի դեմ... Իսկ եթե իրավացի է Սահանդը: Նա հնազանդվեց Թամուրին, փրկեց քաղաքը, մարդկանց: Իսկ ես ինչի՞ վրա եմ դրել հույսս: Տեր Աստված, մի՞թե դատապարտված եմք, մի՞թե չես սատարելու, փրկիր քեզ հավատացողներին... Իսկ ինչպե՞ս կվարվեին արիական նախնիք, մի՞թե նրանք չէին կռվի, մի՞թե այլ ելք կա, որ ես չգիտեմ, թեր-ս միահամուռ ու միակամ զարկեին չաղաթայներին, ինչպես զարկեցին Լողլողանին ու կվտարեին երկրից, իսկ դավաճաններին բոլորին սրի կքաշեին, թույլ չէին տա մասնատելու ուժերը, համոզված եմ այդպես կվարվեին Յայարիները...»

Այլ բան խորհեց ու վախեցավ խորհածից... «Իսկ եթե այս ամենը բարբաջանք է, որ Աստված ի գորու չէ մեզ փրկելու, դե՛, թող փրկի չէ՞ որ արդար եմք, ազնիվ, պատվիրանները կատարում եմք: Ինչո՞ւ ես Տեր Աստված պաշտպանում Լանկ Թամուրին, այդ գազանին: Չէ՞ որ քեզ եմք նվիրված... Մի՞թե ի գորու չեմք փրկելու երեխաներին, կանանց ու ծերերին... Ես խելագարվում եմ, մեղա՛, մեղա՛: Տեր Աստված, - գլուխը դրեց սրի երախակալի վրա դարսած ձեռքերին,- իսկ եթե այս ամենը սո՞ւտ է, երկինքը դատա՞րկ... Դարձյալ մեղա, իսկ եթե մենք՝ հայերս, սխավվե՞ցինք ու լքեցի՞նք մեր հեթանոս աստվածներին, մեղա՛, մեղա՛...»:

- Ի՞նչ կա, Պարգ-՛,- հարցրեց, նայեց զարմացած, գիտեր, որ թիկնապահին վախեցնել դժվար էր, սակայն սա նայում էր վախեցած,- ի՞նչ է պատահել:

Թիկնապահի այլայլված դեմքին քաղաքի կործանումն էր դրոշմ-

ված, սոսկաց, ուզեց իրենից վանել տեսիլքը՝ այրվող քաղաք, դիակներ, դիակներ... Խելակորուս մայրեր, ագռավների երամներից ս-ացած երկինք...

- Տեր իմ, գլխավոր դռան մոտ չաղաթայները խարույկ են վառում, սյունին սպիտակազգեստ կին են կապել,- կախեց հայացքը,- ներո՞ղ եղիր, տեր իմ, գուժկան եմ: Դա այն օրիորդն է, որ եկել էր աբեղայի հետ...

- Անահի՞տը,- ապշեց, վրա տվեց,- չե՞ս սխալվում:

- Տեր իմ, դու հո գիտես, թե որքան սրատես եմ: Հետո հիշո՞ւմ ես, Մայրիների պուրակի կռվի մասին լուր բերողն ասաց, որ գերել են Ուխտի օրիորդին՝ Անահիտին:

- Լռի՞ր,- մոմռացրեց իշխանը,- գնա՛նք:

Բարձրացան գլխավոր դռան աշտարակը, ճանաչեց Անահիտին: Կյանքում հազար մահ տեսած իշխանը սոսկաց:

- Խեղճ ազգ: Ինչո՞ւ ես այսքան անմիաբան, մի տեղ անգամ աղջիկն է մարտի ելնում, զարկվում մարտում, մեկ այլ տեղ՝ մի իշխան, որ հզոր զորական է, սուրը վայր է դնում՝ առանց թաթախելու թշնամու արյան մեջ: Տեր Աստված սա՞ է քո աստվածային արդարությունը... Խեղճ աղջիկ,- ձեռքը տարավ ճակատին,- ինչ ճակատագրի արժանացրեցին աղջկան... Հրեշը աղջկան էլ հոր պես այրելու է: Ո՞ւմ մեղքով, այն մարդկանց, որոնք ծախեցին ազգը՝ Սահանդները, Վարգեսները, Պողոսները, սակայն,- մռնչաց,- ազգը ապրելու է Անահիտներով, Թովմաներով, Միերներով, Մարտիրոսներով, Հայկերով, Վահագներով: Սո՛ւտ է, չես կարող ստրկացնել ազգս հայկազյան: Դու էլ կանցնես, տափաստանի շևազա՛յլ, ու միայն անեծք կթողնես քեզանից հետո...

Լանկ Թամուրը անսխալ հաշիվ էր արել: Գիշերով վճռեց խարույկ վառել, դրանով շեղեց հայերի ուշադրությունը, ական դնողները հասան իրենց նպատակին:

Քաղաքի բնակիչները հավաքվել էին պարսպի վրա: Կանայք հեկեկում էին, այրմարդիկ սեղմում էին բռունցքները, երդվում էին կռվել մինչ- վերջ ու մի բան էլ ավելին:

Վան քաղաքի վրա բացվեց մի մառախլապատ առավոտ:

- Թող կատարվի Ալլահի կամքը, այրե՛ք, պայթեցրե՛ք: Ալլա՛հ արպար,- վերջին խոսքերը գոչեց տիրակալը, վեր բարձրացրեց ձեռքերը:

Մի քանի վառված կպրաջահեր գցեցին հսկա փայտի կույտի վրա, որի կենտրոնի սյանը կապված էր Անահիտը: Խարույկը բռնկվեց մեկեն, քանզի դույլերով յուղ էին լցրել փայտերի ու խռիվի վրա: Ծուխ ու բոց երկինք ելավ, նա- հայերի հայացքները, երկինք, առ Աստված հայացքները, նա- հայերի աղերսը...

- Տե՛ր Աստված, փրկյա ազգս Հայկազյան...Մի՞թե չես լսում, Տեր Աստված, մի՞թե անհույս է մեր սպասումը, այլ-ս ի՞նչ հավատք առանց հույսի...

Հանկարծ շրջապատը դղրդաց ահավոր պայթյունից: Պարսպի մի ամբողջ հատված երկինք բարձրացավ... Երկինք թռան քարեր, հող ու մարդկային մարմիններ, մարմնամասեր՝ այլանդակված ձեռքեր, գլուխներ, ոտքեր...

Պարսպի մեջ բացվեցին երկու մեծ անցքեր:

Հայերն առաջին անգամ էին տեսնում, լսում այսպիսի պայթյուն, առաջին անգամ տեսնում այսպիսի սարսափ, սա կայծակի զարկ էր, ամպի որոտ, նա- անկասելի, հանկարծակի, աննկարագրելի սարսափ, անմեկնելի, թեր-ս այսպես է փլվել երկինքը, թեր-ս այսպես են փլվում աստվածների գահերը...

- Առա՛ջ,- գոռաց Լանկ Թամուրը,- Ալլա՛հ աքաա՛ր իմ բատիրներ...

Թումանները հեղեղվելով, լցվեցին քաղաք...

... Ի՞նչ գրել, ինչպե՞ս պատմել հայերի հուսահատ կռվի մասին, ինչպե՞ս նկարագրել կռվող, մեռնող հայերին... Ինչպե՞ս հետայսու աղոթել Աստծուն, ինչպե՞ս անիծել Աստծուն, որին պաշտելով, որի անունը շուրթերին՝ մեռնում էին հայերը: Բարեգուրթ Աստծո աչքի առաջ մեռավ Վանը...

Լանկ Թամուրը գազանությամբ գերազանցեց ինքն իրեն, գերազանցեց բոլոր այն գազաններին, որ Հայոց հողն էին մտել...

Կանանց ու երեխաներին գերեվարեցին, այրմարդկանց իրար կապելով ցած նետեցին պարիսպներից: Գահավիժաճները այնքան շատ էին, որ վերջինները չէին սպանվում, քանզի ընկնում էին դիակների կույտերի վրա: Դիակների կույտերը հասնում էին մինչ- պարսպապռունկ:

Արյան գուլորշի էր բարձրանում մեռնող Վանից: Յոթ հազար մարդ սպանվեց քաղաքում: Վերջին հայը Եզդին իշխանն էր: Յաթաղաններից խոցոտված, նետը կրծքին մեխված, սրին հենված կանգնել էր պարսպի եզրին, ցած էր նայում: Արյան գուլորշի պարուրեց նրան, գլուխը պտտվեց: Մարող աչքերով նայեց Ար-ին՝ Ար- Աստծուն: Նրա աչքերում հպարտություն կար, մեռնում էր չպարտված Հայարիական ասպետը... Երկար-երկար նայեց Ար-ին, սրին հենված, Ար- Աստծո առաջ մեղավոր ու անմեղ հայարիական հայը, հանգավ սրին հենված, մեռավ կանգնած...

Քանի - քանի տարի է պետք, որ Վանը Վան դառնա, քանի-քանի սերունդ պիտի ողբային անդառնալի կորուստը, որքան լաց ու կոծ պիտի լսի մեռնող, սակայն չընկճված Վանը...

* * *

Աշնանային մանր անձր- էր մաղում: Օրը մռայլ էր, համահունչ Թովմայի խոհերին: Ձեռնափայտին հենվելով՝ քայլում էր Վանի փողոցներում:

Ամենուր դիակներ էին, դիակներ... որ կողմ շուռ գայիր, դիակներ են: Հրդեհները վաղուց հանգել են, այլ-ս նյութ չկա այրվելու, ս-ացել են տների պատերը, անկենդան ս-, ինչպես հայոց երկնակամարը, ինչպես հայոց ճակատագրի ճամփաները...

Թովման փնտրում է գլխավոր դուռը, ինչպես պատմել են, այնտեղ էր Անահիտի խարուկը: Գնում էր մի բուռ մոխիր վերցնելու իր մոխրացած սիրուց:

Ամեն բան ունայնություն է, ոչինչ արժեք չունի այս կյանքում, չկան ո՛չ Լանկ Թամուրը, ոչ չաղաթայները, անգամ այս ծովակը չկա, որին նայում է ու չի տեսնում, չկա այս երկինքը, այս դատարկ երկինքը...

Վանում միայն շներն են մնացել, որ քաղցած ոռնում են, ոռնում են Վանի քաղցած շները...

Ահա գլխավոր դուռը: Դուրս եկավ դռնից, առջ-ում մի մեծ մոխրակույտ կար: Այս մեկն էր, այլ մոխրակույտեր չկան, սա է Անահիտի մոխրակույտը, այն, ինչ մնացել է իրենց սիրուց: Ս- մոխիր, - ուրիշ... Ամեն բան ունայնություն է, քանզի վերջը մահն է: Ոչինչ չկա արժանի ուշադրության, ապրելու արժանի, ունայնություն է, համապարփակ ունայնություն... Արժե՞ ապրել, ամեն օր մոտենալով մահին... Վե՛րջ, կարելի է գրկել այս մոխրակույտն ու փակել աչքերը, սպասել, մինչ- Տեր Աստված կբարեհաճի մահ ուղարկել, որպես ավարտ այս տանջանքներին, որ նա- կյանք է կոչվում... Ինչո՞ւ ապրել, միայն նրա համա՞ր, որ ուտես, քնես, աղոթես Աստծուն, որ խաբի ու խաբվի, որ ապրի, ամեն օր մահվանը մոտենալով... Իսկ սա Անահիտի մոխրակույտն է...

Մի բուռ մոխիր հավաքեց, լցրեց քսակի մեջ, պահեց ծոցում: Սա էր, այլ բան չկար Անահիտից: Նա իր հետ է, իր ծոցում, իր կինն է, իր աղոթքների ընկերը, իր աստվածուհին, մնացածն ունայնություն է...

- Ո՞վ ես, հայր սուրբ,- մի ծանր ձեռք իջավ ուսին, ետ նայեց, քահանա էր, լանջախաչով, սպիտակամազ:

Թովման իրեն տեսավ շրջապատված շինականներով, եկել էին դիակները թաղելու, Հայարիական սովորույթ էր, անթաղ չեն մտում Հայաստանում մեռելները...

- Մեծոբայից եմ, Թովմա արեղա,- հագիվ լսելի, ասաց Թովման:

Քահանան գրկեց նրան:

- Ականջալուր եմ, հայր սուրբ, գիտեմ գործերդ ու հռչակդ: Պաշտում են քեզ հայոց աշխարհում, Բարդողի եպիսկոպոս, քանզի խաչի հետ սուր ես կրում: Մեծ է վիշտդ, ապավինիր Աստծուն,- շոյեց արեղայի ուսը,- Թովմա՛, որդի, արդ, չաղաթայները հեռանում են Մավրիևահր, տուն է գնում հրեշը, գնում է թալանը լափելու: Օ՛, Տեր Աստված, դու պատժիր նրան:

Թովման խաչակնքեց շինականներին, բռնեց Մեծոբայի ճամփան:

* * *

- Տե՛ր Աստված, մի՞թե մեղանչել ենք, Տե՛ր Աստված, որ արդարադատ ես, բարեգութ, մի՞թե չես տեսնում մեր տառապանքները:

Հովհաննես Եպիսկոպոսն ավեգարդ գլուխն առել էր ավերի մեջ, օրորվում էր բազմականուն նստած:

Սով էր Հայաստան աշխարհում...

Սով, ի՞նչ է սովը, խորհում էր վանահայրը, երբ շտեմարաններում ու հորաններում մկներն են վազվզում: Դա դեռ սով չէ: Սովը մարդկանց աչքերում է, կանանց սառած աչքերում, շինականի անզորությունից կատաղած հայացքում: Հարյուր-հարյուրավոր անթաղ մեռելների բաց աչքերում է սովը, մամիկների կիսակույր աչքերում, երբ փեշի տակ մի կտոր հաց է պահել ու չգիտե թոռներից որին տա: Նրա կիսակույր աչքերից թափվող արցունքներում են սովի գույժերը... Սո՛վ, սո՛վ, տեսել է վանահայրը, սով, երբ մեռյալների վրայից ագռավները չեն դադարում կռչալուց, քանզի քաղցած են ագռավները: Դիակների վրա ոսկորներից գատ ոչինչ չկա... Սովը նոր է սկսվել Հայաստան աշխարհում, չէ՛, այսօր դեռ կուշտ են ագռավները, գոհ են ագռավները...

Վանահայրը շրջել է Ծովակի շենքերում, տեսել է հազարավոր սովյալներ: Դառնացած ու դժբախտ, եկել է վանք: Որքան կուզեր մեռնել, չտեսներ հոտի դատապարտվածությունը:

Մարդիկ մեռնում են առանց հաղորդման: Հաճախ մնում են անթաղ: Բորենիներ են հայտնվել ծովափի շենքերի մոտակայքում:

Ծովակի շենքերի վիճակը դեռ մի փոքր տանելի է, ձուկ կարելի է որսալ, թեպետ այս եղանակին ձուկ չի բռնվի: Եթե մի փոքր էլ դիմանան, կհասնեն փրկարար բանջարին, եթե հասնեն...

Վանահայրը վանքի շտեմարանի ցորենն ու ալյուրը բաժանել է շենքերի սովյալներին, արդ, վանքում էլ սով է:

- Թող բոլոր վանքերն էլ բացեն շտեմարանները, օգնեն սովյալներին, - խոսեց Թովման, հայացքը կախեց: Դաժանացել էր արեղան, ասես փոխել էին նրան, կենսախիսն մարդը մռայլվել էր, ոչ ոքի հետ չէր խոսում, քայլում էր մտամոլոր:

Վանահայրը կռահում էր, որ Թովման սկսել է պատմության նորագրումը:

- Գրիր, Հայր սուրբ, գրիր մեր օրերի պատմությունը, վիշտդ կմոռանաս, կմոռամաս նա- սովյալներին: Գրիր, թող հետևորդները իմանան, թե ինչ ծանր է եղել, հայ լինելը, հայ մնալը...

Թովման գլխով արեց:

- Սրբազան, գրում եմ, միայն նոթագրում, ամփոփել ի զորու չեմ: Խորհում եմ, որ մի կտոր հացը ավելի է, քան իմ...

Եպիսկոպոսը գլուխն օրորեց, նայեց սիրով, նա- ներողամտությամբ:

- Հոգուդ մեղք մի՛ արա, որդի՛: Դու ավելին ես անում, քան մենք ա-

մենքս: Այլ-ս արգելում եմ, շեները չգնաս, դու զբաղվիր նորագրելով, մատենագրելով:

- Սրբազան, չեմ կարող չգրել սովի մասին...

- Դու, Թովմա՛, սիրելիս, շատ բան ես տեսել, զգացել... Ժողովուրդը քեզ սրբերի դասն է հանում, դու հայոց Գաղտնի Ուխտի հոգ-որ սյունն ես: Գրի՛ր, որդի՛,- հոգոց հանեց, նայեց հավաքվածներին,- լուրեր կան, որ Լանկ Թամուրը հանգիստ կթողնի Յայաստանը:

- Ինչի՞ն է պետք սովյալների երկիրը, եթե այստեղ լինեք Վահեն, կասեր, որ տիրակալը գորքերը չի քշի սովյալների երկիր, թալան չկա, մթերք չկա, ինչո՞վ պիտի պահի բանակը:

- Իրավացի ես, իցիվ այս տարի հանգիստ թողներ մեզ, շինականը կկարողանար վար ու ցանքս անել, հակառակ դեպքում սովը իսպառ կբնաջնջի ժողովրդին:

- Սրբազան, եթե ամեն վանք օգներ ժողովրդին, թեր-ս մի փոքր մեղմեր սովը,- Թովման խոսելիս զայրացավ, ինչպես վերջերս հաճախ էր պատահում նրա հետ,- շատ հոգ-որներ մոռանում են, որ ժողովրդին են վերադարձնում նրանից վերցրածի միայն մի հատիկը:

Տեղապահը զայրացած մոտեցավ Թովմային, թեր-ս ցանկանում խիստ խոսել նրա հետ, գիտեր, որ վանահայրը կպաշտպաներ հերոս աբեղային, Բարդողի եպիսկոպոսին:

- Յայր սուրբ, չմեղանչեմ արդարությանը, մեծ-մեծ գործեր ես արել, անձդ ես դրել ազգի զոհասեղանին, սակայն վայել չէ հոգ-որիդ այդպես խոսել, զի մենք ապրում ենք Աստծո ստեղծած կարգով, շինականը պիտի տասնորդ տա եկեղեցուն...

Թովման չհասցրեց պատասխանել, ոչ էլ տեղապահը կարողացավ շարունակել:

Վանահայրը գավազանը զարկեց հատակին:

- Լռի՛ր, Վրթանե՛ս, օրե՛ն չէ սպանել Թովմային: Յարգե՛նք նրա վիշտը: Դու, Վրթանե՛ս, չգիտես այն ամենը, ինչ արել է ու անում է Թովման, - նորից գավազանը զարկեց հատակին,- իրավացի է հայր սուրբը, ավելի քան իրավացի, ժողովուրդն է սնում ու պահում մեզ, հարկ է այս պահին սատար լինենք նրան: Աստված մեզ ամենքիս՝ դատավոր, ստույգ է, ծանր կյանքով է մեզ ապրեցնում,- նորից զայրացավ, զարմացրեց ներկաներին,- թեր-ս ավելիին արժանի չենք, նորից գավազանը զարկեց հատակին, խուլ զնգաց հոնի փայտը: Երբեք այսչափ զայրացած չեին տեսել նրան: Թեր-ս վիրավորվել էր Թովմայի փոխարեն,- քիչ չեն հարուստները, որոնց շտեմարանները պայթում են առատությունից...

- Ավելին չարժենք,- մռմռացրեց Թովման, կրծքի տակ խլրտում զգաց, սեղմեց կրծքի վրայի քսակը, որտեղ Անահիտի նշխարներն էին՝ խարույկի մի բուռ մոխիրը,-- Ներիր, սրբազան, եթե ոչ մենք, ապա էլ ո՞վ, իսկ հարուստներին հարկ է պարտադրել բացելու շտեմարանները,

Ժամ ու պահ չէ համոզելու, հարկադրանք է պետք այս ժամին:

Դարձյալ խլրտում զգաց կրծքի տակ, սեղմեց քսակը, դուրս գնաց, զարմացած թողնելով ներկաներին:

Գնաց խուց: Մուտք էր, սովոր էր մթանը, գտավ աշտանակը: Վերջին մոմը մնացել էր մի մատնաչափ: Աբեթը զարկեց կայծքարին, վառվեց քուղը, փչելով թեժացրեց բոցը, կացրեց մոմը: Լույսը թրթռաց խուցի պատերին ապա վառվեց հաստատուն, լուսավորեց միայն մի պատը, խուցի միայն կեսը:

Թովման սարսռաց, իրեն ու Անահիտին տեսավ լուսավորված պատին, տեսավ գրկախառնված, ապա Անահիտն էր հերարձակ արշավում մարտադաշտում, ապա բոցերը բարձրացան, լիզեցին սիրեցյալի ոտքերը, ահա բոցերը վեր բարձրացան, արեղան այնպես տնքաց,- ասես հոգին դուրս էր թռչում մարմնից: Քսակը սեղմեց կրծքին:

- Տե՛ր Աստված, ինչո՞ւ, անգուրթ Աստված,- ցնցվեց, պատին այլ-ս Անահիտը չկար: Ծնկեց հատակին,- Մեղա՛ Տեր Աստված, ների՛ր մեղավորիս, մեղա՛, մեղա՛... Վիշտս կուրացրել է ինձ, ների՛ր նվաստ ծառայիս: Մեկ-մեկ խորհում եմ, որ սուրս վարսեմ սիրտս, վերջ տամ այս տանջանքներիս, սակայն անավարտ կմնա պատմությունը, հարկ է ապրել թեկուզ միայն դրա համար, որպեսզի առաքելությունս հասցնեմ ավարտին: Դա իմ վրեժն է Լանկ Թամուրից, բոլոր թամուրներից...,- պատին աշտանակի վերջին մոմը մարեց, խուցը թաղվեց խավարի մեջ, ամեն ինչ անեացավ, անգամ խոհերը խաթարվեցին:

- Այսպես էլ մարդու կյանքն է մարում, ու չես էլ զգա, երբ է գալու վերջը,- մոմ չունեք, դուրս եկավ խցից: Միջանցքում մուտք էր, կիսաբաց դռնից եր-ում էր երկնքի մի կտորը, բակ ելավ:

Լուսինը չէր եր-ում, ծածկվել էր ամպի շղարշով, դա միայն երկնակամարի մի մասն էր, մնացածը բաց էր, աստղալից ու ժպտուն: Տանիք բարձրացավ, ակնակիր մթան մեջ թաղվեց աստղերի մեջ: Ոչ մի լույս չէր խանգարում աստղերին միաձուլվելու: Փնտրեց, գտավ Մեծ Արջի համաստեղությունը, ահա թաթի վրայի երկու աստղերը, թաթի վրայի երկու աստղերից ծայրերը Անահիտին էր, մյուսը՝ իրենը, թվաց թե թաթի ծայրի աստղը ուր որ է կընկնի տիեզերական չարագուշակ խավարի մեջ: Եթե մնացել է, ուրեմն հոգին անմահ է... զգաց, որ տանիքին մենակ չէ, հինգ-վեց քայլի վրա ինչ-որ մեկը կանգնած, երկինք էր նայում: Անսխալ որոշեց՝ Կիրակոսն էր: Երիտասարդ, պրպտուն մտքի տեր, զուսպ ու անժպիտ մարդ էր: Նա թեր-ս վիշտ ուներ, է, ո՞վ այս աշխարհում վիշտ չունի:

- Կիրակո՛ս,- մեղմ կանչեց, տեսավ, ինչպես սա ձեռքից ինչ-որ բան գցեց, որ թրմփաց տանիքին:

- Հայր սուրբ, ներող եղիր, մտքերի հետ էի...

- Այդ ի՞նչ է,- ցույց տվեց Կիրակոսի ոտքերի տակ ընկած գլանաձառարկան, ինչո՞վ ես զբաղված,- հանկարծ հասկացավ, ապշեց,- դու

աստղերն էիր դիտում: Աստված իմ, սա դիտա՞կ է, որտեղի՞ց, Կիրակո՞ւ, դու վաղուց ես դիտում երկինքը...

- Ներիր, հայր սուրբ,- լռեց մի պահ,- եթե իմանա վանահայրը, կվտարի վանքից, թեր-ս բանադրանքի ենթարկի...

- Սպասի՛ր, Կիրակո՞ւ, մի շտապիր եզրահանգումներ անելու: Ես միտք չունեմ վանահորն ասելու այս մասին, նա- չմոռանանք, որ դու հերձվողական բան չես անում, այլ դիտում ես երկինքն ու աստղերի ընթացքը: Կիրակոս, դու ինձ բացատրիր այս դիտակից օգտագործելու կարգը, ինչպե՞ս նայել, ո՞ւր նայել:

- Շնորհակալ եմ, հայր սուրբ, Աստված հատուցե:

Թովման հանկարծ վճռեց երիտասարդ հոգ-որին ուղղություն ցույց տալ կյանքում, որպեսզի գուր տեղը չխախտվի,- դու լսել ես Մեծն Յամարող Անանիայի մասին...

- Լսողաց եմ, հայր սուրբ, սակայն ես դեռ նրա մատյաններից ոչ մեկը չեմ ընթերցել, իմ ունեցածը միայն այս դիտակն է:

- Ես քեզ կօգնեմ, քեզ կտամ Մեծն Անանիայի «Յաղագս Աստղաբաշխության» մատյանը, որը քեզ երկար ու երկար տարիների ուղեցույց կդառնա, սպասի՛ր, չէ որ քեզ կոչում են Կիրակոս բանասեր, մի՞թե բանասիրության մասին ունեցածդ կիրքը հանգել է:

- Բնավ, հայր սուրբ, թեպետ ես դրանց համեմատականում գտնում եմ ինձ հետաքրքրող բաներ, ասենք մեկի ազդեցությունը մյուսի վրա...

- Այդ մասին հետո կխոսենք, ոչ այստեղ, տանիքին - ոչ մթան մեջ, թեպետ տեսնում եմ, որ սիրում ես առանձնանալ ու խորհել մթան մեջ, հասկանալի է, գրույցդ աստղերի հետ է: Ե՞րբ ես տանիք բարձրացել:

- Երեկոյան, աղոթքից հետո տանիք բարձրացա:

- Սակայն տեսքդ, տիրացո՛ւ, սգավորի է, ման ես գալիս գլուխդ կախ: Պատմիր վիշտդ, կթեթ-անաս, կիսվիր ինձ հետ: Տեսնում եմ՝ հոգիդ տվայտանքի մեջ է:

- Յայր սուրբ, թույլ տուր աշակերտեմ քեզ, զի քեզանից զատ այլ մարդ չեմ տեսնում այդ կոչմանն արժանի...

- Չեղա՛վ, Կիրակո՞ւ, մեղք մի վերցրու վրադ, վանքում շատ կան եր-ելի հոգ-որներ, որ շատ ավելի իմաստուն են, քան Աստծո ծառա Թովմա արեղան, նա- Աստծուն մատուցած ծառայություններով:

- Ո՛չ, Յայր սուրբ, թույլ տուր առարկեմ, դու քո մեջ մարմնավորել ես իմաստասերին ու մարտնչող հոգ-որին: Դու սուրբ ես հռչակված երկրում, ժողովուրդը պաշտում է քեզ, Դու կռվել ես Մարտիրոս դյուցազնի հետ կողք-կողքի, դու Բարդղղի եպիսկոպոս ես հռչակված: Ո՞ւմ ընտրեմ ինձ ուսուցիչ, եթե ոչ քեզ, որ նա- այսչափ վիշտ ես տեսել...

Թովման նայեց երիտասարդին, որի երկար մազերը ծփծփում էին ուսերին:

«Գեղեցիկ է Կիրակոսը, կարող է ուզածդ աղջկան երջանկացնել, դառնալ ընտանիքի հայր... Ինչո՞ւ է իրեն նվիրել եկեղեցուն: Տեր Աստ-

ված, ինչո՞ւ ես այս երիտասարդին զրկում ամուսնանալու երջանկությունից, սուր կրեւոց», - զգաց, որ հոգում Կայծենի բողոքն էր ահագնանում...:

- Տեր Աստված փորձությունն է ուղարկում մեզ, զինվենք համբերությամբ,- մտովի համաձայնվեց տիրացուի խնդրանքին, որոշեց օգնել Կիրակոսին,- սովից հարյուրավոր մարդիկ են մեռնում, վանքերի օգնությունն էլ սակավ է մարդկանց փրկելու: Եթե Լանկ Թամուրը գարնանը չգա պատերազմով, հնար կլինի սովի դեմն առնել: Տարիներ են պետք, որպեսզի երկիրը դուրս գա սովի ճիրաններից, դժվար է մի վար ու ցանքսով մի բերքով սովից չես փրկվի:

- Հայր սուրբ, հավատում եմ, Աստված մեզ չի լքի, կփրկի, զի մենք հավատով հավատում ենք նրան ու նվիրված ենք մեր սուրբ կրոնին,- Թովման սիրով գրկեց երիտասարդին:

- Հայր սուրբ, ուսուցիչ, չեմ թաքցնում քեզանից,- Կիրակոսը հոգոց հանեց,- վճիռ եմ դրել՝ նվիրվել եկեղեցուն, սուրբ կուսակցության վճիռ եմ դրել... Սիրած աղջիկ ունեի, սակայն Աստծո սերը չեմ կարող կիսել երկրային սիրո հետ: Հավատքին ես բերում իմ ողջակեզը: Սա է վճիռս:

Թովման շոյում էր Կիրակոսի գլուխը, սա կանգնել էր խոնարհ երեխայի պես:

- Ծանր վճիռ ես դրել, Աստված փրկե հոգիդ, ընդունելի անի վճիռդ: Կիրակոս, մաքրիր հոգիդ, ջինջ ու ջինջ պիտի լինի Աստծուն նվիրվողի հոգին: Զեզ ծանր օրեր են սպասում, զի հրաժարվում ես երկրային սիրուց: Պիտի կռվես գայթակղության դեմ, պահեր կլինեն, երբ պատրաստ ես գլուխդ պատին զարկելու, վերջ տալու տանջանքներիդ, անհամեստ երազներիդ... Տոկա ի փառս Աստծո,- Թովման հասկացավ, որ այս ամենն իրեն էլ էր վերաբերում, զի նրա մեջ իրական ու հրամայական հառնում էր սիրեցյալի պատկերը, կրծքին սեղմեց նշխարների քսակը:

«Ո՛վ բարեգուր Տեր Աստված, ինչո՞ւ ես ընդունում այս զոհը, չե՞ որ զրկում ես երկրային սիրուց, հանուն ինչի՞, հանուն քո հզորության վկայությամբ,- նայեց ծովակին, ոչինչ չտեսավ, ոչ մի աստղ չէր անդրադարձվում ջրերի մեջ, մթնել, ս-ացել էր ծովակը: Հոգոց հանեց,- ամեն կուսակրոնի հոգին կյանքի գեղեցկությունից պոկված երջանկության մի պատահիկ է: Ամեն կուսակրոն քո հզորության վկայությունը լինելուց զատ, նա- քո թուլության վկայությունն է: Տեր Աստված, ինչո՞ւ ես այսչափ եսասեր, ինչո՞ւ ես միայն քո սերը պարտադրում, ինչո՞ւ ես այսչափ դաժան...»:

- Ափսո՛ս, հազար ափսոս,- ասաց Թովման, ասես այս խոհերը չէին եղել,- մոմ էի փնտրում, ինձ մոտ մոմ չի մնացել,- ապա ավելացրեց,- գնանք ինձ մոտ: Դու մոմ բեր, Տեր Աստված հուշեց, որ դու պիտի լինես առաջինը, ում պիտի կարդամ նոթերս,- ասաց ու զարմանալիորեն զգաց իրեն, միաժամանակ անչափ հարուստ իր ունեցածով, իր գրելիք

պատմությամբ:

Ամեն ստեղծագործության մեջ հեղինակի կյանքն է անփոփոխ, նրա երազները, չկայացած սերը, նրա փնտրտուքը, նա- հարգանքը սեփական անձի նկատմամբ: Ծանր է ստեղծագործական երկունքը, ծանր է, երբ տքնում ես յուրաքանչյուր տողի ու բառի վրա, վախենում ես մագաղաթին հանձնել քո մտքերը, վախենում ես չհասկանան, ինչ տալիս ես պատմության ու մարդկանց դատին...

Կիրակոսը մոմեր բերեց, կպցրեց աշտանակի բոլոր երեք մոմերը: Ինչ-որ բան էր մտմտում, ապա դարձավ Թովմային:

- Հայր սուրբ, անշնորհակալ մի կարծիր աշակերտիդ, թույլ տուր կանչեմ արեղաներին, թող ամենքն էլ լսեն:

Թովման մի պահ խորհեց, գտավ, որ Կիրակոսը իրավացի էր, ցանկացավ իմանալ ինչպես կընկալեն իր նոթերը, ինչպես կընկալեն հայոց պատմության այս օրերի պատումը, մարդիկ, որ նունպես այս դեպքերի վկաներն են ու ժամանակակիցները: Գլխով արեց:

- Թող գան:

Քիչ անց Կիրակոսը վերադարձավ մի քանի արեղաների հետ, իրենց հետ բերել էին խշտյակներ, աթոռակներ: Թովման չէր հասցրել բացել մագաղաթները, երբ ներս մտավ սարկավազներից մեկը, հայտնեց, որ Հովհաննես եպիսկոպոսը իր մոտ է հրավիրում Թովմային, ավելացրեց՝ ժպտալով, որ պատմության ընթերցման լուրը հասել է սրբազանին: Վանականները հավաքվել են նրա խցում, ամենքն էլ կարոտ են լսելու Թովմայի նոթերը: Սպասում են սրբազանի մոտ:

Թովման վերցրեց մագաղաթների կապուկը, առանց ետ նայելու գնաց վանահոր մոտ: Երբ հասավ խցի դռանը, տեսավ, որ շրջապատված է վանականներով:

- Հայր սուրբ, ժամ է լսելու նոթերդ, չէ՞ որ խոստացել էիր ընթերցել, - ժպտաց Հովհաննես սրբազանը, գորովանքով նայեց Թովմային, - Տեր Աստված ծանրագույն փորձությունների ենթարկեց քեզ, նա- իմաստություն պարգ-եց, նա- անհատնում կամք ու ուժ՝ գրելու այս դժնդակ օրերի պատումը: Սիրով ու շնորհակալությամբ կունկնդրենք քեզ:

Թովման նայեց հավաքվածներին, ծերերը նստել էին, երիտասարդները կանգնել էին պատերին հենված, սպասում էին: Նա վանականների հայացքներում հարգանք տեսավ, նա- խրախուսանք, ինչ-որ մեկի հայացքում նախանձ, սա փախցրեց հայացքը, սակայն ժամ չէր խորհելու այդ մեկի մասին:

Վերցրեց մագաղաթներից մեկը.

- Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, - ինչ-որ խեղդող բան բարձրանում էր կոկորդն ի վեր, զգաց, որ հուզվում է: Ահա մոտ է կյանքի նպատակին, գրել է պատմության նախաբանը, շատ ու շատ դեպքեր է նոթագրել, թափ տվեց գլուխը: Խոր շունչ քաշեց, նայեց վանահորը, որ գավազանին կռթնած, աչքերը կիսախուփ նայում էր սա-

նին, շարունակեց.

... Արդ՝ այր մի Թամուր-լանկ անուն, դաւանութեամբ – օրինօք պղծոյն Մահմետի՝ նեռին կարապետի, յայտնեալ, երեւեցաւ ի յարեւելս – ի Սմրղանդ քաղաքի, անողորմ, անգութ, անագորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պղծութեամբ – հնարիւք բանսարկուին սատանայի: Չոր ոմանք ի Սարթափու ասեն գոլ գնա, որ ի գաւառն Կոզովիտ՝ մերձի լեռն Մասիս ուր տապանն է Նոյի – մերձ ի յԱրտագ գաւառ: Որ գնացեալ ի Թաւրեզ – Ղանորեիցն յղեալ գնա առ ի քէշիկս /պահակ/ պահել զթշամիս ի ճանապարհին Խորասանու: Եւ նորա ելեալ անտի գնաց ի Խորասան. – անտի անցեալ զգետն Ջահուն – ընթացեալ ի Սմրղանդ քաղաքն Արեւելից – տեսեալ անտերունչ զաշխարհն ամենայն, եղև աւազակապետ – գլուխ մարդասպանից: Եւ ժողովեցան առ նա ոգիք հինգ հարիւր հնգետասան աւելի կամ պակաս՝ չար – նման ինքեան: Եւ երթեալ գաղտագողի ի յանդաստան քաղաքին եւ յափշտակեալ զերամակ նոցին՝ առեալ գնացին: Եւ իշխանք քաղաքին ելեալ զհետ նոցա պատերազմել. եւ նոցա յետս դարձեալ պատերազմեցան. հարին զնոսա – սպանին. – մտեալ ի քաղաքն՝ առին զտերութիւն քաղաքին, եւ զկին նորա Խանում անուն տիկին նորին. – սակաւ սակաւ զօրացեալ՝ էառ զԲուխարայ քաղաք. եւ անցեալ յայնկոյս Ջահուն գետոյն – մտեալ յերկիրն Խորասանու՝ առնոյր զբազում քաղաքս նոցա – կոտորեր սրով զամենեսին: Եւ ահ – երկիւղ անկեալ ի վերայ նոցա՝ ետուն զաշխարհն ի ձեռս նորին...

Այժմ (քանզի) Լենկ-Թեմուր անունով մի մարդ՝ պիղծ Մահմետի՝ նեռի առաջնորդի դավանությամբ – կրօնով, հայտնվեց (եր-աց) Ար-ելքում – Սմրղանդ քաղաքում, անողորմ, անգութ, դժնի, ամենայն չարությամբ լցված, բանսարկու սատանայի պղծությամբ – հնարներով: Ոմանք ասում են, որ Սարթափուում է եղել նա, որ Կոզովիտ գավառում էր, Մասիս լեռան մոտ, ուր Նոյի Տապանն էր – մերձ էր Արտագ գավառին: Գնալով դեպի Թավրեզ՝ Ղանորեայք ուղարկում են նրան պահակ՝ Խորասանի ճանապարհի վրա թշնամիներին պահելու նպատակով:

Եվ նա այնտեղից ելնելով գնաց Խորասան, անցավ Ջահու գետը, ընթացավ դեպի Ար-ելքի Սմրղանդ քաղաքը – ամբողջ երկիրն անտերունչ տեսնելով, եղավ ավազակապետ – մարդասպանների պարագլուխ: Նրա մոտ (շուրջ) հավաքվեցին չարաբարո – իր նման մարդիկ՝ հինգ հարյուր տասնհինգ հոգուց ավելի կամ պակաս: Գաղտագողի գնալով քաղաքի անդաստանը – հափշտակելով նրանց երամակը՝ առնելով գնացին (փախան):

Քաղաքի իշխաններն ելան նրանց հետ-ից պատերազմելու, – նրանք հետ դառնալով պատերազմեցին, խփեցին (զարկեցին) նրանց – սպանեցին, մտան քաղաքը, – գրավեցին քաղաքի իշխանությունը: Եվ նրա կնոջը՝ Խանում անունով (նույն տիկնոջը) քիչ-քիչ զորանալով գրավեց (Լենկ-Թեմուրը) Բուխարա քաղաքը – անցնելով Ջահու գետի այն

կողմը – մտնելով Խորասան երկիր, գավթեց շատ քաղաքներ – սրով կոտորեց ամենքին: Եվ ահ ու սարսափ գցելով նրանց վրա երկիրը տվեցին նրա ձեռքը:

Թովման լռեց, կոկորդը չորացել էր: Խնդրեց մի գավաթ գինի տան: Երիտասարդներից մեկը փութաց գինի բերել: Կացարանում լռել էին: Նրանք ամենքն էլ վկա էին ու ժամանակակից այդ դեպքերին, զարմացած էին, որ Թովման այդքան համառոտակի ու դիպուկ է նկարագրել դեպքերը:

Հար–ան երկրներում Լանկ Թամուրի կատարած վայրագությունների մասին լսել էին հպանցիկ, իսկ Թովման նկարագրում էր ականատեսի ու այդ դեպքերի մասնակցի բերանից, դա բացատրեց Հովհաննես Եպիսկոպոսը, ասելով, որ այդ ամենը պատմել է եղբորորդին՝ Չաքարիան:

Թովման գինին խմեց դանդաղ, ասես ցանկանալով նա– հանգստանալ, սրբեց բեղն ու մորուքը: Նա ոչ ոքի չէր տեսնում, նա իր մագաղաթների հետ էր:

... Եւ նա զոմանս խաբեր սուտ կաշառօք, ոմանց երդնոյր, զոմանս որդեգիրս առնոյր, ոմանց զդատերս իւր ի կնութիւն տայր, – դստերօքն սպանաներ զփեսայնս: Որ – /Էառ/ զՀրէ քաղաքն թագաւորանիստ. ետ զդուստր իւր իշխանի՝ Լոցա, եւ կացեալ զաւուրս ինչ առ նա՝ սպան զայր իւր սրով. – յղեաց առ հայրն զալ առնուլ զքաղաքն. – նորա գնացեալ էառ – արար քաղաք թագաւորական: Իսկ իշխան ոմն Շահ-Մանսուր անուն ընդդէմ կացեալ նմա աւելի քան զուրթն ամ. – ոչ տայր ի նա զՇիրազ, զՔիրման – զԱսպահան: Եւ պիղծն Թամուր խաղաղութիւն արարեալ ընդ նմա, եւ հնարիւք յետս դարձեալ ընդ Արեւելս – Շահ-Մանսուրն դեսպան – աղերս առաքեալ նմա բազում յոյժ: Եւ նորա տեսեալ զեկեալ դեսպանն՝ սուտ հիւանդ անկեալ, ետ բերել զառն մի, – զենին զնա, – էարբ զաիւն զառնին: Եւ հրամայեաց կոչել զդեսպանն ի մէջ բազմութեանն, – եցոյց զդէմս կերպարանաց իւրոց իբրեւ զմեռելոտի: Եւ ետ բերել զանօթ պղնձի – դարձոյց յետս զարիւն գառնին առաջի ամենայն բազմութեանն: Եւ եկեալ դեսպանին տեսեալ՝ յոյժ ուրախ լինել ի միտս իւր, եւ ասէ, այսօր վաղիւն սատակի: Եւ ի գիշերին այնմիկ ելեալ ի ձի – հասեալ առ Շահ-Մանսուր իշխանն – ամենայն աշխարհին ետ աւետիս ուրախութեան. – արարիչ մեծ արարին այսինքն է հանդես: Եւ ամենայն մարդիկ աշխարհին, որ կային ի նեղութեան, ի քաղց, ի ծարաւ – ի վտանգ տագնապին՝ ելեալ ցրուեցան յիւրաքանչիւր բնակութիւնս ուստի եկեալ էին:

Եվ նա ոմանց խաբում էր սուտ կաշառքներով, ոմանց երդվում էր, ոմանց որդեգրում, ոմանց իր դուստրերն էր կնության տալիս – դուստրերի ձեռքով սպանում էր փեսաներին:

Գրավեց թագավորանիստ Հրէ քաղաքը. իր դստերը տվեց նրա իշխանին, (դուստրը) որոշ օրեր մնալով նրա մոտ՝ սպանեց ամուսնու իր

սրով – (սուրհանդակ) ուղարկեց հոր մոտ գալու վերցնելու քաղաքը, ևս գնալով գրավեց – դարձրեց թագավորական քաղաք:

Իսկ Շահ-Մանսուր անունով մի իշխան, ավելի քան ութ տարի ընդդիմացել էր նրան – չէր տվել Շիրազը, Զիրմանը, Ասպահանը: Պիղծ Թեմուրը խաղաղություն կնքելով նրա հետ, հնարքներով (խորամանկությամբ) հետ է դառնում դեպի Ար-ելք, իսկ Շահ-Մանսուրը դեսպան – աղերս է առաքում նրա մոտ՝ խիստ շատ: Նա տեսնելով եկած դեսպանին, սուտ հիվանդ ձ-անալով, բերել է տալիս մի գառ, մորթում են – խմում է (այն) գառի արյունը: Հրամայում է կանչել դեսպանին բազմության մեջ – իր դեքն և կերպարանքը ցուցադրում է իբր- մեռելուտի: Բերել է տալիս պղնձե ամանը (անոթ) – ամբողջ բազմության առաջ հետ է տալիս (թափում է) գառի արյունը: Դեսպանը տեսնելով՝ սաստիկ ուրախանում է իր մտքում – ասում է՝ այսօր կամ վաղը կսատակի: Եվ այն գիշեր ձի հեծնելով հասնում է Շահ-Մանսուր իշխանի մոտ, ամբողջ երկրին ուրախ ավետիս է տալիս – մեծ հանդես (խնջույք) են անում:

Եվ երկրի բոլոր մարդիկ, որոնք նեղության, քաղցի, ծարավի, տագնապի ու վտանգի մեջ էին գտնվում, ցրվում են յուրաքաչյուրն իր բնակավայրը, որտեղից որ եկել էին:

Թովման նայեց վանահորը:

- Հայր սուրբ, եթե հոգնել ես, հանգիստ առ ժամ: Մենք կսպասենք մինչ- հանգստանաս,- ժպտաց Հովհաննես սրբազանը:

Թովման գինին խմեց դանդաղ, ասես ցանկանալով ևս- հանգստանալ, սրբեց բեղը:

- Ո՛չ, սրբազան, չեմ հոգնել,- ասաց Թովման, տեսավ, թե ինչպես ազատ շունչ քաշեցին հավաքվածները, ուրախացավ:

- Շնորհակալ եմ ուսուցիչ, - շնջաց Կիրակոսը, որ ամբողջ ժամանակ բռնել էր աշտանակը:

Ամենքն էլ ուրախ էին, քանզի ներկա էին մեծ գործի, որ արարվել է իրենց վանքում, անգամ տեղապահը, որ չէր հավանում ոչ մի նորության, նոր մագաղաթի ու նոր խոսքի, հիացած էր:

-

Ես

Է-

լ ականջալուր էի այդ ոճրագործությանը, սակայն այդպիսի մանրամասները չգիտեի: Առաջին անգամ եմ լսում: Ապրե՛ս, հայր սուրբ, դու լույս ես սփռում դեպքերի վրա,- հիացավ տեղապահը:- Շարունակիր, որդի,- ինդրեց վանահայրը:

Թովման հոգոց հանեց, շարունակեց.

... Դարձեալ – այս գիտելի է. զի նախ քան զգալ Թամուրին ի յաշխարհս մեր, ի 835 թուականին, թագաւորն հիւսիսոյ Թօխթամիշ անուն՝ տէրն Ռուսաց ու Ազախի, որ նստեր է Սարայ մերձ ի Դրիմն, ռաեա դեսպան առ զանն Թաւրիզու սուլդն Ահմատ անուն՝ որդի Օսիսին, վասն սիրոյ – խաղաղութան. իսկ նա չար – պիղծ գործովք խայտառակեաց զնա: Եւ դեսպանն զնացեալ առ նա՝ պատառեաց զօձին իւ աաջի նորա:

Եւ նա բարկութեամբ լցեալ. առ ինքնկոչեց զիշխան մի ճանհիբէկ անուն,
– Ետ բազում զօրս ձեռս նորա: Եւ նա դրամբն Ալանաց եւ Դարբանդի ե-
կեալ ի վերայ նորա: Եւ նա խոյս ետ ի նմանէ – Եկն յՈստան. – անտի
գնացեալ ի Պաղտատ: Եւ զօրքն հիւսիսոյ պաշարեցին զԹաւրեզ: Եւ ա-
ւուրս եօթն պատերազմեալ առին զԹաւրեզ. զբազումս սպանին, զբա-
զումս կողոպտեցին – աւարի առին զամենայն գաւառս նորին: Եւ անտի
չուեալ ի Նախճուան քաղաք – յամենայն երկիրն Սիւնեաց՝ երկոտասան
գաւառս աներեցին. զբազումս սպանին – գերեցին: Եւ էին յաւուրս ձմե-
րայնոյ: Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ յանկարծակի ձիւն սաստի են վեր-
այնոցա յաւուր Յայտնութեան Տեառն մերոյ. եւ բազումք գերծան ի գե-
րութենէ նոցին: Եւ զբազում մասն աւարին ի բաց ընկեցեալ՝ գնացին
յաշխարհն իւրեանց նոյն ճանապարհաւն, ուստի եկեալ էին անասնա-
բարոյ ազգն թաթարաց որ Տողտողան կոչէին՝ խաղաղութիւն արա-
րեալ երկրին Շամխույ վասն զի բացին զդուռն Ալանաց խաղաղու-
թեամբ ընդդէմ նոցին:

Նույնպէս – այս իմանալի է, որ նախքան Թեմուրի մեր աշխարհ
գալը՝ 835 թվականին, Յյուսիսի Թողթամիշ անունով թագավորը՝ Ռու-
սաց – Ազախի տերը, որ նստում էր Սարայում, Ղրիմին մոտ, դեսպան
ուղարկեց Թավրիզի խան Սուլթան Ահմատի որդի Օսիսին՝ սիրո – խա-
ղաղության համար, իսկ նա չար ու պիղծ գործերով խայտառակեց նր-
ան: Եվ դեսպանը գնալով նրա մոտ՝ պատառոտեց իր օձիքը նրա առաջ:
Եվ նա /Թողթամիշը/ բարկությամբ լցված, իր մոտ կանչեց ճանհիբէկ ա-
նունով մի իշխանի – նրան հանձնեց մեծ զորք: Ճանհիբէկը Դարբանդի
ու Ալանաց դռնով եկավ նրա վրա /Օսիսի/: Եվ նա խույս տվեց նրանից
– եկավ Ոստան, այնտեղից գնալով Պաղտատ: Յյուսիսի զորքերը պա-
շարեցին Թավրիզը, շատերին սպանեցին, շատերին կողոպտեցին – ա-
վարառեցին նրա բոլոր գավառները: Եվ այնտեղից գնալով Նախճվան
քաղաք – Սյունյաց ամբողջ երկիրը՝ 12 գավառներ ավերեցին, շատերին
սպանեցին – գերեցն: վ յնեղէին (գտնվում) ձմեռային օրերին: Աստծո
հրամանով, մեր Տիրոջ Յայտնության օրը, նրանց վրա հանկարծակի
ձյուն տեղաց ,– շատերը փրկվեցին նրանց գերությունից: Ավարի մեծ
մասը հեռու նետելով՝ գնացին իրենց աշխարհը, նույն ճանապարհով,
որտեղից եկել էին անասնաբարո թաթարների ազգը, որ կոչում էին
Տողտողան՝ Շամախի երկիրը խաղաղություն արարելով, քանի որ Ալա-
նաց դուռը խաղաղությամբ բացին նրանց դեմ...

Նորից լռեց Թովման, կես գավաթ գինի խմեց: Վերցրեց մի այլ մա-
գաղաթ, սիրով, երկյուղածությամբ շոյեց այն:

- Արդ, կկարդամ մի քանի տող, ինչ գրել եմ մեր երկրի մասին: Ես
պատումը շատ եմ առաջ տարել, սակայն կկարդամ միայն մի քանի
տող,- Թովման ծանր աշխատանք կատարած, նա- վաստակած ու գոհ
աշխատանքից, շարունակեց.

... Դարձեալ դարձցուք յառաջիկայ պատմութիւնս պիղծ թագաւո-

րին Արեւելից: Յ 836 թուականին մեր առեալ էր զաշխարհն հորասանու ութամեայ պատերազմաւ – անտի չուեալ եկն էառ զԳանձակ շահաստանի քաղաքն Թաւրեզ: Եւ անտի չուեալ եկն յերկիրն Սիւնեաց ի վերայ դղեկին Երնջակու. ե ապա ի վերայ երկրին Ճակատուց՝ էառ զքաղաքն սուրբ Մարի ի հիմանց տապալեալ զամուրն մեր զոր էր ամրափակեալ պատուական ազգին Բագրատունեաց եւ գերեաց զքաղաքն եւ զամենայն շրջակայ գեղորայսն: Իսկ բարեպաշտ տանուտեր մի Մարտիրոս անուն՝ յոյժ զօրեղ զօրական, ողորմած – աղքատասեր ի գեղջէն Կողբայ, ելեալ ի լեառն Բարդող, որ կոչի յայլոց ազգաց Թակալթու, յոյժ արի – քաջ մանկամբք գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն մեծաւ պատերազմաւ – սրտապինդ զօրութեամբ՝ օգնութեամբ հզօրին Աստուծոյ Յիսուսի Զրիստոսի Փրկչին մրո: Վ թեպէտ բազում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնուլ զլեառն զայն: Որ յետոյ այրն այն նահատակեցաւ ի պիղծ Թուրքմանէն Սահաթ անուն, հեղձուցեալ ի ջուրն Արագու անտես ի մարդկաւ: Դարձյալ դառնանք Ար–ելքի պիղծ թագավորի նախկին (սկզբում հիշաակված) պատմութեանը: 836թ. 8-ամյա պատերազմով գրավել էր հորասանի երկիրը, այնտեղից եկավ, գրավեց Գանձակը, Շահաստանի Թավրիզ քաղաքը: Այնտեղից շարժվեց եկավ Սյունյաց երկիրը, Երնջակի դոյակի – ապա Ճակատք երկրի վրա, գրավեց սուրբ Մարի քաղաքը, հիմքից տապալելով մեր բերդերը, ուր ամրափակված էր Բագրատունյաց պատվական ազգը, գերեց քաղաքն ու ողջ շրջակա գյուղերը:

Իսկ Մարտիրոս անունով մի բարեպաշտ տանուտեր՝ Կողբ գյուղից, չափազանց զօրեղ զօրական, ողորմած – աղքատասեր, ելնելով Բարդող լեռը, որն այլազգիների կողմից կոչվում է Թակալթու /Թակաթալա/ խիստ քաջ ու արի զինվորներով փրկեց գյուղը, բոլոր հավատացյալներին, մեծ պատերազմո – սրտապինդ զօրութեամբ, մեր փրկիչ Յիսուս Զրիստոսի՝ հզոր Աստծո օգնութեամբ: Թեպէտ– բազմաթիվ անգամ պատերազմեցին, բայց չկարողացան վերցնել այն լեռը: Յետո Մարտիրոսը նահատակվեց Սահար անունով պիղծ թուրքմանի ձեռքով՝ խեղդվելով Արագի ջրի մեջ՝ մարդկանցից անտես... Մեծ սուգ եղավ Յայոց մեջ...

Թովման կախեց գլուխը, երկու անհնազանդ արցունքներ հոսեցին, կորան մորուքի մեջ, ասես վերապրեց Բարդողի կռիվները: Ասես նորից տեսավ Մարտիրոսին՝ Յայոց դուրեգազունին, իսկ նրա սարսափելի վախճանը
ազդե-
լ էր ամենքի վրա: Կարճ ու հակիրճ արված այս պատումը, որի ժամանակակիցներն էին ամենքն էլ, սարսափելի էր, նա– հերոսական, նա– ուսանելի...

Յովհաննես սրբազանը, մոտեցավ, գրկեց Թովմային:

- Ապրես, որդի, դու պարզ արեցիր մեզ Աստծո առաջ, զի կարողացար աստվածահաճ գործ անել: Խնդրանքս է՝ շարունակես պատմու-

թյուն: Մեր ժողովուրդը կարոտ է պատմությանդ, նա- ստույգ մեկնու-
թյան ժամանակիս դեպքերի,- հանկարծ դուրս նայեց, առավոտյան
լույսն էր ընկել սրահ: Հավաքվածները ազատվեցին դյութանքից,- ա-
ղոթք հղենք առ Աստված, թող բարին ավետի աշխարհին հայոց...

* * *

Հելիան տիկինը, պառկած բարձերին, նարգիլե էր ծխում: Հաշիշի
թմրաբեր գուրոշիները ներս քաշելով, լսում էր Մարիամին, մտերիմ նա-
ժիշտին, որին հետը բերել էր Ադրիատիկի ափերից: Ամուսնանալով
Լանկ Թամուրի հետ՝ հելենուհին շատ շուտ հասկացավ, թե որքան դժ-
վար է մահմեդականի կին լինելը: Նա չէր ցանկանում ամուսնու սերը
կիսել մնացած կանանց հետ: Սարսափում էր Մելիքեից, որն աջալուրջ
հսկում էր բոլոր կանանց: Հելիանը գիտեր, որ Մեծ թագուհին վաղուց
դադարել է կին լինելուց, սակայն նրա իշխանությունը սահման չունե-
ր, դա նախանձ էր ծնում, իսկ պայքարել նրա ձեռքից խլել իշխանությու-
նը, չկարողացավ, հասկացավ, որ Թամուրը ծեր կնոջ հետ կապված է
տասնամյակների ընթացքում միասին ապրած մտերմությամբ, միասին
էին արարել այս պետությունը, միասին են նվաճել աշխարհը, այո՛, ա-
յո՛, միասին են նվաճել: Մելիքեին մեծ խորհրդատու է: Երբ լսում էր, որ
Մեծ թագուհին գեղանի գերուհիներ է ընտրում տիրակալի համար, Մա-
րիամի միջոցով մի քանիսին թունավորեց, սակայն դա էլ ցանկալի ար-
դյունք չտվեց: Իսկ թունավորել Մելիքեին չհամարձակվեց: Նա ամեն
քայլափոխի իր վրա էր զգում Մելիքեի ծանր շունչը: Հանդուգն քայլի
դիմեց, որ կարող էր կյանք արժենար, կապվեց մի երիտասարդ գորա-
կանի հետ, իսկույն զգաց սխալը, երիտասարդին սպանեցին, ինքը
փրկվեց, քանզի նրանց կապը շատ կարճատ- էր, Մելիքեին չէր հասցրել
բռնեցնել նրանց, հակառակ դեպքում Հելիանը կյանքը կավարտեր կա-
ռափնարանում: Երբ Մեծ թագուհին այդ մասին խոսեց նրա հետ, սա
Մեծ թագուհու աչքերում արհամարհանք տեսավ, հասկացավ, որ սիրե-
կանը չէր մատնել նրան:

- Տիրակալի կանայք սրբություն են չաղաթայների համար, իսկ ան-
հավատարիմ կանայք կքառատվեն,- միայն այսքանը ու մի ժլատ ծերու-
նական քմծիծաղ, որից անգամ օձը կխայթվեր:

Սակայն Հելիանը չէր կարող զսպել մարմնական ցանկությունները:
Ամուսինը մոռանում էր նրան, մեկ պատերազմների մեջ էր, մեկ՝ մնա-
ցած կանանց, մեկ՝ որ-է գեղանի գերուհու հետ: Վերջերս նկատել էր, որ
ամուսինը սառել է իրենից, սակայն գոհ էր, քանզի չպատժեց իրեն Բա-
գարատի դավաճանության մասին լուրն առնելուց:

Նա գիտեր իր գեղեցկությունից օգտվելու գաղտնիքները, գիտեր,
թե ինչպես կարելի է ծերացող ամուսնուն մի պահ երիտասարդացնել:
Չուր չէր հերթական կրթություն ստացել: Նրա յուրաքանչյուր շարժում

մշակված էր, ամեն շարժում կիրք էր առաջացնում: Նա կարող էր անգամ գառամյալ ծերունուն խելքից հանել, երիտասարդացնել նրան այնքան ժամանակ, որքանով նա իրեն կբավարարեր որպես այրմարդ, էլ ուր մնաց Թամուրի պես իգասեր մարդուն...

Յելիանը չէր կարող մոռանալ ամուսնու սառը հայացքը: Երբ ներս մտավ, ինքը նազանքով սկսեց հանվել, ամուսինը մոտեցավ թա, թեթ-ակի իրենից հեռացրեց իրեն գրկող կանացի բազուկները, մատով կրծքերի արանքից բարձրացրեց ադամանդակուռ խաչը, ասաց.

- Ծա՛նր է,- մի փոքր լռեց,- ծա՛նր է սրա գինը...

Արհամարհական քմծիծաղը դեմքին, ետ քաշվեց կնոջից, երկար-երկար նայեց նրան: Ասես վճռում էր պատժե՞լ, թե՞ ներել: Յելիանը փորձեց ամուսնուն հասցնել անկողնին, մնացածը դժվար չէր, միայն թե անկողին մտնեին: Տիրակալը զգուշացել էր, գիտեր Յելանի ճարտարությունը անկողնում, ուր անսպառ էին նրա գգվանքները:

- Ծա՛նր է գինը,- մոմռացրել էր տիրակալը, դուրս գնացել, սովորականից ավելի կաղալով:

Այդ օրվանից անցել են շաբաթներ, սակայն նա ոտք չի դրել Յելիանի տաղավարը: Լանկ Թամուրը գիտե արհամարհանքով սպանել: Մի քանի ընդունելությունների ժամանակ, որին պարտադիր մասնակցելու էին բոլոր թագուհիները, Յելիանին չիրավիրեցին: Սա շատ ծանր հարված էր հելենուհու համար: Դա հասկացան ամենքն էլ՝ Յելիանը արհամարհված էր...

Աստիճանաբար Յելիանի մեջ բթացավ պատժի սպասումը, հասկացավ, որ ընկել է Մելիքեի ցանցը, թեր-ս նրա խորհրդով է տիրակալը «ներել» իրեն: Ասել է թե՛ Մեծ թագուհին սպասում է ավելի մեծ սխալի կամ հանցանքի: Մելիքեի թշնամանքի համար մեղավոր էր ինքը, քանզի անզգուշություն էր ունեցել մի զրույցի ժամանակ Մելիքեին «Ծեր կով» անվանել, հասկանալի է, խոսքերը հասել էին Մեծ թագուհուն:

Այո՛, պատժի սպասումը բթացավ, տեղի տվեց շրջապատի ու ամուսնու նկատմամբ կատաղի ատելության: Հասկացավ, որ այս վիճակին իրեն հասցրել է Մեծ թագուհին:

Սա է պատիժը: Տեր Աստված, ո՞ր էմ ընկել սրանք տափաստանի գայլեր են: Ավազից ու քակորից զատ ոչինչ չունեին, իսկ արդ, աշխարհ են տիրում: Գիշերանոթները արծաթից են պատրաստել տալիս... անիծյալ ճակատագիր: Զգիտես ինչպե՞ս եղավ – ինչու՞, Յելիանը իր վիճակը բնորոշեց այսպես՝ այս ամենն ունայնություն է, քանզի վերջը մահն է, այլ-ս ինչո՞ւ տանջվել, նվաստանալ, եթե գիտես, որ ամեն ինչի վերջը մահն է, նա- այս նվաստացման... Սպասածին հակառակ, այս հայտնագործությունը ավելի սաստկացրեց ատելությունը ամուսնու նկատմամբ: Ատելությունը նրա մեջ վրեժ առնելու բուռն ու անդիմադրելի ցանկություն առաջացրեց, իսկ վրեժ կարող էր առնել միայն դավաճանելով ամուսնուն: Վճռեց գնալ այդ քայլին:

«ՄԵԼԻՔԵԻՆ այլ-ս չի հետ-ում ինձ, ասել է թե ինձ ոչնչացած է համարում, սպասի՛ր, պառավ կով... Այս վայրենիները համարձակվում են արհամարհել ինձ՝ հելենուհուս, լա՛վ...»:

Սկսեց ամեն տեղ եր-ալ, շողարձակել պերճախոս գեղեցկությամբ, բացօձիգ հագուստներով, որոնց կրելը իրեն արգելել էր ամուսինը, սակայն դա էլ ձանձրացրեց նրան, քանզի տիրակալը լռում էր: Յելիանը երազում էր ամուսնուն քարշ տալ անկողին, այո՛, կպատժեր, ցույց կտար, որ նա անուժ ծերունի է: Դա որոգայթ էր, որից Թամուրը խուսափեց, թեր-ս ՄԵԼԻՔԵԻ խորհրդով: Մեծ թագուհին սկսեց ամուսնու մոտ գերուհիներ ուղարկել, որոնցից շատերին սպանում էին, դուրս նետում զորակայաններից: Յելիանը հռչակում էր ՄԵԼԻՔԵԻ վրա, սակայն ոչ ոք չէր կարող խոսել տիրակալի այրմարդկային անզորության մասին, քանզի գերուհիները մեռած էին: Սպասի՛ր, կա՛ղ սատանա, այնպե՛ս դաղեմ, ո՛ր...

Երկար հարկ չեղավ սիրեկանի թեկնածու փնտրել, վաղուց էր նկատել Սահարին, որի բարձրահասակ, առնական տեսքը, գրգռում էր հելենուհուն: Հաշիշի գուրշիների մեջ Սահարն ավելի բարձրահասակ էր: Մեկ իրեն տեսնում էր Սահարի հզոր գրկում, մեկ՝ սիրուց խոնջացած, նրա կողքին պառկած:

- Ստում են՝ Սահարը չի կարողանում մոռանալ հայ օրհորդին, նրան, որին այրեցին խարույկի վրա: Դու տեսե՞լ ես այդ աղջկան:

- Տեսել եմ, տիրուհի, գեղեցիկ կին էր, սակայն չէր կարող մրցել տիրուհուս հետ: Չենքը կոպտացրել էր նրան: Հայուհու մարմինը ավելի շուտ պատանեկան էր, քան կանացի: Ստույգ է, մազերը շատ երկար էին, առատ, խոպոպավոր, սակայն պարանոցը նիհար էր, երկար...

- Մարիամ, դու նրան տեսել ես գերության մեջ, կապյալ վիճակում, վիրավոր, անլվա,- ցանկացավ պաշտպանել Անահիտին,- այդ վիճակում նրան տիրել է Սահարը, թո՛ւ, վայրենի՛, ինչպե՞ս կարելի է պառկել անլվա կնոջ հետ: Միայն սրանք, այս վայրենիները կարող են այդպես վարվել,- լռեց, ապա ճիգ գործելով ասաց,- Սահարը մնացածներից լավն է, նրան չես համեմատի մնացածների հետ:

Նաժիշտը, որ տիրուհու բոլոր գաղտնիքների պահապանն էր, գործերի միջևորդը, հետաքրքրվեց: Յելիանը չէր կարող առանց նրան ոչ մի քայլ անել: Մարիամը տիրուհուց տաս տարով մեծ էր, խորամանկ կին էր, կարողանում էր տիրուհուց ոսկի կորզել: Յելիանը նրա բռան մեջ էր, այդ էր պատճառը, որ մնացած նաժիշտները վախենում էին Մարիամից:

Նաժիշտը ձեռքը դրեց կրծքին, նայեց՝ իբր- թե վախեցած:

- Տիրուհի՛, մի՛, վտանգավոր է,- Մարիամը իր վարձն էր մեծացնում,- մի՛ անի, վտանգավոր է...

- Լռի՛ր,- զայրացավ Յելիանը,- դու էլ բարի պտուղը չես: Լա՛վ, լա՛վ, գիտեմ, դժվար է, եթե պատժեն, ինձ են պատժելու, քեզ ինչ կա, դու քո

վարձը կստանաս ինձանից,- հռիռաց Յելիանը,- հիմար կին, ինձ լքել է տիրակալը...

Այս անգամ Մարիամը իրոք վախեցավ:

- Վտանգավոր է, իսկ որտե՞ղ պիտի հանդիպես,- արդեն հաշտված, մտքում ոսկիները հաշվելով, հարցրեց նաժիշտը,- որտե՞ղ:

- Այստե՞ղ, ես դաս պիտի տամ տիրակալին, կաղ սատանա...

Վերջին բառերը արտասանեց մտքում:

- Տիրուհի՛...

- Լռի՛ր, բոգ, ու կատարիր հրամանս, եթե չես ուզում, որ այս շահավետ գործը ուրիշի հանձնեմ:

Մարիամը վախեցավ զրկվել այդ շահավետ գործից: Նա կարող էր գործը հանձնել անփորձ մեկին ու խայտառակվել, իսկ հետո, հետոյի մասին խորհելն անգամ սարսափելի էր:

- «Նա ինձ լքել է... Տաս ոսկի կտամ Մարիամին այդ գործը գլուխ բերելու համար: Նա ինձ լքել է, ես միայն այսպես կարող եմ վրեժ առնել Թամուրից:

Տեսավ նաժիշտի աչքերի փայլը, երբ ոսկիներն էր հաշվում:

«Օ՛ձ, Ադրիատիկից բերած օձ: Տեր Աստված, ես այստեղ հավատարիմ ոչ ոք չունեմ, ով գիտե, մեկ էլ տեսար Սահարը ինձ համար հարազատ ու նվիրված սիրեկան դարձավ...»:

- Ա՛ռ ոսկիները, զգույշ եղիր,- հիշեց տիրակալի խոսքերը... «Շատ ծանր է գինը»: Այս անգամ չվամեցավ, քանզի այլ սպասելիք չունեի, չէր վախենում, գոնե կյանքի մեջ փոփոխություն կմտցներ:

Երեկոյան Մարիամին հաջողվեց հանդիպել Սահարին, մոտեցավ, իբր- հիանում է Սահարի կարաբայիրով:

- Տիկինս կեսգիշերին սպասում է տաղավարում,- կոտրատելով պարսկերենը՝ ասաց, մատը շրթունքներին դրեց:

Սահարը նայեց զարմացած, ապա գլխով արեց:

- Խո՛ւի,- ցածրաձայն ասաց նա:

Նաժիշտը շոյեց նժույգի բաշն ու հեռացավ համաչափ շարժելով գիրուկ հետույքը: Չինվորները հռիռացին:

* * *

- Գառնեցի՛ աղջիկ, ուշանում եմք, աճապարհի՛ր,- դռներից ներս կանչեց Ասողիկը:

- Շտապեցրու,- ասաց Ոսկանը,- տեսնո՞ւմ ես, ձեռ ու ոտք է ընկել, հետո էլ, մարդ աստծո,- ժպտաց, ակնարկելով Շողերի վիճակը, սա վեցերորդ երեխային էր սպասում:

- Շողերս պինդ կին է, խոստացել է տասը տղա պարզ-ել,- ժպտաց Ասողիկը: Կանայք հար-անների օգնությամբ սայլերն էին բարձում: Գյուղացիները վճռել էին մի քանի սայլ չորացած ձուկ ուղարկել Գառն-

իի սովյալներին:

Ծովափին մի տասնյակից ավելի հարսներ կային Գառնիից: Սայլերը պիտի ուղեկցեին Ոսկանն ու Ասողիկը: Ոսկանի առաջարկը՝ մինչ- Առեստ մթերքները ծովով տանելու մասին, մերժեցին ձկնորսները, քանզի ծովը փոթորկվել էր: Թե- իրենք էլ ուտելու բան չունեին, սակայն մի կերպ ծայրը ծայրին են հասցնում, չորացած ձուկ կար, իսկ Արարատ աշխարհում սովը հնձում էր մարդկանց: Գյուղացիները հավաքել էին ով ինչ կարողացել էր: Հազիվ մեկուկես պարկ ալյուր հավաքեցին, պտղունց առ պտղունց: Մթերքները բարձեցին երեք սայլերի վրա: Սայլապանները զինվել էին, քանզի ճանապարհները վտանգավոր էին, կարող էին հարձակվել սովյալները, նա- ավազակներ կային: Ասողիկը վճռել էր սայլերից մեկի մթերքները բաժանել ճանապարհին, մնացածը, ինչ գնով էլ լիներ, պիտի հասցներ Գառնի:

- Շողե՛ր, էլ բան չկա՞,- մեջքը շտկեց Շողերի գեղեցկուհի ընկերուհին, որ տարիներ առաջ ծանոթացրել էր Ասողիկին ու Շողերին: Նա էլ էր ամուսնացել ծովափի տղաներից մեկի՝ Ասողիկի ընկերոջ հետ, երկու տղա, մեկ աղջիկ էր պարզ-ել ամուսնուն:

- Սակա՛վ է, սակավ, ախր երեխաներ են մեռնում,- տնքաց Շողերը,- ախր մեծի մահի հետ կհաշտվենք, երբ երեխա է մեռնում, այն էլ սովից...-Սրբեց ճակատի քրտինքը,- տաժանք ծանր բան է, չես կարող նայել, ամեն մեռնող երեխայի հետ դու էլ ես մեռնում...

- Լա՛վ, լա՛վ, դու քեզ շատ մի տանջիր, Աստծո կամքն է, մի օր սով կանի, մի օր՝ լիություն, կապրենք մի կերպ,- ասաց Մագթաղը:

- Տիգրա՛ն, դու ինչո՞ւ ես հագել-կապել,- զարմացած նայեց որդուն, ապա Մագթաղին,- դու մի սրա՛ն նայիր, գլխիս այրմարդ է դարձել...

- Գառնի՛ եմ գնում, ասաց Տիգրանը, աչքի տակով նայեց մորն օգնող աղջիկներին,- օրե՞ն չէ, որ ազգականներիս տեսության գնամ:

- Հայրդ կարգելի,- Մագթաղն էր:

- Կխնդրեմ՝ կտանի: Ես աղեղս էլ եմ վերցրել, դաշույնս էլ...

- Հա՛, քո աղեղն է փրկելու մեզ,- զայրացավ մայրը,- գնա՛, պարան բեր:

Տիգրանը խեթ նայեց մորը, հասկացավ, որ աղջիկները լսել են մոր խոսքերը, քչփչացին իրար մեջ: Նա չգիտեր, թե աղջիկներից որն էր ամենալավը, բոլորն էլ գեղեցիկ են, սակայն չէր կարողանում ընտրել...

Տիգրանի զինված տեսքը զարմացրեց հորը: Ոսկանը խնդաց քթի տակ: Պատանու տեսքը բավականին ազդեցիկ էր: Հոր ընծայած երկար դաշույնը, նիզակը, նետերով լի կապարճը հասուն զինվորի տեսք էին տալիս նրան:

Ասողիկը որդիներին սրամարտիկներ էր դարձրել: Կարող էր հանգիստ լինել երեց որդու՝ Տիգրանի համար: Տիգրանը նա- դիպուկ նետաձիգ էր:

Տիգրանը մորն էր նման, ավելի ստույգ՝ միայն աչքերն էին մորը,

դա բավական էր, որ շենի աղջիկները խելքահան լինեին, մնացածը հորն էր՝ բարձրահասակ էր, ժառանգել էր հոր ուժը:

- Ի՞նչ կա,- կեղծ գայրացավ Ասողիկը, դարձավ կրտսեր որդիներին,- Գառնի կգա միայն Տիգրանը: Դուք մնացեք մայրիկին օգնելու,- դարձավ Ոսկանին,- ի՞նչ կասես, չտանե՞նք հետներս, Ոսկան եղբայր, թե կարող է մրսել, ձմեռ է,- ուրախ ծիծաղեցին, գիտեին, որ Տիգրանը ձմռանը լողանում է լճում:

- Զա՛, էս երեխուն ո՞ւր ես տանում, խիղճ ու խղճմտանք չունե՞ս,- Շողերը բռնեց ամուսնու թ-ը, նայեց ամուսնու աչքերի մեջ, որից սրա սիրտը թունդ առավ,- դու գնում ես, ընդունելի է, երեխին ո՞ւր ես տանում:

- Յայրի՛կ, մեզ էլ տար,- վրա տվեցին Վռամն ու Տրդատը:

Ասողիկը լրջորեն գայրացավ:

- Լռե՛ք,- գոռաց նա,- քարավանի հետ կգա Տիգրանը, վե՛րջ:

Շողերը լռեց, եթե Ասողիկը ասաց՝ վերջ, այլ-ս խոսելն անօգուտ է: Լռեցին նա- տղաները, նախանձով նայեցին Տիգրանին:

- Չգույշ եղեք, Աստված ձեզ հետ,- ասաց Շողերն ու խաչակնքեց, ձեռքերը երկինք բարձրացրեց,- հայոց աստվածները ձեզ հետ,- հիշել էր գառնեցի լինելը...

Սայլերը ճռճալով դուրս եկան գյուղից: Ծովից սառը քամի է փչում: Տիգրանը կծկվեց այծենակաճի մեջ, չէ՛, չէր մրսում, սակայն մարմինը սարսռաց, պատանին առաջին անգամ էր տանից դուրս գալիս: Նրա առաջ փռվել էր մի հսկայական աշխարհ: Առաջին անգամ անհայտ ժամանակով բաժանվում էր մորից, բաժանվում էր պատանեկությունից:

Այրմարդու համար անխուսափելի շրջան էր - ամեն բան կախված էր նրանից, թե ինչպես կընթանար սկիզբը, ո՞ւմ ձեռքի տակ կլիներ պատանին, ո՞ւմ կընդօրինակեր, նա այս օրերին է գալիս այդքան երազած, անհասկանալի սերը... Ցանկանք բարին պատանուն...

- Չե՞ս լսում,- հայրը կռացավ նժույգի վրայից, մտրակով հրեց որդուն: Քարավանում հեծյալ էին միայն Ոսկանն ու Ասողիկը: Մնացածները՝ թվով երեք մարդ, նստել էին սայլերին: Ամենքն էլ զինված էին սրերով, նիզակներով,- նստիր առաջին սայլին, ձոր մտնելիս աչքերդ չորս արա, ճանապարհները անվտանգ չեն, դարանի տեղեր են: Եթե իմանան, որ մթերք ենք տանում, վրա կտան:

- Ի՞նչ, զարկեմ,- զարմացավ պատանին:

- Յարկավ, կփորձենք խելքի բերել, եթե սովյալներ են, ձուկ կտանք, եթե ավազակներ են, էլ ինչ խոսք ու զրույց, որդի,- ծիծաղեց, ապա լրջացավ,- չաղաթայների դեմ չենք ելել, հայ են...

- Նրանք կզարկեն ու չեն էլ հարցնի հայ ես, թե չաղաթայ,- Ոսկանը նժույգը մոտեցրեց նրանց,- մի քանի մարդ են զարկել Արծեկի մոտ:

- Յայ են, ձուկ կտանք,- քրթմնջաց Ասողիկը:

- Բաժանելով, ի՞նչ պիտի հասցնես Գառնի,- գայրացավ Ոսկանը:
Մոտեցան ձորին: Տիգրանը հասկացավ, որ հոր ու Ոսկանի անհանգստությունն անհիմն չէր, իրոք, դարանի տեղեր են, ինքն էլ էստեղ դարան կսարքեր, ինչպես գայլերի համար դարան էր սարքում:

* * *

Լանկ Թամուրը մռայլ նայում էր Սահարին, սա հանգիստ էր, սակայն տիրակալը հասցրել էր նրա աչքերում անհանգստություն տեսնել: «Չայ աղջկանից հետո Սահարը շատ է փոխվել, թեր-ս սիրել է այդ աղջկան, ասել է թե սրան այլ-ս չես վախեցնի: Մեծ սերը փոխում է մարդուն: Անկախ ու հպարտ դառնում: Նա շատ էր տեսել մարդկանց, որոնք դահճի տապարի տակ սոսկացել էին, արցունք թափել, ներում հայցել, իսկ սա շատ հպարտ տեսք ունի»:

Սահարը դարձել էր հմուտ գաղտնապահ: Մեկ-մեկ նրան համեմատում էր Չահիրի հետ, թեպետ Սահարը շատ բաներում զիջում էր Չահիրին, սակայն վճռեց Սահարին հանձնարարել Չահիրին գտնելու գործը: Պատժել էր պետք այդ բուխարացուն: Նա չէր կարողանում մոռանալ այդ վիրավորանքը, որ նրան հասցրեց Չահիրը: Նրան Եդիլ աղայի պես կեփի կաթսայի մեջ, ինչպես մատղաշ արջառին են եփում, կկանգնի կաթսայի մոտ, սոսկաց, քանզի խորհել էր, որ կյանքում ամեն բան փորձել է, մարդու մսից գատ: Չզվանքը չկարողացավ զսպել, որձկաց, թքեց գորգին: Մեծամեծները զարմացած իրար նայեցին: Տիրակալը տիրապետեց իրեն, նայեց Սահարին:

- Կրկի՛ն, չլսեցի:
- Տիրակա՛լ,- Սահարը նորից խոնարհվեց,- Սարայի Թողթամիշ Խանը գալիս է Դեշտ ի Դիզե:
- Չորքերո՞վ է գալիս, թե՞ միայն հրոսակներ է սփռել:
- Տեր իմ, զորքերով է գալիս, գումարած հպատակների զորքերը: Խորհում եմ, որ չի գալիս պատերազմով, նրան թալան է պետք: Տիրակալի հաղթական պատերազմներից հետո Ֆարիստանում ու Իրաքի Շահ Մանսուրի դեմ պետք է, որ խելացի զորավարի համար զգուշացում դառնա: Ես հասու չեմ, ինչի՞ վրա է հույս դրել, ինչո՞ւ է գալիս Դերբենդի կողմերը: Եթե նպատակը թալանն է, ապա բավական է մեր զորքերը շարժվեն, ետ կքաշվի:

Թամուրը երկար լռեց, մեծամեծները ոտքից-ոտք էին փոխվում, իսկ տիրակալը միտք չունեւ արձակել նրանց, ասես ցանկանում էր խոհերի պատասխանատվությունը կիսել նրանց հետ: Ապա ձեռքով նշան արեց՝ հեռացե՛ք:

Մենակ մնաց յուրտում, եթե չհաշվենք թիկնապահ Չինգիզին, որ մերկ սուրը ձեռքին կանգնած էր թիկունքին: Նա հաշիվ չէր, նա մարդ չէր, նա տիրակալի սուրն է, իսկ սուրը միայն մետաղ է...

«Գարունը բացվելուն պես գորքերը կքշեմ Շիրվան, Դերբենդ: Չարկել է պետք Թողթամիշին – այնպես սաստկագին, որ մոռանա Դերբենդի ճամփան: Չէ՛, սա Բայազետ չէ,- նա չէր մոռացել սուլթանին,- այդ բազեն դեռ չի փորձում թռչել մեր կողմերը, ավելի լավ, ձեռքերս ազատ կլինեն: Արդ, սուլթան Խալիլին կուղարկեմ Թողթամիշի դեմ, թող փորձի ուժերը: Թոռս խելացի գորավար է դարձել, հետև էլ խելացի թումանապետ կդնեմ, ինքս էլ կամաց-կամաց կգնամ հետ-ից, այդ պարագան կստիպի Խանին ետ դառնալ, Խալիլն էլ կկարծի, թե խանը իրենից վախեցավ: Այդպես պիտի լինի, կամքս է, Ալլահի աքպար,- ոտքի ցավը այսօր սաստկացել է: Ծափ գարկեց: Ներս մտավ Շահ Մելիքը, կանգնեց ձեռքերը կրծքին խաչած:

- Բուժակին կանչե՛լ տուր, թող թուրմ բերի, փոխի ոտքիս վիրակապը:

Շահ Մելիքը, որ կար-որ խոսակցություն էր սպասում, հուսախարեղավ, դուրս գնաց, քթի տակ ինչ-որ փնթփնթալով:

Չորակայանում լարվել էին, քանզի գաղտնապահի բերած լուրերը հասել էին անգամ զինվորներին: Վերջերս Թամուրի հետ տարօրինակ բաներ էին կատարվում, սկսել էր վճիռ կայացնել առանց երկար բարակ խորհելու:

Սկզբում դա վերագրեց փորձին, ապա իմաստությանը, վերջապես հասկացավ, որ նմանօրինակ վիճակներում շատ է եղել, այդ է պատճառը, որ վճիռը թելադրվում է հիշողությամբ: Սուկաց, դա ծերության նշան էր, միայն ծերերն են վճիռ ընդունելուց առաջ քրքրում հիշողությունը, նման դեպքեր են փնտրում էլ ինչո՞ւ գլուխներին զոռ տան, երբ պատրաստի վճիռ կա: Ծիծաղեց բուժը, որ վերքն էր վիրակապում, նայեց հարցական:

Ախ, այդ վերքը, այդպես միայն ծեր ձիու վերքն է, որ ամբողջ կյանքում չի սպիանում թամբի տակ, թարախակալում է: Բուժը թուրմ տվեց: Խմեց թուրմը, դառը համ գգաց, զարմացած նայեց բուժին:

- Տե՛ր իմ, թուրմը փոխել է համը, անանուխը չորացած է...
- Ի՞նչ, թուրմ, անանուխ չկա՞,- զայրացավ Թամուրը:
- Տե՛ր իմ, անանուխը գարնանն է լինում:
- Որտեղի՞ց կարելի է բերել տալ:
- Տեր իմ, Ղարաբաղի դաշտոտ տեղերից:
- Մարդ ուղարկեք, բերեն: Մեկ էլ չորացած անանուխով թուրմ պատրաստեցիր, գլուխդ կգնա, թուրմի հետ կաթսայում կեփեմ:

Բուժն այնպես խոնարիվեց, որ հասկանալի դարձավ՝ կաթսայում եփվելու սպառնալիքը հավանական չէր:

- Կանչե՛ք գորապետներին, Շահ Մելիքին, բուլորին, բուլորին, բուլոր թոռներիս,- գոռաց տիրակալը,- թող գան աճապարանքով:

Չորակայանում խառնվեցին իրար: Ամենքն էլ հասկացան, մեծ արշավանք էր սպասվում: Աշխարհի տիրակալը վճռելու էր Թողթամիշի

ճակատագիրը:

* * *

Քանի հեռանում էին ծովակից, այնքան սովը սաստկանում էր:

- Ձուկն այստեղ մարդկանց դեռ ապրեցնում է, տեր Աստված, սրա վերջն ի՞նչ է լինելու:

- Ամեն սով էլ կանցնի: Ի՞նչ է, քի՞չ սով է տեսել Հայաստանը: Ա՛յ, գարնանը վար ու ցանքս կանենք ու վերջ սովին: Շինականը կմեռնի քաղցից, սակայն սերմացուն կպահի:

Ոսկանը գայրացավ:

- Դու ձկնորս ես, ծովը կողքիդ է, դրա համար մեծ-մեծ ես բրդում: Գարնանը ձկան որսը կհեշտանա, մի կերպ կապրենք: Շինականը ի՞նչ անի, դեռ պիտի հատիկը հողին պահ տա, հատիկը ծիլ տա, հասկ դառնա, իսկ մինչ այդ սովը իր հունձը կանի: Մարդիկ կմեռնեն՝ բանջարի փոխարեն թունավոր խոտ ուտելով: Տեսել եմ, թե ինչ տանջալի է սովից մեռնելը...

Տիգրանը ուշադիր լսում էր մեծերի զրույցը: Հիշեց, թե ինչպես երկու օր առաջ ճանապարհը կտրեցին մահակներով զինված մի խումբ մարդիկ, սովյալներ էին, չհարձակվեցին, հաց խնդրեցին: Ոչ մի սպառնալիք, եթե ասեին, որ հաց չկա, սայլերը կթալանեին, իրենց էլ մի լավ ջարդ կտային: Ձուկ տվեցին, խումբը ցրվեց, գնացին՝ իրենց ավարը երեխաներին հասցնելու, չէ՛, ավագակ չէին...

Այդ ամենը մնացել էր հետ-ում, հասնում էին արքայական պողոտայի գյուղերից մեկին՝ Շահապիվանին դեռ չհասած, գիտեին այստեղ սովը իր ս- գործն էր արել, քիչ հեռու Չար-անն էր:

Գյուղը դիմավորեց անծուխ երդիկներով, սոված շների ոռնոցով: Քաղցած էին շները, չէին հաչում, ոռնում էին սարսափազդու, հիշել էին գայլազգի լինելը:

- Ոսկան, դատարկ տուն գտնենք, հանգիստ առնենք, եզներն էլ կհանգստանան:

- Ինչ-որ մարդիկ են եր-ում,- խոսքն անավարտ մնաց, ձայներ լսեցին: Դիմացի բակում մի քանի հոգ-որներ եր-ացին, մոտեցան:

- Օրհնի՛ր, Տե՛ր հայր,- լանջախաչով հոգ-որին դիմեց Ոսկանը:

- Աստված օրհնե, որդյա՛կ: Ո՛ր եք գնում այս ձյուն-ձմռանը: Անապահով չեն հայոց ճամփաները:

- Գառնի՛,- թաքցնելն ավելորդ էր - չորացած ձուկ ենք տանում մեր սովյալ ազգականներին:

- Աստված անփորձանք անի ճամփաներդ: Ամեն տեղ էլ հայեր են՝ սովյալ հայեր, ինձ ու քեզ ազգական հայեր... Այս տանը հանգիստ առեք: Վանահոր կարգադրությամբ մթերք բաժանեցինք, մենք էլ ենք քաղցած, մեռելներն էլ թաղեցինք, շատ են... Խեղճ ազգս ինչեր է քա-

շում...

Քահանան հավաքեց քամուց փողփողող փեշերն ու շտապեց ընկերների մոտ: Ասողիկը հիշեց Կայծենին, նա կասեր՝ նման է մեռել ուտելուց կշտացած ագռավի:

Ոսկանը առաջինը տուն մտավ, ձայն տվեց, կանչեց Ասողիկը: Սրան թվաց, թե ձայնը վախվորած էր:

- Ասողի՛կ, նե՛րս արի, թող Տիգրանը մնա դրսում:

Ուշ էր, Տիգրանը հորից առաջ էր ընկել: Կիսախավարի մեջ, որին կամաց-կամաց ընտելացան, տեսան Ոսկանին, որ չոքել էր սյանը հենված կնոջ առաջ: Հայր ու որդի սահմռկեցին: Սյանը հենված կինը մեռել էր՝ ծծկեր երեխան սեղմել էր կրծքին: Երեխան վերջին պահին շրթունքներով ամուր կառչել էր մոր չորացած կրծքից:

- Աստվա՛ծ, անգո՛ւթ Աստված, սպանիր միանգամից, ի՞նչ ես տանջում, վերջանանք գնանք,- մոմռացրեց Հակոբը ու չախմախը զարկեց կայծքարին, մի խուրց կայծեր թռան, ակնթարթորեն լուսավորեցին օթ-անը: Տեսան կնոջ բաց աչքերը...

Նորից կայծեր, նորից կնոջ աչքերն էին: Հասցրեցին աղերս տեսնել առ երկինք ուղղված, նորից բռնկում... Խեղճ կին... երկինքն անտարբեր, մարդիկ՝ խուլ, մարդիկ՝ կուրացած... քաղցած ժողովուրդ, անպաշտպան ժողովուրդ ու անթաղ մեռելներ...

- Վերցրե՛ք, բակում կթաղենք,- Ասողիկի ձայնը դողաց,- դո՛ւ, որդի՛, հեռու մնա,- մարիսը խաղաց Հակոբի ձեռքին, լույսը շարժվեց, տանիքը ասես ծռվեց, ուր որ է՝ կփլվի հայոց երկնակամարը – այն փլվում է մի բարեպաշտ ժողովրդի գլխին, որ աղոթել գիտե, տաճարներ կերտել, գիտե սիրել... Սակայն չգիտե ատել... ժողովուրդ, որ չարի ու բարու կռվում միայն բարու հաղթանակն է ակնկալում, իսկ ելքը գիտե Բարձրյալը, գիտե՞ որ...

Հակոբն ու Ոսկանը գրկեցին կնոջն ու երեխային, որ անկշիռ էին, հոգու հետ նա– մարմինն էր համբարձվել առ երկինս: Անհոգի ու անտարբեր երկինք, որ կախվել էր Հայաստանի վրա...

Բակ ելան, այնտեղ հինգ գերեզմաններ կային:

Սկզբում մեռելներին թաղում էին գերեզմանոցում, իսկ երբ մեռելները շատացան, սկսեցին թաղել բակերում, թաղում էին առանց հաղորդման ու քահանայի... Մորն ու երեխային թաղեցին, առանց երեխային մորից բաժանելու, չկարողացան բաժանել, մահն էր միացրել, մահն էր ամենաարդարն աշխարհում...

Տիգրանը սարսափեց, երբ տեսավ հոր արցունքները: Ոսկանը դեմքն էր փախցնում: Մահեր տեսած, մահեր տված, կարծեցյալ քարսիրտ մարդիկ լալիս էին:

Մեծերը, որ այսքան կռիվներ են տեսել, այդքան մահեր, եթե նրանք չեն դիմանում, այլ–ս ի՞նչ ասել պատանու մասին, որը գլուխը կորցնում էր մի քանի օրվա ընթացքում տեսածներից:

Յար-ան բակում ձայներ լսվեցին, առանձնանում էր կնոջ ձայնը, չգիտես օգնություն էր կանչում, թե՞ Աստծուն էր դիմում:

Բակ մտան, տեսան մի կին, նրան փարված երեք երեխաներ: Կինը ձեռքերը երկինք էր կարկառել:

- Տե՛ր Աստված, հաց կամ մա՛հ ուղարկիր, անխի՛ղճ Աստված, մի կտոր հաց...

Մոտեցան, կինը երեխաներին սեղմեց կրծքին:

- Չե՛մ տա, դեռ ողջ են, մի՛ թաղեք, ախր դեռ ո՛ղջ են, էսօր հայրը հաց կբերի, երեխաները հացի անունը լսելով, նվնվացին:

- Քույրի՛կ, ներս գնանք, կրակ վառենք, մենք քեզ այլուր կտանք, չորացած ձուկ, - կինը զարմացավ, լսածը խաբկանք համարեց:

Այս անձանոթ մարդիկ ինչո՞ւ պետք է իրեն այլուր տան: Այլուրը կյանք է, Աստծո միսն ու արյունն է, չէ, խաբում են: Ո՞վ է սովահար Յայաստանում մարդուն հաց տալիս... Ի՞նչ կարող են իրենից վերցնել այս կուշտ ու կուռ մարդիկ, տանը արժեքավոր բան չկա, հացի հետ են փոխանակել, թե՞ մարմինը, մարմին էլ չի մնացել, ոսկոր ու կաշի, անմաքուր մարմին...

Կինը լաց եղավ, նայեց խեղճացած: Ախր ինչո՞ւ են այս մարդիկ հացի անուն տալիս:

- Աստված չտվեց, դո՞ւք եք տալու: Մի՛ տանջեք երեխաներին, մեղք են: Մի՛ տանջեք, հացի անուն մի՛ տվեք, հետո ինչո՞վ լցնեմ փորերը...

Մինչ նրանք տուն կմտնեին, Յակոբը օջախում կրակ էր վառել: Կրակի բոցերը խաղացին կնոջ աչքերում, մլմլացին նախկին գեղեցկության մոխիրների վրա:

- Լավ մարդիկ եք, Աստված հասնի, Վարդանս եկավ, կպատմեմ, կասեմ Աստծո մարդիկ եկան, փրկեցին,- լռեց, փարվեց Ասողիկին,- եղբա՛յր, թող քո կինը վատ օր չտեսնի, թող չոր աչքով ապրի:

- Աստված ինձ մի քույր է տվել, արդ, երկուսն ունեմ: Երդվում եմ Աստծո սուրբ սեղանով, զոհվածս ընկերներիս հիշատակով, չեմ մոռանա տանդ ճամփան: Եթե ես չեղա, որդիս՝ Տիգրանը կգա, կօգնի, մինչ-Աստված մի դուռ բանա, մինչ- հասնենք փրկարար բանջարին: Տիգրան, որդի՛, հոգուդ պարտ, ես չեղա, կգաս, կօգնես:

Տիգրանը միայն գլխով արեց, հուզված էր: Մինչ նրանք խոսում էին, Յակոբը շիլա եփեց: Կինը դողդողալով շիլա լցրեց երեխաների համար, երբ սրանք սկսեցին ուտել, ամոթխած նայեց հարազատ դարձած մարդկանց, այդպես էլ զսպելով իրեն, կերավ իր բաժին շիլան, որ երեխաների բաժնից էլ քիչ էր: Աղի արցունքները թափվում էին շիլայի մեջ:

Երեխաներից մեծը՝ տասնչորս տարեկան մի աղջիկ, ամոթխած, վախվորած նայում էր հյուրերին, ապա երկար ժամանակ զարմացած նայում էր Տիգրանի աչքերին: Սա կամաց-կամաց սովորեց աղջկա հայացքին, ապա ինքն էլ նայեց նիհարած այդ եակին, որ մի քանի ամիս առաջ գերդաստանի ուշադրության կենտրոնում էր: Աղջկա աչքերի մեջ

կշտանալու հետ հետաքրքրություն էր ծնվում, ապրելու ձգտում: Նա, որ պիտի զարգանար, օրիորդ դառնար, ինչ-որ մեկի հոգին լուսավորեր, այս պահին իր պարտքը չգիտակցելով, նայում էր պատանուն: Տիգրանը ուրիշ պայմաններում կգայրանար, այս պահին հոգում հաճելի զգացմունք ծնվեց, որ նա- անհասկանալի էր, որպեսզի չխորհեր այդ անհասկանալիի մասին, պարկից ձուկ հանեց, մի-մի հատ տվեց երեխաներին: Ամենամեծ ձուկը տվեց աղջկան: Սա ձուկը կիսեց, տվեց Տիգրանին, ժպտաց, որից նրա ներս ընկած այտերին փոսիկի փոխարեն խորշումներ գոյացան:

Ասողիկն ու Ոսկանը նայեցին իրար:

- Տղադ մարդացավ, քանզի ուրիշի վշտի ընկեր դարձավ,- հուզված ասաց Ոսկանը: Ասողիկն ի պատասխան ժպտաց:

Յակոբը գնաց եզներին նայելու, ասաց, որ գիշերը կհսկի: Մնացածները քնելու պատրաստվեցին: Յանկարծ խորհեցին, որ Յակոբի նման անձնագրի ընկեր ունեն, ամեն բանում հասնում էր իրենց: Մարդը ճանապարհին է փորձվում, մեկ էլ փորձության ժանական, թե չէ՝ ամեն մարդ էլ գյուղամիջում իրեն մարդ է կարծում:

Կինը՝ Տիրանուշը, փսիաթներ բերեց, փռեց հատակին: Երեխաները կուչուրեցին օջախի մոտ:

Ասողիկի հայացքից չվրիպեց տան մեծ շտեմարանը, մեծ գոմը, ասել է, թե հարուստ ու կուշտ ապրող գերդաստան է եղել:

Տիրանուշը որսաց նրա հայացքը, սրբեց աչքերը:

- Մեծ գերդաստան էինք, ապրում էինք, պապ, տատ, երեք որդիներ, դուստրեր: Որդիներս կռվի ժամանակ զարկվեցին, Վարդանը՝ գլխիս տերը, գնաց հաց բերելու... Ապրում էինք, ուրախ էինք, հաց կար, ջերմություն: Յողը մեզ պահում էր, հար-աններին էլ էինք օգնում: Էս է մնացել,- դաստառակով սրբեց աչքերը:

Ասողիկը զարմացավ, ե՞րբ էր հասցրել լվացվել, դեմքը շառագունել էր, սակայն դեռ պահպանել էր սովյալի դալկությունը: Աղջիկներից ավագը՝ Ասողիկը, նույնպես լվացվել էր, մազերը մի երկար հյուս էր արել, նստել էր Տիգրանի կողքին: Մի անմեղ ժպիտ էր լուսավորել աղջկա դեմքը, այրմարդու նայող, նա- իմաստավորող հայացքն էր դա: Նրա կողմից չգիտակցված, բնության կողմից թելադրված...

Տիգրանը քնի մեջ էլ զգում էր այդ հայացքը, մի քանի անգամ արթնացավ, աղջիկը անթարթ նրան էր նայում:

- Յո չի՞ մեռել,- սարսափահար խորհեց, կռացավ աղջկա վրա: Ասողիկը ժպտում էր, նա դյուրվել էր գառնեցի աղջկա որդու աստվածային աչքերից:

- Քնի՛ր, ա՛յ տղա, վաղը երկար ճանապարհ ենք կտրելու,- հայրը փնթփնթաց, ուսով հրեց նրան,- քնի՛ր, մի՛ խլվա:

- Ես կգամ, կփրկեմ քեզ,- շնչացին Տիգրանի շրթունքները: Թվաց, թե աղջիկը հասկացավ, այնպես հնազանդ ու ապահով ժպտաց, որ

Տիգրանի մեջ ինչ-որ միևնույն այդ չգիտակցված շերմություն հոսեց երակներով: Այդպես էլ չհասկացավ ինչպես քնեց: Արթնացավ, երբ բուրորը ոտքի վրա էին:

- Ա՛յ տղա, քնով ընկար,- ծիծաղեց Ոսկանը, թե- ինքը չէր թողել արթնացնեին,- վե՛ր կաց, զինվո՛ր, ուշանում ենք:

Որքան էլ Տիգրանը հայացքով փնտրեց, չգտավ աղջկան: Տիրանուշն օգնեց կապելու իրերը: Ասողիկը նրանց համար մթերք թողեց: Հրաժեշտի պահին Տիրանուշը համբուրեց Ոսկանի ու Ասողիկի ձեռքերը:

- Աստված հատուցե, ի՛մ եղբայրներ: Անվնաս անի ձեր ճանապարհը: Թող ձեր երեխեքը վատ օր չտեսնեն:

- Քույր Տիրանուշ, հետդարձի ճանապարհին կայցելենք: Մնաք խաղաղությամբ:

Տիգրանը շնչահեղձ էր լինում, Ասողիկը չկար ու չկար: Արդեն շարժվելու էին, երբ գոմի մոտ նկատեց աղջկան: Սա, պատին հենված, լալիս էր:

Տիգրանը ամաչեց հորից, չմտեցավ աղջկան, սակայն երդվեց անպայման գալ, օգնել:

Դուրս եկան արքայական պողոտա, կողքերից բլուրներ էին, առջ-ում մի քանի փարսախի վրա Չահր-անն էր: Տիգրանը հանկարծ տեսավ, որ հայրն ու Ոսկանը լարվել են, զգուշորեն շրջապատն են դիտում: Չգաստացավ, վտանգի զգացում մտավ սիրտը:

- Մեզ հետ-ում են,- մռայլ ասաց Ասողիկը,- դու սայլից չիջնես, սայլի վրայից էլ նետահարիր: Սայլի մեջ վահան կա, հագցրու թ-իդ: Ոսկան, Հակոբի հետ ե՛տ ընկեք, ամեն մեկդ մի կողմը բռնեք, նետերը դրեք լարերին: Նետահարեք մարմնի բաց մասերին, եթե զինվոր լինեն, դժվար կլինի, միայն թե գրահված չլինեն, եթե ավազակներ են, դյուրին կլինի գործերս:

Անցնում էին երկու բլուրների արանքով, եթե դարան են սարքել, սրանից հարմար տեղ չկա, ճանապարհի շարունակությունը բաց է, բլրակներ չկան: Չահր-անի մոտ էլ ճանապարհը կդառնա մարդաշատ, չեն հարձակվի:

- Էստեղ էլ վրա կտան,- ծուռ ժպտաց Ոսկանը,- Ասողի՛կ, շատվոր են, սակայն զինվոր չեն, ձիերն էլ բանի պետք չեն: Թե- առաջին գնացողի նժույզը վազկան է, կարաբայիր է, չաղաթայներից են խլել: Արդ, բլրակների արանքում ենք, ինչո՞ւ են ուշացնում, դանդալոշներ,- մի լավ հայիոյեց,- դե՛, արե՛ք, շան ծիծ կերածներ: Չաղաթայների դեմ կռվելիս մեկդ չկար, մեր դեմ ելնելուց առյուծ եք կտրել, թո՛ւ, ես ձեր մերը...,- Այ- ծենակաճը նետեց սայլի վրա: Ասողիկը հետ-եց նրա օրինակին: Երկուստեք մնացին ասպետական ծանր գրահներով, որ փայլեցին ար-ի տակ: Ավազակները, որ հույս ունեին կռվելու սայլավորների դեմ, մի պահ կարկամեցին: Երկու հաղթանդամ ասպետներ, նստած մարտա-

կան նժույզներին, հանգիստ սպասում են: Մնացածները հաշիվ չէին, թե՛ տեսել էին, որ զինված են նիզակներով, աղեղներով, սակայն ավազակների ուշքն ու միտքը ասպետներն էին:

- Է՛, փահլ-աններ, ի՞նչ եք տանում,- ձայնեց ճանապարհի մեջտեղը կանգնած հեծյալը, որ նույնպես զրահված էր, կողքին երկու զինակիցներ էին կանգնած, սակայն սրանց ձիերի տեսքն այնքան խոսուն էր, որ հասկացան, նոր էին հանել լծի տակից:

- Երբ չաղաթայների դեմ էինք կռվում, քեզ չտեսանք, փահլ-ա՛ն, թե՞ դու հայերին թալանելով էիր զբաղված: Դու հայ չես, սրիկա՛: Ես քո ականջները կկտրեմ:- Ասողիկը եռում էր նժույգի վրա, որ ծառս-ծառս էր լինում,- անունդ ասա՛, որ իմանամ ում ականջներն եմ կտրելու,- գոռաց Ասողիկը:

Նրա տեսքը այնքան ազդեցիկ էր, որ ավազակապետը մի պահ հապաղեց, սակայն նա չէր կարող խայտառակվել ենթակաների առաջ, որոնցից շատերը երեկվա շինականներն էին: Իրենք տասնութ հոգի են, սրանք՝ երկու ասպետ, երեք սայլապան ու մի մատ երեխա: Ավազակներից մեկը պարսատիկից քար բաց թողեց, քարը կպավ Ռսկանի կրծքի զրահին, զրահը խուլ զնգաց, հասկանալի դարձավ՝ կռիվը անխուսափելի էր:

Ավազակապետը բարձրացրեց նիզակը, երեք հեծյալներ նետվեցին առաջ, կողքերից սայլերի վրա հարձակվեցին յոթական մարդ: Ասողիկը աշտանակեց նժույզն ու սլացավ: Տիգրանի նետը սուրաց հոր ականջի տակով, ավազակներից մեկը ճչաց, կրծքից խոցված ընկավ ձիուց:

- Կեցցե՛ս, Տիգրա՛ն, որդի՛,- ավազակապետը խույս տվեց Ասողիկի նիզակից, ինքն էլ փորձեց զարկել, նիզակը չհասավ նպատակին, իսկ Ասողիկի նիզակի հարվածը բաժին ընկավ ավազակներից մյուսին, որ գալիս էր ավազակապետի կողքով: Սա անշունչ ընկավ: Ասողիկը պտտեցրեց նժույգը, տեսավ, որ յոթ-ութ ավազակ շրջապատել են Ռսկանին: Սա կտրել էր նիզակն ու կռվում էր սրով: Նրան օգնության շտապեց Հակոբը, զարկեց ավազակներից մեկին, ինքն էլ սրի հարված ստացավ, ընկավ սայլի մոտ: Տիգրանի նետերից երկուսն էլ հասան նպատակին: Տեսնելով, որ Ռսկանի վիճակը ծանր է, պատանին շտապեց օգնության: Ավազակները սխալ թույլ տվեցին, սկսեցին թալանել սայլերը, փոխանակ միացյալ ուժերով նետվեին Ռսկանի ու Ասողիկի վրա: Ավազակներից մեկը սրով զարկեց Տիգրանին, սա պաշտպանվեց վահանով, ապա կայծակնային արագությամբ դաշույնը զարկեց ավազակի կոկորդին: Ավազակը անձայն տապալվեց: Նրա ընկերներից մեկը Տիգրանին զարկեց թիկունքից: Պատանու ճիչը ցնցեց Ասողիկին, ասես երկինքը փուլ եկավ գլխին, այնպես գոռաց, որ դեմը կանգնած ավազակը մի պահ շփոթվեց, Ասողիկը նիզակով զարկեց դեմքին, ուղեղը ցրեց մի կողմ: Ապա նետեց նիզակն ու սրամերկ նետվեց որդուն օգնելու,

որին երկու ավագակ փորձում էին սրատել: Ասողիկը սրով մի սարսափելի զարկ տվեց նրանցից մեկին, կիսեց գլուխը մինչ- ուսերը, մյուսին դաշույնով զարկեց վիրավոր Տիգրանը: Դա նրա վերջին զարկն էր, որ արվեց ինքնաբերաբար, ապա ընկավ: Տիգրանն այդ զարկին տիրապետում էր կատարելապես, քանզի անտառում երկար վարժանքներ էր արել: Ասողիկը ցած թռավ սժույգից, գրկեց որդուն: Ոսկանն իր անհավասար կռիվն էր շարունակում, Հակոբը վիրավոր ընկած էր սայլի մոտ:

Պողոսին զարկել էին առաջին պահին: Դժվար էր Ոսկանի գործը, թեպետ չորսին զարկել էր, մեկին ծանր վիրավորել, սակայն նա էլ էր վիրավորվել:

- Հայրիկ,- ճչաց Տիգրանը:

Ասողիկը կայծակնային արագությամբ գլխին քաշեց վահանը, ավագակապետի սուրը կրճտացրեց վահանը, իջավ ուսին, գրահը դիմացավ, հետ-յալ պահին զարկեց Ասողիկը, զարկեց ցածից վեր, շեղակի, որից ավագակապետի գլուխը մի կողմ թռավ, գլորվեց, զարկվեց քարին, մնաց աչքերը բաց, որոնց մեջ անլուծելի հարց կար, ախր, ի՞նչ գործ ուներ ասպետների հետ...

Հանկարծ մարտի դաշտը շրջապատեցին զինվորները, սկսեցին անխնա կոտորել ավագակներին, անգամ նրանց, ովքեր գերի էին հանձնվում:

Ասողիկը զարմացած նայեց սպիտակամազ ասպետին, որ կռվի ժամանակ հանել էր սաղավարտը, թեր-ս խորհել էր, որ ասպետին վայել չէ սաղավարտ դնել ավագակների դեմ կռվելիս:

- Սեպո՛ւհ Տիրան,- ձայնեց Ասողիկը:

Չորականը սուրը դրեց սժույգի բաշին, նայեց ուշադիր:

- Դեմքդ ծանոթ է, ասպե՛տ, լավ էլ կռիվ ես արել, ասա՛, անունդ, ինձ որտեղի՞ց գիտես: Սպասի՛ր, սպասի՛ր, հանի՛ր սաղավարտդ,- ծիծաղեց ուրախացած, ցած թռավ սժույգից, գրկեց Ասողիկին,- եղբայր Ասողիկ, ես ի՞նչ գործի ես: Քեզ են ծուղակե՞լ,- հռհռաց լիաթոք,- Ոսկա՞նն էլ հետդ է: Ավագակապետ Ծատուրի բախտը չբերեց, թե իմանար ում հետ գործ ունի, չէր մոտենա: Ներող եղի՛ր, չգիտեի, որ դուք եք, ուշացրեցի, մինչ- շրջապատեին ձեզ, մի քանի օր է, ինչ հետ-ում եմ սրանց: Մի քանի անգամ խույս են տվել ինձանից, շատ լպրծուն էր Ծատուրը: Հա՛, վարպետ հարված ես տվել: Ապրե՛ս, գործս թեթ-ացրիր: Ընդունիր շնորհավորանքներս: Սպասի՛ր, տղա՞դ է, շատ է նման,- մոտ կանչեց բուժին,- Պողո՞ս, շտապ նայիր տղային՝ եղբորս որդին է,- գրկախառնվեց Ոսկանի հետ,- եթե իրար հետ եք, մի բան կհիշենք: Ես ձեզ լավ գիտեմ, ափսո՛ս, Թովման հետներդ չէ, մի լավ կխոսեինք երկրի գործերի վրա: Ծանր է վիճակը, շա՛տ ծանր...

Սեպուհ Տիրանը Մայրիների պուրակի կռվի հերոսներից էր:

- Կյանքին վտանգ չկա, արյուն է կորցրել, մեկ ամսից ոտքի կելնի: Մարմինը երկաթ է, երիտասարդ է, կդիմանա:

- Փա՛ռք Աստծո, Տիգրան որդի, սա քո մարտական մկրտությունդ էր...

- Ընդունելի լինի,- ասաց Տիրանը,- Հայոց Ուխտի ասպետի որդին չէր կարող վախկոտ լինել,- ժպտաց բեղի տակ:

Ասողիկն ու Ոսկանն իրար նայեցին զարմացած: Տիգրանը, որքան էլ թույլ լիներ, չկարողացավ հանգիստ ընդունել այդ լուրը: Այն, ինչ լսել էր, մոռացնել տվեց ցավը: Հայոց Գաղտնի Ուխտի մասին խոսում էին մի ամբողջ տարի, խոսում էին շշուկով, խոսում էին ամենուր, սակայն Ուխտի անդամները այդպես էլ անհայտ մնացին: Ովքե՞ր էին ազգի հերոսները,- շատ քչերը գիտեին, որտեղի՞ց էր իմացել սեպուհը:

- Այդ պարագայի վրա հետո կխոսենք,- ասաց սեպուհը,- ես փնտրում էի Ծատուրին, փաստորեն դուք ոչնչացրեցիք ավազակախումբը: Վրթանես եպիսկոպոսը շատ կուրախանա: Քեզ հետ մի քանի զինվոր կղնեմ մինչ- Գառնի: Պարտք եմ քեզ, ավելի հարմար պահ չկա պարտքս մարելու:

- Ի՞նչ պարտք, տե՛ր սեպուհ,- Ասողիկը լարեց հիշողությունը, օգնության հասավ Ոսկանը:

- Տեսա՞ն, Մայրիների կռվին չէր, քիչ անց կատարվեց: Հիշո՞ւմ ես՝ չաղաթայները չէին հեռանում Լողլողանի յուրտից: Չաքարիան ասաց, որ հայերից թալանված ոսկին ու թանկարժեք իրերը զորավարի յուրտում են...

- Հա՛, հա՛, հա՛,- հռիռաց Ասողիկը,- հիշեցի, տե՛ր սեպուհ: Ում հետ չի պատահի: Մեզանից ո՞վ էր այդքան ոսկի տեսել, քո զարմանքը հասկանալի էր, որ մի պահ շվարել էիր, մոռացել էիր պաշտպանվել, չաղաթայը դաշույնը վրա բերեց: Ես զարկեցի դաստակին, դաստակն ու դաշույնը մի կողմ թռան, դու էլ սրատեցիր չաղաթային...

Սեպուհը չէր մոռացել այդ դեպքը: Այն, ինչ խորհել էր ու չէր կարողացել հասկանալ, այս պահին պարզվեց նրա համար. այս ռամիկներն իրենց նվիրվածությամբ ու ազնվությամբ հասան ասպետության, որ ամենքն էլ, անգամ տոհմիկ իշխանները ընդունեցին նրանց: Չմոռանաք, որ թուրքերի հետ դաշնակցելու նրանց գաղափարը տվեց ցանկալի արդյունք: Այո՛, այո՛ Հայաստանում միայն նրանք էին, որ հասկացան այդ անհրաժեշտությունը ու կարողացան հաղթել, իսկ իրենց...- Շտկեց ուսերը, - սակայն նրանց հետ էր Վահեն, որ իշխանական տոհմի մարած շառավիղն է... Իսկ սրանք, այդ ռամիկները դարձան ազգի նվիրյալ ասպետներ, քանզի ոսկին չի ապականել նրանց հոգիները,- հանկարծ ասես մեկը լուսավորեց միտքը,- Տե՛ր Աստված, նրանք են, հիրավի, Արիական ասպետները հայոց...

Հասան Չահր-ան: Սեպուհը, որքան հնար կար, պատվով ընդունեց նրանց: Տիգրանին պառկեցրեցին, բուժը խոստացավ մի ամսից ոտքի հանել պատանուն: Սեպուհը Ոսկանին ու Ասողիկին առաջնորդեց Վրթանես եպիսկոպոսի մոտ, սա ջերմորեն շնորհակալություն հայտնեց

Ծատուր ավազակապետի խումբը ոչնչացնելու համար:

Երկու օր անց Ասողիկի փոքրիկ քարավանը բռնեց Գառնո ճանապարհը: Սեպուհ Տիրանը կատարեց խոստումը, նրանց հետ երեք զինվոր ուղարկեց: Եպիսկոպոսը իրենց սուղ միջոցներից մի քանի պարկ այլուր տվեց Գառնիի սովյալների համար:

* * *

Գաղտնապահի միտքն ամեն տեղ ազատ էր: Սահարը ուշադրություն չդարձրեց պահապան զինվորներին, սրանք էլ իրենց հերթին չնայեցին նրան: Ամեն տեղ, անգամ տիրակալի մոտ գաղտնապահի մուտքը ազատ էր:

Յելիան տիկնոջ տաղավարի մոտ հայտնվեց Մարիամը, բռնեց Սահարի ձեռքը: Կնոջ ձեռքը դողում էր, սակայն դա չազդեց Սահարի վրա:

«Ջասու չեմ, ինչո՞ւ է կանչել: Չէ՞ որ թագուհի է, կարող է դիմել զորապետներին, ներքինիներին, մթերապահներին: Գաղտնապահի հետ ի՞նչ գործ ունի: Թեպետ իրավունք ունի կանչելու: Չէ՛, զուր եմ գլուխ կտրում, քիչ անց կիմանամ հրավերքի պատճառը»:

Մտավ տաղավար, նաժիշտը մնաց դրսում:

Յելիանը բազմել էր բազմոցին, նարգիլ էր ծխում: Նա այնպես էր հագնվել, այնպես պճնվել էր, որ կարող էր ուզածդ այրմարդուն շլացնել: Նրա հագուստները, ինչպես նկատեց Սահարը, ավելի շատ ցուցադրում էր մարմինը, քան թաքցնում: Սահարը փախցրեց հայացքը, չնայեց կնոջ կիսաբաց կրծքերին, օրեն չէր այդպիսի հանդգնություն թույլ տալ տիրակալի կնոջ հանդեպ: Գիտեր, որ տիրակալը սիրում էր Յելիանին: Ստույգ է, Սահարը գիտեր, որ Վրաց թագավորի ու Յելիանի հետ կապված գործից հետո տիրակալը փոխել է վերաբերմունքը տիկնոջ հանդեպ, սակայն դա ժամանակավոր էր, բավական էր մի անգամ գա տիկնոջ մոտ, կսկսի դարձյալ հաճախ այցելել: Այդ ամենը գիտեր Սահարը, չէր կարող չգիտենալ: Նա պիտի իմանար ոչ միայն դրսի աշխարհի գործերը, այլ նա- այստեղ, զորակայանում, այդպիսին էր նրա պաշտոնը:

«Ինչո՞ւ է կանչել թագուհին...»:

Խոր խոնարհվեց թագուհուն, դարձյալ փախցրեց հայացքը:

- Շնորհ արա, Սահար զորապետ,- թովիչ ժպտաց Յելիանը,- գինի խմիր, չէ, մոտ նստիր,- մոտ կանչեց, տեսնելով, որ Սահարը ուզում է նստել հեռու դրած աթոռակին:

Տիկինը երկու գավաթ գինի լցրեց, մեկը մեկնեց Սահարին: Սա մի շնչով խմեց գինին, անգամ համը չզգաց:

- Չեղա՛վ,- ծիծաղեց Յելիանը,- այս գինին խմում են կում-կում: Սա դեռ պապս էր քաշել: Նա ինքն էր գինին քաշում, ոչ մեկին չէր վստահում: Գինին բերել են Ադրիատիկի ափերից: Շուտ էր զարկում մարդու գլխին, ստույգ է, ոտքերը չեն ենթարկվում, սակայն գլուխը սթափ է

մնում,- նորից ծիծաղեց: Սահարի լարվածությունը մի փոքր անցավ:

- Տիրուհի՛, ես պատրաստ եմ կատարելու հրամաններդ,- Սահարը տակավին անհաղորդ էր տիկնոջ նպատակներին:

- Յրամաններդ,- հարցրեց, նորից ծիծաղեց Յելիանը,- ի՞նչ հրամանների մասին ես խոսում, գաղտնապահ: Մո՛տ նստիր, այստեղ, կողքիս,- ասաց ու տեղ տվեց կողքին: Սահարը ամեն բան հասկացավ, սակայն զգուշացավ, վճռեց վերջին քայլը թողնել տիկնոջը: Վախեցավ որոգայթից, ամեն բան կարելի էր սպասել տիրակալից: Նա կարող էր գորապետի հավատարմությունը ստուգել անգամ իր կնոջ միջոցով: Սահարը իրեն վտանգված զգաց:

- Տո՛ւր ձեռքդ, ուզում եմ ճակատագիրդ գուշակել,- Սահարը չէր կարող անսալ թագուհու պահանջը, երկարեց ձեռքը: Յելիանը Սահարի ձեռքը մոտեցրեց իրեն: Սա ստիպված ավելի մոտ նստեց, ապա մի փոքր վեհերոտ ծնկեց տիկնոջ առաջ: Յելիանը այնքան մոտ էր, որ Սահարը կարող էր կորցնել գլուխը... Երկմտեց, եթե սա որոգայթ է, այս պահին ներս կլցվեն գինվորներն ու կշղթայեն իրեն: Նայեց Յելիանին, սրա աչքերը շաղվել էին, կուրծքը վեր ու վար էր անում: Կինը նրա ձեռքը սեղմեց կրծքին: Սահարը մի վերջին թույլ փորձ արեց կանխելու համար այն, ինչի համար հետագայում պիտի անիծեր իրեն... Մոռացավ ամեն բան, համբուրեց տիկնոջ պարանոցը, գտավ շրթունքները, որ կարոտ էին այրմարու համբույրի: Յելիանը տենդայնորեն հանում էր հոգուստները, չմոռանալով պատասխանել Սահարի գգվանքներին:

Խելահեղ ու անկրկնելի սիրո բնկում ապրեցին նրանք...

Սահարը իրեն գիտակ էր կարծում սիրո գործերում, սակայն այն, ինչ զգաց Յելիանի գրկում, վեր էր ամեն սպասելիքից, ինչ-որ աստվածային սեր էր սա: Չէր կարող պատկերացնել, որ կարող են լինել այդպիսի գգվանքներ, չէր էլ լսել անգամ: Նախկին հեթերան կարող էր ուզածդ այրմարդուն խենթացնել, ուր մնաց Սահարի պես երիտասարդին...

Սահարը չէր հագենում տիկնոջ գգվանքներից: Յելիանը ակամա Սահարին համեմատում էր ամուսնու հետ: Ափսոսաց Թամուրի հետ անցկացրած կյանքը, որ միայն նրա համար էր, որպեսզի ջերմացներ Թամուրի ծերացող արյունը: Սեր չէր եղել, կատարել էր պարտականություն, չէր զգացել այն, ինչ զգաց Սահարի պես ուժեղ ու երիտասարդ այրմարդու հետ: Այլ-ս ի՞նչ խորհել, Յելիանը գտել էր նրան, ում գրկում կարող էր ի հեճուկս տիրակալի իրեն երջանիկ զգալ, հատուցել անցած երիտասարդության համար, թեկուզ կյանքի գնով...

Երբ անցավ սիրո պոռթկումը, երբ հագեցած, վայելած մարմինները հանգիստ էին ձգտում, պառկեցին իրար կողքի, իրար սեղմված, նորից իրար գրկելու անհագ ցանկությամբ: Յելիանին ձգում էր Սահարի պողպատ մկանները, համեմատում էր ամուսնու հետ, սրա լիկող մարմնի հետ, որից ձիու ու կաշու հոտ էր գալիս, նա- ոտքի վերքի թա-

րախի, հիշելիս անգամ քիչ մնաց սիրտ թափեր: Սահարը հրաշք էր նրա համար: Նա իրեն սիրահարված էր զգում, չէր ուզում խորհել վտանգի մասին: Է՛, ո՞ր սիրահարվածն է խորհում ապագայի մասին, դրանից միայն հաշվենկատ սառնություն է փչում:

Յելիանը ելավ տեղից, գինի լցրեց գավաթի մեջ, մոտեցավ Սահարին: Գինուց մի կում արեց, բերանի գինին խմեցրեց Սահարին: Այդպես մի քանի կում խմեցին: Սահարը խենթանում էր: Նա տափաստանի անսանձ հովատակի պես փնջացնում էր, կրծքին սեղմում անխոնջ սիրուհուն, որ սիրո մեծ գիտակ էր՝ հեթերա...

- Դու չե՞ս զարմանում, որ տիրակալի կինը քեզ ընտրեց, - չե՞ս վախենում հետ-անքներից:

- Սիրելի տիկին, ես սիրո մի հատիկ պահի համար պատրաստ եմ կյանքս տալու,- Սահարի մտքով իսկ չէր անցնում, որ մարգարեություն է անում,- ես միայն այս պահին ինձ այրմարդ զգացի: Ես քեզ հետ զգացի սիրո գեղեցկությունը...

- Չաղաթայի համար խոսքերդ բավականին գեղեցիկ են,- ժպտաց Յելիանը,- անկեղծ եղիր, հայ աղջկան չե՞ս մոռացել:

Չգաց, ինչպես Սահարի մկանները պրկվեցին:

- Ի՞նչ է, դեռ հիշո՞ւմ ես, - անձկացավ Յելիանը,- ասում են՝ թքել է երեսիդ, ասել է, որ մահմեդականների անմաքուր եք, որ ձեզանից անասունի հոտ է գալիս: Կեցցե՛ս, հայ աղջիկ: Դրանից հետո, ասում են՝ օրը երկու անգամ գետում լողանում ես: Լա՛վ, լա՛վ, մի՛ թթվիր:

Սահարը վիրավորվեց, թեր-ս տիկնոջը խոցելու, ավելի ստույգ՝ ճշմարտությունն ասաց, կարճ կապեց.

- Յիշում եմ Անահիտին, նա ոչ մի անգամ չարձագանեց գգվանքներիս:

Յելիանը ծիծաղեց:

- Այս հարցում աղջիկն անարդարացի է եղել, ինչպե՞ս կարելի է չսիրել քեզ նման այրմարդուն,- Յելիանը ձգվեց դեպի Սահարը, համբուրեց կուրծքը, սկսեց շրթունքներով խաղալ Սահարի կրծքերի հետ, ինչ-որ անհասկանալի բառեր շնչալ, որից Սահարը մեղեդու պատրանք զգաց: Յեթերան գիտեր կիրք առաջացնելու խորունկ գաղտնիքները...

* * *

Չաքարիան սիրում էր Բաղդատի առավոտները, երբ դեռ շոգ չէր, երբ քաղաքը դեռ չէր լցվել քարավանների զնգզնգոցներով, ուղտերի ոտնատրոփով, մտրակների շառաչով: Նա սիրում էր քաղաքի խաղաղ պահը:

Այստեղ, այս քաղաքում, այս իջ-անատանը, որի տերը հնամենի ու անդավաճան ընկերն էր՝ Ալին, իրեն ապահով էր զգում, այնքան ապահով, որքան կարող է ապահով զգալ Լանկ Թամուրին վիրավորանք հասցրած մարդը, գիտենալով հանդերձ, թե որքան երկար են տիրակա-

լի ձեռքերը: Ինչպես են դրանք շոշափում երկրներն ու ճամփաները, քաղաքներն ու շենքերը: Իրեն անհրաժեշտ մարդուն գտնելու համար Լանկ Թամուրը միջոց չի խնայում:

Չաքարիան այս ամենը գիտե, քանզի մի քանի ամիս առաջ այդ գործով ինքն էր զբաղվում: Նա գիտե, որ իրեն փնտրում են, մարմնի վրա զգում էր իրակալի մատների սառնությունը, դա է, որ թունավորում է կյանքը, ստիպում է մշտազգույշ լինել:

Չաքարիան ուժեղ մարդ է, նա չի ցանկանում իրեն հանձնել ճակատագրի քմայքին, հարկ է գործել:

Երեկ Փարվիզը շահաստանում տեսել է տիրակալի խուզարկուներից Ռովշանին, մի խորամանկ ու նենգ մարդու, որին ամենավտանգավոր գործերն են հանձնարարում: Փարվիզը լեղապատառ հասել է իջ-անատուն, միայն գինի խմելուց հետո կարողացավ խոսել:

- Ռովշան...

- Մոտեցա՞վ քեզ,- հետաքրքրվեց Չաքարիան:

Այդ հարցից շատ բան էր կախված, եթե մոտեցել է, վտանգ չկա, իսկ եթե հետ-ում է, չի մոտենա, վե՛րջ, իրեն գտել են: Դժվար կլինի Ռովշանից պոկ գալ:

- Չմոտեցավ, տեր իմ, հետ-ում էր...

- Լա՛վ, լա՛վ, մի նվնվա,- վճիռը ծնվեց հանկարծակի,- Ռովշանը պիտի մեռնի: Նախ հարկ է ստուգել: Փարվիզը այնպես է վախեցել, որ նրան կարելի է միայն որպես խայծ օգտագործել: Յետ-ելու կգնան Յակոբն ու Կորյունը: Նրանք գիտեն իր ով լինելը: Վատ չէր լինի ինքն էլ գնար: Չայն տվեց Փարվիզին:

- Բե՛ր դերվիշի խալաթը, բոժոժները, ներկերս,- ծառան, մի փոքր զարմացած, գնաց կատարելու հրամանը: Չաքարիան դերվիշի կերպ մտած, հինա դրած մորուքով, ձեռին ողորմածության գավաթ, գնում էր Փարվիզի հետ-ից: Նրանից մի քայլ ետ ընկած, գալիս էին Յակոբն ու Կորյունը:

Մտան Բաղդադի հռչակավոր շահաստան, այստեղ մարդ փնտրելը դժվար էր, կորցնելը դյուրին: Մեծ հմտություն էր պահանջվում, սրանք էլ այդ գործում փորձված մարդիկ էին: Ամենադյուրինը Փարվիզի գործն էր: Նա պիտի շահաստանում ման գար: Ահա մի մեծ բուռ արմավ գնեց, լցրեց դաստառակի մեջ, ուտելով քայլեց վաճառատնից վաճառատուն:

Դերվիշը, կեղծելով ձայնը, ծոր տալով, մարգարեին փառաբանելով, քայլում էր՝ տեսադաշտից Փարվիզին դուրս չթողնելով:

Մի տեղ վաճառականին երկարեց թասը, սա մի քանի ս- դրամ գցեց թասի մեջ:

- Աղոթի՛ր ինձ համար, սրբազան եղբայր:

- Ալլահը հաջող անի գործերդ, թող քո կանայք քեզ արու գավակներ ծնեն: Թող քեզ սիրեն առաջին գիշերվա պես, թող քեզանից ծնված-

ները...- մնացած բառերը ծամծմելով, վաճառականին տարակուսանքի մեջ թողնելով, հեռացավ, քանզի Փարվիզի բոխարական՝ սախշագարդ գլխարկը, մի պահ անհայտացավ բազմության մեջ: Լարեց տեսողությունը, գտավ ծառային:

Փարվիզին մոտեցան երկու կին, ինչ խոսեցին հետը, չլսեց, անցան գնացին: Եթե հետո կանայք չգնային ծառայի հետ-ից, Չաքարիան չէր անհանգստանա, ավելին, կատարվեց այն, ինչից վախենում էր, դարձյալ կանանց ու ծառային կորցրեց տեսադաշտից, ուզեց արագացնել քայլերը:

- Դերվի՛շ բաբա,- հանկարծ կողքին կին հայտնվեց: Կինը նրան սեխի հյութալի շերտ էր մեկնում,- կե՛ր, անուշ արա, Աստծո մարդ, հոգնել ես:

Չաքարիան ծուռ ժպտաց, ձեռքը դրեց կնոջ գլխին:

- Թող Ալլահը բարիքներով լցնի տունդ,- ասաց, աչքի տակով գննեց կողքին կանգնած կնոջը,- Ջեննեթին արժանանա...

Կինը անգուսպ քրքջաց: Չաքարիան հասկացավ, որ կինը շահաստանի այն բոզիկներից է, որ այրմարդ են որսում տուն տանելու: Ուզեց բարձրացնել կնոջ թափանցիկ չադրան, հանկարծ իր վրա ս-եռուն հայացք զգաց: Բոզիկի կողքը կանգնած բարձրահասակ կինն էր իրեն նայում: Սրա չադրան անթափանց էր: Չսպեց իրեն, չնայեց բարձրահասակի կողմը: Չգուշացավ, եթե բարձրահասակը Ռովշանն է, նրան չես խաբի: Ռովշանը գիտեր, որ Չահիրը կարող է ուզածդ մարդու ձայնով խոսել, երգել: Ռովշանը Չաքարիայի ամենաուշիմ աշակերտներից մեկն էր, նրան չես խաբի:

«Ռովշա՛ն, դու կռիվ ես ելել ուսուցչիդ դեմ, զգույշ եղիր»: Նրան շահաստանում բռնել կամ սպանել անհնար էր, աղմուկ կբարձրանար, հարց է՝ ճանաչե՞լ է իրեն: Նա, հետ-ելով ծառային, կգտնի տիրոջը: Ուզեց ասել՝ կեցցե՛ս, Ռովշա՛ն, խելացի ես վարվում: Զմծիծաղ տվեց: Կանգ առավ մանրավաճառի մոտ, նրան երկարեց թասը, սա մի ս-դրամ զցեց թասի մեջ: Չաքարիան չօրհնեց մանրավաճառին, կծծի մարդ էր: Նայեց, կանայք դեռ հետ-ում էին Փարվիզին: Սա շարունակում էր անհոգ ման գալ արմավ ուտելով: Բարձրահասակը անկասկած Ռովշանն էր, հարկ է, որ Յակոբը հետ-ի նրան, իսկ Կորյունը կփոխարինի նրան: Փարվիզը, հասնելով շահաստանի վերջը, պիտի գնար իջ-անատուն:

Երկար քոլոզով սրբեց դեմքը, դա նշան էր: Յակոբը պարապ քարշ եկողի պես մոտեցավ նրան: Նա էլ էր արմավ ուտում:

- Յետ-իր բարձրահասակ կնոջը, պարզիր որտեղ է գիշերելու, թող Կորյունը մնա, իսկ դու լուրերով կգաս իջ-անատուն,- Յակոբը լսում էր առանց Չաքարիային նայելու: Նա քրքրում էր արմավը, ասես ողջ ուշադրությունը արմավի կորիզն էր, գտավ, մի կողմ նետեց, ժպտաց ապուշավարի, քայլեց կանանց կողմը:

Չաքարիան վճռեց հասնել Ռովշանին: Նա ոգ-որվել էր՝ «ինչպես որսահալած շունը» խորիեց, ծիծաղեց մտքում: Նա հավատում էր իր մարդկանց, սակայն ոգում էր անձամբ համոզվել, որ բարձրահասակը Ռովշանն է: Սա մեկ-մեկ մոռանալով ծպտյալ լինելը, քայլում էր այրմարդավարի, լայնաքայլ:

Ա՛յ, թե Փարվիզի խելքը հասներ, դուրս գար շահաստանից, ամեն ինչ կպարզվեր: Կանայք կարող են բաժանվել: Հիշեց, որ Փարվիզին հրամայել էր դուրս գալ շահաստանից: Եվ պատահեց այն, ինչի համար պատրաստ էր գովել ծառային, սա քայլեց դեպի շահաստանի ելքը: Բարձրահասակ կինը գնաց նրա հետ-ից, բոզիկը քաշեց նրա թ-ից, ուզում էր տուն տանել: Նա այսօր դեռ ոչ մի այրմարդ չի որսացել: Բարձրահասակը, նրանից ազատվելու համար հրեց նրան, այդ շարժումից Չաքարիան տեսավ Ռովշանի մազմզոտ ձեռքը:

- Ռովշանն է,- եթե մինչ այդ կասկածում էր, ապա հիմա հաստատ գիտեր: Ամեն ինչ տեղն ընկավ, Ռովշանը պիտի մեռնի, այլ ելք չկա: Եթե նա իրեն հետ-ելով հասել է Բաղդադ, ապա Պերագ վաճառականը մի քանի օրվա ընթացքում կմեռնի, կամ դաշունահար կանեն, կամ կթունավորեն, մի խոսքով ինչպես լինում է սովորական դեպքերում: Հանկարծ ցնցվեց, իսկ եթե Ռովշանը մենակ չէ, թեր-ս երկուսով են, կամ առանձին-առանձին, անգամ կարող են իրար չճանաչել: Տիրակալի հնարավորությունները անսահմանափակ են, ինչ-իցե, Ռովշանից պետք է ազատվել:

Հասավ իջ-անատուն, բակում բար-եց Ալիին, սա ժպտաց, ինչպես անձանոթի, չէ որ ճանաչել ընկերոջը, թե- նրա ներկայությամբ շատ անգամներ էր կերպարանափոխվել: Մտավ օթ-ան, գինու կուլան քաշեց գլուխը, չցանկացավ գավաթով խմել: Սկսել էր անհանգստանալ, քանզի տեսավ, որ գավաթի մեջ գինի կար: Ծածպացրեց լեզուն, չէ, գինու համը սովորական էր, չեն թույնել:

Նա գիտեր, որ Լանկ Թամուրը ուղարկած մարդասպանին թույլ է տալիս ընտրելու սպանության եղանակն ու ձ-ը, եթե այդ մասին Սահարը հրաման չի տվել, Ռովշանն ինքը կընտրի...

Երեկոյացավ: Մուգեհդենների մեղամաղձոտ աղոթքը տարածվեց քաղաքի վրա:

Ծնկեց գորգի վրա, ձեռքերը քսեց երեսին, արդեն թել-թել սպիտակող մազերին: Հայացքը երկինք բարձրացրեց, ո՛չ Ալլահին, այլ Զրիստոսին դիմեց, կամա ականա գործած մեղքերին թողություն խնդրեց, նա- նրանց համար, որ պիտի գործեր, գիտեր, որ այստեղ էլ իրեն կարող են հետ-ել: Դուռը թակեցին:

- Ես եմ, տե՛ր իմ, Հակոբը,- լսվեց դռան հետ-ից:

- Նե՛րս արի, Հակոբ,- ասաց, ելավ գորգի վրայից:

Հակոբը ներս մտավ, փակեց դուռը:

- Տե՛ր իմ, իջ-անել է Ալ-Բեքիր իջ-անատանը, Էն, որ քաղաքի ծայ-

րին է: Անշուք, աչքից հեռու իջ-անատուն է, ուր իջ-անում են աղքատներն ու անհաջողակ վաճառականները, նա- շեներից Բաղդադ եկող գյուղացիները: Կորյունը մնաց, հետ-ում է Ռովշանին: Տեր իմ, մի բան եմ նկատել, հաստատ չգիտեմ, սակայն...

- Ասա՛, Յակոբ, մեր գործում մանրուք չկա: Ի՞նչն է քեզ անհանգստացրել:

- Տե՛ր իմ, թվաց թե անառակ կինը ինձ է հետ-ում,- տեսավ, ինչպես ցնցվեց վաճառականը,- երբ մտա իջ-անատուն, թվաց, թե տեսա անառակին, իսկ նա այնտեղ գործ չուսի, քանզի աղքատներ են իջ-անում: Յետո, որքան փնտրեցի, չգտա: Կասկածում եմ, որ բարձրահասակն ու անառակը մի մտքի են: Երկուսն էլ մեզ են հետ-ում: Մենք ուշանում ենք, Կորյունը կանհանգստանա: Նա սպասում է Ռովշանի խցի մոտ:

Չաքարիան մթնոլորտ էր:

«Ասել է թե՛ Ռովշանը ինքն իրեն գերազանցեց: Չէի սպասում նրանից այդպիսի նուրբ խաղ: Սակայն զուր եմ զարմանում, ես եմ սովորեցրել, կար-որ մարդկանց հետ-ել երկուսով... Չէ՛, հարկ է գտնել բոզիկին...»:

- Յակոբ, նա ինձ վաղուց է նկատել, դրա համա ինձ մոտեցրեց բոզիկին, դեմքս ցույց տալու համար, նա- ձայնս լսելու, դրա համար էլ խոսեց բոզիկը, որ ստիպված պատասխանեմ: Այս գիշեր Ռովշանը պիտի մեռնի, եթե չկարողանանք բոզիկին գտնել, փորձանք կգա գլխներիս: Գնա՛նք, Յակոբ, գիշերը տարածամեց,- ասաց, լայնաքայլ քայլեց Բաղդադի փողոցներով: Նրան հետ-ում էին Յակոբն ու երեք պահևորդներ, սրանք գալիս էին Յակոբից մի փոքր ետ ընկած:

Չինվորները նվիրված էին Չաքարիային, չգիտեին ով լինելը: Վաճառականը նրանց նվիրվածությունը շահել էր մարդկային վերաբերմունքով, ժամանակին վարձը տալով, հարձակումների ժամանակ ետ չէր մնում զինվորներից, չէր թաքնվում նրանց թիկունքների հետ-ում:

Յասան Ալ-Բեքիրի իջ-անատուն, դուռը բաց էր, ներս մտան: Նրանց վրա ուշադրություն դարձնող չեղավ, ելումուտը շատ էր: Երբ մոտեցան վերջին հյուղակին, նրանց մոտեցավ Կորյունը:

- Տե՛ր իմ, հյուղակում է, մոմ չի վառել: Մի ժամ առաջ, երբ ծառան ընթրիք բերեց, քաշկռտուկի ձայներ լսեցի, ներս նայեցի, Ռովշանը կապկպում էր ծառային, ապա գինու կուլան ձեռքին մտավ հար-ան հյուղակ, դեռ դուրս չի եկել: Նայեցի՝ ապրելու տեղ չէ, սակայն հետ-ի կողմից մի մեծ անցք կա, որտեղից ազատ կարող է դուրս գալ:

- Մո՛տ արեք,- ասաց Չաքարիան,- չանսանք ճշմարտությանը, Ռովշանը խելացի մարդ է, սակայն Կորյունը գերազանցել է նրան: Եթե մենք մտանք Ռովշանի հյուղակ, նա այս հյուղակում կլսեր մեր ձայներն ու դուրս կարձնի վերջին հյուղակի անցքից: Եթե մտնենք վերջին հյուղակը, ապա նա մեզանից երկուսին անմիջապես կզարկի: Նա երկու ձեռքով դաշույն է նետում - շատ դիպուկ: Կանենք այնպես, մենք կջար-

դենք այս հյուղակի դուռը: Ռովչանն իրեն դուրս կնետի մյուս հյուղակի անցքից ու կընկնի մեր պահնորդների ձեռքը – չի կարող վնասել մեզ: Յակոբ, դու զինվորներին բացատրիր նրանց անելիքը:

Այդ պահին լուսինը դուրս եկավ ամպի տակից, ասես այսքան ժամանակ թաքնվել էր, Չաքարիային ժամանակ տվել, որպեսզի մարդիկ գրավեն իրենց տեղերը:

- Գնացի՛նք,- ասաց Չաքարիան,- Կորյո՛ւն, ջարդի՛ր դուռը:

Կորյունի ոտքի հարվածից դուռը դուրս թռավ ծխնիներից:

Կորյունը դաշույնը ձեռքին ներս խուժեց, Չաքարիան ներս չմտավ: Նա աղմուկ էր սպասում մյուս հյուղակից, – այն սպասել չտվեց:

Աղմուկ լսվեց, հայիոյանքներ ու մի թրմփոց: Մինչ– Կորյունը հյուղակույմ մարիս կվառեր, Յակոբը զինվորների հետ քարշ տալով բերեց Ռովչանին. սա ուշաթափ էր:

- Ուշքի բերեք,- ասաց Չաքարիան:

Յակոբը ծնկեց Ռովչանի մոտ, շփեց քունքերը, անօգուտ:

- Ծանր ձեռք ունի զինվոր Բաղդասարը,- ծիծաղեց Յակոբը:

- Ասում են, թե իմն էլ թեթ– չէ,- ասաց Կորյունն ու մի շառաչուն ապտակ հասցրեց Ռովչանին: Սա բացեց աչքերը: Մարիսի թրթռացող լույսի տակ տեսավ Չաքարիային, ծուռ ժպտաց:

- Ա՛, Չահիր պետ...

Չաքարիան կայծակնային արագությամբ ծունկը սեղմեց Ռովչանի կրծքին, իսկեց դաշույնները:

- Ախր ասում էի, չէ՞, սա կարող է երեսուն քայլի վրա մարդու կոկորդ ծակել - մի կողմ նետեց դաշույնները:

- Թակարդ ընկա, Չահիր պետ, ափսոս, չանսացի Սահարի զգուշացումներին, կարծում էի մոռացել ես արհեստդ, Ալլահը պատժեց:

Չաքարիան զայրացավ:

- Ալլահը պատժեց նա– անշնորհակալ լինելուդ համար, մի՞թե մոռացել ես, որ աշակերտ ես: Քի՛չ եմ լավություն արել, մոռացա՞ր ոսկիների գործը: Ստո՛ր մարդ, արդ, կստանա՛ս պատիժդ:

Ռովչանը փակեց աչքերը, գիտեր, որ փրկություն չկա: Տուժում էր շահամուլության պատճառով, քանզի բոլոր խուզարկուներն էլ հրաժարվել էին հետապնդել Չահիրին, միայն նա էր...

- Ո՛վ է բոզիկը, որտե՞ղ գտնենք նրան:

- Դա՞ էլ ես հասկացել: Ալլահը վկա, տիրակալի մերձավորներից ամենախելացի մարդն ես: Չուր չէր ասում տիրակալը, վատ է, երբ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրյալները...

- Դա նրա խոսքերն են:

- Այո՛, սակայն դու շատ էլ հույս մի դիր այս հաջողության վրա: Դու հո գիտես, որ երկար չես ապրի, եթե ինձանից լուրեր չստանան, տիրակալը ուրիշ մարդ կուղարկի, որին դու չես ճանաչում... Ախր ի՞նչդ էր պակաս, ինչո՞ւ հեռացար... Լա՛վ, լա՛վ, մեկ է, ճակատագիրդ վճռված է:

Դու կմեռնես վատագույն մահով, Պերագ վաճառական, Չաքարիա հայ: Դու գիտես, որ տիրակալը մեծ վարպետ է այդ գործերում...

Ներկաները զարմացած մեկ Ռովշանին էին նայում, մեկ՝ Չաքարիային: Չարմանում էին, որ Ռովշանը մահվան շեմին հասած՝ ներում չի հայցում: Նրանք չգիտեին, թե ինչ գայլային օրենքներով են ապրում չաղաթայները:

- Չահիր պետ, ես, Ալլահը վկա, չգիտեմ այդ կնոջը, միայն վերջին պահին հասկացա, որ նա էլ է քեզ հետ-ում, նա- ինձ... Շատ ուշ հասկացա: Գտիր այդ կնոջը, կյանքդ վտանգված է, Չահիր պետ...

- Վե՛րջ տուր,- մռայլ ասաց Չաքարիան:

Ռովշանն անգամ չխռիռաց, Կորյունի դաշույնի հարվածից անշարժացավ: Հակոբը Ռովշանի մարմինը խոթեց պարկի մեջ:

- Տե՛ր իմ, ի՞նչ անենք ծառային, առավոտյան ամեն բան կպատմի...

- Ի՞նչ կարող ենք անել, երբ շրջապատված ենք Լանկ Թամուրի մարդկանցով: Ապրում են գայլային օրենքներով, եթե չես ուզում, որ քեզ հոշոտեն, դու պիտի հոշոտես... Կորյուն, Հակոբ, հարկ է գտնել բոզիկին, եթե այրմարդ լիներ, դյուրին կլիներ, կին է, չադրան էլ գլխին: Փորձենք գտնել, մեզ երկու օր ժամանակ է մնում: Պետք է հեռանանք Բաղդադից, այստեղ օդն անգամ ապականված է Թամուրի շնչով...

* * *

Լանկ Թամուրը չէր մոռացել Մելիքի խոստումը՝ կար-որ լուր հայտնելու մասին: Խոսելիս Մելիքի աչքերում վիրավորանք էր տեսել, անշուշտ նա վիրավորվել էր, որի հետ այս էլ քանի տասնյակ տարիներ քարշ են տալիս այս ճոճման սայլը, որը պետություն է կոչվում:

Ի հեճուկս Սադր /փոքր/ Մելիքի, վճռեց գնալ Մեծ թագուհու մոտ, հետո ի՞նչ, որ Սադր Մելիքին Չինգիզ Խանի սերունդից է, թո՛ւ, դարձել է մսակույտ...

Երեկո էր, սկսեցին խարույկներ վառել: Յուրտի պաստառները խարույկների լույսերից արնագունեցին: Ետ նայեց, Չինգիզի սրի փայլը ճառագեց ծերունական աչքերում: Երբ հասավ Մեծ թագուհու յուրտին, պահապանները խոր խոնարհվեցին: Դռան միջանցք բացելով նրա առաջ, ներքինիները ծնկի իջան, ճակատները կպցրեցին գետնին: Թամուրը մտրակով բարձրացրեց դռան վարագույրը: Հանկարծ ծիծաղեց, այս քանի տարի մտրակը ձեռքից չի գցում, մտրակով է բացում վարագույրները, մտրակով է բարձրացնում թագուհիների կզակները, նա- գերուհիների, որպեսզի տեսնի աչքերի գույնը: Ողջ կյանքում հեծյալ է եղել, իրեն առանց մտրակի չի պատկերացնում: Յուրտ մտավ:

Մելիքին խոր խոնարհվեց տիրակալին, բռնեց ձեռքից, նստեցրեց բարձերին: Թամուրը տնքաց ոչ ցավից, վերջերս սովորույթ էր դարձել տնքտնքալ: Թագուհին գիտեր, որ սկսելու է բողոքել զորականներից,

որ մեղմել են, ավելի շատ գերի են վերցնում, քան սպանում: Գերիների առ-տրով են զբաղվում: Մոռացել են Չինգիզ Խանի պատգամները, իսկ ինքն ու Մելիքէին հավատարիմ են այդ պատգամներին, մնացածները, թո՛ւ...

Երիտասարդները միայն վայելքների մասին են խորհում, չեն խորհում ծերության մասին, մսխում են իր կուտակած հարստությունները: Ամեն ինչում հետ-ում են գրաված երկրների իշխաններին, նրանց հղացած վարք ու բարքին, թո՛ւ...

Մելիքէին կումիս հրամցրեց: Տաք գոլորշի էր բարձրանում գավաթից, Թամուրը սիրում էր տաք-տաք խմել, լեզուն այրելով: Դա բարձրացնում էր տրամադրությունը, ստույգ է, քրտնեցնում էր, սակայն դա ոչինչ, առողջարար է:

- Դու պարզեցի՞ր ասելիքդ, ստուգեցի՞ր կասկածներդ: Ի՞նչ կա մեր ուշադրությանն արժանի: Ո՞ւմ մասին է խոսքդ, որդիների՞ս, թոռների՞ս, ո՞ւմ մասին է:

Մելիքէին լռել էր, ասես դժվարանում էր խոսել, ապա խոսեց կատվային մոմռոցով, որ չէր համապատասխանում նրա տեսքին, ոչ էլ դիրքին:

- Թող տիեզերքի տիրակալը ներող լինի: Ես չեմ կարող միանգամից ասել: Այ, ինչ պարզել եմ, ցավ է պատճառում, սիրտս է ցավում տիրակալիս համար...

- Բավական է, ի՞նչ ես կեղտի շուրջը պտտվող ճանճի պես բզզացնում, ասա՛ մտքինդ,- այնպես մռայլ նայեց թագուհուն, որ սա վրա տվեց:

- Տիրակա՛լ, քո կանանցից մեկը դավաճանում է քեզ...

- Յելիա՞նը,- ոչ թե հարցրեց, այլ մռնչաց Թամուրը:

Թագուհին վախեցած ետ քաշվեց: Նա վաղուց ամուսնուն այդպես կատաղած չէր տեսել: Թամուրի աչքերը դուրս էին թռչում ակնախոռոչներից, ծնոտը այնպես էր սեղմել, որ կարող էր ատամները փշրել:

Թագուհին հասկացավ արյուն էր հեղվելու, ցանկացավ այդ արյունը, քանզի ամուսնու պատիվն իրենն էր համարում, նա- խայտառակությունը:

- Ո՞ւմ հետ է ինձ պատվազրկում, ասա, պառա՛վ, գիտեմ՝ մտքում ուրախանում ես, ծիծաղում ես:

- Ես քո պահապան հրեշտակն եմ...

- Անո՛ւնը,- որոտաց Թամուրը:

- Սահար գաղտնապահ,- արագ ասաց Մելիքէին, հասկացավ, որ ե-թե մի փոքր ուշացներ, ինքը կպատժվեր:

Թամուրը մի կողմ նետեց գավաթը, ելավ տեղից:

- Արի՛,- նետեց առանց ետ նայելու, գնաց դուրս:

Տիրակալի տեսքն այնքան մռայլ էր, որ հանդիպողներից շատերը ծնկածալ էին լինում: Նրան վաղուց այդպես կատաղած չէին տեսել:

Չինգիզը կրնակալոխ հետ-ում էր նրան, մերկ սուրը ձեռքին: Յուրտի մոտ Թամուրը ծափ զարկեց, մոտ վազեց Շահ Մելիքը:

- Կանչե՛լ մեծամեծներին, միայն չինգիզիդներին, թռռներին նա-, ամենքին, շտապ,- Շահ Մելիքը արագ հեռացավ, կարգադրություններ անելու, ապա ներս մտավ ու կանգնեց տիրակալի առաջ, ձեռքերը կրծքին խաչած:

Քիչ անց ներս մտան թռռները՝ Սուլթան Խալիլը, Ուլուկբեկը, Միրզա Իստիկարը, Մեհմետը, մի քանի թումանապետեր:

Ներս մտավ Մելիքին, ներկաները խոնարհվեցին Մեծ թագուհուն: Նրա հետ-ից եկան մնացած թագուհիները: Ամենքն էլ կանգնած էին, անգամ Մելիքին: Ոչ ոք Մելիքից զատ չգիտեր հրավերքի պատճառը: Տիրակալի մռայլ տեսքը ոչ մի լավ բան չէր ասում:

Ներս մտավ Յելիանի ներքինապետը, ծնկեց տիրակալի առաջ:

- Յելիան տիկինը տկար է, խնդրեց թույլ տալ...

- Կանչե՛լ անհապաղ,- գոռաց Թամուրը, նայեց Շահ Մելիքին,- անհապաղ:

Ներկաները հասկացան, որ Յելիան տիկնոջ ներկայությունը պարտադիր էր: Շշուկներ էին լսել Սահարի ու Յելիանի մասին, սակայն դրանք լուրջ չէն համարում, դավաճանե՛լ տիրակալին... անհավանական էր...

Տիրակալը լռեց, սակայն Մելիքին գիտեր, որ նրա հոգում հրաբուխ է խլթխլթում, որ այդ հրաբուխը կարելի է շիջել միայն արյուն հեղելով:

Վերջապես ներս մտավ Յելիան տիկինը, խոնարհվեց տիրակալին:

- Տիկին, դու մեզ ստիպեցիր քեզ երկար սպասել, չխոսես տկարության մասին,- տիրակալը բարձրացրեց ձեռքը, կանխեց Յելիանի խոսելու փորձը:

Յելիանը հասկացավ՝ սա վերջն էր: Տիրակալը հավաքել է չաղաթայ հարազատներին՝ իրեն պատժելու համար: Մի՞թե Թամուրը իր անձնական խայտառակությունը մեջտեղ կհանի, դա վայել չէ նրան: Հանկարծ Յելիանի աչքն ընկավ Մելիքին, սա քինոտ ժպտաց: Ամեն ինչ պարզ դարձավ Յելիանի համար, նա մոռացել էր պառավ շանը, ծեր կապիկին, ուռած դողոջին...

Ներս բերեցին շղթայակապ Սահարին, հագուստները պատառոտված էին, գլխից արյուն էր հոսում: Սահարը դիմադրել էր, դժվար էր նրա պես հսկային շղթայելը, ստիպված էին զարկել գլխին, նոր միայն շղթայել:

Սահարը, կարծյոք, հանգիստ էր, հասկացել էր, որ ներում հայցել չի կարող: Նա մահացու վիրավորանք էր հասցրել տիրակալին, իրեն ստույգ մահ էր սպասում, էլ ինչո՞ւ ստորանալ, երբ գիտեր, որ տիրակալը չի ների: Նրան այդ պահին հետաքրքրում էր Յելիանի պահվածքը, կդիմանա՞ր կտտանքներին: Ի՞նչ կաներ տիրակալը «Սիրելի» կնոջը:

Մահվան մոտալուտ սպառնալիքն անգամ չէր կարող եղծել Յելիահի գեղեցկությունը. հավաքվածները չէին կարող թաքցնել իրենց հիացական հայացքները: Մեկ-մեկ Սահարին էին նայում թաքնված նախանձով, քանզի այդպիսի գեղեցկություն էր վայելել: Թագուհիները Յելիանին նայում էին անթաքույց ատելությամբ:

- Կի՛ն, ինչո՞ւ մոռացար ով լինելդ: Մի՞թե վրաց թագավորին օգնելու համար ներելս դաս չեղավ քեզ համար, կարծում ես դարձյա՞լ կներեմ: Դու կմեռնես տափաստանի խելքը թռցրած զամբիկի պես, որին արկանում են տիրոջ նշանը խարանելու համար: Դու մոռացար, որ կրում ես իմ նշանը՝ եռանկյունի, վրան երեք օղակներ: Այն արյամբ կցողվի...

- Թույլ տուր հեռանամ տիրույթներից, մեծ եղիր...

- Լռի՛ր, կատաղած քա՛ծ: Չինգի՛զ,- գոռաց ահեղաձայն:

Չինգիզի սուրն այնպես շառաչեց, որ մարդիկ վախեցած կռացան, սակայն անհանգստանալու կարիք չկար, մի գլուխ պիտի թռչեր, այն արդեն գլորվել էր տիրակալի ոտքերի տակ:

Մարմնից զատված անգամ գեղեցիկ էր Յելիանի գլուխը, քանզի չէր հասցրել վախենալ, թեր-ս ցավ էլ չէր զգացել: Ո՛չ ճիչ, ո՛չ ծպտուն, միայն գլուխը գորգին զարնվելու, նա- մարմինը ընկնելու խուլ թրմփոցը, :

Ներկաները սահմռկեցին: Ահավոր պատիժն ամեն ոք յուրովի ընդունեց: Այրմարդիկ ափսոսանքով նայեցին գեղեցիկ կնոջը: Կանայք ցնծացին: Թագուհիների մեջ միակ գեղեցկուհին չկար, մնացել էին իրենք՝ ծեր ու գեր կանայք, որոնցից տիրակալը զգվում էր, քանզի չէր կարող հաճույք ստանալ մսակույտ դարձած այդ նախկին կանանցից... Նա բավարարվում էր գերուհիներով, որոնցից ձանձրանալով, նրանց ընծայում էր զորապետներին, - սրանք պարտ էին հպարտանալ ընծայով...

Միակ մարդը, որ իրոք վշտացավ, Սահարն էր: Նա իրեն մեղավոր էր համարում Յելիանի մահվան համար, թե- առաջին քայլն արել էր տիկինը: Հասկացավ, որ հասել է իր հերթը, փրկություն չկար - չէր էլ կարող լինել:

- Խոսի՛ր, Սահա՛ր, ինչո՞ւ դավաճանեցիր բարերարիդ: Դու կմեռնես,- տիրակալը սուր ցավ զգաց, մտրակով զարկեց ոտքի վերքին,- ցավ է ինձ, որ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրվածները: Այս ամենը սկսվեց Չահիրից: Նա վարակ էր, մինչ- նրա փախուստը, դավաճաններ չկային: Յելիանը ստացավ իր պատիժը: Հերթը Սահարինն է, ի՞նչ պատիժ տամ նրան, որ կարողանամ հանգստանալ,- նայեց թագուհիներին, հանկարծ ամենքին էլ գլխատված տեսավ, գեր մարմիններ գորգերին փռված,- թո՛ւ,- թքեց հատակին,- ամենքն էլ դավաճան են, մի՞թե քիչ եմ գուրգուրել ձեզ, կամ Յելիանին, կամ քի՛չ ընծաներ եմ տվել,- նորից նայեց թագուհիներին, ափսոսանքով Յելիանին հիշեց, որի մարմի-

նն արդեն դուրս էին տարել: Գորգին մնացել էին արյան մուգ բծեր, որից ինչպես Թամուրին թվաց, գուլորշի էր բարձրանում:

- Դու կմեռնես առավոտյան,- հոգնած ասաց Թամուրը: Ձեռքը թափ տվեց, ներկաները դուրս գնացին: Ետ նայեց, հանդիպեց Չինգիզի հայացքին,- դու որ-է բան հասկացա՞ր,- թե- գիտեր, որ պատասխան չի ստանալու,- հարկ չկա, որ հասկանաս այս ամենը: Դու իմ պատժող սուրն ես: Դու միշտ ժպտա՛: Իսկ ես դեռ երկար կապրեմ, ու դու դեռ շատ գլուխներ կկտրես: Սպասի՛ր, իսկ եթե քեզ գլխատեմ,- թիկնապահի հայացքում վախ չտեսավ, - գիտեմ, եթե հրամայեմ, քեզ կսպանես,- ելավ տեղից,- եթե հրամայեմ, դու քեզ կսպանե՞ս...

Թիկնապահը գլխով դրական շարժում արեց, սուրն արագ շուռ տվեց, մոտեցրեց կոկորդին:

- Կա՛նգ առ,- գոռաց Թամուրը,- հիմա՛ր, եթե մեռար, ո՞վ կմնա այս աշխարհում,- սարսռաց, Չինգիզի աչքերից արցունքներ էին հոսում, ժպիտ ու արցունքներ, - Օ՛, Ալլա՛հ, Չինգիզը լաց է լինում: Դու մա՞րդ ես եղել, Չինգի՛զ, իսկ ես չեմ իմացել,- դա հայտնագործություն էր տիրակալի համար:

Թեք ընկավ բարձերին, վերջերս սկսել էր քնել այստեղ: Յելիանի դավաճանությունից հետո խուսափում էր որ-է կնոջ մոտ գնալ: Մելիքին ուրիշ էր, նա խորհրդատու էր, ընկեր:

- Ինձ շրջապատել են դավաճանները,- մռմռացրեց քթի տակ, քնեց ծերունական ծանր քնով: Ներս մտավ ներքինապետը, նրան ծածկեց ուղտի մազից գործած ծածկոցով:

Առավոտյան Թամուրը արթնացավ առույգ ու թարմ, գիշերվա մղձավանջից հետք էլ չէր մնացել: Ծափ զարկեց, հրամայեց կանչել մեծամեծներին, առաջին հերթին Շահ Մելիքին: Սա անմիջապես ներկայացավ, բարի լույս ցանկացավ տիրակալին:

- Շահ Մելիք, երեկվա գործը անավարտ թողեցին, ավարտենք:

Չինակիցը խոնարհվեց: Թամուրը նրա խոնարհման մեջ ինչ-որ անբացատրելի բան տեսավ, խորհեց, որ դժգոհ է իրենից:

- Յը՛, ի՞նչ կա, անբաժանելի զինակից:

- Տե՛ր իմ, վճիռդ անկասելի է, սակայն ի՞նչ կխորհեն: Չե՞ որ թագուհիների անձը անձեռնմխելի է, զորքերի մեջ կխոսեն...

- Որ ծեր եմ, ու իմ կանայք ձգտում են երիտասարդների,- հռհռաց Թամուրը,- թող հարցնեն գերուհիներին,- նորից հռհռաց,- մի բանում իրավացի ես, վճիռս անկասելի է,- զայրացավ,- ասա, յուրտիս առաջ, շտապ,- վերջին բառերը գոռաց:

Քիչ անց Շահ Մելիքի հրամանով տիրակալի յուրտի մի կողմը բարձրացրեցին, որպեսզի տիրակալը տեսներ մահապատիժը:

Սկսեցին հավաքվել զինվորները: Դահիճները քարշ տալով բերեցին Սահարին, սա կատաղորեն դիմադրում էր, սակայն ի՞նչ կարող էր անել, շղթայակապ էր, դահիճներն էլ հսկաներ էին:

Սահարին պառկեցրեցին գետին, ոտքերին առանձին-առանձին պարաններ կապեցին: Դահիճներից մեկը սրած գերանը մոտեցրեց Սահարի ոտքերի արանքը, նայեց դահճապետին: Սա գոհ ժպտաց, երբ ստուգեց գերանի սրությունը, մոտեցավ տիրակալին, կանգնեց ձեռքերը կրծքին խաչած, սպասեց:

- Սկսի՛ր,- ձեռքը թափ տվեց տիրակալը:

Դահճապետը կանչեց քսան զինվոր, սրանք տասական հոգի ամեն կողմից բռնեցին պարաններից, նայեցին դահճապետին: Սահարը գերմարդկային ճիգեր էր անում ոտքի ելնելու, խփում էր ոտքերով:

Հանկարծ հիշողությունը խայթեց, հիշեց Մարտիրոսին, որին գետն էին զցում, նա էլ այսպես խփում էր ոտքերով, մռնչում էր, չէ, չէր ճչում, չէր գոռում, մռնչում էր... Օ, Ալլահ, դու գիտես պատժել... զգաց, որ ոտքերի արանքն էր մտնում գերանը, գլուխը բարձրացրեց, ուզեց տեսնել տիրակալին, ուզեց գոռալ, որ Հելիանը իրեն է սիրել, որ խորշել է նրանից եկող թարախի հոտից, սոսկալի ցավից սիրտը խառնեց, ուզեց մռնչալ այնպես, ինչպես մռնչում էր Մարտիրոսը, խռխռացրեց, ո՛ւժ տուր Մարտիրոս, խռխռացրեց, ո՛ւժ տուր, տանուտե՛ր:

Տնցվեց ներքին ինչ-որ ձայնից, ինչ-որ ուժից:

- Թամո՛ւր, Հելիանը ինձ է սիրել: Ես թքել եմ ձեզ վրա: Ես աշխարհի ամենագեղեցիկ կնոջն եմ սիրել,- ուզեց հռհռալ, մռնչալ,- շնորհակալ եմ, տանուտե՛ր, ներիր ինձ, տանուտե՛ր...

Գերանը պատռեց որովայնը, սակայն արդեն ցավ չէր զգում, հիշել էր Անահիտին, Օ՛, Ալլահ, մեղավոր եմ հայ աղջկա առաջ, որին ես չեմ մոռանա...

Սկսեց անեանալ, ահա՛ Անահիտը, թեքվել է նրա վրա.

- Սահա՛ր, դու սատկում ես շան պես, քեզ շուն է ցնկնել...

- Անահիտ, Անահիտ, ես, ես...- ամեն բան անեացավ, ոչինչ չկա, միայն հայրենի անապատի քամին է ոռնում, սլանում են անսանձ նժույզները, ու ոռնում է քամին...

***

Բյուրակնյա լեռները անհյուրընկալ դիմավորեցին քարավանը: Եթե հարթավայրում ու Կամախի սարահարթում արդեն ամառ էր, ապա Բյուրակնյա լեռներում, հատկապես Մնձորի գետի հոսանքն ի վեր, որ իջնում էր Սուրբ Լույս լեռնամատով, նոր էր գարուն բացվել, հորդառատ ար-ներ էին գալիս:

Քարավանում ամենքն էլ զարմացել էին, նա- տագնապել. ինչո՞ւ Պերոզ վաճառականը հանկարծ թողեց ճանապարհը, ինչո՞ւ դուրս եկավ բանուկ ճանապարհներից, ընկավ լեռնային բավիղները:

Մնծոր գավառը սահմանակից է Դարանաղի ու Խորձյան գավառներին – կիսվում է Գայլ գետով, ուր հարթահատակ ձոր կա, որտեղ հանգստի համար կանգ է առել քարավանը:

Չաքարիան հանկարծակի փոխել է ուղղությունը, փոխանակ գնալու ար-մտյան Եփրատով Երզնկա, քարավանը գիշերով հանել է պողոտայից, Եփրատով իջել է Խարբերդի կողմերը, ապա նորից զարմացրել է ամենքին, թեքվել է Սուրբ Լույս լեռնամատով: Քարավանում միայն Յակոբն ու Կորյունը գիտեն ճանապարհից խոտարվելու պատճառը, մնացածներն էլ հիմարներ չեն, տեսնում են, որ վաճառականը հետքերն է խճճում: Թեր-ս ավազակներից է փախչում, ո՞վ գիտե, թեր-ս ինքն իրենից... Քարավանում մեծ մասամբ պարսիկ ու արաբ զինվորներ են, որոնց Պերոզը լավ է վարձատրում: Ամենքն էլ հարգում են նրան: Չաքարիան այս էլ քանի օր է ուղտ չի նստում: Խելացի կենդանին, որ մնացել է առանց տիրոջ, հայացքով նրան է փնտրում, զարմանում է, որ իրեն նժույգի հետ են փոխել: Ո՞վ կհասկանա մարդկանց, որ ճանապարհներից ու ուղտերից ոչինչ չեն հասկանում:

Առաջին անգամ քարավանում կողմնակի մարդիկ չկան: Նա անգամ ծանոթ վաճառականներին ասել էր, որ դուրս է գալու Բաղդադից մի շաբաթ հետո, սակայն դուրս եկավ նույն գիշեր, զարմանք պատճառելով ճանաչողներին, քանզի նրան ճանաչում էին որպես խոսքի տեր մարդու: Նրա քարավանը ամենաապահովն էր, քանզի մեծ պահնորդ ունի, ինքն էլ գիտակ ռազմի գործերում:

Չաքարիան ուզում է կտրվել օտար հայացքներից, սակայն զուր էին փորձերը, ծոծրակին զգում էր բոզիկի հայացքը, որին երկու օր անհույս փնտրելուց հետո ստիպված հեռացան: Խճճեց հետքերը, քմծիծաղ տվեց, գիտեր, որ ինչքան էլ գազանը խճճի հետքերը, վերջը ընկնելու է որսորդի թակարդը: Չգում էր, ընկել է տիրակալի ձեռքը, սակայն թողնել գործը չէր կարող, քանզի ուսել էր Յայոց Գաղտնի Ուխտին գենք մատակարարելու գործը: Ընկերները խորհուրդ տվեցին մի քանի ամսով պատսպարվել վանքերից մեկում: Մեկ-մեկ իրեն պատկերացնում էր տիրակալի առաջ կանգնած, նրա երեսին է նետում նախատի-նքի խոսքեր: Ասում է, որ մահից հետո կթքեն նրա գերեզմանին...

- Կանգնեք,- լսեց օգնականի, արաբ Մուստաֆայի ձայնը, սթափվեց:

Ճանապարհի մեջտեղը կապել, դերվիշ էր կանգնել:

«Ի՞նչ գործ ունի էստեղ դերվիշը,- սոսկաց, հասկացավ ամեն բան,- սա էլ ինձ պես դերվիշ է, ինչպես ես՝ Բաղդադում: Արդ, վրա կտան դարանակալները: Մի՞թե հասել եմ կծիկի ծայրին, թելի վերջին կանգունն է, վե՛րջ: Տեսնես էստե՞ղ կզարկեն, թե՞ քարշ կտան տիրակալի մոտ: Ի՞նչ կա որ, մենք էլ կկռվենք, կռիվն էլ ելք է, չեմ հանձնվի նրա ողորմածությանը, ինչպես ասում է Թովման, ես արիական ասպետ եմ, չեմ նվաստանա...»:

- Տե՛ր իմ, դարան է, հարկ է ետ քաշվել, քանի չեն փակել ետդարձի ճամփան,- ասաց Մուստաֆան: Նա արդեն կարգադրել էր պահևորդներին ու ուղտապահներին դիրքեր գրավել: Նրանք դեռ ոչ մի ավազակ չէին տեսել, սակայն անսխալ գիտեին՝ դարան էր: Դերվիշն էլ կամ ավազակապետն է, կամ նրա օգնականը: Սա մոտեցավ, մի կողմ նետեց դերվիշի խալաթը: Նրանց առաջ կանգնեց մի բարձրահասակ գորական:

- Չափիր բուխարացի, ես աշխարհի տիրակալ Լանկ Թամուրի թումանապետ Ալիմարդանն եմ: Նրա հրամանով, կալանում եմ քեզ,- գլխից վեր բարձրացրեց Լանկ Թամուրի պայգան,- ենթարկվի՛ր, հակառակ դեպքում՝ կշղթայվես, իսկ սրանք ամենքն էլ կսրատվեն,- պայգան նորից վեր բարձրացրեց, ժայռերի վրա հայտնվեցին մի քանի հարյուր չաղաթայներ, աղեղներն ուղղեցին քարավանին:

- Տե՛ր իմ, չհավատաս սրանց, քեզ կշղթայեն, մեզ ամենքիս էլ կգարկեն: Սրանք Աստված չունեն, նա՝ ոչ մի սրբություն: Երդվել եմ, քեզ չեմ լքի: Ես իմ տասնմեկ զինվորներով կլինեմ քեզ հետ: Իսկ դու, գորական, որ Լանկ Թամուրի պայգայով ես փակում ճամփաս, կսատկես շան պես ու քո չաղաթայ շները կտեսնեն, թե ինչպես է կռվում արաբ փահլ-անը: Ես թքել եմ քո տիրակալի վրա: Չինվորներ՛, ի մա՛րտ, չխայտառակվե՛նք:

Չինվորները դիրքավորվեցին հակերի հետ-ում, պատսպարվեցին պատասխանելու չաղաթայների նետերին:

- Չափի՛ր գաղտնապահ, դու գիտես, որ քեզ փրկություն չկա, քո մորը սպանել են Բուխարայում, արդ, քո հերթն է: Հանձնվի՛ր, Չափի՛ր բուխարացի,- տեսնելով Մուստաֆայի զարմանքը, ավելացրեց,- իսկ դո՛ւ, արաբ շուն, դեռ հասու չե՞ս, ոչ մի Պերոզ էլ չկա, սա Չափիր բուխարացին է, տիրակալի գաղտնապահը, ազգությամբ հայ, կռվել է մեր զորքերի դեմ Հայաստան աշխարհում: Դու Ալլահի առաջ կարող ես մեղքդ քավել, եթե մեզ հանձնես հային: Խոստանում եմ ազատ արձակել քեզ ու քո մարդկանց, անգամ ձիերը չեմ վերցնի: Արագ վճռիր, ես ժամանակ չունեմ: Մենք քառասուն անգամ ավելի զինվոր ունենք, քան դուք: Ինչո՞ւ ես օգնում գյաուրին,- մոտ կանչեց զրևվորներից մեկին, սա սանձից բռնած բերում էր գորականի նժույգը: Ալիմարդանը թռավ թամբին,- ես քեզ բավականին ժամանակ տվեցի խորհելու...

Չաքարիան բարձրացրեց ձեռքը:

- Սպասի՛ր, Ալիմարդա՛ն, իմ մարդիկ կամ արաբները մեղք չունեն: Թույլ տուր հեռանան: Տիրակալին պետք է միայն իմ կյանքը, կարող ես վերցնել, սակայն մի՛ հեղիր սրանց արյունը, թող հեռանան:

Մուստաֆան նժույգը թռցրեց Չաքարիայի մոտ:

- Չեղա՛վ, վաճառական Պերոզ, շատ էի լսել քո մասին, չէի կարծում, որ այսքան ազնվություն կա վաճառականի մեջ, թեպետ հասկացա, վաճառական չես: Մեզ քեզանից պակաս ասպետ մի՛ կարծիր, այս

շնագայլերը քեզ կխաբեն, մեզ էլ հետո կսրատեն, թեկուզ միայն ձիերին տիրելու համար: Դու մեզ հետ ազնվությամբ ես վարվել, կռվի պահին չես թաքնվել մեր թիկունքներում: Ես՝ արաբ փահլ-անս, քեզ չեմ լքի, սպասի՛ր, սրիկա՛,- գոռաց ու աշտանակելով նժույգը մի քանի ուտյունով հասավ փախչող զինվորին, սրատեց նրան: Նրա զինվորներից մեկը պակասեց, զինվորը ցանկացավ գերի հանձնվել, փրկվել, խեղճ զինվոր, չգիտեր ում ձեռքն է ընկել:

- Եթե ձեր մեջ Վալիի պես ստոր մարդիկ կան, հեռացե՛ք,- տեսնելով, որ մնացած զինվորները լռում են, դարձավ Չաքարիային,- կռվե՛նք, Պերոզ վաճառական, հույս չփայփայես, սրանք մեզ ամենքիս էլ կսրատեն, սրանք անապատի շներ են: Առա՛ջ, ի՛մ քաջեր,- գոռաց Մուստաֆան, արագ քառատրոփով պտտվեց քարավանի շուրջը:

Այդ պահին Ալիմարդանը բարձրացրեց ձեռքը, նետերի մի ստվար պարս թռավ դեպի քարավանը: Միայն մի ուղտապահ վիրավորվեց, այն էլ իր մեղքով, չէր թաքնվել հակերի հետ-ում:

Չաքարիային մի քանի նետ զարկեցին, սակայն չվնասեցին, քանզի խալաթի տակ դամասկյան ընտիր զրահներ էր կրում, միայն խալաթը մի քանի տեղից պատվեց:

- Յե՛յ, Ալիմարդա՛ն, արի՛ մենամարտենք: Չեմ ժխտում, լավ տեղ ես բռնացրել մեզ: Սակայն ինձ պակաս ասպետ չկարծես՝ քան Մուստաֆային: Գիտեմ ինչ է սպասում ինձ դրա համար, ինձ մնում է պատվով մեռնելը, մինչ- ձեզանից մի քանիսին չուղարկեմ այլ աշխարհ, չեմ զիջի,- գոռաց Չաքարիան:

- Պերոզ վաճառական, չաղաթայը սխալ վարվեց, ոչ թե պիտի այսքան խոսեր, այլ հանկարծակի զարկեր: Նա կորցրեց իր համար նպաստավոր պահը, ո՞ւմ են պետք այս միմոսությունները, դերվիշի կերպ մտնելը, հիմար չաղաթայ...

- Նա ցանկացավ, որ գերի հանձնվեի:

- Եթե քեզ վաղուց է ճանաչում, այլ-ս ինչո՞ւ այսքան ձգձգեց: Պերոզ վաճառական, Պերոզ պետ, չհանձնվես, Լանկ Թամուրը քեզ կտորկտոր կանի, հում-հում կուտի: Եթե քեզ բռնելու համար այսքան զինվոր է ուղարկել, ասել է թե ժամանակին խիստ վիրավորել ես նրան, ապրե՛ս, Պերոզ վաճառական:

Չաքարիան ծիծաղեց:

- Ես ժամանակին օգնել եմ ոչնչացնելու նրա երկու լավագույն զնդերը: Նա- լսած կաս՝ Յայաստան աշխարհում հուրթ գավառում Լողլոդանի պարտության մասին, այդ ճակատամարտին էլ եմ մասնակցել:

- Կեցցե՛ս, Պերոզ պետ,- անկեղծորեն ուրախացավ Մուստաֆան,- կարող եմ պարծենալ, որ ճանաչել եմ քեզ պես ասպետի, ա՛խր մի փոքր վաղ իմանայի ով լինելդ...

- Լանկ Թամուրը խոստացել է ինձ եփել կաթսայի մեջ: Այնպես որ, քո ասածը միայն կեսով է համապատասխանում իրականությանը, նա ինձ

կուտի, ոչ թե հում-հում, այլ կեփի՝ նոր կուտի... Դու իրավացի ես, Ալիմարդանը ժամանակն ու պահը կորցրեց, թեր-ս չի ցանկանում վնասել հակերը:

Չաքարիան ու Մուստաֆան սկսեցին շրջել զինվորների ու ջորապահների մոտ, խրախուսում էին, քաջալերում, պահանջում էին դիպուկ նետահարել: Չվախենալ չաղաթայների նետերից, քանզի նրանց աղեղները թույլ էին հայկական մեծ աղեղներից, որով զինված էին արաբներն ու պարսիկ զինվորները: Դրանից զատ դարանակալների կեսից ավելին դեմքով դեպի ար-ն էին դարձել, չէին կարող դիպուկ նետահարել:

Վտանգավոր հարձակումն էր, որի ժամանակ չաղաթայները կմոտենային քարավանին, դիմահար կնետահարեին, իսկ թե որքան էին նրանք, հայտնի չէր:

Ալիմարդանին ձանձրացրեց նետահարությունը, որից ավելի շատ տուժում էին, քան օգուտ ունեին, վճռեց գրոհել: Այն կարող էր ճակատագրական լինել քարավանի համար, քանզի թվական գերակշռությունն իրենց կողմն էր:

- Առա՛ջ,- գոռաց, մերկ սուրը պտտեցրեց գլխից վեր,- մեզ հետ է Սալդեյը,- սլացավ առաջ, չաղաթայները հետ-եցին նրան: Աղմուկ-աղաղակներով շրջապատեցին քարավանը, հողմի արագությամբ սկսեցին պտտվել քարավանի շուրջը, միաժամանակ ավելի ու ավելի սեղմելով քարավանը: Չաղաթայները անընդհատ նետահարում էին, այն էլ այս անգամ մոտ տարածությունից:

Յույս դնել հրաշքի վրա, զուր կլիներ: Քարավանում գիտեին, որ գերի չեն վերցնի, կսրատեն: Ամեն պահնորդի դեմ կռվում էին քանից-երեսուն չաղաթայ: Սրանք ոռնոցով նետվում էին պահնորդներից մեկի վրա, մի քանի կողմից նետահարում էին, այն էլ մի քանի քայլ հեռավորությունից:

Չաքարիան կռվում էր Կորյունի ու Յակոբի հետ կողք-կողքի:

- Ա՛խ,- ճչաց Յակոբն ու ընկավ նժույգից:

- Կորյո՛ւն, օգնի՛ր Յակոբին,- գոռաց Չաքարիան:

Կորյունը նետվեց Յակոբին օգնելու, զոհ գնաց Ալիմարդանի սրին: Չաքարիան բարձրացրեց սուրը, սակայն Ալիմարդանը գիտեր ում հետ գործ ուներ, խույս տվեց մահացու հարվածից: Չաղաթայ հրամանատարը կռվում էր հովազի պես, զարկերը նենգ էին, խաբուսիկ շարժումներ էր անում, պտտվում էր կռվողների մեջ:

- Վաճառականին չզարկեք,- գոռաց Ալիմարդանը,- տիրակալի հրամանն է:

Չաղաթայները կտոր-կտոր արեցին Յակոբին ու Կորյունին:

Յարձակվողները ճանաչել էին գաղտնապահին, փորձում էին գերել նրան: Արաբներից –ս մեկին, որ փորձում էր գերի հանձնվել, չաղաթայները սրատեցին, ապա բարձրացրեցին նիզակների վրա, ասես

ցույց էին տալիս կռվողների մոտակա վախճանը:

Միակ կռվողը, որին չէին կարողանում զարկել, Մուստաֆան էր, որն իր արաբական արագաշարժ նժույգով խույս էր տալիս չաղաթյաներից, ապա կայծակի պես շանթում էր չաղաթայներին, ցրում այս ու այն կողմ: Նա կարող էր հեռանալ, սակայն հավատարիմ տված խոսքին, կռվում էր, մի քանի անգամ փրկեց Չաքարիային:

Մարտն ավարտվում էր, նժույգների վրա էին մնացել Չաքարիան ու Մուստաֆան: Մնացածները սրատվել էին, նիզակահար արվել:

Ալիմարդանը վճռեց վերջ տալ մարտին:

- Արկա՛ն նետեք,- գոռաց թիկնապահին, երեք արկան միանգամից թռան Չաքարիայի կողմը, որոնցից երկուսը նա կարողացավ սրատել օդում, մյուսը, որ լայն բացվածք ուներ, չնկատեց, իսկ երբ չաղաթայը մտրակեց նժույգը, պոկվեց տեղից, պարանը ական չթոթափած, ձգվեց: Չաքարիան ուժգին ցնցումից տապալվեց, փորձեց բարձրանալ գետնից, զուր էին փորձերը, մի քանի չաղաթայներ վրա ընկան, կապկպեցին: Վերջ, կատարվեց տիրակալի հրամանը, գաղտնապահը գերված էր: Ալիմարդանը ուրախությունից վեր-վեր էր թռչում թամբին:

- Կապե՛ք, ամո՛ւր կապեք: Դուք երկուսդ սանձը չթողնեք, գլխով եք պատասխան տալու: Վերջ տվեք վիրավորներին: Ուղտերը բարձեք, հակերին ձեռք չտաք:

- Թումանչի, արաբ փահլ-ան մնաց,- ասաց թիկնապահը:

Նրա խոսքերն ուշքի բերեցին Չաքարիային, տեսավ, որ մարտադաշտում մենակ Մուստաֆան է մնացել:

- Մուստաֆա՛, փախի՛ր, փրկվի՛ր,- գոռաց Չաքարիան,- ազատվիր, դու իսկական ասպետ ես,- տևքաց, չաղաթայ զինվոր զարկեց մտրակով:

Մուստաֆան պտտեցրեց նժույգը:

- Տափաստանի շնագայլեր, թող Ալլահը պատժի ձեզ, ափսոս, Պերոզ վաճառականին,- աշտանակեց նժույգն ու հողի պես սլացավ, անհայտացավ տեսադաշտից:

Ալիմարդանը ուշք չդարձրեց արաբի փախուստին, կար-որն այն էր, որ գերել էր Չահիրին:

Մոտեցավ առաջին հակին, բացեց, զենքեր էին՝ սրեր, դաշույններ, նիզակի ծայրապաններ, օղազրահներ: Երկրորդը բացեց, դարձյալ զենքեր էին, երրորդը՝ զենքեր էին:

- Ահա թե ո՛վ է հայերին զինում մեր դեմ...

* * *

Ամեն ոք, ով ձգտում է իշխանության, հարկ է գիտենա, այն գալիս է դժվարությամբ, տքնանքով, իսկ եթե մեկը ի ծնե իշխանություն ունի, պիտի գիտենա, պատրաստ լինի ամեն տեսակի փորձությունների:

Կարա Յուսուֆն այսօր բազմել է հոր գահին, հասել է անսահմա-

նափակ իշխանության, կարող է մատի մի շարժումով, ամենաեր-ելի մարդուն գլխատել տալ, աղքատին վեզիր կարգել, իշխան: Հայրը չկա, նա Ջեննեթի հուրիների հետ սեր է վայելում: Իսկ նա՝ Յուսուֆը կարող է այդպիսի ճակատագիր ակնկալել, ի՞նչ է արել Յուսուֆը, ջարդել է Լողլողանին: Նա հասու է, որ այդ հաղթանակը չէր կարող լինել առանց հայերի: Ս-ախոյ թուրքերը նրան երկինք են հանում, սակայն նրա փառքի կողքին կա գյաուր ասպետի փառքը: Վեհերի մասին թուրքերը խոսում են ակնածանքով: Ստույգ է, իրեն են համարում Լողլողանին ջարդողը, սակայն նա չի մոռացել, որ մարտը վարում էր հայ ասպետը, ինչպես կարող է մոռանալ հայերին: Երբ հիշում է ճակատամարտը, տեսնում է Անահիտին, որ հերարձակ արշավում էր մարտադաշտում: Հիշում է այն պահը, երբ հուրին կանգնեցրեց իր նահանջող զինվորներին: Չէր մոռանում Անահիտի ողբերգական վախճանը: Տրտմտում էր, հոգու խորքում նախանձում թովմային, այդ զարմանալի մարդուն՝ նրա աստվածային սիրո համար, որին աստվածներն արարել են հրաշագործությունների համար, որպեսզի մարդկանց իր հետ-ից տանի մարտի ու սիրանքների: Մարդ, որին անվերապահորեն հավատում են ու լսում են թե՛ հայերը, թե՛ թուրքերը: Նա իր կապուտակ աչքերով լույս է սփռում շուրջը: Աստվածները թովմային ընտրել են մեծագործությունների համար, չես կարող դա ժխտել: Չի զարմանում հայի մասին այդպիսի մեծարանքով խորհելու համար...

Իսկ մնացածները՝ Ասողիկը, Ոսկանը, այդ ավազակապետը, հապա Մհերը, իսկ Կայծենի մասին հիշելիս կատաղում է, հայերն անգամ խենթերին մարտի հանեցին, այո՛, զարմանալի ժողովուրդ են հայերը:

Նա բուրբին հիշում է հականե հանվանե: Նրա վեզիրը կաշվից դուրս է գալիս լուրեր հայթայթելու համար: Յուսուֆը հասկացել է, որ երեկվա դաշնակիցները Հայոց Գաղտնի Ուխտի անդամներն են, թե- նա ու վեզիրը անխոս պայմանավորվել են չխոսել այդ մասին, սակայն չեն էլ մոռանում:

Նրանք գիտեն, որ Լանկ Թամուրը նորից կգա Հայաստան, դարձյալ ստիպված կլինեն դիմելու հայերին:

- Վեզիր, միջոց մի խնայիր: Մենք պիտի իմանանք Լանկ Թամուրի մասին ամեն ինչ, նրա յուրաքանչյուր քայլը: Թող մերոնք հետ-են նրան, Բայազետ սուլթանին, Թողթամիշ Խանին: Ամենքին, ումից կարող ենք վտանգ սպասել: Հայրս խելացի մարդ էր, սակայն նա միջոցներ չէր տալիս խուզարկություններին, իսկ ես ոչինչ չեմ խնայի: Մենք պիտի իմանանք, թե մեր թշնամիները ինչ են փսփսում իրենց կանանց ականջներին անգամ, ամեն-ամեն ինչ: Մենք չենք ների մեր անտեղյակությունը, դա աններելի է մեզ համար:

- Տե՛ր իմ, դու արժանի տեղ կգրավես Ղարա Ղոյունլի սուլթանների մեջ, դու գիտես, որ Թամուրը Դաշտի Ղփչաղում ու Ֆարիստանում ջարդել է իր թշնամիներին: Ոչ Թողթամիշը, ո՛չ Շահ Մանսուրը չեն կարողա-

ցել դիմադրել: Արդ, նա դարձյալ գալիս է Յայաստան:

- Ի՞նչ ես պարզել, մտադի՞ր չէ պատերազմել Բայազետի դեմ, պատասխան տուր առանց աճապարելու, քանզի այս պարագան կար-որ է մեզ համար: Յայաստանն ու վրաց աշխարհը չաղաթայներն ավերել են: Լավ է՝ խորհիր, պաշտոնդ է, դրանով ես հաց վաստակում: Չխոսես, որ Լանկ Թամուրը պատերազմում մեծ կարուստներ է կրել, իսկ Բայազետը մեծ պատերազմի մեջ դեռ չի մտել, մի քանի տարի նա հանգիստ է ապրում, ուժ է կուտակում: Նա նախապատրաստվում է Մեծ պատերազմի: Դու նոր բաներ ասա, որ մենք դեռ չգիտենք:

Վեզիրը խոնարհվեց, ապա շոյեց մորուքը:

- Տե՛ր իմ, իմ գիտեցածները միայն լուրեր են,- սուլթանը զարմացավ, քանզի վեզիրի հայացքում քծնանք չտեսավ, հասկացավ, որ պատասխանելու համար հարկ էր խորհել, ոչ թե կեցվածք ընդունել: - Դա հաճո էր սուլթանին,- Տեր իմ, դու ասացիր պատճառները, որոնք անհնար են դարձնում կաղ շեյթանին պատերազմելու Բայազետի դեմ: Լիահույս եմ, այս անգամ չեն պատերազմի, թեպետ Լանկ Թամուրը, ի զարմանս աշխարհի, կարող է թքել պատերազմական բոլոր օրենքների վրա: Իսկ Բայազետին էլ հարկավոր է պահել Բալկանների հողերը, սերբերը շատ անհանգիստ են դարձել: Բայազետի կյանքի գերագույն նպատակը Կոստանդնուպոլսի գրավումն է, որը գրավելուց հետո միահեծան տեր կդառնան Ասիայում...

Յուսուֆը հասկացավ, որ վեզիրի անհանգստությունը անհիմն չէր, նա կարող էր երկու տիտանների արանքում ճգմվել, անհետանալ աշխարհից...

- Սպասի՛ր, վեզիր, ի՞նչ է՝ մեզ հաշվի չեն առնում նրանք,- ստիպեց իրեն հանգստանալ,- այո, մեր զորքերը սակավ են նրանց հետ չափվելու համար,- զայրացավ, քանզի այն, ինչ խորհեց, որպես վտանգ կախվել էր իր գլխին,- զարմանում եմ, որ նրանից ոչ մեկը չի փորձում վերացնել մեզ: Դա վիրավորական է, նա- ուրախալի, հնար է ապրելու, դա սակայն խաբկանք է, իսկ հետո...

- Այ, տե՛ր իմ,- վեզիրը հարգանքով նայեց սուլթանին,- դու ավելի հեռատես ես, մենք ստիպված կլինենք ընտրել: Բայազետը նստած է իր հողերի վրա, Թամուրը եկվոր է: Նա չի մնա Յայաստանում, ետ կքաշվի, չի կարող ձմռանը հսկա բանակը կերակրել Յայաստանում: Չմոռանանք նա- Լողլողանի պատմությունը: Աստված մի արասցե այդ մասին մեզ հիշեցնի Լանկ Թամուրը: Մենք, տեր իմ, ստիպված ենք անցնել Բայազետի կողմը...

Սուլթանը մռայլվեց, կախեց գլուխը, ասես ամենը նոր էր նրա համար, սակայն վեզիրի ասածները նորություն չէին նրա համար:

- Բայազետը մեզ կուլ կտա, չե՞ս խորհել այդ վտանգի մասին:

- Ցավոք, կա այդ վտանգը...

- Չարկ է խորհել այս պարագայի վրա: Եթե հաղթի Լանկ Թամուրը

- Ետ քաշի բանակը, մենք դարձյալ կմնանք մեր հողերի վրա, իսկ Բայազետը բազե է: Նա մեզ կբզկտի նա- որպես դաշնակցի: Նա կգրավի Կոստանդնուպոլիսը, հետո կգա Յայաստանի հերթը, Վրաստանի, Ալվանքի, լեռնականների, դուրս կգա Կասպից ծով:

«Դժվար է սուլթան լինելը,- հիշեց հոր մշտազբաղ դեմքը,- այո՛, դժվար է, միթե՞ հայրս չէր խորհում այս հզոր գազաններից մեկն ու մեկի կողմից հոշոտվելու վտանգի մասին: Ափսոս, քանի կար հայրս, անհոգ կյանք էի վայելում: Արդ, պիտի խորհեմ երկրի մասին: Այո՛, կամ պիտի գլխիդ զոռ տաս, կամ գնաս ոչխար արածացնելու»:

- Այո, դժվար գործ է,- մռմռացրեց քթի տակ,- մեզ մնում է հայերի հետ սերտ կապեր հաստատել, որպեսզի պատերազմի դեպքում դարձյալ լինենք միասին:

Վեզիրն ուշադիր նայեց սուլթանին: Նրան զարմացնում էր սուլթանի պահվածքը: Յուսուֆը սուլթան դառնալուց հետո շատ էր փոխվել: Նա հասկացել էր պատասխանատվության մեծությունը: Նա մանկուց գիտեր Յուսուֆին, գիտեր նրա անսանձ բնավորությունը, իսկ այս պահին Յուսուֆը զարմացնում էր իր զսպվածությամբ, որի տակ վեզիրը ինչ-որ գիշատչային բան էր տեսնում:

- Վեզիր՛, ի՞նչ կասես հայերի մասին, կդաշնակցե՞ն մեզ հետ, խոսիր, վեզիր՛:

- Դժվար է, տե՛ր իմ: Մայրիների պուրակի ճակատամարտից հետո դու ընկար Շարաֆիի լարած թակարդը, քո մարդիկ հարձակվեցին հայ ուխտավորների վրա,- վեզիրը լռեց, հասկացավ, պաշտոնին վայել նրբանկատ չէր եղել, տեսավ, ինչպես սուլթանի քունքի երակը լցվեց արյունով, սկսեց արագ-արագ բաբախել: «Կպատժի՞, թե՞...»: Ուրախացավ, քանզի սուլթանը խոսեց հանգիստ ձայնով:

- Ոչինչ, մեծ վտանգի առաջ հայերը կմոռանան նախկին վիրավորանքը: Նրանք սթափ մարդիկ են, հատկապես Վահեն, որ նրանց Ուխտի գլխավորն է: Նա արժանի է վստահության ու հարգանքի, հետո չմոռանանք, որ ուխտավորներից ոչ մեկին մերոնք չեն սպանել: Այո, Վահեն արժանի է հարգանքի,- տեսնելով վեզիրի զարմացած հայացքը, ավելացրեց,- չեմ կարող մոռանալ նրա քաջությունը, մարտ վարելու հմտությունը, եթե նա չլիներ, դժվար կլիներ հաղթել Լողլողանին:

Սուլթանը ծեր վեզիրին այնպիսի դաս տվեց, որ սա մնաց բերանբաց:

«Այս ի՞նչ է պատահել Յուսուֆին, հոր մահից հետո Վահեի անունը լսելիս կատաղում է: Օ՛, Ալլահ, ինչպես է կարողանում տիրապետել իրեն,- հանկարծ հասկացավ, որ սուլթանին հաճո է իրեն զարմացած տեսնել, ծիծաղեց մտքում,- իսկ ի՞նչ կա որ, ես էլ ինձ զարմացած կծ-ացնեմ, դա ավելի կզսպի նրան, տե՛ս, Է՛, լակո՛տ: Դու չես խաբի ծեր վեզիրիս»:

- Չե՛մ կարող թաքցնել զարմանքս, տեր իմ: Դու ատում էիր Վահե

փահլ-անին, սակայն ինչպե՞ս պատահեց...

- Մենք սուլթան ենք,- մռայլվեց սուլթանը,- հասկացա՞ր, վեզիր: Ի՞նչ են խորհում Յայոց Գաղտնի Ուխտի մասին: Չե՞ն տալիս ժողովրդի մեջ նրանց գլխավորների անունները:

- Տեր իմ, քանի հեռանում է Թամուրը մեր երկրից, այնքան ավելի քիչ են խոսում Ուխտի մասին: Երբ դարձյալ լսեն Թամուրի նոր արշավանքի մասին, դարձյալ... Մեկ է, հայերը չեն խոնարհվի, դարձյալ կելնեն կռվի:

- Ի՞նչ լուրեր ունես Վահեից, Թովմայից, մնացածներից՝ մեր դաշնակիցներից: Մեր «սիրելի, զինակիցներից», - ժպտաց սուլթանը:

- Վահեն Դվինում է, ազգականներից մեկը նրան փոքրիկ կալվածք է ընծայել, գնացել է տիրություն անելու: Յարկ եղած դեպքում անմիջապես գործի գլուխը կանցնի: Ազնիվ մարդ է... Աբեղան ողջ է, Մեծոբայում է: Յայերը նրան սրբերի դասն են հանել: Մնացածներն էլ իրենց շեներում են, համոզված են, հարկ եղավ, դարձյալ կլինեն միասին: Յայերը գիտեն նվիրվել գաղափարի, նա- խորամանկ են: Մեկ-մեկ, երբ դանակը ոսկորին է հասնում, միավորվում են, ինչպես անցյալ պատերազմի ժամանակ, սակայն մեր օգուտն է, որ ազգովի չեն միավորվում, դժվար կլինի դեմն առնել...

- Ի՞նչ է անում ավազակապետը:

- Սոսն իր գործն է անում: Թալանում է միայն հարուստներին, թե մեր, թե հայերի: Նրան հայ, թե թուրք՝ սիրում են, պաշտպանում: Ընտիր կռվող է, անհնար է բռնել, ժողովուրդը սիրում է ու թաքցնում...

- Իսկ շնով ման եկողը: Ի՞նչ գիտես նրա մասին:

- Ման է գալիս շեներում, խենթը խելոքացել է, - ծիծաղեց վեզիրը,- նա իրենց կրոնի ու եկեղեցու դեմ է ելել...

- Գիտեմ,- իր հերթին ծիծաղեց սուլթանը,- Աստծուն դեմ չէ, սակայն չի ընդունում հաջալին, ասում է՝ ոչ դրախտ կա, ոչ դժոխք: Գոռում է, որ մարդիկ այս կյանքում մարդավարի ապրեն, ասում է, մի խաբվեք հանդերձյալ կյանքով, սրանով նա Շարիաթին էլ է զարկում: Այդպիսի մի քանի խենթեր կարող են աշխարհը շուռ տալ,- մի պահ լռեց,- վեզիր, չեմ կարողանում մոռանալ հայ աղջկան, հուրի Անահիտին, որին այրեցին Վանի պարիսպների տակ:

- Աբեղան էլ չի մոռացել, սիրել են իրար...

- Վեզիր, հարկ է պատրաստվել մեծ պատերազմի, - հայերը պիտի մեզ հետ լինեն:

* * *

Թովմայի նետած տափակ խիճը մի քանի անգամ զարնվելով ջրին, սուզվեց: Նա մի քանի անգամ կրկնեց խաղը, դա մի պահ զբաղեցրեց նրան: Կռացավ, ընտրեց մի տափակ խիճ, որ նախորդներից տարբեր-

վում էր գույնով, պուտպուտիկ էր: Նայեց քարին, շուռ ու մուռ տվեց, քարը փայլեց, ավելի ուշադիր նայեց, հասկացավ, որ քարը չի տեսնում: Ոչ վաղուցվա անցած-գնացած դեպքերը պատկերացրեց, ասես արթմնի երազ էր տեսնում:

Վերջերս նրա հետ տարօրինակ բաներ էին կատարվում, անցյալից այնպիսի բաներ էր հիշում, որ ժամանակին ուշադրություն չէր դարձրել: Տևքաց, իրեն ու Անահիտին տեսավ, իրենց անդրանիկ հանդիպումը: Ինքը զարմացած նայում է իշխանի «երես» առած աղջկան, ապա նրանց անդրանիկ համբույրն էր, իրենց ճանապարհորդությունը, քարանձավը, կռիվը հովազի հետ: Հիշեց Կայծենին, աչքերը փակեց, ուզեց իրենից վանել Անահիտի մոխրակույտը, որ մխրճվել էր հուշերի մեջ, տիրում էր նրան, այն նորից էր մխում. ինչո՞ւ, Տեր Աստված, ինչո՞ւ երկուսին էլ՝ հորն ու աղջկան... Ինչո՞ւ այդ դառը ճակատագրին արժանացրեցիր: Մի՞թե այս այրվող, սակայն չմոխրացող ազգի ճակատագրի կրողները նրանք պիտի լինեին: Տեր Աստված, ինչո՞ւ ամեն անգամ զոհասեղանին բարձրացանք՝ հաստատելու սպրելու մեր իրավունքը, չէ՞ որ արիական ազգ ենք, արիների ծննդավայրը Հայաստան լեռնաշխարհն է...

- Հայր սուրբ,- Թովման ցնցվեց, ետ նայեց, Կիրակոսը կողքին էր:

Երիտասարդը զարմացած հայացքից հասկացավ, որ բարձրաձայն էր խոսում, կախեց գլուխը:

- Հուշերի հետ էի, Կիրակոս: Իսկ դրանք ծանր են, ինչպես ազգիս ճակատագիրը,- նստեց խճերին, Կիրակոսը նստեց կողքին:

- Օրեն է, հայր սուրբ, որ ճակատագիրդ կապես ազգի ճակատագրին, քանզի մեծամեծ գործեր են արել, նա- անում ես այս պահին, իրավամբ սուրբ ես հռչակված՝ կռվելով զենքով, նա- գրելով հայոց պատմությունը...

- Լավ, լավ,- անձկացավ Թովման,- անում եմ միայն կարելին, ինչ ներշնչում է Տեր Աստված, ավելին կցանկանայի, սակայն, հազար ավստս, տկարացել եմ հոգով ու մարմնով...

- Մի՛ մեղանչիր, հայր սուրբ, դու հզոր ես մտքով ու բարեպաշտությամբ, տա Աստված՝ ավելանան քեզ պես ազգանվեր մարդիկ...

- Ինչո՞վ ես զբաղված, ի՞նչ ես ընթերցում,- գովասանքը մի կողմ թողնելով՝ հարցրեց Թովման:

Կիրակոսն ավելի մոտ նստեց:

- Ուսուցիչ, Պղատոն եմ ընթերցում,- հայացքը ջերմացավ, ասես լույս ճառագեց,- հիացած եմ իմաստասերով:

- Ի՞նչն ես հավանում իմաստասերի գործերում: Հուսով եմ, ընթերցել ես նրա բոլոր գործերը, որ կան թե բնագիր, թե թարգմանաբար: Գիտեմ, կարդում ես բնագրով, քանզի տիրապետում ես հունարենին:

- Այո, ուսուցիչ, բնագրով եմ ընթերցում: Շատ եմ խորհում Պղատոնի մասին, հատկապես՝ համաշխարհային հոգու մասին, ինչ խոսք,

դրանք մի փոքր հակասում են մեր կրոնին, քանզի նա նյութականացնում է նա–, այդպես են խորհում,- տեսավ, ինչպես Թովման դադարեց խճերի հետ խաղալը, նայեց հետաքրքրված:

- Սպասի՛ր, Կիրակոս, իմաստասերի այն մտքերը, որոնք եկեղեցու հիմքերն են ամրացնում, ընդունելի են մեզ: Իմաստասերի բերած երեք գոյերի միությունը մեր աշխարհագագացողությունն է: Առաջին գոյը առաջնամիակն է, ողջ իրականության հիմքը...

- Ուսուցիչ, չէ՞ որ երկրորդը միտքն է, այն ծնվում է առաջնամիակից...

- Տեսնում եմ, իրոք, ուսումնասիրել ես իմաստասերի գործերը, իսկ երրորդը Յամաշխարհային հոգին է, որ թափանցում է ամենուր, որ իր մեջ ամփոփում է ինքնաշարժման սկզբունքը:

- Իսկ հոգին, մեր հոգին,- Կիրակոսը անհանգիստ շարժում արեց,- հայր սուրբ, հոգին կա ամենուր, նա– իմ ու քո մեջ, ամեն կենդանի էակի մեջ: Ես ոչ մի տող չգտա, թե ինչպես է հոգին միանում համաշխարհային հոգուն: Յասու չեմ, իմաստասերը ոչինչ այդ մասին չի ասում, թեր–ս նա չի հասել նման բացահայտման...

- Անհատի հոգին Յամաշխարհայինի մասնիկն է, որ իմ ու քո մեջ է նա–, քանի ողջ ենք, երբ կկնքենք մեր մահկանացուն, այն կհամբառնի ու կմիանա Յամաշխարհային հոգուն, զի նրանից բաժանվել է ժամանակավոր: Իսկ ինչպե՞ս, որտե՞ղ, դեռ ոչ մի իմաստասեր չի բացահայտել տիեզերական այդ գաղտնիքը: Մեկ–մեկ խորհում եմ, որ եթե մարդ հասնի այդ բացահայտմանը, այլ–ս ի՞նչ կմնա կյանքում գաղտնի, ոչինչ, թեր–ս այդ գաղտնիքների բացահայտումը բացի անմահության դռները մահկանացուներիս համար...

Զկարողացան շարունակել զրույցը, մոտեցավ մի երիտասարդ հոգ–որ, Թովմային հրավիրեց վանահոր մոտ:

- Սիրելիդ իմ, Կիրակոս, մենք մեր զրույցը կշարունակենք մի փոքր հետո, ես դեռ չեմ նայել բերածդ նկարները: Գիտե՞ս, դրանք հայտնագործություններ չեն, այդպիսի կեռիսաչեր կան ամենուր, իսկ դու միայն Գեղամա լեռներում տեսածներդ ես նկարել: Մենք քեզ հետ դեռ շատ ու շատ կզրուցենք Յայարիների մասին, կեռիսաչերի ու հավերժության նշանների մասին: Այդ ամենը մնացել է որպես հիշատակ մեր հեթանոս նախնյաց... Ներիր, ես պիտի գնամ վանահոր մոտ, սրբազանը տկարացել է,- բարձրացավ տեղից, թափ տվեց հագուստները, գնաց ծանր քայլքով:

Կիրակոսը սիրով նայեց ուսուցչի հետ–ից:

- Կգա ժամանակը, հետևորդները կիմանան, կընթերցեն Թովմա Մեծոբացու պատմությունը, այդ դժնդակ օրերի պատմությունը... Այո, մեծ գործ է անում հայր սուրբը... Ամեն ոք հիշվում է իր գործերով, իսկ անմահանում են նրանք, ովքեր ազգանվեր գործեր են անում, անմահանում են մարդկանց հուշերում ու հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Այն, որ շուտով կանգնելու էր Լանկ Թամուրի առաջ, լսելու էր արհամարհական խոսքերը, ավելի էին ազդում, քան մահապատժի հեռանկարը: Իսկ երբ խորհում էր մահապատժի մասին, կամաց-կամաց համոզվում էր, որ տիրակալը իրեն չի պատժի հասարակ գորականի պես, մի նոր պատիժ կհնարի, ասենք մեղրով կօծեն մարմինն ու կզգեն մժեղների բնի վրա կամ փակ օթ-անում իր վրա բաց կթողնեն մի քանի մեղվաընտանիք, կամ կեփեն կաթսայում, ինչպես եփեցին Էդիլ իշխանին:

Այդ բոլոր մահերը ընդունում էր, կմեռներ արժանապատվությամբ, հաշտվել էր այդ մտքի հետ, դեռ այն ժամանակ, երբ հեռացավ տիրակալից: Արդ, նրան հետաքրքրում էր իրենց միջ- կայանալիք խոսակցությունը:

- Ափսո՛ս, որ դավաճանում են նվիրվածներն ու խելացիները...

Տիրակալի խոսքերը լսել էր Ռոշվանից, արդ, օրորվելով նժույգի թամբին, պատկերացնում էր իրենց հանդիպումը:

- Ձեռքերն ազատեք, հաց ու ջուր տվեք,- լսեց Ալիմարդանի ձայնը, սթափվեց խոհերից: Նայեց Ալիմարդանին, որ նժույգավարում էր կողքին:

Ձեռքերն ազատեցին կապանքներից, շղթաները զնգալով կախ ընկան թամբի կողքերից, սկսեցին օրորվել նժույգի քայլքին համընթաց:

Ալիմարդանն առաջին օրը նրան կապել էր թամբին, ապա լսելով Չահիրի նախկին խուզարկու գինվորին, նրան նստեցրել էին թամբին, քանզի երկար չէր դիմանա գլուխը կախ վիճակում, արնագեղում կստանար:

Արդ, նստել էր թամբին, դիտում էր շրջապատը:

Մի խոսքով գինվոր Ջասանը վարձահատույց եղավ տարիներ առաջ Չահիրի կողմից արված լավության դիմաց:

Չաքարիային հաց ու մի գավաթ ջուր տվեցին: Չացը չկերավ, երբ գավաթը մոտեցրեց շրթունքներին, տեսավ, որ գինի էր, խմեց մինչ-տակը: Ալիմարդանը հետ-ում էր նրան, դրանից հետո Ջասանին արգելեց մոտենալ գերուն:

- Չահիր՛ր, դու իմ գերին ես ու քեզ մահ է սպասում, Ալլահի սիրուն, ասա՛, ինչո՞ւ զրկվեցիր տիրակալի բարեհաճ վերաբերմունքից, ախր նրա մտերիմն էիր, քեզ նախանձում էին, ինչո՞ւ դավաճանեցիր:

- Սպասի՛ր, Ալիմարդան, ես քո բոլոր ինչուններին մի պատասխան կտամ, նա- քեզանից շնորհակալ եմ, որ նստեցրեցիր թամբին, գլուխս արդեն տրաքվում էր: Լավ ես վարվում հետս, թող Ալլահը հատուցե, թե- այս ամենն անում ես ողջ ու առողջ գորակայան հասցնելու համար: Ես դավաճան չեմ, հայի դաժան ճակատագիրն ինձ հեռու էր նետել հայ-

րենիքից, իմ ժողովրդից: Ես ասացի այդ ամենն, ինչ չէի ցանկանա ասել: Այլ-ս ինձ հարց մի տուր, ես խորհել եմ ուզում:

Անգամ շղթայված՝ Չահիրը հարգանք էր ներշնչում Ալիմարդանին:

Յանկարծ նրա հոգում զարմանալի բան ծնվեց, սկսեց նախանձել Չահիրին, ա՛յ, դավաճանել է տիրակալին, վիրավորել է նրան, մի բան, որ անգամ արքաները չեն համարձակվում, – տիրակալը նրան ձերբակալելու համար մի ամբողջ գունդ է ուղարկել: Վճռեց հանգիստ թողնել գերուն, սակայն արագացրեց երթը: Չաքարիան անտարբեր շրջապատի հանդեպ, դարձյալ խոհերի հետ էր:

Օրերն անցնում էին չաղաթայների համար սովորականի պես, հանդիպակած շեները թալանվում էին, ավերվում: Ալիմարդանը թալանից բաժին էր հանում զինվորներին, սրանք պատրաստ էին նրա հրամանով անգամ սեփական ծնողներին դավաճանել, թալանել:

Չաքարիան, որքան էլ իրեն նախապատրաստած լիներ, չկարողացավ չսոսկալ, երբ մտան զորակայան:

«Ես իմ խաչը պատվով եմ տարել, հանգիստ կմեռնեմ», – խորհեց ու ժպտաց:

- Չահի՛ր, դու բուլատ ես: Ախր տիրակալը քեզ կքառատի, ցից կհանի, իսկ դու ժպտում ես, հասու չեմ...

- Ալիմարդան, ինչ փույթ, վաղ թե ուշ մեռնելու եմ: Մարդ պիտի մաքուր խղճով մեռնի: Եթե վերջին պահին մարդ իրեն մարդ զգաց, ապա դրախտ կընկնի: Մարդ պիտի բարի հիշողություն թողնի իր մասին...

Չորակայանում հետաքրքրությամբ դիմավորեցին Չաքարիային: Փսփսացին, որ տիրակալի ապօրինի որդին է հայ կնոջից: Մի մասն էլ՝ թե թագուհիներից մեկի սիրեկանն է, փախել էր տիրակալի պատժից: Այն, որ գերին հանգիստ էր, անգամ ժպտում էր, չէր զարմացնում՝ խորհում էին, որ արդեն խելքը թռցրել է: Տիրակալին զեկուցեցին, որ Ալիմարդանը կալանել ու զորակայան է բերել Չահիր գաղտնապահին: Թամուրի տրամադրությունը ընկավ, մեծամեծները զարմացան, նրանք հակառակն էին սպասում: Ասես տիրակալն ափսոսում էր, որ գերել են Չահիրին, հասու չէին տիրակալի խոհերին:

- Ներս բերեք գերուն, – ասավ ու թեք ընկավ բարձերին, ապա կտրուկ նստեց, դիք նստեց, ինչպես մեկ-մեկ իրենց ուժեղ ցույց տալու համար նստում են ծերերը:

- Տիրակալի հրամանը կատարված է, կալանել ու բերել եմ Չահիր գաղտնապահին – գորգերին ծնկի իջավ ու զեկուցեց Ալիմարդանը:

- Ապրե՛ս, Ալիմարդան, արժանի՛ ես պարգ-ի, նե՛րս բեր Չահիրին:

Շղթաներից բռնած, այնպես, ինչպես կատաղած հովազներին կամ կատվառյուծներին, ներս բերեցին գերուն:

Չինվորներն ուժով ստիպեցին գերուն ծնկի գալու: Չահիրը պառկեց հատակին, սակայն չձնկեց, ապա գերմարդկային ճիգով ոտքի ելավ, կանգնեց հպարտ: Չինվորներից մեկը, որ մտրակը բարձրացրել էր

հարվածելու համար, հանդիպելով տիրակալի սառը հայացքին, իջեցրեց մտրակը:

Շահ Մելիքը, որ ափսոսանքով ու կարոտով նայում էր ընկերոջը, փորձեց մոտենալ գերուն, սակայն սաստվեց տիրակալի հայացքը, կախեց գլուխը:

- Օ՛, Ալլահ, արժե այսպես ապրել,- մռմռացրեց տիրակալի հավատարիմ զինակիցը,- ափսո՛ս, հազար ափսոս,- ասաց ու ձեռքերը կրծքին խաչած, անշարժացավ:

- Չահիր բուխարացի, Չահիր գաղտնապահ, ինչո՛ւ դավաճանեցիր, ինչո՛ւ հեռացար...,- Չաքարիան ուշադիր նայեց Թամուրին, տեսավ, որ սա իրենց վերջին հանդիպումից հետո ծերացել է, ասես կքել է տարիների ծանրության տակ, ոտքն էլ անբնական ձգված է պահում:

- Չարցիս պատասխանելու փոխարեն, նայում ես խղճահարությանմբ: Ասես ոչ թե դու ես գերի, այլ ես: Դու միշտ էլ անկեղծ ես եղել, դրա համար էլ քեզ բարձրացրեցի մնացածներից...

- Ծերացել ես, տիրակալ: Դու էլ ես մահկանացու, ի՞նչ կլինի սրանց վիճակը, երբ կնքես մահկանացուդ,- մի քիչ սպասեց, - սրանք կբզկտեն պետությունդ, դա արձագանք կտա աշխարհով մեկ, ստրկացված ժողովուրդները կփշրեն չաղաթայների լուծը: Նա- իմ ժողովուրդը՝ հայերը...

Տիրակալը բարձրացրեց ձեռքը, Չաքարիան հին սովորույթով լռեց, որից նրա մեջ դժգոհություն ծնվեց:

- Դու պատասխանեցիր իմ մի հարցին, ինչո՛ւ հեռացար, մի՞թե քեզ չէի վստահում: Ես քեզ հավատում էի...

- Այո՛, տիրակալ՛, դու ինձ հավատում էիր: Ես քեզ նվիրված էի, պատրաստ էի կյանքս տալ քեզ համար:

- Դրա ժամն էլ եկավ:

Չաքարիան քմծիծաղ տվեց, որից տիրակալը անախորժեց, սակայն չհասցրեց խոսել:

- Տիրակալ՛, ինձ համար, որ անցել եմ ան ու մահը, այլ-ս ի՞նչ սարսափ: Ես կատարել եմ պարտքս ժողովրդիս հանդեպ: Ես այստեղ իմացա ծննդյանս գաղտնիքը, դարձի եկա Քրիստոսի կրոնին, արեցի այն, ինչ կարող էի: Խիղճս հանգիստ է, ես հանգիստ կմեռնեմ:

- Սպասի՛ր, Չահի՛ր: Շահ Մելիք, որտե՞ղ ես թագուհիները, թոռներս, մեծամեծները, զինակիցներս,- ծանր տնքոցով ոտքի ելավ,- կանչեք ամենքին, շտապ թող գան: Շահ Մելիք, գիտեմ՝ ընկերդ է այս հայի լակոտը, սիրում ես նրան: Չահիրը փրկել է կյանքդ: Մի՛ կախիր գլուխդ: Ես էլ եմ այս լակոտին սիրում, սակայն նա պիտի մեռնի հանուն մեր սրբությունների, որոնց համար մենք ապրում ենք, որոնց պաշտպանելու համար մենք կարող ենք մեռնել: Դու քանդեցիր այն ամենը, ինչ ստեղծել էր Մեծն Չինգիզը:

Մոտեցավ Չաքարիային, մտրակով բարձրացրեց ծնոտը, նայեց աչքերի մեջ:

- Չի էլ վախենում: Ո՞ր են թագուհիները,- այնպես գոռաց, որից ներկաները ընկրկեցին, տիրակալը ստիպեց զսպել իրեն, սակայն չդիմացավ, նորից գոռաց,- հրամայել էի կանչել, ի՞նչ եղան:

Թագուհիները ներս մտան հուշիկ քայլերով, անգամ Մելիքին կարկամեց, նա վաղուց ամուսնուն այդպես կատաղած չէր տեսել:

Նայեց հավաքվածներին, դառը քմծիծաղ տվեց:

- Դանդաղ եք շարժվում, գիրացել եք, մտքով տկարացել: Վճիռներ չեք կարողանում ընդունել: Ձեր մեջ մեռել է չինգիզիդների ոգին, դուք ի՞նչ չինգիզներ , - աչքն ընկավ Չահիրին, սա, առանց թաքցնելու արհամարհանքը, նայում էր անթարթ: Տիրակալը կատաղեց,- Չարախնդո՞ւմ ես, հայի լակոտ: Ես քեզ սրանցից խելացի ու բարձր էի համարում, բացատրիր սրանց, ինչ՞ու դավաճանեցիր, ի՞նչդ էր պակաս: Չխոսես պարտքից, դու, թլփատված լակոտ: Մենք քեզ մարդ դարձրինք, իսկ դու...,- սպասածին հակառակ հանգստացավ:

Առաջինը Շահ Մելիքը հասկացավ, որ այս ամենը խաղ էր, տիրակալը արդեն վճռել էր Չահիրի ճակատագիրը, մնացածը սրանց վախեցնելու համար էր:

Տիրակալը նստեց, մնացածները ոտքի վրա էին:

- Ի՞նչ ես ուզում մահից առաջ: Չէ, դու եստեղ չես սպանվի,- ձեռքով ետ քաշվելու հրաման տվեց Չինգիզին, սա, որ մի քայլ առաջ էր եկել, ետ քաշվեց, սուրը սեղմեց ուսին,- կանչե՛ք դահճապետին:

Ներկաները լարվեցին, ի՞նչ վճիռ էր կայացնելու տիրակալը, ի՞նչ մահ էր ընտրել Չահիրի համար:

Ներս մտավ կարմրագգեստ դահճապետը, յուրտի դռանը հավաքվեցին նրա օգնականները, իրենց պետի նման հսկաներ:

- Չահիր՛, դու հասարակ գինվոր չես, դու եղել ես իմ խորհրդատուն: Զո մահն էլ կլինի ոչ հասարակ,- հայացքը փախցրեց, չնայեց Ուլուկբեկին: Գիտեր, որ թոռան հայացքում կշտամբանք է տեսնելու: Դարձավ դահճապետին,- սրան կեփեք կաթսայի մեջ, հենց այստեղ, յուրտիս առաջ: Ես մեր շներին մարդու մտով պիտի կերակրեմ, ասում են դրանից հետո կատաղում են մարդու պես... Արա՛գ, կաթսա՛ բերեք, ջուր եռացրեք,- նայեց սարսափից քարացած թագուհիներին,- գնացե՛ք, սպասե՛ք դրսում, չհեռանա՛ք, ամենքդ էլ պիտի տեսնեք այս պատիժը: Գնացե՛ք,- թափ տվեց ձեռքը:

«Եթե Չահիրը դավաճանեց իր ժողովրդին ծառայելու համար, ապա սրանք կդավաճանեն սեփական շահի համար... Ափսոս, որ դավաճանում են խելացիներն ու նվիրվածները»:

- Դո՛ւ, հայի լակո՛տ, հասկացա՞ր, ինչ արեցիր, դու իմ մեջ սպանեցիր հավատը սրանց հանդեպ, լակոտ...

- Քեզ ամենքն էլ դավաճանում են, տիրակալ, եկել է վախճանդ... Դու ծեր ես, անուժ...

- Լռի՛ր, լակո՛տ: Ես դեռ որպես այրմարդ ու զորական զորեղ եմ...

Չաքարիան հռհռաց:

- Ի՞նչ ես խրխնջում տափաստանի հովատակի պես,- զարմացավ տիրակալը: Ապշեց, երբ Չաքարիան նստեց գորգերին:

Տիրակալը նստել էր բարձերին, մահապարտը՝ գորգերին: Թիկնապահ Չինգիզը երբեք այդպիսի բան չէր տեսել, ինչպես չզարմանար թիկնապահը:

- Դու վտանգավոր մարդ ես, Չահիր: Սակայն դու իրավացի չես, ես ծեր չեմ, այդ ժամանակն ու տարիներն են իմ մեջ ծերացել: Գիտե՞ս, Չահիր, դուք՝ հայերդ, զարմանալի ժողովուրդ եք: Երբ մեկը դավաճանում է, ուզում ես խորհել, որ փուչ ժողովուրդ եք, հանկարծ մի Մարտիրոս է ծնվում: Մի իշխան իր սուրը դնում է ոտքերիս տակ, մյուսը պատրաստ է գլուխս կտրել... Չգիտես ի՞նչ խորհել հայերիդ մասին: Այո՛, այո՛, իրավացի է պատմիչ Շամսետինը, այդ ամենի պատճառը արիական լինելն է: Ափսո՛ս, այո՛, ափսոսում եմ քեզ հա՛յի լակոտ, սակայն չեմ կարող ներել, դա դեմ կլինի Չինգիզի պատգամին, քանի որ մեռնելու ես, կասեմ այն, ինչ հասկացա հայերի մասին: Մենք շատ երկրներ ենք գրավել, կոտորել ժողովրդին – հասկացանք, որ դուք՝ հայերդ, ապրելու եք, քանզի արիական ազգ եք, ձեր մեջ արհավիրքի պահին հառնում են նրանց հոգիները – ծնվում են Մարտիրոսներ, Չաքարիաներ, – նրանք ավելի են, քան դավաճաններ... Երկար լռեց, ապա թափ տվեց գլուխդ,- դու մի բանում ես իրավացի, ես, իրոք, ծերանում եմ... Դու պիտի մեռնես, որպեսզի քեզ հետ տանես իմ այս խոստովանությունը, դու պիտի մեռնես, որ ես հանգիստ ծերանամ... Վե՛րջ, շատ խոսեցիք, ափսո՛ս...

Ծափ զարկեց, ներս մտավ Շահ Մելիքը, ապշեց, տեսավ տիրակալի ժպիտը: Գորգերին հանգիստ նստել էր Չահիրը: Շատ բաներ տեսած, զարմանալուց ետ սովորած զորավարը, խորհրդականը, տիրակալի մտերիմը կորցրեց իրականության զգացումը, ի՞նչ խորհեր խեղճ մարդը, մի՞թե ներում է...

- Խարույկի հոտ չեմ առնում, ինչո՞ւ է գլանում դահճապետը: Ինչո՞ւ չես պատժում դահճապետին:

- Ներող եղիր, տիրակալ:

- Խարույկ վառեք,- գոռաց Լանկ Թամուրը: Նրա աչքերը փայլում էին,- շտա՛պ,- Շահ Մելիքը ետ-ետ գնալով՝ դուրս եկավ յուրտից:

Քիչ անց խարույկի ծխի հոտը լցվեց յուրտ: Թամուրը ժպտաց Չաքարիային:

- Խարույկը պատրաստ է, ի՞նչ կասես, Չահիր...

- Հայերն ասում են՝ ով մեռնում է ժողովրդի համար, անմահանում է...

- Ափսո՛ս,- մռայլ ասաց տիրակալը, հրամայեց տանել գերուն...

* * *

Ասողիկը, ականջը ձայնի պահած, քամու ոռնոցի մեջ ձայներ էր լսում:

Ափը մոտ էր, սակայն քամին սաստկանում էր: Առագաստը վաղուց էին հավաքել, առատ որս էին արել, իսկ ափ հասնել... Հսկայական ալիքները նավակը քշում էին ափամերձ ժայռերը:

Մի մեծ ալիք փլվեց նավակի վրա, այն դիմացավ, քամին բզկտեց ամպերը:

Տեսան ափը, մարդիկ էին հավաքվել, ուզում էին օգնել ձկնորսներին, սակայն ինչպե՞ս օգնել: Վաղուց այդպիսի թարթառ չէր եղել:

Քամին համառորեն նավակը ժայռերն է քշում, քիչ էլ՝ ու ջարդ ու փշուր կլիներ նավակը: Նավակում էին Ասողիկը, որդին՝ Տիգրանը, ծերունի Ասատուրը, Ասողիկենց հար-ան Հաբեթնակը:

Փրկությունը լողալով պարանն ափ հասցնելն էր, ափից պարանով նավակը կքաշեին, կհեռացնեին ժայռերից: Մի նոր ալիք փլվեց նավակի վրա, այս անգամ էլ նավակը դիմացավ:

- Ասողիկ,- քամու ոռնոցի մեջ գոռաց Ասատուրը,- չեմ իշխում, ավագը դու ես, ախր ջարդ ու փշուր կլինենք, ձուկն էլ կթափվի, ափսոս է, այսպիսի առատ որս արած չկայինք... Հարկ է պարանը լողալով ափ հասցնել: Ա՛յ, երիտասարդ տարիներիս մի անգամ...

Խոսքն անավարտ մնաց. մի նոր ալիք փլվեց նրանց վրա, ծերունին մի կում ջուր կուլ տվեց, թքեց ու մի լավ հայհոյեց,- ափսո՛ս, ծեր եմ...

- Հայրի՛կ, ես կլողամ:

Ասողիկը վախեցավ, սակայն վախը տեղի տվեց հիացմունքին:

- Դու ձկան պես ես լողում, հարկ է զգույշ լինել, չգարկվես ժայռերին, ստույգ մահ է:

- Հայրիկ, մերոնք այս ու այն կողմ են վազում, իսկ օգնել չեն կարող:

- Հա՛, եղբայրներդ են,- նկատել էր կնոջը, չխոսեց նրա մասին, հանկարծ պատկերացրեց նավակը ժայռերին գարնվելիս, ապա տեսավ ինչպես են իրենց դիակներն ափ հանում,- թո՛ւ, թքեց կատաղած,- պարանն էլ կարճ է: Կարծյո՞ք, քամին կտրվում է, թե՞ մեղմում:

- Ի՛նձ տվեք պարանը, ես կլողամ,- Հաբեթնակն էր:

- Պարանը տո՛ւր,- իր հերթին շտապեցրեց Տիգրանը:

- Դու գործ չունես, կնկանդ փորը բերանին է հասել,- ծիծաղեց Հաբեթնակը,- անհեր կմնա աղջիկը...

Ասողիկը հարգանքով նայեց Հաբեթնակին, հանկարծ նրա գիտակցությունը հասավ ընկերոջ ծիծաղի պատճառը:

- Մարդ Աստծո,- մոռանալով գլխներին կախված վտանգը, գայրացավ Ասողիկը,- ինչո՞ւ աղջիկ, լեզուդ չորանա: Ես տղա թոռ եմ ուզում, որ թ- ու թիկունք դառնա պապին...

- Է՛, ինչ է, ծովափի բոլոր տղաները ձեր հարկի տա՞կ պիտի ծնվեն,- հռռաց ծերունի Ասատուրը, հասկացավ, ընկել էր Հաբեթնակի լարած թակարդը,- գործ եք գտել, երբ ջարդ ու փշուր ենք լինում... Թող Տիգրանը լողա: Իսկական այրմարդ է, երեք ավազակ է սպանել, որդիդ իսկական ձկնորս է, թող լողա: Սակայն սպասի՛ր, Ասողի՛կ, քամին մեղմում է...

- Թքա՛ծ, մինչ- քամին կտրի, մեզ կփշրի ժայռերի վրա,- ասաց Հաբեթ-

նակը: Տիգրանը հոր ձեռքից խլեց պարանը, կապեց մեջքին, հաշորդ ակնթարթին հայտնվեց ջրի մեջ: Ասողիկը բռնեց պարանի ծայրից, ասես որ դու ջերմությունը պարանով անցավ նրան:

Ձկնորսները տեսնում էին միայն Տիգրանի գլուխը, որ մեկ անհայտանում էր, մեկ՝ հայտնվում ջրի վրա: Ասողիկը սեղմել էր ատամները, աչքի տակով նայում էր ժայռերին, որ ահասարսուռ մոտենում էին, ավելի ստույգ, նավակն էր քշվում դեպի ժայռերը:

- Տիգրան, գո՛ւն տուր, մի քիչ էլ, որդի՛,- գոռում էր Ասատուրը:

- Աչից ժայռերն են, Տիգրա՛ն,- գոռաց Յաբեթնակը,- ա՛յ տղա, ջրի տակով լողա, ալիքները չեն խանգարի,- ձայնը խզվեց:

Թեր-ս Տիգրանը լսել էր Յաբեթնակի ձայնը, սուզվեց, երկար ժամանակ չէր եր-ում, Ասողիկի շունչը կտրվեց, քիչ մնաց քաշեր պարանը, սակայն Յաբեթնակը ձեռքը դրեց նրա դաստակին:

- Չքաշե՛ս, կխանգարես...

Հանկարծ Տիգրանի գլուխը հայտնվեց ժայռերից մի փոքր աջ: Ասողիկը գրկեց Յաբեթնակին:

- Ապրե՛ս, եղբա՛յր, ժամանակին զգուշացրեցիր, էլ վտանգ չկա:

Սա աչքերն էր սրբում, չգիտես արցունքներ էին, թե ծովի աղի ջուրը:

Վերջապես Տիգրանն ափ հասավ: Նրան դիմավորեցին ջուր մտած դիմավորողները: Նավակը ցնցվեց, ափից սկսեցին պարանը քաշել: Ասատուրը ձեռքերը երկինք կարկառեց.

- Փառքդ շատ, Ծովինա՛ր աստվածուհի, այսօ՛ր, վա՛ղը, հավիտյանս հավիտենից,- ծերունին լալիս էր:

- Փրկվեցինք,- ծիծաղեց Ասողիկը, - տեսեք ինչ պատիվ են անում մեզ, մեզ սուրբ Թովման է դիմավորում: Յաբեթնա՛կ, թե տղա ծնվեց, ծովափին խնջույք կսարքեմ, քեզ կստիպեմ ծովի ջուր խմել՝ մի կուլա, թե աղջիկ ծնվեց, ես կխմեմ,- ուրախ ծիծաղեցին, փրկվել էին ստույգ մահից:

Նավակի հատակը քսվեց խճերին, կանգ առավ: Ասողիկն ու Յաբեթնակը թռան ջուրը, նավակը ափ հրեցին: Նրանց միացան Ասողիկի որդիները, նավակը ափ հանեցին:

Ասողիկը, ասես ոչինչ չէր եղել, հանգիստ ասաց տղաներին:

- Կողովները բերեք ձուկը տուն տանենք,- նայեց կնոջը: Սրա աչքերը ճառագում էին, փարվեց ամուսնուն:

- Աչքդ լույս, Ասողիկ պապ, տղա թոռ ունեցար,- Ասողիկին թվաց, թե Շողերի աչքերի լույսը լուսավորեց ծովափը:

- Ապրե՛ս, գառնեցի աղջիկ:

- Քա՛, ասա՛ ապրե՛ս, Ասողի՛կ...

- Ես ասելիքս գիտեմ,- Ասողիկը ժպտաց երջանիկ,- դու ինձ ու ծովափին երջանկություն բերեցիր, գառնեցի աղջիկ,- գրկեց կնոջը,- դու դեռ երեք որդի պիտի պարգ-ես ինձ...

- Ամոթ է, քա՛, կլսեն, խայտառակ կանեն,- ամուսնու բերանը ձեռքով փակեց Շողերը, իսկ աստվածային աչքերը շողարձակում էին...

- Ասողի՛կ, աչքդ լո՛ւյս, ե՛րբ գանք աչքալուսանքի,- հարցրեց Ասատու-

րը:

- Բա կհարցնե՞ն,- ծիծաղեց Ասողիկը,- հա՛, Յաբեթնա՛կ, չմոռանաս, հետո՞ մի կուլա ծովի ջուր կբերես, մենք գինի կխմենք, դու ծովի աղի ջուրը...

- Ասողիկ եղբայր, դու տղա թոռներ ունեցիր, ես ծովն էլ կխմեմ,- հռիռաց Յաբեթնակը:

Ասողիկը գրկեց Տիգրանին:

- Ես հարսիս ցավը տանեմ, ապրե՛ք, որդի՛ք:

... Ասողիկը խոսքի տերն էր, խոստացել էր օգնել Տիրանուշին, կատարեց խոստումը, իսկ երբ իմացավ, որ Տիրանուշի ամուսինը սպանվել է, վճռեց Տիրանուշին ընտանիքով բերել ծովափ, իրենց շենը: Նորից գնաց Տիրանուշենց տուն: Տիգրանը գնաց հոր հետ, այս անգամ եղբայրները հետն էին, ամենքն էլ զինված էին, խումբը ազդեցիկ տեսք ուներ: Ասողիկը հպարտությամբ էր նայում զինվոր դարձած որդիներին:

Ասողիկին տված խոսքն էր առաջնորդում, Տիգրանին՝ սերը: Երբ տեսան Տիրանուշին, հասկացան, շենում մնալը ստույգ մահ էր նրանց համար, շենը ավերակի էր վերածվել: Հանկարծ Ասողիկի աչքն ընկավ Ասողիկին, սա այնպես էր նայում Տիգրանին, որ միտք հղացավ նրանց ամուսնացնել: Վախեցավ, որ Տիգրանը կարող էր հակառակել, զարմացավ, երբ Տիգրանը ամոթխած ժպտաց, տվեց իր համաձայնությունը:

Ասողիկը երջանիկ ծիծաղեց:

- Քառնեցի աղջիկ, որդիդ քո աչքերն է ժառանգել, իմ աստվածուհի...

Մյուս օրը քամին դադարեց, բացվեց մի պայծառ առավոտ, ասես ոչինչ էլ չէր եղել, ո՛չ չաղաթայ, ո՛չ ահ ու մահ, ո՛չ թարթառ, սակայն ոչ, Տիրանուշի աչքերում երջանկությունը դժվարությամբ էր տեղավորվում... Ուրախ է դստեր երջանկությամբ, ափսո՛ս, ամուսինը չտեսավ դստեր երջանկությունը:

- Աստված փորձում է մեզ,- խոսեց Թովման: Չգիտես ինչու, վերջերս շատ էր խորհում մեղքերի ու սպասվող փորձությունների մասին:

Ասողիկը հրավիրեց շենի քահանային՝ Աբիսողոմին, սա տեսնելով Թովմային, հարգանքով խոնարիվեց նրան: Երբ Ասողիկը խնդրեց կնունք կատարել, քահանան հրաժարվեց, ասելով, որ օրեն չէ իրեն այդպիսի եր-ելի հոգ-որի ներկայությամբ ու առանց նրա թույլտվության կնունք կատարել, իսկ երբ Թովման էլ խնդրեց, քահանան կատարեց նրանց խնդրանքը: Թովման տեսավ, որ Աբիսողոմը բավականին խելացի մարդ էր, գիտակ իր գործին:

Կնունքի ժամանակ Թովման հանկարծակիի եկավ, երբ Տիգրանը որդուն կոչեց Թովմա: Ասողիկը երջանիկ էր, որդին արդարացնում է նրա հույսերը:

Թովման համբուրեց Տիգրանին, նայեց Շողերին, սրա աչքերը ճառագում էին, անծանոթ մեկը ապշահար կլիներ, տեսնելով այդ կնոջ աչքերի փայլը, նրա ճառագայթները:

Որքան էլ Թովման հուզված լիներ իրեն արված պատվից, չէր կարող

չնկատել Ասողիկի վիճակը: Սա ներս ու դուրս էր անում, անհանգիստ նա-
յում ծովակին: Նրա աչքերում Թովման անըմբռնելի սպասում էր տեսնում:
Հարցրեց պատճառը: Սա քորեց ծոծրակը, գրկեց աբեղային, փսփսաց ա-
կանջին:

- Ներող եղիր, եղբայր, մեղանչելու եմ Աստծո առաջ,- տեսնելով Թով-
մայի զարմացած հայացքը, շարունակեց,- ի՞նչ է, մոռացել ես ծովափի սո-
վորույթը:

- Շատ ես մոռացկոտ դարձել, հա՛յր սուրբ:

Թովման ավելի զարմացավ, գայրացավ:

- Խենթացա՞ր, մարդ Աստծո:

Ասողիկը մեղմ ու մեղավոր ժպտաց: Թովման գլուխը օրորեց, հիշեց,
ծովափին պահպանվել էր Ծովինար աստվածուհու պաշտամունքը:
Զցանկացավ խաթարել Ասողիկի ուրախությունը, այսքան ծանր օրերին
հաջորդած մի լույսի հյուլե, պարզ- այսքան տքնանքի ու թափված արյան
դիմաց...

Ծովի հետ կապված մարդիկ պահպանել էին Ծովինարի պաշտամուն-
քը՝ հեթանոսական արիական պաշտամունքը, որ մարդկանց հոգու մեջ
էր ու չէր մոռացվել ու երբեք էլ չի մոռացվի...

Ամենքն էլ դա գիտեին ու աչք էին փակում դրա վրա, հոգ-որներն էլ
չէին հալածում:

Շենի բնակիչները հավաքվեցին ծովափին, Ասողիկի անդրանիկ թո-
ռան ծնունդը գյուղովի էին տոնում, որպես հարգանքի տուրք Հայոց
Գաղտնի Ուխտի գլխավորներից մեկի, ստույգ է, այդ մասին չէին խոսում
բարձրաձայն, սակայն ամենքն էլ գիտեին, հպարտանում էին համագյու-
ղացու հռչակով, իսկ որ այստեղ էր նա- Թովմա աբեղան, Բարդողի եպիս-
կոպոսը, այլ-ս ինչ վախ...

Թովման վճռեց չխանգարել խնջույքն ու արարողությունը... Երբ գյու-
ղից դուրս եկավ, ոտնաձայներ լսեց, ետ նայեց: Աբիսողոմ քահանան գա-
լիս էր կրնկակոխ:

- Գովելի է քայլդ,- ասաց Թովման,- հարկ չկա բռնանալ մարդկանց հո-
գու վրա, ստիպել մոռանալ անմոռանալին... Եթե Աստծուն հաճո չէ այս
սովորույթը, ապա ծովը կփոթորկվեր, կայծակներ կզարկեին, ծովափի ա-
վազը կայրվեր, լեռները շուռ կգային գլուխներիս, ծովը դուրս կգար ափե-
րից, իսկ եթե այս ամենը չկա՝ Աստված ընդունում է հոգու ազատությունը:
Այն ինչ արվում է հոգու թելադրանքով, բարձրյալի կամքն է...

- Իմաստուն մեկնեցիր, հայր սուրբ, քեզանից շնորհակալ եմ, քանզի
բացեցիր աչքերս, մինչ- օրս չէի կարողանում հաշտվել այս սովորույթի
հետ, որ հեթանոսական է, նա- արիական, արդ, ամեն ինչ ընդունելի դար-
ձավ:

- Շնորհակալ եմ, հայր սուրբ, դու մեծ հոգու ուժով մեկնեցիր այս ամե-
նը, Թովման սիրով գրկեց քահանայի ուսը:

- Քանք, չխանգարենք ձկնորսներին: Քանք, Աստծուն աղոթենք, մե-
ղա գանք, կամա, թե ակամա գործած մեղքերի համար...

Այս պահին Ասողիկը կտրեց գառան գլուխը, արյունը հոսեց ջրերի մեջ:
Գլխից վեր բարձրացրեց գառան մարմինը.

- Աստվածուհի՛, մա՛յր մեր, մեզ ապրեցնող, մեզ կերակրող: Ընդունի՛ր գոհը քո պատվին,- հավաքվածները ծնկեցին խճերի վրա, ձեռքերը ծովին կարկառեցին...

... Ծովը ճաճանչվե՞ց, թե՞ իրոք հրաշք կատարվեց՝ թվա՞ց, թե՞ իրոք... Ծովը ճեղքվեց, լուսաշող ապարանք եր-աց մարդկանց... Հրաշք էր, հրաշք էր, ապարանքից դուրս եկավ պերճաշուք Ծովինար Աստվածուհին, ջրերի վրայով ափ քայլեց, մարդիկ ապշահար երկրպագեցին Աստվածուհուն...

Ծովինարը շողարձակում էր ոսկյա ձկնափուլ զգեստներով, նրա ոսկեգույն վարսերը լույս էին ճառագում: Նա հայացքով գգվում էր մարդկանց: Ամեն ոք հոգում լսում էր Աստվածուհուն, խոսում հետը, իր վրա զգում նրա շոյող մայրական հայացքը:

- Ձկնորս Ասողիկ, դու պատվով ես ծառայում ժողովրդիդ, արժանի այր ես: Մենք քեզ մեծ պատվի կարծանացնենք, զի ազնիվ ես ու բարի: Մենք անհիշելի ժամանակներից արարվել ենք Հայարիների կողմից, արիական աստվածարար Հայարիների կողմից, իսկ դուք այսօր հայերդ մոռացել եք ձեր աստվածներին, հեթանոս - արիական աստվածներին: Սա է պատճառը ձեր նվաստացման, սակայն դուք՝ Ծովափի բնակիչներդ, սակավ է ձեր մեղքը, զի ձեր Մորը չեք մոռացել: Մենք կպաշտպանենք ձեզ օտարներից, կպաշտպանենք ձեր իսկ ձեռքով: Ափսոս, որ հայերդ մոռացաք Ձեր Հայ Աստվածներին ու երկրպագեցիք օտար աստծուն: Դուք, որ մեր աջակցությամբ հզոր էիք մարտում, երջանիկ սիրո մեջ, օտար Աստծուն երկրպագելով ուժազրկվեցիք, դա է պատճառը ձեր բազում դժբախտությունների այսօր, վաղը, հիշեք սա: Դուք ուրացաք մեզ, դա է պատիժը ուխտադրժության...

Արդ, հայտնում ենք ձեզ՝ դարձյալ արհավիրք է բարձրանում Հայոց Սուրբ Լեռնաշխարհի վրա, դո՛ւ, Ասողիկ, չես մոռացել մեզ: Մենք քեզ ուղարկեցինք աստվածներից սերված գառնեցի աղջկան, աստվածային մեր քրոջը... Մի ձգտիր ավելիին, քան ունես: Դու երջանիկ ես գառնեցի աղջկա հետ,- Աստվածուհին մի պահ լռեց, հանկարծ աչքերի մեջ կայծակներ զարկեցին, նրա թիկունքին ալիքները ծառացան, ար-ոտ օրվա երկնքում կայծակներ զարկեցին, երկինքը որոտաց:

- Հայե՛ր, որդի՛ք, դարձյալ արհավիրք է գալիս, մի՛ մոռացեք, որ Հայ աստվածները սատարում են հզորներին ու միաբաններին...

Ծառացած ալիքները մեկեն փլվեցին, ծովը խաղաղվեց, լաջվարդ կապեց ջուրն ու շրջապատը: Աստվածուհին սկսեց հեռանալ, հրաշողքը սկսեց իջնել ջրերի մեջ, ահա Աստվածուհին ապարանք մտավ, հրաշողքը մարեց, ջրերը որոտմունքով իրար եկան, ասես ոչինչ էլ չէր եղել...

... Իսկ եթե այս ամենը միայն հրա՞շք էր, իսկ եթե թվացե՞լ էր...

Ասողիկը ծնկեց խճերի վրա: Նրան հետ-եցին հավաքվածները:

Ի՞նչ եղավ, ինչի՞ ալանատես եղանք, ո՛վ հրաշքներ արարող Հայոց

Աստվածներ, մի՞թե դարձյալ արհավիրք եք գուժում...

Հառնե՛ք Հայարիներ, ելեք մաքառման...

